

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

**IQTISODIYOTNI DAVLAT
TAMONIDAN TARTIBGA SOLISH**

O‘QUV QO‘LLANMA

SAMARQAND 2023

UO'K: 332.1(075.8)

I-11

KBK: 65.04ya73

Q.J.Mirzaev, B.M.Boboqulov, Sh.S.Sharifov, S.B.Boboqulov,
Sh.X.Xalimov.

**Iqtisodiyotni davlat tamonidan tartibga solish [Matn]:
o'quv qo'llanma / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti –
Samarqand.: “FAN BULOG'I” nashriyoti, 2023 - 374 bet.**

Taqrizchilar:

i.f.n., professor v.b. **E.Shavqiyev**

i.f.d., professor **N.U.Arabov**

Ushbu o'quv qo'llanmada raqamli iqtisodiyoti sharoitida mamlakatimizda iqtisodiyotni rivojlantirishga bog'liq strategik maqsadlar haqida umumiy tushuncha berilgan, iqtisodiyotni davlat tamonidan tartibga solish, uni boshqarish bo'yicha ustuvor yo'nalishlar, mamlakatimizni drayver sohalarini yanada rivojlantirish, soha va tarmoqlarni samarali faoliyatini ta'minlash shuningdek, mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlanish tarixi va undan zarur xulosalar olgan holda keljak uchun strategik maqsadlar belgilab olish imkoniyatlari keltirilgan. Davlatimiz iqtisodiyotni rivojlantirish uchun institutsional, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va qonuniy siyosat yuritish strategiyalari batafsil keltirilgan. O'quv qo'llanma materiallaridan “Institutsional iqtisodiyot”, “Innovatsion iqtisodiyot”, “Siyosiy iqtisodiyot” va boshqa fanlarni o'rganishda foydalanish mumkin.

O'quv qo'llanma SamISI Kengashining 2023 yil 10 noyabrdagi (4-sonli bayonnoma) yig'ilishi qarori bilan chop etishga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-753-64-0

© Q.J.Mirzaev va b. 2023
© “Fan bulog'i” nashriyoti, 2023

KIRISH

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va bozor mexanizmlarini keng joriy qilish tamoyillariga asoslangan islohotlarning yangi bosqichida davlatning iqtisodiyotdagi rolini kamaytirish va xususiy sektorning ishtirokini kengaytirish bo'yicha navbatdagi ishlarning natijadorligini oshirish bugungi kunda iqtisodiyotni boshqarishning aniq, shaffof va natijaga yo'naltirilgan mexanizmini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Shu bilan birga, hududlarda aholining turmush darajasi va sifatini yaxshilash, xususan kambag'allikni qisqartirish vazifalari ko'p jihatdan iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalarining raqobatbardoshligini oshirish hamda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun fundamental sharoitlarni yaratib berish hisobiga yangi va barqaror ish o'rinlarini tashkil etish bilan bevosita bog'liqdir.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Hududlarni rivojlantirishga oid masalalarni hal etishda aksariyat hokimlarda mashuliyatni o'z zimmasiga olib, mustaqil qaror qabul qilish va tashabbuskorlik yetishmayapti. Mahlumki, 2018 yilda Toshkent shahrida ekperiment tariqasida davlat boshqaruvining yangi tartibi joriy etilib, shahar hokimi va tuman hokimlariga moliya, iqtisodiyot, investitsiya, qurilish, uy-joy va kommunal xizmat sohalari rahbarlarini tayinlash vakolati berildi"¹.

Shu boisdan ham davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va uni ustuvor ravishda iqtisodiy dastak va vositalar yordamida tartiblashi zarur bo'ladi. Bu esa zamonaviy bozor iqtisodiyotining o'zini o'zi tartiblashning bozor mexanizmi bilan uni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini uyg'unlashtirishni hamda unga mos ravishda davlat iqtisodiy siyosatini shakllantirishni taqozo etadi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat jamiyatni yanada demokratlashtirish va yangilash, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va isloh etishni yanada chuqurlashtirishga yo'naltirilgan davlat siyosatining muhim qismi hisoblanadi. Davlat iqtisodiy siyosat orqali iqtisodiyotga aralashib, uni ma'muriy, huquqiy va iqtisodiy mexanizmlar, dastaklar vositasida tartibga soladi.

Ushbu mavzuning dolzarbligi yana shu bilan ham izohlanadiki, iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida iqtisodiyotni yanada

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma [Matn]. – T.: «Ma'naviyat», 2019. – 97 bet

erkinlashtirish vazifasi qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasida biz boshqaruv sohasida birinchi navbatda ijro hokimiyati organlari faoliyatini takomillashtirish, kadrlar, moddiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha aniq mezon va tartiblarni joriy etishimiz zarur.

Ikkinchidan, ijro hokimiyati organlari zimmasidagi vazifalarni amalga oshirish tartibini, ularning mas'uliyat doirasini aniq belgilash lozim.

Uchinchidan, iqtisodiyot tarmoqlariga ma'muriy ta'sirlarni qisqartirish va bozor mexanizmlaridan keng foydalanish kerak. Ya'ni davlat ishtirokidagi biznes tuzilmalarini tashkil etishni cheklash, bu borada bozorga xos mexanizmlarni ishlab chiqish, davlatning ayrim funksiyalarini xususiy sektorga o'tkazish darkor.

To'rtinchidan, hokimiyatning vakillik organlari va ijro hokimiyati idoralari o'rtasida yaqin hamkorlikni ta'minlaydigan usul va uslublarni takomillashtirib, o'ta markazlashgan boshqaruvdan bosqichma-bosqich voz kechish lozim. Davlat xizmatlarini bevosita quyi bo'g'inlarda ko'rsatish, mahalliy hokimiyat idoralari uchun moliyaviy va boshqa imkoniyatlarni kengaytirish zarur. Bu borada mavjud tartib-taomillarni optimallashtirish va soddalashtirish, boshqaruvning innovatsion shakllarini joriy etish lozim.

O'zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash asosida makroiqtisodiy muvozanatni va mutanosiblikni, yuqori, barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, faol ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yanada yaxshilash, inflyasiya va ishsizlik darajalarini maqbul darajada ushlab turish, aholining ish bilan bandligini va turmush darajasini oshirish, mamlakatimiz iqtisodiy xavfsizligini va raqobatbardoshligini, iqtisodiy - moliyaviy inqirozlarga bardoshligini ta'minlash, jahon iqtisodiyotiga integratsilashish kabi vazifalarni muvafaqiyatli hal etish davlat iqtisodiy siyosati maqsad va vazifalari hamda bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalarining qay darajada ilmiy asoslanganligi hamda real voqelikni hisobga olib qo'llanilayotganligiga bog'liq. Shuning uchun Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari fani davlat tomonidan makroiqtisodiy va mikroiktisodiy siyosatlarini amalga oshirish, iqtisodiyotni tartibga solish, uning bozor va davlat mexanizmlari amal qilishining uzviyligini ta'minlash uchun ilmiy-nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

"Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish" fani bo'yicha o'zbek

tilida tayyorlangan mazkur o'quv qo'llanma, ilk adabiyotlardan hisoblanib, iqtisodiyot yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga, davlat boshqaruvi va uning tarkibi, boshqaruv mexanizmlari va ularning amal qilish qonuniyatlari, davlatning iqtisodiy siyosati hamda uning asosiy yo'nalishlari, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish to'g'risidagi turli xil qarashlar, ularning asoslari va manbalarini, iqtisodiyotni barqororlashtirishda davlat hamda nodavlat sektorining ahamiyatini o'rgatadi. Shu sababli, mualliflar jamoasi o'quv qo'llanmani takomillashtirish bo'yicha bildirilgan har qanday taklif va mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qiladi. Ushbu o'quv qo'llanmani 18 bobdan iborat.

Mazkur o'quv qo'llanma bakalavr bosqichlaridagi 60310100 - Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar) yo'nalishlari uchun mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy o'quv dasturi asosida tuzilgan. Mazkur o'quv qo'llanma magistratura va bakalavr iqtisodiyot yo'nalishdagi talabalar, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mavzusi bilan qiziqqan mustaqil o'rganuvchilar, katta ilmiy izlanuvchi xodimlar va ushbu fan bo'yicha dars o'tuvchi o'qituvchilar uchun mo'ljallangan.

I BOB. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING FUNKSIYALARI VA IQTISODIY SIYOSATNING MAQSADLARI

1.1. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari.

1.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy usullari, shakllari va ularning rivojlanish bosqichlari.

1.3. Iqtisodiyotning davlat sektori va uning butun iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli.

1.4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi.

***Tayanch iboralar:** Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmi, iqtisodiyotni tartibga solishning davlat mexanizmi, davlat sektori, iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning tog'ri va egri usullari, indikativ rejalashtirish, davlat dasturlari, markazlashtirilgan rejalashtirish.*

1.1. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan va rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni tartibga solishning ikki mexanizmi yuzaga keldi: davlat va bozor mexanizmlari. Fanning maqsadi - davlat va bozor mexanizmlarining o'ziga xos xususiyatlarini yoritishdir. Ular hayotda aralash va o'zaro aloqadorlikda uchraydi. Ularning optimal aloqadorlikda bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Fanning vazifasi iqtisodiyotni boshqarishda bozor munosabatlari bilan birgalikda davlat mexanizmini qabul qilgan sohalarni va shakllarini ko'rsatish, iqtisodiyotni boshqarishda davlatning o'рни haqidagi turli konsepsiyalarni tahlil etishdir.

Bozor – insoniyat taraqqiyotining buyuk yutuqlaridan biridir. Uning rivojlanishi uzoq yo'lni bosib o'tgan: bu jarayon kichik-kichik ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasidagi aloqalar sifatidagi oddiy shakllaridan boshlab to zamonaviy ishlab chiqarish faoliyatining barcha shakllari, jamiyat iqtisodiy sub'yektlari o'rtasidagi rivojlangan iqtisodiy munosabatlari, ijtimoiy maxsulotni yaratishdan to uni iste'mol etishgacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Bozor – bu turli ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ko'rinishidagi faoliyatlarni muvofiqlashtiruvchi murakkab mexanizmdir. Bunda ijtimoiy

mehnat taqsimoti va xususiy mulkchilik bozorni hal etuvchi shartlari bo'lib hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatining erkinliklari, ishlab chiqaruvchilarning moddiy manfaatdorliklari raqobatga undovchi asosiy kuch bo'lib hisoblanadi.

Ma'lumki, bozorning muxim elementi bu narx va uning darajasi bo'lib, bu ishlab chiqaruvchi uchun ham, tadbirkor uchun ham va xaridor uchun ham muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Bozor tizimi ishlab chiqaruvchilar va haridorlarni qaror qabul qilishlarida egiluvchanlik va moslashuvchanlik jixatlarini yuqori ekanligi bilan tavsiflanadi. Bozor ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi aloqalarni bog'laydi. Tarmoqlar o'rtasida resurslarni samarali taqsimlanishida, talab va taklif mutanosibligini ta'minlashda bozor mexanizmi qulaydir.

Jamiyat iqtisodiyotining rivojlanishida, ijtimoiy mehnat taqsimotida, davlatlararo aloqalarning kengayishida, iqtisodiyotning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalarni tartibga solish kabi iqtisodiy jarayonlarda bozor mexanizmining tartibga solish imkoniyatlari chegaralanganligi namoyon bo'ladi. Bunga iqtisodiyotda yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz davri qarama-qarshiliklarini misol keltirish mumkin. 1929-1933 yillarda sodir bo'lgan jahon iqtisodiy inqirozi yaqqol misol bo'la oladi.

Bozor mexanizmi bajara olmaydigan va tartibga sola olmaydigan ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining vazifalari mavjud. Sanaot rivojlanishda erkin raqobat asosida ishlab chiqarish kuchlari nafaqat yakka tartibdagi xususiy mulk doirasida o'smoqda, balki jamoa (aktsionerlik) va boshqa mulkchilik shakllarining o'rni ham oshib bormoqda. Biroq, davlat iqtisodiyotning yirik tarmoqlarini o'z zimmasiga olishga, ularni rivojlantirishga va tartibga solishga majbur bo'lmoqda. Masalan: temir yo'l, telegraf, pochta, mudofaa va h.k. Bozor mexanizmi bajara olmaydigan ijtimoiy vazifalar ham mavjud. Bundan tashqari, bozor munosabatlari asosidagi ba'zi faoliyat natijalariga davlatning aralashuvi ehtiyoji tug'iladi.

Bu, avvalam bor, iqtisodiyotni makro darajada tartibga solishda, aholining ma'lum qismini ijtimoiy himoya qilish va ularga yordam ko'rsatishda (ishsizlarga, tug'ma nogironlarga), pensiya ta'minotida, mudofaani ta'minlashda, ekologik muammolarni xal etishda, ijtimoiy tartibni saqlashda, pul muomalasini tartibga solishda, iqtisodiy takror ishlab chiqarish sikliga ta'sir etishda, fundamental ilmnı rivojlantirishda davlat

aralashuviga zarurat tu'giladi. Tashqi iqtisodiy aloqalarni davlat aralashuvisiz tartibga solib bo'lmaydi. Bozor mexanizmi jamiyat manfaatlarini himoya etish, uzoq davrli ijtimoiy muammolarni va mamlakatlarning o'zaro aloqalarida yuzaga keladigan muammolarni bartaraf eta olmaydi.

Davlat bozor mexanizmi bajara olmaydigan bir qator iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Ularquyidagilardir:

1. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini va milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini ta'minlash;
2. Barqarorlashtirish vazifalari (pul muomalasini tartibga solish, inflyatsiyani oldini olish vah.);
3. Qonuniy tartibga solish vazifasi;
4. Muvofiqlashtirish vazifasi;
5. Ijtimoiy yo'naltirilgan vazifasi;
6. Taqsimlash;
7. Nazorat va boshqalar.

Yuqoridagilarning barchasi hozirgi zamon iqtisodiyotida bozor mexanizmi orqali iqtisodiyotni tartibga solish qanchalik zarur bo'lsa, davlat mexanizmini Shunchalar zarur ekanligini ko'rsatadi. Eng muhimi, iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda xar ikkala mexanizmlarni afzal jixatlarini birlashtirishdir. Bu esa iqtisodiyotni ratsional boshqarishdagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

1.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy usullari, shakllari va ularningrivojlanish bosqichlari

Iqtisodiyot o'zini-o'zi tartibga solish davrida bozor mexanizmi uzoq vaqt mobayinida iqtisodiyotni tartibga solishning yagona mexanizm bo'ldi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan taribga solish zarurati va uni bozor bilan uy'gunlashtirish biroz keyinroq yuzaga keldi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning rivojlanishini ikki yirik bosqichga bo'lish mumkin: 1. Ikkinchi jahon urushiga qadar; 2. Ikkinchi jahon urushidan keyin.

Birinchi bosqichda davlat xususiy kapitalni takror ishlab chiqarilishi uchun qulay shart- sharoitlar yaratib berdi: mehnat, soliq, savdo va ijtimoiy qonunchilik asoslari ishlab chiqildi. Erkin raqobat davrida davlat xarbiy zavodlar va temir yo'l qurilishida xususiy kapitalni kengaytirish yo'li bilan

xo‘jalik jarayonida ishtirok etishni boshladi. Shu bilan birga davlat alohida sohalarni tartibga solishni boshlaydi (agrar soha, pul-kredit ...).

Ikkinchi bosqichda bir qator davlatlar tarmoqlarni rejalashtirishga, milliy va hududiy rivojlanishni dasturlashtirishga, davlatning byudjet-kredit sohasida iqtisodiyotni tartibga solish faolligini oshirishdi. Iqtisodiy rivojlanishda davlat aralashuvi umum iqtisodiy xususiyatga ega bo‘lib, davlat uzoq muddatli strategik maqsadlarni ishlab chiqdi. Bu bosqich integratsion ittifoqlar doirasida xalqaro darajadagi o‘rta muddatli umumdavlat keliShuvlari bo‘yicha davlat faoliyatlarini tavsiflaydi. (EI, O‘IXT va b.).

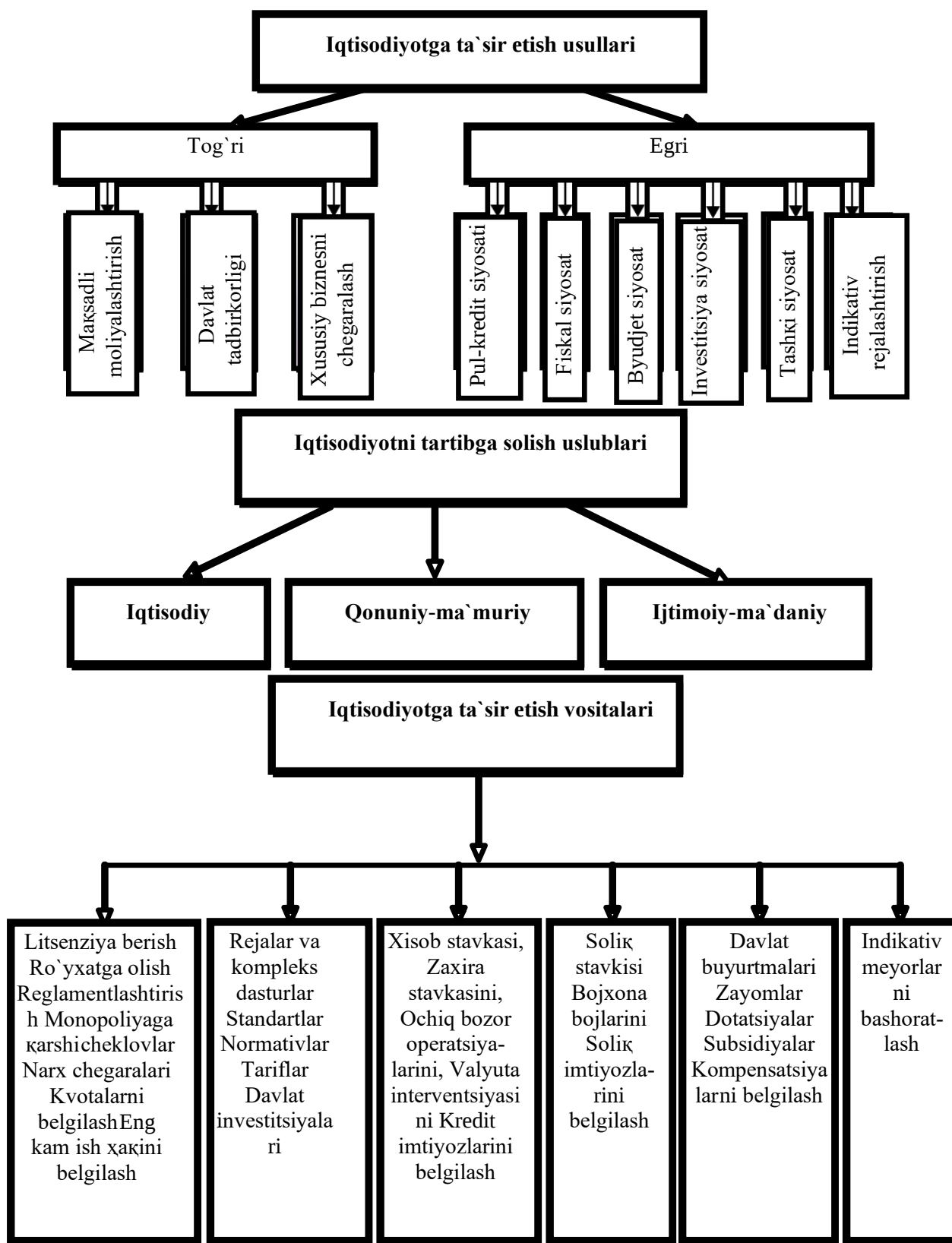
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish xususiy kapitalni takror ishlab chiqarilishi uchun qulay sharoit yaratishdan to iqtisodiy hamkorlik doirasida o‘rta muddatli umumdavlat dasturini xalqaro keliShuvlar darajasigacha bo‘lgan yo‘li bosib o‘tildi.

Hozirgi kunda davlat iqtisodiy tizimda iqtisodiy indikatorlarga faol ta’sir etuvchi yagona va asosiy tartibga soluvchi, muvofiqlashtiruvchi markaziga aylanmoqda, iqtisodiy o‘zgarishlarga qulay sharoit yaratmoqda. Bozor iqtisodiyotini barcha jabxalarni tartibga solishda davlat boshqaruviga zaruriy elementi sifatida qaraladi.

Umumiy holda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi:

1. Iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish;
2. Bozorni amal qilishi uchun qulay sharoit yaratish;
3. Iqtisodiy o‘rta muddatli barqaror darajasini ta’minlash;
4. Iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni boshqarish;
5. Ijtimoiy taraqqiyotni ta’minlash;
6. Ekologik va demografik muammolarni xal etish hisoblanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi turli uslublar bilan amalga oshiriladi. Ulardan: iqtisodiy, qonuniy-ma’muriy va sudlov. Ushbu uslublar turli vositalardan foydalangan holda turli usullar orqali amalga oshiriladi. U umumiy ko‘rinishda 1.2.1-chizmada keltirilgan.

1.2.1-chizma. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning uslubi, usuli va vositalari

Davlat tomonidan tartibga solish turlari: mutloq davlat monopoliyasi (sobiq ittifoq va boshqa davlatlar) va iqtisodiy erkinlik darajalari, ya'ni bu

darajalar o'rtasida bir qator oraliq ko'rinishlari mavjud bo'ladi (Xitoyda bozor sotsializmi, Germaniya va Avstriyada ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti, Shvedtsiya aralash iqtisodiyot modeli va h.k.).

Ta'kidlab o'tilgan davlat tomonidan tartibga solish usullari tog'ri va egri usullarga bo'linadi. Tog'ri usullarga: davlat subsidiyasi, davlat tadbirkorligi, iqtisodiyotni davlat boshqaruvi tizimi taaluqlidir. Egri usullarga: soliq, jarima, kvotalar, bojxona bojlari va boshqalar taaluqlidir.

Indikativ rejalashtirish va davlat dasturlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakli hisoblanadi.

1.3. Iqtisodiyotning davlat sektori va uning butun iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli

Davlat sektori – bu mulk egasi davlat bo'lgan ja'mi korxonalar va tashkilotlar majmuidir. Uning bir qismi milliylashtirishdan va ikkinchi qismi esa davlat mabla'glari hisobidan shakllanadi. Kapital talab etuvchi yangi tarmoqlarni yaratish (kosmik sanoat ishlab chiqarish va boshqalar) hisobiga iqtisodiyotning davlat sektori oshib boradi.

Turli mamlakatlarning ijtimoiy ishlab chiqarishida davlat sektori ulushi turlicha bo'lib, u asosiy kapitalning 2% dan 50% gachasini tashkil etadi. MDX davlatlarida bozor iqtisodiyotiga o'tish va iqtisodiyotni isloh qilishdan so'ng davlat sektori ulushi sezilarli darajada qisqardi. Misol uchun: Rossiya Federatsiyasi sanoatida davlat sektori ulushi 5%dan kamni tashkil etdi, O'zbekiston Respublikasida – 30%.

Davlat sektori ishlab chiqarish maqsadlariga ko'ra nodavlat sektoridan farqlanadi. Ishlab chiqarishdan asosiy pirovard maqsad - bu foyda olish, lekin davlat sektorining asosiy maqsadi – bu investitsiyani, bandlikni tartibga solish, nodavlat sektoriga yordam ko'rsatish va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish hisoblanadi. Davlat sektori maqsadlari milliy iqtisodiyot manfaatlaridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vazifalarini amalga oshirish uchun soliqqa tartish va yi'gimlar yo'li bilan davlat byudjeti resurslari tashkil etiladi va davlat sektorining moddiy bazasi shakllantiriladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – bu takror ishlab chiqarish jarayonining tarkibiy qismi va jamiyat iqtisodiyotii rivojlantirishdir.

Iqtisodiyotni tartibga solishning davlat mexanizmi bozor mexanizmi bilan uzluksiz bog'langan. Bundan hulosasi qilsak, «Samarasiz davlat

boshqaruvi bilan iqtisodiy barqaror rivojlanib bo'lmaganidek, ijtimoiy rivojlanib ham bo'lmaydi». Bu borada taniqli iqtisodchi P.Samuel son shunday deydi – «Iqtisodiyotni u yoki bu mexanizmsiz boshqarish – bu bir qo'lda qarsak cholish bilan barobardir»².

1.4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi

Markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishda iqtisodiyotni tartibga solish borasida davlatning roli mazmun va shakli jihatdan o'zgaradi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda mulkchilik munosabatlari tizimini shakllantirish vazifasi yuzaga keladi. Bunday sharoitda davlatning aralashuvisiz ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tib bo'lmaydi.

O'tish davrida davlat islohatlarni amalga oshirish, yo'naltirish va javobgarliklarni o'z zimmasiga oladi. Davlat bozor munosabatlariga o'tishda quyidagi vazifalar asosiy etib belgilaydi:

1. Monopoliyadan chiqarish, raqobatli muxitni yaratish va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun huquqiy bazani yaratish va qulay sharoitni ta'minlash;
2. Aralash iqtisodiyotda yangi mulkchilik munosabatlarini va bozorning barchaelementlarini shakllantirish;
3. Inflyatsiyaga qarshi siyosat olib borishda, pul va moliya-kredit sohasida nazoratvazifalarini saqlab qolish va takomillashtirish.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishda davlat iqtisodiyotdagi asosiy o'zgarishlarni amalga oshiruvchisi bo'lib, Prezidentimiz ta'kidlaganidek - «davlat iqtisodiyotda bosh islohotchi hisoblanadi». O'tish davrida ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligini shakllantirish maqsadi yo'lidagi barcha vazifalarni davlat bajaradi.

Hozirgi kunda davlat, asosan rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni tartibga solishda va jamiyatni rivojlantirishda muhim rolni o'ynaydi. Iqtisodiy rivojlanishda davlatning rolini alohida olib ko'rsatish juda murakkabdir.

Iqtisodiy rivojlanishni boshqarishda davlat tomonidan tartibga solishning sifat o'zgarishlari yuzaga keladi. Gap Shundaki, davlat va bozorning o'zaro aloqalari, ya'ni o'tish davrida bozor mexanizmi bajara olmaydigan nafaqat davlat vazifalari nazarda tutiladi, balki davlatning

² Цитировано по «Общая экономическая теория (политэкономия)» учебник М.: 1995. стр. 144.

zamonaviy fuqarolik jamiyati bog'inlari vazifalarini bajarish ham nazarda tutiladi. Bunda ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar uyushmasi, inson huquqlarini himoya qilish jamiyati, istemolchilar huquqi, hayriya va boshqa fondlar nazarda tutiladi.

Nazorat uchun testlar

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning uslubi qanaqa shaklda bo'ladi?

- a) Tog'ri, egri
- b) Egri
- c) Tog'ri
- d) Vertikal

2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish uslublari qanaqa uslublar bilan bo'ladi?

- a) Iqtisodiy, qonuniy-ma'muriy
- b) Qonuniy-ma'muriy, ijtimoiy-madaniy, tabiiy
- c) Iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, qonuniy-ma'muriy
- d) Iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, diniy

3. ...– bu mulk egasi davlat bo'lgan ja'mi korxonalar va tashkilotlar majmuidir.

- a) Davlat organi
- b) Davlat muassasasi
- c) Davlat institute
- d) Davlat sektori

4. Umumiy holda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi nechta?

- a) 5 ta
- b) 8 ta
- c) 10 ta
- d) 6 ta

5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning rivojlanishini ikki yirik bosqichga bo'lish mumkin: ular qaysilar?

- a) Ikkinchi jahon urushiga qadar; Ikkinchi jahon urushidan keyin
- b) Ikkinchi jahon urushi davrida; Ikkinchi jahon urushidan keyin
- c) Ikkinchi jahon urushiga qadar; Ikkinchi jahon urushi davrida
- d) Birinchi jahon urushiga qadar; Ikkinchi jahon urushidan keyin

6. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan va rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni tartibga solishning ikki mexanizmi yuzaga keldi, ular qaysilar?

- a) davlat va bozor mexanizmlari
- b) bozor va bozor shakllari mexanizmlari
- c) davlat va davlat sektorlari mexanizmlari
- d) davlat va kapitalni boshqarish mexanizmlari

7. ...– bu turli ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ko'rinishidagi faoliyatlarni muvofiqlashtiruvchi murakkab mexanizmdir?

- a) Bozor
- b) Davlat
- c) Kapitalni boshqarish
- d) Nodavlat tashkilotlari

8. Iqtisodiyotga ta'sir etish vositalari nechti guruhga bo'linadi?

- a) Besh guruhga
- b) Olti guruhga
- c) To'rt guruhga
- d) Sakkiz guruhga

9. Davlat bozor munosabatlariga o'tishda nechta vazifalarni asosiy etib belgilaydi?

- a) To'rt ta
- b) Besh ta
- c) Uchta
- d) Ikki ta

10. ...– bu takror ishlab chiqarish jarayonining tarkibiy qismi va jamiyat iqtisodiyotini rivojlantirishdir.

- a) Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish
- b) Bozorni davlat tomonidan tartibga solish
- c) Ijtimoiy xavfsizlikni davlat tomonidan tartibga solish
- d) Tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish

11. Ishlab chiqarishdan asosiy pirovard maqsadi nima?

- a) Iqtisodiy holatni barqarorlashtirish
- b) Foyda olish
- c) Foydani oshirish
- d) Iqtisodiy xavfsizlikni taminlash

12. Nimaning asosiy maqsadi – bu investitsiyani, bandlikni tartibga solish, nodavlat sektoriga yordam ko'rsatish va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish hisoblanadi?

- a) Bozor sektori
- b) Davlat
- c) Davlat sektori
- d) Bozor

13. Qonuniy tartibga solish vazifasi, Muvofiqlashtirish vazifasi, Ijtimoiy yo'naltirilgan vazifasi, Taqsimlash, Nazorat – quyidagilar qanday iqtisodiy vazifalar?

- a) Davlat sektori bozor mexanizmi ustidan bajaradigan iqtisodiy vazifa
- b) Davlat bozor mexanizmi bajara olmaydigan iqtisodiy vazifalar
- c) Bozor mexanizmining davlat bajara olmaydigan iqtisodiy vazifalari
- d) Bozor sektorining davlat sektori bajara olmaydigan vazifalari

14. Iqtisodiyotga ta'sir etishning tog'ri usulida nechta bosqich mavjud?

- a) 5 bosqichdan
- b) 6 bosqichdan
- c) 2 bosqichdan
- d) 3 bosqichdan

15. Iqtisodiyotga ta'sir etishning egri usuliga nimalar kiradi?

- a) soliq, jarima, kvotalar
- b) soliq, jarima, kvotalar, bojxona bojlari
- c) soliq, kvotalar, bojxona bojlari
- d) jarima, kvotalar, bojxona bojlari

Nazorat uchun savollar

1. Iqtisodiyotni tartibga solishda bozor mexanizmining ustunlik va kamchilik tomonlarini ayting?
2. Bozor mexanizmi qanday ijtimoiy vazifalari
3. Davlat boshqaruv rolisiz kerakli natijalar bera olmaydigan bozor mexanizmi vazifalarni sanang?
4. Zamonaviy davlatning iqtisodiy vazifalari nimalardan iborat?
5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish shaklining asosiy

rivojlanish boqichlarini tavsiflang.

6. Davlat tomonidan tartibga solishdan asosiy maqsadi.

7. YaIM va davlat xarajatlari xajmi o'rtasidagi mutanosiblik nimani bildiradi?

8. Markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish xususiyatlarini ayting?

9. Inflyatsiyaga qarshi siyosat olib borish xususiyatlari

10. Monopoliyadan chiqarish, raqobatli muxitni yaratish va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun huquqiy bazasi

II BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING NAZARIYASOSLARI

2.1. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqida Merkantilizm va Fiziokratmaktablari namoyondalarining nazariy qarashlari

2.2. Klassik siyosiy-iqtisod namoyondalarining konsepsiyalari. Iqtisodiy liberalizm va uning mohiyati

2.3. 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi saboqlari va iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning roli haqidagi iqtisodiy liberalizm nazariyasi

2.4. Iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda davlatning roli haqida zamonaviy nazariyalar. Iqtisodiyotga davlat aralashuvining Keynscha nazariyasi

2.5. Iqtisodiyotni tartibga solishda monetar nazariya va monetar siyosatning ahamiyati

2.6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning neoklassik modeli

Tayanch iboralar: Klassik siyosiy iqtisod, iqtisodiy liberalizm, merkantilizm, fiziokratlar, iqtisodiy inqiroz, keynschilik, neokonservatorlar, monetarizm, ijtimoiy yo 'naltirilgan bozor iqtisodiyoti.

2.1. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqida Merkantilizm va Fiziokratmaktablari namoyondalarining nazariy qarashlari

Merkantilizm maktabi «Siyosiy iqtisod» atamasining paydo bo'lishi bilan bog'liq. U frantsuz merkantilisti A.Monkrettonning 1615 yilda chiqqan «Siyosiy iqtisod traktlari» kitobiga kiritilgan edi. Merkantilistlar birinchi bo'lib iste'mol qiymatini emas, balki almashinuv qiymatini boylik deb e'lon qildilar.

Dastlabki iqtisodiy nazariyalar kapitalizmning boshlang'ich davriga tog'ri keladi (XVXVII asrlar). Bu davrda merkantilistlar jamiyat boyligi muomala sohasida yaratiladi, millat boyligi esa pul miqdori bilan aniqlanadi degan fikrni ilgari surishadi. Merkantilizm – bu iqtisodiy nazariyadagi birinchi maktab bo'lib, uning mashhur namoyondalaridan biri Tomas Men hisoblanadi (1571-1641 y.).

Merkantilizm kapitalni dastlabki jamg'arilishi davriga xos bo'lib, savdo burjuaziya manfaatlarini ifoda etadi. Merkantilizmga ikki xususiyat xosdir:

1) boylik pul bilan ifodalanadi (davlat qancha ko'p pulga ega bo'lsa, u shuncha badavlat hisoblanadi);

2) davlat xokimiyati yordamida pul boyliklarini jamg'arishga erishish mumkin.

Ushbu maktab namoyondalari mamlakatga olib kirilgan va olib chiqilgan tovarlar o'rtasidagi farqning (aktiv savdo balansi) yuqoriligi bilan davlat boyligi oshadi va davlat aktiv savdo balansida siyosiy ishlarni olib borishi zarur deb hisoblashadi. Davlat mamlakatdan tovarlarni olib chiqishni rag'batlantirish va mamlakatga tovarlar olib kirishni cheklash, ba'zi tovarlarni esa olib kirilishini ta'qiqlash bilan proteksionizm siyosatini yuritishi lozim. Bunda quyidagi tamoyil ol'ga suriladi: chet eldan arzon bahoga sotib olish, boshqa davlatlarga qimmatroq sotish.

Keyingi iqtisodiy maktab fiziokratlar edi. Ushbu maktabning eng ko'zga ko'ringan namoyondasi – F.Kene (1694-1774 y.). Uning xizmati: fiziokratlar muomala sohasini taxlil etishdan ishlab chiqarishni taxlil etishga tomon burilish yasadi. Faqat ular qishloq xo'jaligi bilan chegaralanishdi. Kene ekvivalent ayirboshlash ta'limini ol'ga surdi va savdodagi ayirboshlardan xech qanday boylik yaratilmasligini va ayirboshlash xech narsa ishlab chiqarilmasligini isbotladi.

F.Kene «tabiiy tartiblanish» holatini, ya'ni bozor narxining beqaror tebranishi, erkin raqobat va ba'zi hollarda davlat aralashuvi asosida iqtisodiyotni rivojlatirishni ol'ga surdi. Fiziokratlar iqtisodiy rivojlanish o'zida tabiiy jarayonni namoyon qilishi, qonunlarga amal qilinishi va odamlar ta'siridan holi bo'lishini lozim deb bilishdi. Bu ularning mutloq yutuqlari edi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi tadbirkorlar sinfini vujudga kelishi va mustaxkamlanishi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning aralashuvi ushbu maktab nuqtai nazarida, ya'ni merkantilizmni iqtisodiy liberalizm g'oyasi bilan almashinish oqibatida tadbirkorlik faoliyatini cheklangan va iqtisodiyotga davlatning aralashuvini salbiy baholagan. Bu g'oya A.Smit va D.Rikardolarning ilmiy ishlarida asoslangan. Ular klassik siyosiy iqtisod maktabi asoschilari bo'lib, qiymatining mehnat

nazariyasini yaratdi, kapitalning mazmunini va qo'shilgan qiymat nazariyasini yoritib berdi.

Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning roli xususidagi ularning qarashlari davlatning aralashuvi iqtisodiy rivojlanishni sekinlashtiradi degan fikrdan kelib chiqadi. Masalan, Smit g'oyasi quyidagicha: «Bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi boshqarishga moslashgan, uning asosida qanday qilib ko'proq fayda olishga harakat qilish bilan bog'liq «ko'rinmas qo'l» - shaxsiy manfaat yotadi». Smit xulosasiga ko'ra, iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning aralashuvi olib tashlansa, iqtisodiyot samarali amal qiladi va bozor butunlay erkin bo'lmog'i lozim.

D.Rikardo, J.B.Sey, D.Mil, A.Marshallar A.Smit g'oyasining davomchilari bo'lib, ular iqtisodiy liberalizm g'oyasi ilgari surishdi va hozirgi kunga qadar zamonaviy iqtisodchilar tomonidan ijobiy baholanmoqda (neoklassik yo'nalish). Klassiklar ja'mi talab va ja'mi taklif mutanosibligini o'zlariga xos talqin etishdi. Ular: ja'mi taklifning o'zgarishi unga mos ja'mi talabni o'zgarishini yuzaga keltiradi degan fikrdan kelib chiqishadi. Bu Sey qonunida o'z aksini topadi, ya'ni taklif etilgan tovar unga mos ravishda talabni keltirib chiqaradi, bu esa talab va taklif o'rtasidagi yuzaga keladigan farqlarni bartaraf etadi. Oldindan ishlab chiqarishning o'zni yo'qoladi. Tovar ishlab chiqarishning o'sishi, ish haqlarini oshishiga olib keladi, buning natijasida taklifga mos ravishda talab ham oshadi.

Haqiqatda esa barcha daromadlar tovarlarga ayirboshlanilmadi. Jamg'arish yuzaga keladi va jamg'arilgan pul miqdori investitsiyaga har doim ham teng bo'lmaydi. Klassikchilar ja'mi talab va ja'mi taklifga bog'liq holda narxning tebranishi barcha bozorlarni, shu o'rinda mehnat bozorini ham, resurslar bozorini ham barqarorlashtiradi deb hisoblashdi. Bog'lanish: bozorda narxning pasayishi ish haqini pasayishiga olib keldi yoki ish haqi avvalgiday qolsa u holda ishsizlik yuzaga keldi. Biroq iqtisodiy inqirozlarning keskinlashuvi oqibatida asosan 1929-1933 yillardagi, klassik iqtisodiy liberalizm nazariyasini zaif ekanligini ko'rsatdi. Iqtisodiy inqiroz bozor mexanizmining o'zi iqtisodiyotni tartibga soluvchi va barqarorlashtiruvchi yagona mexanizm bo'la olmasligini ko'rsatdi. Iqtisodiy liberalizm konsepsiyasining ta'siri zaiflashdi. 1929-1933 yillarda bo'lib o'tgan iqtisodiy inqiroz davrida ishlab chiqarish sur'ati 45% ga pasaydi, ishsizlik darajasi oshib ketdi va hokazo. Asosan 1929-1933 yillardagi inqiroz o'zgaruvchan sharoitda bozor davlatning aralashuvisiz ishlab chiqarishni

tartibga solishga va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash imkoniyatiga ega emasligini ko'rsatdi.

Ingliz iqtisodchisi Dj.M.Keyns (1883-1946) taklif etgan konsepsiya iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqidagi qarashlarning rivojlanishida yangi va muhim bosqichi hisoblanadi. U bozor iqtisodiyotida davlatning roli haqidagi klassik qarashlarda keskin burilish yasadi. U tartibga solishning bozor mexanizmi bilan uy'gunlashtirilgan iqtisodiyotda davlatning aralashuvisiz iqtisodiyot samarali rivojlana olmasligini ko'rsatib berdi. Keyns konsepsiyasi o'sha davrdagi xo'jalik tizimini xalokatli larzalardan saqlab qolishga qaratilgan edi. U iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o'rniga klassik(iqtisodiy liberalizm) qarashlarda burilish yasadi.

Iqtisodiyotni rivojlanishida bozor va davlatning roli, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurati haqidagi Keyns qarashlari iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli haqidagi qarashlarda keyns inqilobi nomini oldi. Keyns iqtisodiy modelning mazmunini «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936 y.) asarida yoritib berdi. Bu tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti doktrinasi edi. U bozor iqtisodiyoti «kasal» uni davolash lozim deb hisoblaydi.

«Keyns inqilobi» jarayonida ol'ga surilgan g'oya klassik siyosiy iqtisodchilarni qarashlarida bozor iqtisodiyotiga qarashlarida burilish yasadi. Keyns yalpi talab va taklifni takomillashtirishda davlat siyosatidan foydalanmasdan turib ishlab chiqarish inqirozidan chiqish mumkin emasligini ko'rsatib berdi. Ja'mi talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari orqali davlat tomonidan tartibga solish - Keyns g'oyasining asosini tashkil etadi. Keyns ta'limotidagi asosiy tezis: talab taklifni belgilaydi.

Ishsizlikni va resurslardan to'liq foydalanilmaslikni qisqartirish uchun esa davlat o'zning harajatlarini kengaytirish yo'li bilan talabni ra'gbatlantirishi, kam foizli soliq tizimi orqali xususiy investitsiyani ra'gbatlantirishi lozim. Keyns modeli narxlar va ish haqlari qisqa davr ichida sekin o'zgarishi bilan klassik modeldan farqlanadi. Keyns Seyning taklif shaxsiy talabni yuzaga keltiradi degan qonunini rad etdi. Keyns ja'mi talab ja'mi taklifni yuzaga keltiradi, degan fikrni ilgari suradi.

2.2. Klassik siyosiy-iqtisod namoyondalarining konsepsiyalari. Iqtisodiy liberalizm va uning mohiyati

Bozor munosabatlarining rivojlanishi tadbirkorlar sinfini vujudga kelishi va mustaxkamlanishi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning aralashuvi ushbu maktab nuqtai nazarida, ya'ni merkantilizmni iqtisodiy liberalizm g'oyasi bilan almashinish oqibatida tadbirkorlik faoliyatini cheklangan va iqtisodiyotga davlatning aralashuvini salbiy baholagan. Bu g'oya A.Smit va D.Rikardolarning ilmiy ishlarida asoslangan. Ular klassik siyosiy iqtisod maktabi asoschilari bo'lib, qiymatining mehnat nazariyasini yaratdi, kapitalning mazmunini va qo'shilgan qiymat nazariyasini yoritib berdi.

Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning roli xususidagi ularning qarashlari davlatning aralashuvi iqtisodiy rivojlanishni sekinlashtiradi degan fikrdan kelib chiqadi. Masalan, Smit g'oyasi quyidagicha: «Bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi boshqarishga moslashgan, uning asosida qanday qilib ko'proq fayda olishga harakat qilish bilan bog'liq «ko'rinmas qo'l» - shaxsiy manfaat yotadi». Smit xulosasiga ko'ra, iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning aralashuvi olib tashlansa, iqtisodiyot samarali amal qiladi va bozor butunlay erkin bo'lmog'i lozim.

D.Rikardo, J.B.Sey, D.Mil, A.Marshallar A.Smit g'oyasining davomchilari bo'lib, ular iqtisodiy liberalizm g'oyasi ilgari surishdi va hozirgi kunga qadar zamonaviy iqtisodchilar tomonidan ijobiy baholanmoqda (neoklassik yo'nalish).

Klassiklar ja'mi talab va ja'mi taklif mutanosibligini o'zlariga xos talqin etishdi. Ular: ja'mi taklifning o'zgarishi unga mos ja'mi talabni o'zgarishini yuzaga keltiradi degan fikrdan kelib chiqishadi. Bu Sey qonunida o'z aksini topadi, ya'ni taklif etilgan tovar unga mos ravishda talabni keltirib chiqaradi, bu esa talab va taklif o'rtasidagi yuzaga keladigan farqlarni bartaraf etadi. Oldindan ishlab chiqarishning o'rni yo'qoladi. Tovar ishlab chiqarishning o'sishi, ish haqlarini oshishiga olib keladi, buning natijasida taklifga mos ravishda talab ham oshadi.

Haqiqatda esa barcha daromadlar tovarlarga ayirboshlanilmadi. Jam'garish yuzaga keladi va jam'garilgan pul miqdori investitsiyaga har doim ham teng bo'lmaydi. Klassikchilar ja'mi talab va ja'mi taklifga bog'liq holda narxning tebranishi barcha bozorlarni, shu o'rinda mehnat bozorini ham, resurslar bozorini ham barqarorlashtiradi deb hisoblashdi. Bog'lanish:

bozorda narxning pasayishi ish haqini pasayishiga olib keldi yoki ish haqi avvalgiday qolsa u holda ishsizlik yuzaga keldi.

Biroq iqtisodiy inqirozlarning keskinlashuvi oqibatida asosan 1929-1933 yillardagi, klassik iqtisodiy liberalizm nazariyasini zaif ekanligini ko'rsatdi.

Liberalizm (fransuzcha: *libéralisme*) — odamlarning o'zini, xatti-harakatlarini, mulkini boshqarishda erkin degan nuqtai nazarga asoslangan falsafiy, iqtisodiy va siyosiy dunyoqarash, nazariya. Liberalizm XVII-XVIII asrlarda Yevropa mamlakatlarida yuzaga kelgan, u Jon Lokk, Adam Smit, Sharl Lui Monteskye va boshqalarning mutlaq hokimiyatga qarshi qaratilgan nazariyalariga asoslanadi. Liberalizm g'oyalari birinchi bor AQSH Konstitutsiyasi (1787) hamda „Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi“da (1789) mujassam bo'lgan. XIX asr va XX asr boshlarida liberalizmning fuqarolik jamiyati, shaxs huquqlari va erkinliklari, huquqiy davlat, demokratik siyosiy muassasalar, xususiy tadbirkorlik va tijorat erkinligiga oid asosiy qoidalari shakllangan. Hozirda liberalizm g'oyalariga ko'ra, erkin bozor mexanizmi samarali iqtisodiy faoliyat yuritish, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni tartibga solib turish uchun eng qulay shart-sharoit yaratadi; ayni chog'da bozor va raqobatchilik normal sharoitda rivojlanishi uchun bu sohaga davlatning muntazam ravishda aralashuvi zarur. XX asr oxirida liberalizm, konservatizm va sotsial-demokratiya g'oyalari bir-biriga yaqinlashdi.

Liberalizmning asosiy prinsplari

Mukammal liberal jamiyat bu har kim uchun erkin harakat qilish imkoniyatini beruvchi, muhim siyosiy ma'lumotlar bilan erkin almashuvchi, davlat va din hokimiyatini cheklovchi, qonun ustivorligini ta'minlovchi, shaxsiy mulk va erkin tadbirkorlik mavjud jamiyatdir. Liberalizm jamiyat, davlat, hayot tarzi uchun asos bo'lgan ko'pgina eski dunyoqarashlarni bekor qildi. Jumladan, hukmdorlarning ilohiy huquqlari va dinning yagona bilim manbai kabi holatlardan voz kechildi. Liberalizm fundamental prinsiplari quyidagilarni o'z ichiga oladi: har kim uchun yashash, shaxsiy erkinlik va mulk egaligi huquqi; qonun oldida hammaning tengligi; erkin bozor iqtisodiyoti; erkin va rost saylovda tanlanuvchi hukumat; davlat boshqaruvining oydinligi. Shu bilan birga hukumatning asosiy funksiyasi ushbu holatlarni ta'minlashdan iboratdir. Zamonaviy ko'rinishda liberalizm kamchilikning huquqlarini himoya qiluvchi, plyuralizm va demokratik

boshqaruvga asoslangan ochiq jamiyatni koʻzda tutadi. Baʼzi zamonaviy nuqtai nazarlarda davlat boshqaruvini kengaytirish mumkin deb qaraladi. Buning sababi fuqarolarning oʻz imkoniyatlarida tengligini, maʼlumot olishi va foyda koʻrishidagi farqni qisqartirishni taʼminlashdan iboratdir. Bunday qarash tarafdorlari davlat oʻz majburiyatlarini bajarishida barchaning muvaffaqiyatini taʼminlashi lozimligini koʻrsatishadi. Jumladan ishsizlarga yordam berish, boshpanasizlar uchun joy berish va tekin tibbiy xizmat koʻrsatish davlat majburiyatlaridan biridir.

Liberallarning qarashlariga binoan hukumat oʻz qaramogʻidagi insonlarning qiziqishlarini koʻzda tutib faoliyat koʻrsatishi lozim, davlatning siyosiy boshqaruvi koʻpchilikning roziligi bilan amalga oshirilishi kerak. Hozirda liberallarning talablariga eng yaqin davlat boshqaruv tizimi liberal demokratiyadir

Etimologiya va tarixiy ishlatilishi

“Liberal” soʻzi lotincha: *liber* (“erkin”) degan soʻzdan kelib chiqadi. Tit Liviy “Rim shahri asoslanishi vaqtidan tarixi” kitobida plebeylar va patritsiylar orasidagi sinflararo erkinlik uchun kurashni eslatib oʻtadi. Mark Avreliy oʻzining “Fikr yuritishlarida” barcha uchun teng qonun qabul qilingan, barchaning tengligi tan olingan va soʻz erkinligi mavjud davlat; shuningdek, avvalambor oʻz qoʻl ostidagi xalq erkinligini qadrllovchi mamlakat“ haqida soʻz olib boradi. Italiyada renessans davrida ushbu kurash mustaqil shahar-davlatlar va Rim Papasi orasida koʻtarila boshladi. Nikolo Makiavelli “Tit Liviyning birinchi dekadasi haqida oʻylar” asarida respublikancha boshqaruv prinsiplarini taʼriflaydi. Angliyada Jon Lokk va Fransiyada maʼrifatparvarlar erkinlik uchun kurashni inson huquqlari tushunchasi asosida taʼriflashdi.

AQSH mustaqilligi uchun urush natijasida liberal davlat haqidagi qarashlarga tayangan dastlabki konstitutsiya ishlab chiqildi. Bunda ayniqsa davlat boshqaruvi doim boshqariluvchilar roziligi bilan amalga oshirilishiga

urg‘u berildi. Fransiya burjuaziyasi ham buyuk fransuz revolyutsiyasi vaqtida liberal prinsiplarga tayanuvchi hukumat yaratishga harakat qildi.

“Liberal” so‘zining siyosiy yo‘nalish tarafdorlariga nisbatan, dastlab, absolyutizmga qarshi bo‘lgan Ispaniya (1812 y.) konstitutsiyasi mualliflari ishlatgan bo‘lishi kerak. XVIII asrdan boshlab liberalizm deyarli barcha rivojlangan davlatlarda asosiy g‘oyaga aylandi.

Liberal fikrlarni amalga oshirishdagi dastlabki harakatlar qisman natija berardi, ba’zida umuman qarama-qarshi holatlarga olib kelardi (masalan, diktaturalarning paydo bo‘lishi). Tenglik va erkinlik shiorlaridan avantyristlar foydalanishardi. Liberalizmni turlicha talqin qiluvchilar orasida jiddiy baxslar yuzaga kelardi. Urushlar, inqiloblar, iqtisodiy inqirozlar g‘oyalarga ishonchni yo‘qotardi. Shu kabi sabablar tufayli liberalism turli davrlarda turlicha talqin qilindi. Vaqt o‘tishi bilan barcha qarashlar tartiblashtirildi va natijada eng keng tarqalgan davlat boshqaruv tizimlaridan biri — liberal demokratiya yuzaga keldi.

Liberalizm shakllari

Dastlab liberalizm barcha huquqlar jismoniy va yuridik shaxslar qo‘lida bo‘lishi kerak, davlat esa shu huquqlarni himoya qilish uchun mavjud bo‘lishi lozim degan xolatdan kelib chiqardi (klassik liberalizm). Zamonaviy liberalizm klassik talqin chegaralarini ancha kengaytirdi va xozirda ko‘pgina oqimlarni o‘z ichiga oladi. Bu oqimlar orasida qarama-qarshiliklar va xatto to‘qnashuvlar mavjud. Bu oqimlar, jumladan “Inson huquqlari deklaratsiyasida” ko‘rsatib o‘tilgan. Atamalarni aniqlashtirish maqsadida ushbu maqolada **“siyosiy liberalizm”** — demokratiya uchun va absolyutizm yoki avtoritarizmga qarshi kurash; **“iqtisodiy liberalizm”** — shaxsiy mulk egaligi uchun va davlat boshqaruviga qarshi harakat; **“madaniy liberalizm”** — shaxs erkinligini himoya qilish va unga vatanparvarlik yoki diniy dunyoqarash tomonidan hiyonat qilmaslik; **“ijtimoiy liberalizm”** — imkoniyatlarning tengligi va iqtisodiy ekspluatatsiya qarshi ma’nolarida ishlatiladi. Zamonaviy liberalizm rivojlangan davlatlarda barcha liberalizm shakllarini qo‘shilishidan iboratdir. Uchinchi dunyo davlatlari orasida asosan sog‘lom yashash muhiti va kolonializmga qarshi “og‘alik liberalizmi” keng tarqalgan.

Siyosiy liberalizm — alohida shaxslar qonun va jamiyat asosi xisoblanadi, ijtimoiy institutlar individuumlarni real hokimiyat bilan ta’minlash uchun mavjud deb ta’kidlovchi qarash. Angliyaning *Buyuk*

erkinlik xartiyasi (1215-yil) ba'zi shaxs huquqlarining monarxdan kengroq doirada qo'llanilishi namunasidir. Bunda asosiy xolat ijtimoiy shartnomadan iboratdir. Unga binoan, fuqarolar o'zlari qonun yaratishadi va o'zlari shu qonunga bo'y sunishadi. Qonun ustuvorligiga alohida urg'u beriladi. Zamonaviy liberalizm, shuningdek, jinsi, ijimoiy kelib chiqishi, millati, e'tiqodi va xokazolardan qat'iy nazar ovoz berish huquqini o'z ichiga oladi.

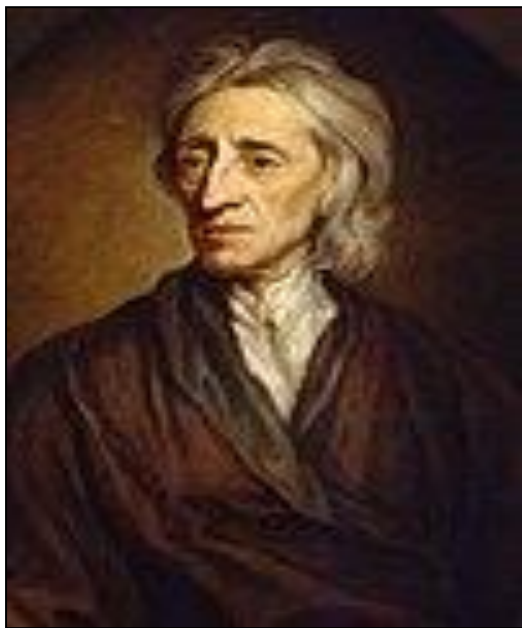
Iqtisodiy liberalizm - Iqtisodiy yoki klassik liberalizm mulk egaligi huquqi va shartnoma erkinligini himoya qiladi. Bu liberalizm shaklining shiori "erkin xususiy korxonadir". Davlatni aralashmaslik prinsipiga (*laissez-faire*) asoslangan kapitalizm muqobil deb bilinadi, bunda davlat subsidiyasi va savdo uchun yuridik cheklanuvlarni bekor qilish ko'zda tutiladi. Iqtisodiy liberallar bozor davlat boshqaruviga muxtoj emas deb ta'kidlashadi. Ularning ba'zilar davlat monopoliya va kartellarni nazorat qilishi mumkin desa, boshqalar monopoliyalar aynan davlat faoliyati tufayli yuzaga keladi deyishadi. Iqtisodiy liberalizm tovar va xizmatlar narxi individuumlarning erkin tanlovi, ya'ni bozor kuchlari bilan shakllanishi lozim deb ta'kidlashadi. Ba'zilar bozor kuchlarini xavfsizlik yoki sud tizimi kabi ananaviy davlat faoliyati doirasiga ham ta'sir o'tkazishiga yo'l qo'yishadi. Iqtisodiy liberalizm, shartnomalar tuzishda yuzaga keladigan iqtisodiy tengsizlikni, raqobatning tabiiy natijasi deb qaraydi. Xozirda liberalizmning bu shakli libertianlikda yaqqol namoyon bo'lgan. Boshqa ko'rinishlari monarxizm va anarxo-kapitalizmdir. (Qarang: neoliberalizm, liberalizatsiya).

Madaniy liberalizm - e'tiborini dastlab ong va xayot tarziga oid shaxs erkinligiga qaratadi; jins, e'tiqod, akademik erkinlik, davlatni shaxsiy ishga aralashishidan homoyalash kabi muammolarni o'z ichiga oladi. Jon Styuart Mill o'zining "Erkinlik haqida" essesinde quyidagini ta'kidlaydi: "Odamalrning mustaqil yoki guruhda bo'lib boshqalarni faoliyatiga aralashishining yagona maqsadi — o'z-o'zini himoya qilishdir. Sivilizatsiyalashgan jamiyat a'zosi ustidan hukm o'tkazish faqat boshqalarga ziyon yetkazmaslik maqsadidagina amalga oshirilishi mumkin". Madaniy liberalizm u yoki bu darajada davlatning adabiyot va san'at, ilmiy guruhlar faoliyati, qimor o'yinlar, fohishabozlik, jinsiy aloqaga kirish yoshi, abort, kontratseptiv vositalardan foydalanish, evtanaziya, alkogol ichimliklar va giyohvand vositalar qabul qilish kabi sohalarni boshqarishiga e'tiroz

qilishadi. Xozirgi kunda Niderlandiya madaniy liberalizm eng yuqori darajasida bo'lgan davlat bo'lishi kerak...

Ijtimoiy liberalizm - XIX asr oxirida utilitarizm ta'siri ostida yuzaga keldi. Ba'zi liberallar, to'liq yoki qisman, marksizm va ijtimoiy ekspluatatsiya nazariyasini qabul qilishdi va davlat ijtimoiy adolatni tiklash uchun o'z hokimiyatidan foydalanishi lozim degan xulosaga kelishdi. Jon Dyui va Mortimer Adler kabi ba'zi faylasuflar *barcha* individuumlar, jamiyat asosi sifatida, o'z qobiliyatlarini amalga oshirish uchun ma'lumot olish, iqtisodiy imkoniyatlar, tashqi ziyon yetkazuvchi ta'sirlardan himoya kabi muhim extiyojlar bilan ta'minlanishi kerak deb ko'rsatishdi. Bunday jamiyat ta'minlovchi pozitiv huquq, aralashmaslikka asoslangan, negativ huquqdan tubdan farg qiladi. Ijtimoiy liberalizm tarafdorlari negativ huquqni adolatli amalga oshirish uchun fuqarolarga pozitiv huquqlar kafolati berilishi zarurdir deb ta'kidlashadi, chunki amalda kam ta'minlangan aholi yashab qolish maqsadida ba'zi huquqlaridan voz kechadi, sudlar esa boylar tomoniga yon bosadi. Ijtimoiy liberalizm iqtisodiy raqobatga ba'zi cheklanishlar kiritishni qo'llab quvvatlaydi. U shuningdek, hukumatdan qobiliyatlilar rivojlanishi uchun sharoit yaratish, bosh ko'tarishlarni oldini olish va umumiy muvaffaqiyatga erishish uchun aholini (soliqlar yordamida) ijtimoiy himoya qilishini kutadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy liberalizm orasida fundamental qarama-qarshilik mavjud. Iqtisodiy liberallar pozitiv huquqlar negativ huquqlarni buzilishiga olib keladi va, demak, ularga yo'l qo'yish mumkin emas deb xisoblashadi. Ular davlat funksiyalarini asosan xavfsizlik, mudofa va sud hokimiyati bilan cheklangan deb ko'rishadi. Ijtimoiy liberallar esa davlatning asosiy funksiyasi ijtimoiy himoyadan iborat va o'z ichiga quyidagilarni oladi deyishadi: nochorlarni oziq-ovqat va boshpana bilan ta'minlash, tibbiy yordam, o'rta ta'lim, nafaqa bilan ta'minlash, jinoyatchilikni oldini olish, bolalar, nogironlar va keksalarga qarash, tabiiy ofat qurbonlariga yordam berish, kamchilikni himoya qilish, fan va san'atni himoya qilish. Bunday uslub hukumatga keng cheklanishlar qo'yish imkoniyatini yo'qotadi. Iqtisodiy va ijtimoiy liberalizm, garchi shaxsiy erkinlikka erishish bo'lgan yagona maqsadga intilsada, lekin uni amalga oshirish vositalarida tubdan farq qiladi. O'ng va konservativ oqimlar iqtisodiy liberalizmga tayanib, madaniy liberalizmga inkor qilishadi. Chap oqimlar, asosan, madaniy va ijtimoiy liberalizmga urg'u berishadi. Ba'zi tadqiqotchilar pozitiv va negativ

huquqlarni qarama-qarshi qo'yish sun'iy va noo'rin deb ko'rsatishadi, chunki „negativ“ huquqlarni ta'minlash o'z navbatida jamiyatdan manbalar talab qiladi (masalan, mulk egaligi huquqini ta'minlash uchun yuridik apparatdan foydalanish).

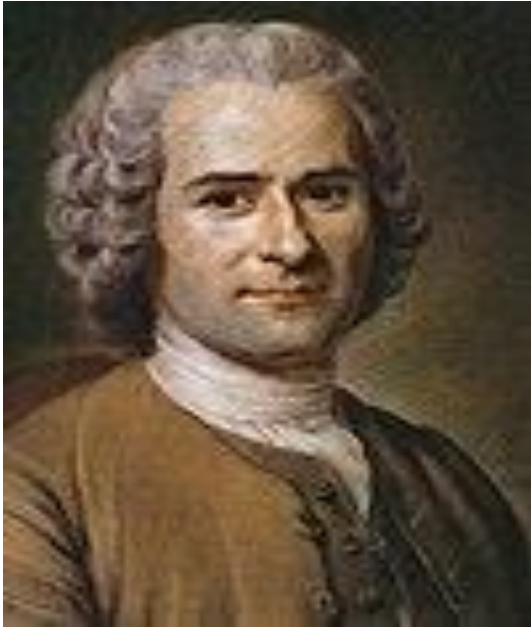
Og'alik yoki fraternitar liberalizm (*xalqlar og'aligi*) - urushdan keyin uchinchi dunyo davlatlarining kolonializmga qarshi kurashi natijasida paydo bo'ldi. Bugungi kunda u huquqiy norma sifatida emas balki ko'proq turli

intilishlar bilan bog'liqdir. Uning maqsadi boshqaruv, moddiy boyliklar va texnologiyalarni rivojlangan davlatlar qo'l ostida bo'lishiga qarshi kurashdan iborat. Bu oqim tarafdorlari tinchlik, o'z o'zini aniqlash, iqtisodiy rivojlanish va umuminsoniy boyliklarga (tabiiy boyliklar, ilm-fan yutuqlari, madaniy boylikalar) jamiyatning *kollektiv* huquqi bor deb ta'kidlashadi. Og'alik liberalizmi, shuningdek, dunyo ekologik axvoli va gumanitar yordamga o'z e'tiborini jalb qiladi.

Barcha yuqorida ko'rsatib o'tilgan liberalizm shakllari davlat va shaxslar javobgarligi orasida balans bo'lishi lozim, davlat funksiyalari shaxsiy sektor bajara olmaydigan masalalar bilangina cheklanishi kerakligini ko'zda tutadi. Liberalizmning barcha shakllari insoniy qadriyatlarni va shaxsiy erkinlikni huquqiy himoya qilishga qaratilgan va shaxslarning xatti-harakatlariga qo'yilgan cheklanishlarni bekor qilish jamiyatni yaxshilanishiga olib keladi deb ta'kidlaydi.

Shaxsiy erkinlikka intilish barcha davrlarda hamma xalqlar uchun xos bo'lgan. Masalan, XV asrda Florensiya va Venetsiya shahar-davlatlari tuzilishi o'z ichiga huquqiy davlat va demokratiya elementlari hamda erkin tadbirkorlik prinsiplarini olgan.

Liberalizm g'oya sifatida gumanizmga tayanadi. U Renessans davrida katolik cherkov hokimiyatiga qarshi chiqdi (buning oqibatida, jumladan, Niderlandiya burjua revolyutsiyasi yuz berdi) hamda Angliyada Ajoyib revolyutsiya (1688 y.) natijasida Viglarning qirolni saylash huquqiga ega bo'lishiga olib keldi. Oxirgi voqea oqibatida bosh hokimiyat xalq qo'lida bo'lishi kerak degan nuqtai nazarlar paydo bo'la boshladi. Biroq asl liberal

oqimlar oydinlanish davrida Fransiya, Angliya va kolonial Amerikada yuzaga keldi. Ularga qarshilar absolyut monarxiya, merkantelizm, ortodoksal din va klerikalizm edi. Bu liberal harakatlar birinchi bo‘lib inson huquqlariga konstitutsionalizm va erkin saylov yo‘li bilan boshqarish tushunchalariga tayanib ta’rif berishdi.

Erkin shaxslar barqaror jamiyat asosi bo‘lishi mumkin degan fikrni dastlab Jon Lokk olg‘a surdi. Uning “Boshqaruv haqida ikkita traktat” (1690-yil) asari ikkita liberal prinsipni asoslab berdi: shaxsiy mulk egaligi va e’tiqod erkinligini o‘z ichiga oluvchi intellektual erkinlik. Uning nazariyasi asosi bo‘lib yashash, shaxsiy erkinlik va shaxsiy mulk egaligi kabi tabiiy huquqlar xizmat qiladi. Fuqarolar jamiyat a’zosi sifatida ijtimoiy shartnoma tuzishadi; unga asosan ular tabiiy erkinliklarini himoya qiluvchi hukumat foydasiga o‘z hokimiyatlaridan kechishadi. O‘z qarashlarida Lokk burjuaziyani himoya qilgan bo‘lib, e’tiqod erkinligini katoliklar uchun va inson erkinligini xizmatkorlar uchun targ‘ib qilmagan. Lokk shuningdek demokratiyani qo‘llab quvvatlamagan. Shunga qaramasdan, uning ba’zi g‘oyalari amerika va fransuz revolyutsiyalari asosi bo‘lib xizmat qildi.

Yevropa kontinentida qonun oldida barcha, xatto oliy hukmdor ham teng degan doktrinani rivojlantirish bilan Sharl Lui Monteskye shug‘ullandi. Davlat hokimiyatini cheklantiruvchi asosiy uslub deb, Monteskye, hukumat bo‘linishi va federalizmni xisobladi. Uning tarafdorlari bo‘lgan iqtisodchilar Jan-Batist Sey va Destyut de Trasi davlatni iqtisodga aralashmaslik prinsipini targ‘ibot qilishdi. Oydinlashtirish davri donolaridan ikki kishi liberalizmga eng katta ta’sir ko‘rsatishdi: konstitutsion monarxiya tarafdori bo‘lgan Volter va tabiiy erkinlik g‘oyasini rivojlantirgan Jan Jak Russo. Bu ikki faylasuf shaxsning tabiiy erkinligini cheklash mumkin, lekin uning mazmunini yo‘qotish mumkin emas degan nuqtai nazarni turli shakllarda himoya qilishdi. Voltyer diniy sabr-toqat muhimligi va insonni kamsitishga yo‘l qo‘ymaslikni alohida ta’kidladi.

“Ijtimoiy shartnoma haqida” (1762 y.) traktatida Russo bu konsepsiyaga yangicha ta’rif berdi. U ko‘pgina odamlar mulk egasi bo‘lmasdan jamiyat a’zosi bo‘lishi, ya’ni ijtimoiy shartnoma faqatgina mulk egalari huquqlarini mustaxkamlashiga e’tiborni jalb qildi. Bu shartnoma legitim bo‘lishi uchun inson o‘z erkinligi o‘rniga faqat jamiyat ta’minlab bera oladigan manbalardan foydalana olishi lozim. Russo bunday manbalardan

biri insonni muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradigan va uni qonunga bo‘y sunadigan fuqaro qiluvchi ta’limdir deb xisoblaydi. Boshqa manba bo‘lib shaxsni o‘z millatiga va milliy ehtiyojlariga tegishliligi sifatida namoyon bo‘ladigan kollektiv respublikancha erkinlik xizmat qiladi. Buning oqibatida, ma’lumotli inson o‘z erkinligini o‘zi cheklaydi, chunki bu uning qiziqishidadir. Millatning bir butun bo‘lib irodasini namoyon qilishi xalqning o‘z o‘zini aniqlashidagina yuzaga keladi. shunday qilib, ijtimoiy shartnoma milliy rozilik, milliy iroda va milliy birlikka olib keladi. Bu g‘oyalar Fransiya revolyutsiyasi davridagi Milliy majlis deklaratsiyasi hamda Benjamin Franklin va Tomas Jeferson kabi amerika liberalizm arboblari dunyoqarashining asosi bo‘ldi.

Fransuz ma’rifatparvarlari bilan birgalikda liberalizmga Devid Yum, Immanuil Kant va Adam Smit katta xissa qo‘shishdi. Devid Yum inson xatti-harakatidagi fundamental (tabiiy) qonunlar ma’naviy normalarga bo‘y sunduradi, ularni cheklash yoki yo‘q qilish mumkin emas deb ta’kidlaydi. Uning nuqtai nazarlari ta’siri ostida Kant, dinga yondoshmasdan, inson huquqlariga ma’naviy asos berdi. Uning dunyoqarashiga binoan, bu huquqlar tabiiy qonunlar va obyektiv xaqiqatga asoslanadi.

Adam Smit ma’naviy hayot hamda iqtisodiy faoliyat davlat boshqaruvisiz mavjud bo‘lishi mumkin degan g‘oyani rivojlantirdi va o‘z tashabbusini erkin namoyon qila oladigan millatlar eng quvvatli bo‘lishini ta’kidladi. U feodal va merkantil boshqarish, patentlar va davlat protektsiyasi tufayli vujudga kelgan monopoliyalardan voz kechishga chaqirdi. “Ma’naviy tuyg‘ular nazariyasi” (1759 y.) asarida u motivatsiya nazariyasini rivojlantirib, shaxsiy moddiy qiziqish qanday qilib

boshqarilmaydigan jamiyatdagi tartib bilan uyg'unlikda mavjud bo'lishini ko'rsatdi. "Millatlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish" (1759 y.) asarida u ba'zi sharoitlarda erkin bozor o'z o'zini boshqarish qobiliyati mavjud va turli cheklanishlar qo'yilgan bozorga nisbatan ko'proq natijaga erishadi deb ta'kidlaydi. Hukumatni u foyda ko'zlamaydigan faoliyat, masalan, qonunni himoya qilish bilan shug'ullanishga yo'llatdi. Uning soliqlar haqidagi nazariyasi soliqlar iqtisodga ziyon yetkazmasligi lozim va soliqlar hajmi (foizi) doimiy bo'lishi kerak degan holatlardan iboratdir.

2.3. 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi saboqlari va iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning roli haqidagi iqtisodiy liberalizm nazariyasi

Iqtisodiy inqiroz bozor mexanizmining o'zi iqtisodiyotni tartibga soluvchi va barqarorlashtiruvchi yagona mexanizm bo'la olmasligini ko'rsatdi. Iqtisodiy liberalizm konsepsiyasining ta'siri zaiflashdi. 1929-1933 yillarda bo'lib o'tgan iqtisodiy inqiroz davrida ishlab chiqarish sur'ati 45% ga pasaydi, ishsizlik darajasi oshib ketdi va h.k. Asosan 1929-1933 yillardagi inqiroz o'zgaruvchan sharoitda bozor davlatning aralashuvisiz ishlab chiqarishni tartibga solishga va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash imkoniyatiga ega emasligini ko'rsatdi.

Ingliz iqtisodchisi Dj.M.Keyns(1883-1946) taklif etgan konsepsiya iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqidagi qarashlarning rivojlanishida yangi va muhim bosqichi hisoblanadi. U bozor iqtisodiyotida davlatning roli haqidagi klassik qarashlarda keskin burilish yasadi. U tartibga solishning bozor mexanizmi bilan uy'gunlashtirilgan iqtisodiyotda davlatning aralashuvisiz iqtisodiyot samarali rivojlana olmasligini ko'rsatib berdi. Keyns konsepsiyasi o'sha davrdagi xo'jalik tizimini xalokatli larzalardan saqlab qolishga qaratilgan edi. U iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o'rniga klassik(iqtisodiy liberalizm) qarashlarda burilish yasadi. Iqtisodiyotni rivojlanishida bozor va davlatning roli, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurati haqidagi Keyns qarashlari iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli haqidagi qarashlarda keyns inqilobi nomini oldi.

Keyns iqtisodiy modelning mazmunini «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi»(1936 y.) asarida yoritib berdi. Bu tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti doktrinasi edi. U bozor iqtisodiyoti «kasal» uni davolash

lozim deb hisoblaydi.

“Keyns inqilobi” jarayonida ol’ga surilgan g’oya klassik siyosiy iqtisodchilarni qarashlarida bozor iqtisodiyotiga qarashlarida burilish yasadi. Keyns yalpi talab va taklifni takomillashtirishda davlat siyosatidan foydalanmasdan turib ishlab chiqarish inqirozidan chiqish mumkin emasligini ko’rsatib berdi.

Jami talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari orqali davlat tomonidan tartibga solish

- Keyns g’oyasining asosini tashkil etadi. Keyns ta’limotidagi asosiy tezis: - talab taklifni belgilaydi.

Ishsizlikni va resurslardan to’liq foydalanilmaslikni qisqartirish uchun esa davlat o’zning harajatlarini kengaytirish yo’li bilan talabni ra’gbatlantirishi, kam foizli soliq tizimi orqali xususiy investitsiyani ra’gbatlantirishi lozim.

Keyns modeli narxlar va ish haqlari qisqa davr ichida sekin o’zgarishi bilan klassik modeldan farqlanadi. Keyns Seyning taklif shaxsiy talabni yuzaga keltiradi degan qonunini rad etdi. Keyns ja’mi talab ja’mi taklifni yuzaga keltiradi, degan fikrni ilgari suradi.

2.4. Iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda davlatning roli haqida zamonaviy nazariyalar. Iqtisodiyotga davlat aralashuvining Keynscha nazariyasi

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozidan so’ng keynschilik nazariyasi iqtisodiyot fanida yangi oqim sifatida yuzaga keldi. Ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns ushbu iqtisodiy maktabning asoschisi edi. U mazkur nazariyani o’zining 1936 yilda nashrdan chiqqan «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» nomli asarida bayon qilib berdi. Shu o’rinda ta’kidlash joizki, soha mutaxassisleri orasida Keyns iqtisodiyotga davlat aralashuvi zaruriyatini dalillab bergan dastlabki iqtisodchi hisoblanmagan. Keynsning o’tmishdoshlari bo’lmish A. Pigu va K.Viksell ham iqtisodni davlat tomonidan boshqarish zarurligini ilmiy asoslab berdilar. Ushbu nazariyaning asoschilaridan biri G.Xaberler o’zining «Ravnaq va tur’gunlik» nomli kitobida davriylik nazariyasini tahlil qilib berdi, inqirozni kapitalning haddan tashqari jam’garilishi bilan yoki yetarlicha iste’mol qilinmaslik bilan izohladi va davriylik tebranishlari amplitudasini kamaytirish maqsadida bu ikki kulfatdan qanday qutulish choralari tog’risida o’z fikrlarini bayon qildi.

J.M.Klark tomonidan mul tiplikator va akselerator mexanizmi ishlashining tadqiq qilinishi ham iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish nazariyasini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etdi. Uning tadqiqotlari Keynes tadqiqotlari bilan bir vaqtda o'tkazilgan edi. Ammo Keynes nazariyasi uning o'tmishdoshlari va zamondoshlari nazariyalaridan Shu bilan farq qiladiki, u ishsizlik va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari tasodifiy, o'z-o'zidan yuzaga keladigan hodisalar emas, balki kapitalistik bozor mexanizmi harakati tufayli ro'y beradigan hodisalar ekanligini isbotlagani holda, birinchi marta iqtisodiyotni davlat hokimiyati tomonidan doimiy, muntazam ravishda tartibga solib turish zarurligini e'lon qildi. Keynes nazariyasining asosiy xususiyati Shundan iboratki, u iqtisodchilardan birinchi bo'lib, makroiqtisodiy davlat tartiblashi foydasiga asosiy dalillarni bayon qilib berdi, bunda u o'zigacha hukmron bo'lgan tartiblashning mikroiktisodiy yondashuvini rad etdi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashning keynscha nazariyasi uch asosiy holatni o'z ichiga oladi: birinchidan, unda o'z-o'zidan harakatga keladigan bozor mexanizmiga baho beriladi; ikkinchidan, iqtisodiyotning boshboshdoqlik asosida rivojlanishi jarayonida paydo bo'ladigan qiyinchilik va ziddiyatlarning sabablari talqin qilinadi; uchinchidan, kamchiliklarni bartaraf qilish maqsadida iqtisodiyotni tartiblash tadbirlari tizimi belgilanadi.

Keyns o'zining dastlabki tadqiqotlarida Sey qonunini inkor etgan holda samarali talab¹ nazariyasini asoslab berdi. Keynsgacha bo'lgan davrda klassiklar tomonidan Sey qonuni qabul qilingan bo'lib, unga muvofiq taklif o'z talabini yuzaga keltirar edi. Keynes esa, aksincha, jami talab o'z taklifini yuzaga keltirishi g'oyasini ilgari surdi.

Samarali talab nazariyasiga muvofiq mahsulot (yoki mehnat) muayyan miqdori taklifning bahosi deb daromadning shunday miqdoriga aytilganki, bu miqdor tadbirkorlarning ushbu mahsulot (yoki mehnat)ni taklif qilishga bo'lgan ra'gbati uchun yetarlidir. Jami talab bahosi va mahsulot (yoki mehnat) hajmi o'rtasidagi nisbat jami talab funksiyasi deb ataladi. Bu yerda Shuni aytib o'tish lozimki, tadbirkorlar daromadni faqat muayyan miqdordagi mahsulotni sotganlaridan so'nggina olishlari mumkin. Kutilayotgan daromad va mahsulot (yoki mehnat) hajmi o'rtasidagi nisbat jami talab funksiyasi deb ataladi. Agar ishlab chiqarilgan mahsulotning muayyan hajmida ko'zda tutilgan daromad jami taklif bahosidan oshsa, unda tadbirkorlar yanada yuqori foyda olish maqsadida mahsulot hajmini

(va bandlikni) oshiradilar va agar kutilayotgan daromad taklif bahosidan past bo'lsa, u holda tadbirkorlar mahsulot hajmini (va bandlikni) kamaytiradilar.

Faqat ko'zda kutilayotgan daromad va taklif bahosi o'rtasida tenglik bajarilgan sharoitdagina optimal holatda bo'ladilar, shuning uchun ular mahsulot ishlab chiqarishni ushbu darajada ushlab turishga intiladilar. Demak, tadbirkorlar uchun qulay bo'lgan ishlab chiqarish darajasi jami talab funksiyasi bilan jami taklif funksiyasi kesishgan nuqta bilan belgilanadi, ushbu nuqtadagi jami talab funksiyasining qiymati samarali talab deb ataladi. Jami talab esa daromad darajasini belgilab beradi:

U Keynes nazariyasida quyidagi tenglama bilan ifodalangan:

$$Y = C = I \text{ (2.1);}$$

bu yerda: Y - milliy daromad;

C - iste'mol;

I - jami investitsiyalar.

Keynes tomonidan kashf qilingan asosiy psixologik qonun uning iste'mol funksiyasini tadqiq qilinishida yo'naltiruvchi omil bo'lib xizmat qildi. "Asosiy psixologik qonun shundan iboratki, - deb yozgan edi. J. Keynes, - kishilar, odatda, daromadlari ortishi bilan o'z iste'molini ko'paytirishga moyildirlar, lekin bunda iste'mol daromad ortgan darajada oshmaydi"³.

Bu hol shuni bildiradiki, agar daromad o'zgarsa, unda iste'mol ham Ana shu yo'nalishda o'zgaradi, lekin iste'mol o'zgarishi daromad o'zgarishidan kichik. Keynes iste'mol o'zgarishi va uni o'zgartirgan daromad o'zgarishi o'rtasidagi nisbatni iste'molga bo'lgan chekli moyillik deb atadi va uni quyidagi formula bilan ifodaladi:

$$-MPC = \frac{C}{Y} \text{ yoki } -MPC = \frac{dC}{dY} \text{ (2.2);}$$

Iste'mol va umumiy daromad o'rtasidagi nisbatni esa u iste'molga bo'lgan o'rtachamoyillik deb atadi:

$$-APC = \frac{C}{Y} \text{ (2.3);}$$

Keynes tomonidan ochilgan asosiy psixologik qonunga muvofiq iste'molga bo'lgan chekli moyillikning miqdori 0 dan 1 gacha bo'lgan oraliqda yotadi:

³ Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма. В 2 т.: Пер. с итальянского. Т. 2. -М.: "Прогресс", 1976. -С.615-616.

$$\text{— } 0 < \Delta C < 1. (2.4);$$

$$\Delta Y$$

Keyns o'z konsepsiyasini asoslash uchun "iste'molga bo'lgan moyillik" tushunchasi bilan bir qatorda "jam'garishga bo'lgan moyillik"⁴ tushunchasini kiritdi. Jam'garishga bo'lgan moyillik - bu jam'garma (S) miqdori o'zgarishi bilan uni o'zgartirgan daromad o'zgarishi o'rtasidagi nisbatdir:

$$\text{— } MPC = \frac{\Delta S}{\Delta Y} (2.5);$$

Jam'garishga bo'lgan o'rtacha moyillik esa jam'garishning umumiy daromadga bo'lgan nisbati bilan ifodalanadi:

$$\text{— } APS = \frac{S}{Y} (2.6);$$

Bu o'rinda Shuni ta'kidlash joizki, agar umumiy daromad oshsa, u holda kishilar ushbu orttirilgan daromadning bir qismini iste'molga, ikkinchi qismini esa jam'garishga yo'naltiradilar. Shuning uchun iste'mol va jam'garma o'zgarishlari yi'gindisi, albatta, daromad o'zgarishiga teng bo'lishi lozim, ya'ni

$$\Delta C + \Delta S = \Delta Y$$

Demak,

$$\text{— } \Delta S = \Delta Y$$

$$\frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1.$$

$$\Delta Y$$

Jam'garishga bo'lgan chekli moyillikka iste'molga bo'lgan chekli moyillik nisbati unibirgacha to'ldiruvchi kattalik ekanligi yuqoridagi formuladan ko'rinib turibdi.

Qisqa muddatli makroiqtisodiy modellarda iste'mol va daromad o'rtasidagi nisbatchiziqli hisoblanadi va u quyidagicha ifodalanadi:

$$S_{qA} = S \times Y (2.8);$$

bu yerda:

A - jamiyat daromadi darajasi O ga teng bo'lgan vaziyatda iste'mol darajasi (musbatkattalik);

U - avtonom iste'mol deb ham ataladi, chunki u daromadga bog'liq emas; S - iste'molga bo'lgan chekli moyillik.

⁴ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. -М.: «Иностранная литература», 1948. 90-бет.

Keynscha nazariyaning daromad va bandlik darajasini belgilovchi asosiy tenglamasi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$U = S(Y) = 1. (2.9);$$

Agar iste‘mol funksiyasi chiziqli funksiya ekanligini nazarda tutadigan bo‘lsak, u holda yuqorida keltirilgan asosiy tenglama mAna shunday ko‘rinishda ifodalanadi:

$$Y = A + S \times Y \quad (2.10);$$

Demak, sarmoyalar hajmi va iste‘mol funksiyasi ko‘rinishi daromad va bandlik darajasini belgilovchi omillar ekan. Investitsiyalar hajmining o‘zgarishi milliy daromadning ham Ana shu yo‘nalishda o‘zgarishiga olib keladi.

Keyns nazariyasiga ko‘ra, mul tiplikator jam‘garishga bo‘lgan chekli moyillikka teskari kattalikdir yoki 1 soni bilan iste‘molga bo‘lgan chekli moyillik o‘rtasidagi farqqa teskari kattalikdir, ya‘ni:

$$M = \frac{1}{MPS} \text{ yoki } M = \frac{1}{1 - MPC}$$

Mul tiplikativ effekt har bir qo‘shimcha mabla‘g tovarlarga bo‘lgan talabning ortishiga, u ham, ravshanki, (ishlab chiqarish omillaridan to‘la foydalanilmayotgan sharoitda) o‘ziga teng ravishda daromad ortishiga olib kelishini ko‘rsatadi. Ammo daromadning ortishi, o‘z navbatida, daromadi oshgan kishilar tomonidan iste‘molning kengayishiga olib keladi:

$$\Delta MPC = \Delta C$$

$$\Delta Y$$

$$\Delta S = MPC \times \Delta Y$$

Agar ΔY q 50, $MPC = 0,5$,

$$\Delta I = 50 \text{ bo'lsa, u holda}$$

$$\Delta C \text{ q } 25.$$

Bu yerda agar iste‘mol ortsa, u holda jami talab ham va demak, daromad ham ortishini ta‘kidlab o‘tish joiz.

Inqirozlarni bartaraf etish uchun Keyns “samarali talab” ni shakllantirish, ya‘ni kapital mabla‘glarini va iste‘molni eng ko‘p darajada ra‘gbatlantirish zarur ekanligini taklif qildi. Uning fikriga ko‘ra, sarmoyalar orttirish bandlikning o‘sishiga va daromadning ortishiga olib

keladi. Daromad ortishi jam'garmalar shaklida emas, balki investitsiya sifatida sarflanishi uchun buyuk iqtisodchi olim qarz foizi me'yorini pasaytirishni taklif qildi. U davlat aralashuvini "samarali talab" ga, va, demak, to'la bandlikka erishish vositasi, deb bildi.

«Davlat, - deb yozgan edi J.Keyns, - iste'molga bo'lgan moyillikka nisbatan o'zining rahbarlik ta'sirini qisman mos tizim yo'li bilan, qisman foiz me'yorini belgilash bilan va qisman, ehtimol, yana boshqa usullar bilan ro'yobga chiqarishi lozim bo'ladi»⁵.

U past foiz me'yorini orqali yuqori foyda olishni ta'minlaydi, tadbirkorlarda optimistik kayfiyatni kuchaytiradi, ularning sarmoya solishga bo'lgan moyilligini qo'llab-quvvatlaydi va yuksalish holatini ushlab turadi, deb hisobladi.

Keyns davlat byudjeti orqali byudjet kamomadi paydo bo'lishidan hayiqmagan holda katta xarajatlar qilish taklifi bilan chiqdi. Bunda u byudjet kamomadi qog'oz pullarni qo'shimcha muomalaga chiqarish yo'li bilan qoplanishini nazarda tutadi. Uning fikricha, davlat kapital mabla'glari foiz me'yorini pasaytirib, yuksalish holatini uzaytiradi. Bularning barchasi inqirozning oldini olishga xizmat qiladi.

Zamonaviy keynschilar soliqlar, davlat xarajatlari, byudjet kamomadi, davlat qarzi davlat yo'li bilan boshqarishning asosiy vositalari, deb hisoblaydilar. Ularning ta'kidlashicha, sanoat yuksalishi davrida daromadlar ortgan sari soliq tushumlari ham ko'payib boradi. Bu esa ortiqcha talab va ortiqcha ishlab chiqarishning paydo bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Inqirozning boshlanishi ishsizlikning ortib borishi davlat byudjetidan ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lovlarining ortib borishiga olib keladi. Bu esa to'lovga qobiliyatli talabning kamayishiga qarshilik qiladi. Shuning uchun ular tomonidan moliyaviy kompensatsiya o'rni qoplash siyosati va kamomadli moliyaviy ta'minlash nazariyalari ol'ga surilmoqda.

2.5. Iqtisodiyotni tartibga solishda monetar nazariya va monetar siyosatning ahamiyati

Bugungi kunda iqtisodiyotni monetar boshqarishning pul nazariyasi, inflyatsiya bilan kurash muammolari 1976 yilgi Nobel mukofoti sovrindori amerikalik Milton Fridman boshliq Chikago maktabi olimlari tomonidan zo'r berib ishlab chiqilmoqda.

⁵ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер-с англ. –М.: «Иностранная литература», 1948. -С. 364.

Monetar nazariya burjua iqtisodiy nazariyasi shakllanishi paytida paydo bo'ldi. O'sha mahalda "pul neytralligi" konsepsiyasi umumiy iqtisodiy ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi "bo'lmasligini" va demak, kapitalizmning hayotbaxshililigini isbotlashda asos bo'lib xizmat qilgan edi. XX asrning 20-yillarida boshqarishning monetar usullari ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan "abadiy farovonlikka" erishish vositasi sifatida baholandi. Ammo mazkur usul 30- yillar sinoviga bardosh bera olmadi. Hatto ular 1929-1933 yillardagi iqtisodiy inqirozning va undan so'ng uzoq davom etgan tanazzulning asosiy sabablaridan biri bo'ldi. Xuddi mAna shuning uchun pul keynscha modelning muhim tarkibiy qismi bo'lsa ham ushbu modelning ko'plab o'ziga xos jihatlari monetar omillar ta'sirini yetarlicha e'tiborga olmadi. Pul jarayonlarining bunday nazarga ilinmasligi, ularning mumkin bo'lgan ta'sirini mensimaslik iqtisodiy siyosat masalalari bo'yicha tavsiyalarda yorqin namoyon bo'ldi, ushbu tavsiyalar sarmoyalar mul tiplikatorining sodda sxemasiga asoslangan edi. Biroq kamomadli moliyaviy ta'minlash amaliyoti pul sohasi beqarorligiga va inflyatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi. Shuning uchun 50-yillardan boshlab monetar tahlilni faollashtirish zarurati paydo bo'ldi. Ayniqsa, 1971-1973 yillardagi iqtisodiy hamda valyuta inqirozlari inflyatsiya bilan kurashning va iqtisodiyotni boshqarishning monetar usullarini dolzarb qilib quydi. Ayni 50- yillarning boshlaridan pul nazariyasi keynschilar va M. Fridman boshliq monetarchilar o'rtasidagi kurash maydoniga aylandi. Monetarchilar pulni xo'jalik tuzilmasining muhim qismi, pul-kredit siyosati esa iqtisodiyotni boshqarishning eng samarali usuli, deb hisoblaydilar. Fridman keynscha konsepsiyaga mantiqiy muqobil bo'lgan nazariya yaratish maqsadida pulning miqdor nazariyasi asosiy qoidalariga yangicha ta'rif berdi va asosiy e'tiborni inflyatsiyaga qaratdi. U inflyatsiyani sof pul muammosi sifatida ko'rib chiqdi. Uning fikricha, bu muammoni monetar tadbirlar tizimi yordamida hal qilish mumkin.

Monetar nazariya tahlil sohasi bo'lib, u iqtisodiy muvozanat va o'sishning umumiy muammolari hamda pul va bank mexanizmi ishlashi maxsus masalalari qo'shilgan joyda yotadi. Monetar soha pul agregati ko'rsatkichlari o'rtasidagi sababiy va funksional bog'liqliklar, shuningdek, ularning xo'jalik tizimi monetar elementlari bilan o'zaro ta'siri muammolari, uning asosiy yo'nalishi bo'lib xizmat qiladi. "Monetar siyosat" tushunchasi deganda esa davlatning pul-kredit sohasida boshqaruvchilik tadbirlari

majmui tushuniladi. Shuning uchun keynschilik va monetarizm bahsida asosiy e'tibor pulning ahamiyatiga va pul- kredit sohasidagi siyosatga qaratiladi. Masalan, keynscha yondashuv iqtisodiy kon'yunktura va xo'jalik rivoji sur'atlari ra'gbatlantirilishini kundalik boshqarish vositasi sifatida puldan tezkor foydalanish g'oyasini o'zida aks ettiradi. Monetarizm pul sohasida bunday harakatlarni qoralaydi. Monetarizm tarafdorlarining fikriga ko'ra, bunday siyosat xo'jalik ziddiyatlari va mutanosibliklari kuchayishiga hamda bozorning o'z-o'zidan barqarorlashtiruvchilar harakatining qiyinlashuviga olib keladi.

Ayirboshlash tenglamasi yoki Fisher formulasi - monetarizmning asosiy tenglamasidir:

$$MV = R \times Q \text{ (2.11);}$$

bu yerda: M - pul taklifi;

V - daromadlar doiraviy aylanmasida pul muomalasi tezligi;

R - baholar darajasi, aniqrog'i, ishlab chiqarish natural hajmi har bir birligining sotiladigan o'rtacha bahosi;

Q - ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning natural hajmi.

MV - jami ishlab chiqarilgan boyliklarni sotib olishga xaridorlar xarajatlarining umumiy sarfi bo'lsa, RQ esa ushbu boyliklarni sotgan sotuvchilarning umumiy daromadini bildiradi. Agar MV bir yilda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarga sarflangan umumiy xarajatlar bo'lsa, u holda u nominal SMM (sof milliy mahsulot)ga teng bo'lishi kerak, ya'ni $SMM = R \times Q^1$.

Shuning uchun monetarchilar pul massasi o'sish ta'sir sohasini obligatsiyalar xarid qilish va undan so'ng foiz stavkasini pasaytirish bilan cheklab qo'yish o'rniga pul taklifining kengayishi ham real, ham moliyaviy aktivlarning barcha turlariga, shuningdek, ishlab chiqarishning joriy hajmiga bo'lgan talabni oshiradi, deb hisoblaydilar. Demak, M ning ortishi yoki R ning, yoki = ning, yoki bo'lmasa biror nisbatda ham R, ham = ning ortishiga olib keladi; M ning kamayishi esa teskari natijani beradi.

M. Fridman ushbu qoidani asoslash uchun quyidagi formulani taklif qiladi:

— M q f (rd x re;

$P1_x dP$

$P \square tW^V$; U) —

P bu yerda: real kassa qoldiqlariga bo'lgan talab (M) foiz stavkalari;

$P(rv, re)$, baholar o'zgarishi sur'atlari ($\cdot^1 \times P dP$)dt

aktivlar summasi (W), real daromad (V) hamda did va imtiyozlar (U) funksiyasidir.

Fridman nazariyasiga muvofiq, pul qoldiqlari boshqa aktivlar bilan taqqoslanadigan aktiv sifatida ko'rib chiqiladi. Ushbu nazariya oqim sifatida emas, balki zaxiralar tariqasida talqin qilinadi. Pul daromadi - bu oqimdir va uni biror vaqt orali'gida aniqlash mumkin. Pulning o'zi esa zaxiradir, ya'ni muayyan bir vaqtda mavjud biror miqdordir. Zaxirani orttirish uchun kishilar o'z xarajatlarini kamaytiradilar yoki o'zlarining pul bo'lmagan aktivlarini pulga almashtiradilar. Zaxiralarni qisqartirish uchun esa ular aksincha ish tutadilar,

Fridman pulga bo'lgan turli moliyaviy yangiliklar, moliyaviy aktivlarning daromadliligi Markaziy bank faoliyati ta'siri ostida o'zgarishi mumkin, deb hisoblaydi. Biroq shunga qaramasdan kishilar baribir pul taklifini nazorat qiluvchi sarmoyalarning barqarorligi saqlanib qolgan davrda o'z pul mabla'glarini yalpi milliy mahsulot (YaMM)ning biror muayyan ulushi darajasida ushlab turishga harakat qiladilar. Agar pulga bo'lgan talab barqaror miqdor bo'lsa, unda Markaziy bank taklifni barqaror saqlab qolgan holda jami talab ham barqaror bo'ladi. shunday qilib, bank zaxiralarining o'sish sur'atlarini va pul taklifini boshqarish Markaziy bankning muhim vazifasi bo'lishi lozim.

Bundan davlatning jami talabni boshqarish buyicha ikki siyosati, ya'ni fiskal va kredit- pul siyosatlari kelib chiqadi.

Iqtisodiyotni boshqarishning monetar yondashuviga muvofiq bozor mexanizmi kamchiliklarini tog'rilash emas, balki uning ishlashi uchun eng yuksak darajada barqaror moliyaviy sharoitlarni ta'minlash muhim vazifa hisoblanadi. Ushbu maqsadda pul birligi xarid kuchi va valyuta kursi barqarorligi ular uchun muhim jihatlardir. Shuning uchun ular fiskal siyosatning resurslarni qayta taqsimlash va barqarorlashtirish vositasi sifatidagi ahamiyatiga kam e'tibor beradilar. Ularning fikricha, siqib

chiqarish effekti sababli fiskal siyosat mutlaqo yaramaydi. Ular quyidagicha fikr yuritadilar: davlat obligatsiyalar sotib, ya'ni pulni aholidan qarzga olib, byudjet kamomadini hosil qiladilar. Bunda davlat fondlar uchun xususiy biznes bilan raqobatli kurashga kirishadi.

Shu tariqa davlat qarzlarini pulga bo'lgan talabni kengaytiradi, foiz stavkasini oshiradi va, demak, ko'p miqdordagi xususiy kapital mablag'larni siqib chiqaradi, aks holda ular foydali bo'lar edi. Demak, monetarlar fikricha, byudjet kamomadining jami xarajatlarga bo'lgan ta'siri pirovard natijasini oldindan aytib bo'lmaydi yoki u sezilmaydi. Agar kamomad yangi pullarni muomalaga chiqarish bilan qoplansa, siqib chiqarish effekti sodir bo'lmasligi mumkin va kamomaddan so'ng iqtisodiy faoliyatning kengayishi yuz berishi mumkin. Ammo bunday kengayish faqat qo'shimcha pullar yaratish tufayligina amalga oshadi⁶.

Monetarizm nazariyasiga muvofiq iqtisodiy beqarorlik aksariyat hollarda iqtisodiyotning ichki o'zgaruvchanligiga nisbatan notog'ri pul-kredit boshqarilishi tufayli yuzaga keladi: birinchidan, o'zgaruvchan vaqt laglari mavjudligi. U Shuni bildiradiki, bunda pul-kredit ta'siri bevosita berilsa-da, pul taklifidagi o'zgarishlar nominal SMMga uzoq va noma'lum vaqt orali'gidan so'ng ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun vaqt lagining noma'lum muddatida, monetarlar fikricha, iqtisodiyotni davriy (siklik) yuksalish va pasayishga moslashtirish uchun diskret pul-kredit siyosatidan foydalanish aksincha samara berishi va davriy (siklik) tebranishlarni kuchaytirishi mumkin. Ikkinchidan, Federal zaxira tizimi foiz stavkasini barqarorlashtirishga urinib, iqtisodiyotni beqarorlashtirish va inflyatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun monetarlar hukmron pul-kredit muassasalari foiz stavkasini barqarorlashtirish o'rniga pul taklifi o'sishi sur'atlarini barqarorlashtirishlari zarur, degan xulosaga keldilar. Bunga bog'liq holda M. Fridman monetar qoidalarini² qonun yo'li bilan belgilash taklifi bilan chiqdi, unga ko'ra pul taklifi har yili YaMM o'sishi mumkin bo'lgan sur'atda oshishi, ya'ni pul taklifi barqaror ravishda yiliga 3-5%ga kengayishi, lozim.

Demak, monetarlar fikriga ko'ra, pul taklifini berilgan sur'atda doimiy ravishda oshirib borish, xarajatlarni har qanday inflyatsiya yo'li

⁶ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В. 2-т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. 1-М.: Республика, 1992, -С. 321-322

bilan oshirish mabla'glar yetishmasligi tufayli o'z-o'zidan yo'qolib ketadi.

2.6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning neoklassik modeli

Neoklassik yo'nalishdagi iqtisodchilar, asosan, davlatning jamiyatdagi daromadlarni odilona taqsimlash va allokatsion, ya'ni iqtisodiyotdagi resurslarni samarali joylashtirish maqsadidagi vazifalarni tadqiq qiladilar. Bozor iqtisodiyotini mikroiqtisodiy tahlil qilish neoklassik modelning tadqiqot ob'yekti hisoblanadi. Bunda iqtisodiyotning alohida iste'molchilar va firmalarning o'zaro aloqadorlikdagi faoliyatining aniq holati o'rganiladi. Neoklassiklar rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish, uning iqtisodiyotni tartibga solishini cheklashni talab qiladilar. Ammo ular umuman iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishini butunlay inkor etmaydilar. Ularning fikricha, bozorning baho mexanizmi, regulyatori ko'p hollarda resurslarning optimal, samarali ishlatilishini ta'minlaydi. Ammo ba'zi holatlarda bozor ulardan samarali foydalanishga erishishni ta'minlay olmaydi. Xuddi Ana shunday holatlarda davlat allokatsiya (taqsimlash)ni yaxshilab, iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashda ijobiy rol o'ynashi mumkin ekan.

Ushbu neoklassik modelning asosini ratsional kutish nazariyasi tashkil qiladi. Unga ko'ra kishilar o'zlarini ratsional tarzda tutadilar. Ular o'zlarining pulli manfaatlariga muvofiq keladigan narsalar bilan bog'liq kutishlarining shakllanishidagi axborotlarni yi'gadilar va ularni o'rganadilar. Ushbu axborotlarga muvofiq ravishda o'z hayotlarini yaxshilashga qaratilgan qarorlar qabul qiladilar. Kutish bozor talabining kengayishiga (yoki qisqarishiga) olib keladi. Bu o'zgarishlar, o'z navbatida, tovarlar va xizmatlar baholarining ular hali ishlab chiqarilmasdan va sotilmasidan oldin o'sishi (yoki pasayishi)ni belgilab beradi.

Ratsional kutish nazariyasi yangi axborotlarning talab va taklif egri chiziqlarida tezda o'z aksini topishini, shuning uchun ham muvozanat baholari va ishlab chiqarish hajmlarining bozordagi yangi holatlarga, davlat iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlarga tezda moslashuvchan bo'lishini ifodalaydi⁷.

Bu o'zgarishlar mohiyati Paretoning samaradorlik kriteriyalari asosida

⁷ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В. 2 Т. Пер. с англ. 11-го изд. Т1.-М.: Республика, 1992.- С. 328.

tushuntirilishi mumkin. Unga ko'ra jamiyat biron-bir a'zosining farovonligi boshqasining turmushini yomonlashuvi hisobiga yaxshilanishi mumkin bo'lmaydigan holatni vujudga keltiradigan resurslarning taqsimlanishi optimal hisoblanadi. Ayirboshlash munosabatlariga erkin kirishish imkoniyati bozorda muvozanat holatiga erishishni ta'minlaydi.

Bu muvozanatda mavjud baho darajasida tovarlarga talab miqdori ularning taklifi miqdoriga tenglashadi. Bu shunday holatki, bironta ham sub'yekt yangi ayirboshlash operatsiyalari natijasida bir-birlari hisobiga yutuqqa erisha olmaydi. Bunda resurslarning taqsimlanishi optimal bo'ladi, chunki iqtisodiyotda muvozanatlashuv sodir bo'ladi.

Demak, mukammal bozor resurslarning samarali alokatsiyani (taqsimlanishini) yaxshi ta'minlay olmaydi. Xuddi shu hol neoklassiklar nazarida bozor mexanizmiga davlatning aralashuvi uchun potentsial imkoniyatlar yaratadi⁸.

Ushbu oqim tarafdorlari jamoatchilik ne'matlarini ishlab chiqarishni tashkil etishni davlatning eng muhim iqtisodiy vazifasi deb qaraydilar. Bu ne'matlarga milliy mudofaa, jamoatchilik tartibotini saqlash, atrof-muhitni nazorat qilish, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqalar uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlar kiradi. Bunday ne'matlarni ishlab chiqarish davlat korxonalarida to'planishi yoki ularni iste'mol qiluvchilardan soliq olish orqali to'plangan mablag'larni xususiy korxonalarga buyurtma berishga, ularni ishlab chiqarishni subsidiyalashtirishga yo'naltirilishi mumkin.

Iqtisodiyotda bozor munosabatlariga bog'liq bo'lmagan, undan tashqarida bo'lgan atrof- muhitning yomonlashuvi bilan bog'liq munosabatlar ham neoklassiklar nuqtai nazariga ko'ra davlat tomonidan tartibga solinishi lozim.

Neoklassik yo'nalish tarafdorlari kapitalning erkin oqib turishi uchun ham to'siqlarni bartaraf etish maqsadida davlatning tartiblash mexanizmi zarur ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning nuqtai nazarlariga ko'ra davlat kichik biznes, fermer xo'jaliklari hamda qo'shma korxonalarni rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratish; yangi tashkil topgan firmalarga imtiyozli kreditlar, subsidiyalar berish, imtiyozli soliq solish, litsenziya, patentlar, iqtisodiy faoliyatning ma'lum turi bilan shu'gullanish uchun mutlaq huquqlar berish; iqtisodiy yakkahokimlikka qarshi kurash mexanizmlari orqali davlat kapitalining erkin harakat qilishi uchun to'siqlarni bartaraf

⁸ Ўша жойда, 328-329-бетлар.

qilib iqtisodiyotda raqobat mexanizmining yaratilishini tartibga soladi.

Demak, neoklassiklar davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklash tarafdorlari bo'lishlariga qaramasdan, uning ma'lum, yuqorida bayon etilgan doirada iqtisodiyotni tartiblash borasidagi faoliyatini asoslab beradilar.

Nazorat uchun testlar

1. ...– bu iqtisodiy nazariyadagi birinchi maktab bo'lib, uning mashhur namoyondalaridan biri Tomas Men hisoblanadi.

- a) Merkantilizm
- b) Satsiolizm
- c) Marksizm
- d) Fiziokratiya

2. Merkantilizmga nechta xususiyatlar xos bo'ladi?

- a) Bitta
- b) Ikkita
- c) Uch ta
- d) Hech qanday xususiyati mavjud emas

3. Merkantilizm maktabidan keyingi iqtisodiy maktab qaysi?

- a) Klassik maktab
- b) Marksizm
- c) Satsiolizm
- d) Fiziokratiya

4. «ko'rinmas qo'l» haqida eng birinchi bo'lib o'ylagan iqtisodchi olim kim?

- a) A.Smit
- b) J.B.Sey
- c) D.Rikardo
- d) A.Marshal

5. Merkantilizm maktabi qaysi atamaning paydo bo'lishi bilan bog'liq?

- a) «Ijtimoiy iqtisod»
- b) «Umumlashgan iqtisod»
- c) «Siyosiy iqtisod»
- d) «Qonuniy iqtisod»

6. F.Kene qaysi holatini erkin raqobat va ba'zi hollarda davlat aralashuvi asosida iqtisodiyotni rivojlantirishni olg'a surdi?

- a) «majburiy tartiblanish»
- b) «extiyoriy tartiblanish»
- c) «ratsional tartiblanish»
- d) «tabiiy tartiblanish»

7. Merkantilistlar birinchi bo'lib iste'mol qiymatini emas, balki qanday qiymatini boylik deb e'lon qildilar.

- a) Tartiblash
- b) O'zgartirish
- c) Almashinuv
- d) Oshirish

8. Fiziokratlar maktabining eng ko'zga ko'ringan namoyondasi – kim?

- a) F.Kene
- b) D.Rikardo
- c) J.Sey
- d) D.Mil

9. Iqtisodiy inqirozlarning keskinlashuvi oqibatida asosan nechinchi yillardagi, klassik iqtisodiy liberalizm nazariyasini zaif ekanligini ko'rsatdi?

- a) 1929-1933
- b) 1925-1934
- c) 1924-1933
- d) 1929-1935

10. 1929-1933 yillarda bo'lib o'tgan iqtisodiy inqiroz davrida ishlab chiqarish sur'ati nechi foizga pasaydi?

- a) 40%
- b) 45%
- c) 50%
- d) 42%

11. 1929-1933 yillardagi qanday voqeadan so'ng keynschilik nazariyasi iqtisodiyot fanida yangi oqim sifatida yuzaga keldi?

- a) jahon iqtisodiy inqirozidan
- b) ikkinchi jahon urishidan
- c) birinchi jahon urishidan

d) *butun jahon moliyaviy o'sishidan*

12. *Ayirboshlash tenglamasining ikkinchi nomi nima?*

a) *Keyns formulasi*

b) *Fisher formulasi*

c) *Friman formulasi*

d) *Smit formulasi*

13. *Ayirboshlash tenglamasida M – harfi nimani ifodalaydi?*

a) *baholar darajasi*

b) *pul muomalasi tezligi*

c) *pul taklifi*

d) *xarajatlarning umumiy sarfi bo'lsa*

14. *Qaysi nazariyaga muvofiq iqtisodiy beqarorlik aksariyat hollarda iqtisodiyotning ichki o'zgaruvchanligiga nisbatan notog'ri pul-kredit boshqarilishi tufayli yuzaga keladi?*

a) *Fiziokrasizm*

b) *Marksizm*

c) *Satsiolizm*

d) *Monetarizm*

15. *Qaysi yo'nalishdagi iqtisodchilar, asosan, davlatning jamiyatdagi daromadlarni odilona taqsimlash va allokatsion, ya'ni iqtisodiyotdagi resurslarni samarali joylashtirish maqsadidagi vazifalarni tadqiq qiladilar?*

a) *Fiziokrat*

b) *Sotsial*

c) *Klassik*

d) *Neoklassik*

Nazorat uchun savollar

1. *Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o'rni haqida merkantilistlar qarashlarini izohlab bering?*

2. *Iqtisodiy rivojlanishda davlatni roli haqida fiziokrat maktabi namoyondalarining qarashlarini tavsiflab bering?*

3. *Iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda davlatning o'rni haqida klassik siyosiy iqtisodkonsepsiyasi mazmunini yoritib bering?*

4. *Iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli haqida ratsional kutish maktabi namoyondalarining fikrlarini aytib bering?*

5. *Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqidagi qarashlarda Keyns inqilobinitavsiflab bering?*

6. *Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o‘rni haqida Monetar nazariyani tushuntiribbering?*

7. *Paretoning samaradorlik kriteriyalari mazmun-mohiyati*

8. *Neoklassik model orqali iqtisodiyotni davlat tamonidan tartibga solish*

9. *“Monetar siyosat” tushunchasini mazmuni*

10. *“Samarali talab” ni shakllantirish nazariyasi*

11. *Iqtisodiyotga davlat aralashuvining Keynscha nazariyasi*

12. *“Ma’naviy tuyg’ular nazariyasi”ning mazmun-mohiyati*

13. *Ijtimoiy liberalizm nima?*

14. *Madaniy liberalizm iqtisodiy xususiyati*

15. *Iqtisodiy liberalizm mohiyati*

III BOB. IQTISODIY ISLOHOTLAR VA IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGASOLISH MEXANIZMINING SHAKLLANISHI

3.1. O‘zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilish strategiyasining yaratilishi

3.2. Institutsional islohotlar va iqtisodiyotni tartibga solish tizimini shakllantirishning zarurligi va ahamiyati

3.3. O‘zbekistondagi ma‘muriy islohotlarning asosiy yo‘nalishlari

***Tayanch iboralar:** Iqtisodiy islohot, davlat bosh islohotchi, institutsional islohotlar, iqtisodiyotni boshqarish, ma‘muriy boshqarish tizimi, davlat boshqaruv tizimi, iqtisodiyotni ma‘muriy boshqarish, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tizimi, iqtisodiy strategiya, iqtisodiy siyosat.*

3.1. O‘zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilish strategiyasining yaratilishi

O‘zbekistonda mustaqillik e‘lon qilingandan so‘ng ijtimoiy yo‘naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga ega kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish maqsadida keng qamrovli islohotlar amalga oshirila boshlandi.

Yurtboshimiz rahbarligida ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish maqsadida mashaqqatli taraqqiyot yo‘li bosib o‘tildi. Birinchip prezidentimiz mustaqil taraqqiyot yo‘li va galdagi vazifalarning mazmun-mohiyati, ahamiyati nuqtai nazaridan bu yo‘lni ikki bosqichga bo‘lish lozimligini asoslab berdi.

Dastlabki bosqich - 1991-2000 yillar o‘tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish bilan bog‘liq birinchi galdagi islohot va o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi.

2001 yildan to hozirgacha bo‘lgan muddatni o‘z ichiga olgan ikkinchi bosqich faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri bo‘lib, iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy-gumanitar sohalarni izchil isloh qilishni ta‘minlashda muhim rol o‘ynadi⁹.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini isloh qilish va ijtimoiy yo‘naltirilgan

⁹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. - Т.: Ўзбекистон, 2007, 4-5-бетлар.

bozor iqtisodiyotini shakllantirish asosida uni chuqur tanazzuldan chiqarib, barqaror rivojlantirishga, aholi turmush farovonligiga erishishga qaratilgan tub o'zgartirishlar siyosatining strategik maqsadlari birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" nomli asarida quyidagicha izohlab berildi:

1. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini bosqichma-bosqich shakllantirish, qudratli va tinimsiz rivojlanib boradigan, kishilar hayoti va faoliyati uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydigan iqtisodiy tizimni barpo etish.

2. Ko'p ukkladli iqtisodiyotni yaratish, insonning mulkdan mahrum bo'lishiga barham berish, tashabbuskorlik va uddaburonlikni butun choralar bilan rivojlantirish negizi bo'lgan xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta'minlash.

3. Korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berish, ularning xo'jalik faoliyatiga davlatning bevosita aralashuvidan voz kechish, iqtisodiyotni boshqarishning ma'muriy- buyruqbozlik usullarini bartaraf etish, iqtisodiy omillar va ra'gbatlantirish vositalaridan kengfoydalanish.

4. Iqtisodiyotda moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan chuqur strukturaviy o'zgarishlar qilish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilib borish.

5. Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish, har bir kishiga o'z mehnatini sarflash sohasi va shakllarini mustaqil belgilash imkonini berish"¹.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi beshta muhim tamoyil asos qilib olingan:

- iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustuvorligini ta'minlash;
- o'tish davrida davlatning bosh islohotchi bo'lishi;
- butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanishi, qonunlar ustuvorligining ta'minlanishi;
- bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish.

Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12 noyabridagi qo'shma majlisidagi ma'ruzasida "Biz islohotlarni inqilobiy usulda, ya'ni "shok terapiyasi" yo'li bilan amalga oshirishdan ongli ravishda voz kechib, tadrijiy taraqqiyot yo'lini tanlab olganimiz tufayli xalqimizni qanday og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy to'fonlardan asrab qolishga muvaffaq bo'lganimizni bugun hayotning o'zi tasdiqlab bermoqda"¹⁰, - degan.

Mamlakatni 1991-2000 yillar davomida isloh qilish va yangilash bosqichida milliy davlatchilikni shakllantirish respublikamizni barqaror rivojlantirishda mustahkam zamin bo'ldi. Tarixan qisqa vaqt ichida sovet davridagi eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga barham berildi, milliy davlatchilikni shakllantirishning puxta huquqiy asoslari yaratildi, davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati tarmoqlari tashkil etildi, ijtimoiy va fuqarolik institutlari faoliyati yo'lga qo'yildi, iqtisodiyotni erkin bozor munosabatlariga o'tkazish jarayoni amalga oshirildi¹¹.

Ushbu bosqichda, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligi tubdan isloh qilinib, mamlakatimiz iqtisodiyoti va ekologiyasiga katta zarar yetkazgan paxta monopoliyasiga barham berildi. Qishloq xo'jaligi ekinlari tarkibi o'zgartirildi. Mamlakatda g'alla mustaqilligiga erishildi. Buning natijasida O'zbekiston o'zining g'allaga bo'lgan ehtiyojini qoplabgina qolmasdan, qo'shni MDH mamlakatlariga, Af'goniston, Eron kabi davlatlarga g'alla va un mahsulotlarini eksport qilmoqda. Mamlakatimizda yangi neft -gaz konlarini aniqlash, bu sohaga investitsiyalarni, shu jumladan, xorijiy sarmoyalarni jalb etish orqali yirik korxonalarning qurilishi va rekonstruktsiya qilinishi natijasida neft mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 1990 yilga nisbatan 3 barobar ortdi. Respublika energetika mustaqilligiga erishdi.

Ikkinchi bosqichda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va isloh etishni yanada chuqurlashtirish, investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, shuning negizida iqtisodiy o'sishni

¹⁰ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010, 4-бет.

¹¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. -Т.: Ўзбекистон, 2007, 29-бет

ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yildi. Shu maqsaddan kelib chiqib, birinchi prezidentimiz I.A.Karimov mazkur bosqichda amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalarni ko'rsatib berdi:

- iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish;
- davlat mulkini xususiyashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;

- iqtisodiy o'sishni va makroiqtisodiy mutanosiblik hamda barqarorlikni ta'minlash;

- milliy valyuta –so'mni yanada mustahkamlash;
- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xom ashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash.

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettirildi.

Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlab o'tganidek, mazkur bosqichda «erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir»¹. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi vazifalarni amalga oshirishni ko'zdatutdi:

- iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish hamda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;

- xususiyashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida mulkdorlar sinfinishakllantirish;

- mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay huquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;

- iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini jadal modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashni ta'minlash;

- yurtimizda transport kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish;

- soliq yukini kamaytirish, faol investitsiya, faol eksport siyosatini yuritish;

- aholi turmush darajasini oshirish, avvalo, qishloq joylarda kishilarning turmush sharoitini izchilyaxshilash;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor o'rin egallashiga erishish;

- mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko‘lamda integratsiyalashuvini ta‘minlash;

- iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o‘zgarishlarni izchil davom ettirish.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni amalga oshirish eng asosiy vazifamiz.

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo‘yicha mutlaqo yangicha yondoshuv hamda tamoyillar ishlab chiqishdan iborat¹².

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning mamlakatda olib borilayotgan barcha islohotlar to‘g‘risida shunday fikr bildiradilar “Islohot –islohot uchun emas inson manfaatlari uchun xizmat qilishi kerak” demak yurtimizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy islohotlarning barchasi insonlar uchun insonning manfaatlari uchun xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonini e‘lon qilindi.

Harakatlar strategiyasi 5 bosqichda, yurtumizda yillarga beriladigan nomlardan kelib chiqib, har bir yil bo‘yicha davlat dasturlari qabul qilinishini

¹² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги фармони

nazarda tutgan holda amalga oshiriladi.

- 1- yo‘nalish: Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish
- 2- yo‘nalish: Qonun ustuvorligini ta‘minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish
- 3- yo‘nalish: Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish
- 4- yo‘nalish: Ijtimoiy sohani rivojlantirish
- 5- yo‘nalish: Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta‘minlash, chuquro‘yangan, o‘zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish.

Yangi O‘zbekistonda mutlaqo yangi milliy huquqiy tizim shakllanmoqda. Ya’ni, **“Inson, uning huquqlari, erkinliklari, ayniqsa, qadri – eng muhim qadriyat” degan tamoyil** e’tirof etilmoqda. Eng asosiysi: Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida yillar davomida amal qilib kelgan **“davlat – jamiyat – inson”** tamoyili **“inson – jamiyat – davlat”** tamoyiliga o‘zgartirilmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoev taqdim etgan Yangi O‘zbekistonning 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi loyihasida belgilab berilgan ustuvor yo‘nalishlar va eng muhim vazifalarning atroflicha tahlili shundan dalolat beradi.

Avvalambor, loyihasi muhokama qilinayotgan asosiy tarixiy hujjatning nomi – “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” deyiladi. Prezidentimiz inauguratsiya nutqida qayd etganidek, o‘tgan saylov davomida davlatimiz rahbarining “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” nomli yangi kitobi birinchi navbatda Tadbirkorlar harakati – O‘zbekiston Liberal-demokratik partiyasi elektorati o‘rtasida o‘ziga xos umumxalq muhokamasidan o‘tkazildi.

Yangi O‘zbekiston strategiyasida 2017 yil fevralida Prezidentimizning Farmoni bilan tasdiqlanib, 5 yil davomida hayotga izchil tatbiq etilgan Harakatlar strategiyasi doirasida erishilgan yutuqlar, xususan, asosiy natijalarga oid dalil va raqamlar ham keltirilgan.

Bitta raqamga e’tibor qarataylik: Harakatlar strategiyasini ijro etish uchun 300 dan ortiq qonun va kodeks, Prezidentimizning 4 mingdan ortiq farmon va qarorlari qabul qilingan. Shu tariqa Harakatlar strategiyasi yakuniga kelib, Yangi O‘zbekiston poydevorining huquqiy asoslari yaratildi.

Yangi hujjat – Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi endi Yangi O‘zbekistonning poydevorini tiklash va binosini qurishga qaratilgan. Bu

buyuk bunyodkorlik jarayoni 2026 yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi va yilma-yil amalga oshirib boriladi.

Jamoatchilik muhokamalari shu yil 15 yanvarda yakunlanadigan mazkur Taraqqiyot strategiyasi zahirida qanday ma'no-mohiyat mujassam, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Avvalambor, "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi", degan nomning mazmun-mohiyatiga muxtasar to'xtalamiz. Zero, bu nomning kelib chiqishi, fikrimizcha, bir qator muhim omillarga borib taqaladi.

Birinchi omil: ushbu nom Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi – Harakatlar strategiyasining mantiqiy davomi ekanini anglatadi. Agar Harakatlar strategiyasida 5 ta ustuvor yo'nalish belgilab olingan bo'lsa, Taraqqiyot strategiyasida ham ushbu ustuvor yo'nalishlar davomiyligi saqlab qolingan.

Shu bilan bir qatorda, taraqqiyot o'zgarishlarining yangi tarixiy bosqichda davom ettirilishi ko'zda tutilgan holda, Taraqqiyot strategiyasiga 2 ta yangi ustuvor yo'nalish qo'shilyapti. Bulardan biri – ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchisi – O'zbekistonning dunyoda yuz berayotgan global muammolarga munosabati negizida belgilangan yangi ustuvor yo'nalishdir.

Shunday qilib, Yangi O'zbekistonning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasida quyidagi yettita ustuvor yo'nalish nazarda tutilgan:

birinchi ustuvor yo'nalish – inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish;

ikkinchi ustuvor yo'nalish – mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish;

uchinchi ustuvor yo'nalish – milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, uning o'sish sur'atlarini zamon talablari darajasida ta'minlash;

to'rtinchi ustuvor yo'nalish – adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish;

beshtinchi ustuvor yo'nalish – ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash, ushbu sohani tubdan isloh etish va yangi bosqichga olib chiqish;

oltinchi ustuvor yo'nalish – umumbashariy muammolarga milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda yechim topish;

yettinchi ustuvor yo‘nalish – mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq va pragmatik, faol tashqi siyosat olib borish.

Ikkinchi omil: Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida **“Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari”** tamoyili ilgari surilayotgani bejiz emas. Chunki, avvalo, Harakatlar strategiyasidagi har bir yo‘nalishni taraqqiyotning yangi bosqichida mantiqiy va izchil asosda rivojlantirish hamda yangi ustuvor yo‘nalishlarda muhim natijalarga erishish ko‘zda tutilmoqda.

Taraqqiyot strategiyasida asosiy e‘tibor, bir tomondan, fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga doir qonunlar, kodekslar, konsepsiya va dasturlar qabul qilinishiga qaratilgan.

Ikkinchi tomondan, unda qonun ustuvorligini taminlash, konstitutsiyaviy islohotni hayotga izchil tatbiq etish, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, manaviyatni rivojlantirish, shuningdek, global muammolarga O‘zbekistonning munosabati, xavfsizlik va tashqi siyosat borasidagi muhim vazifalar qamrab olingan.

Eng asosiysi, Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasidagi 7 ustuvor yo‘nalishning bosh g‘oyasi – inson qadrini ta‘minlashdir. Chunki, Prezidentimizning saylovoldi dasturidagi asosiy g‘oya ham **“Inson qadri uchun”** tamoyili edi.

Uchinchi omil: inson qadrini joyiga qo‘yishni qonuniy va tashkiliy-huquqiy yo‘llar bilan hayotimizning barcha sohalarida milliy, mintaqaviy va xalqaro hamkorlik darajalarida qanday qilib amalga oshirish kerak? Taraqqiyot strategiyasida bu dolzarb savolga juda ko‘plab aniq maqsadlarga qaratilgan amaliy javoblar bor.

Harakatlar strategiyasining har bir ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha hozirgi kunga qadar 26 ta konsepsiya va bir qator dasturlar qabul qilingan bo‘lsa, kelgusida Taraqqiyot strategiyasi doirasida 13 ta kodeks, 12 ta qonun, ya’ni har bir ustuvor yo‘nalishda zarur qonun hujjatlari qabul qilinishi ko‘zda tutilgan.

Jumladan, **Tadbirkorlik kodeksining** ishlab chiqilishi – yurtimizda tadbirkorlikni rivojlantirish va tadbirkorlar huquqlarini to‘liq himoya qilishning mustahkam qonuniy asosiga aylanadi.

Bo‘ljak **Nodavlat notijorat tashkilotlari tog‘risidagi kodeksda** fuqarolik jamiyatining huquqiy mezonlari o‘z aksini topadi.

Axborot kodeksi – shu vaqtga qadar amal qilayotgan ommaviy axborot vositalari, jurnalistlar faoliyati, axborot va soʻz erkinligiga bagʻishlangan oʻndan ortiq qonun kodifikatsiya qilingan yagona va yaxlit qonun hujjati sifatida qabul qilinishining natijasi boʻladi.

Toʻrtinchi omil: Yangi Oʻzbekiston taraqqiyot strategiyasining nafaqat nomlanishi, ayni chogʻda unda belgilangan ustuvor yoʻnalishlar va muhim vazifalar ham milliy yoki mintaqaviy miqyosdagina emas, balki global darajada ulkan ahamiyatga molik xalqaro hujjatlar bilan uygʻun va hamohangdir.

irlashgan Millatlar Tashkiloti 2015-2030 yillarda Barqaror taraqqiyot maqsadlarini elon qilgan. Bu xalqaro hujjat oʻzbek tilida **“Barqaror taraqqiyot maqsadlari”** yoki **“Barqaror rivojlanish maqsadlari”**, degan nomlar bilan sizga bizga yaxshi tanish.

Dastlab Harakatlar strategiyasida, endilikda esa Taraqqiyot strategiyasida ham Oʻzbekiston bajarishni oʻz zimmasiga olgan BMT Barqaror taraqqiyot maqsadlarini mamlakatimiz hayotiga tatbiq etishning aniq taktika va strategiyalari belgilab berilmoqda.

Boshqacha aytganda, Oʻzbekiston tashqi xalqaro munosabatlarning teng huquqli aʼzosi sifatida oʻzining BMT Barqaror taraqqiyot maqsadlari bilan hamohang holda rivojlanishi, bu boradagi oʻziga xos oʻrni va ahamiyati, yanada muhimi, ibratli tajribasini butun dunyoga koʻrsata oldi. Oʻz navbatida, Yangi Oʻzbekiston taraqqiyot strategiyasi ushbu muhim taraqqiyot jarayon uzluksiz davom etayotganidan dalolat beradi.

Bugungi kunda xalqaro hamjamiyat tomonidan Taraqqiyot huquqi togʻrisidagi konvensiya loyihasi ishlab chiqilyapti. Qolaversa, 35 yildan buyon Taraqqiyot huquqi togʻrisidagi deklaratsiya amal qilmoqda. Shu maʼnoda, Oʻzbekiston Prezidenti taqdim etayotgan Taraqqiyot strategiyasi xalqaro hamjamiyatning rivojlanish tendensiyalariga, butun dunyoning taraqqiyot trendlariga toʻla mos keladi.

Shuni ham aytish joizki, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qoʻshma qarori bilan Barqaror taraqqiyot maqsadlarini amalga oshirish boʻyicha konstitutsiyaviy parlament komissiyasi tuzilgan.

Parlament komissiyasi Barqaror taraqqiyot maqsadlari ijro etilishini parlament nazorati yoʻli bilan taʼminlamoqda. Binobarin, Taraqqiyot strategiyasini amalda tatbiq etishda ham parlamentning rolga alohida eʼtibor qaratilayotgani juda muhim.

Jamoatchilik muhokamalari yakunlari bo'yicha kelib tushgan taklif va tavsiyalar asosida maromiga yetkazilganidan so'ng davlatimiz rahbari tomonidan imzolanishi kutilayotgan **“Yangi O‘zbekistonning 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi tog‘risida”gi farmon** asosida:

birinchidan, Yangi O‘zbekistonning 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi;

ikkinchidan, Yangi O‘zbekistonning 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasini 2022 yilda amalga oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi”;

uchinchidan, Yangi O‘zbekistonning 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha milliy komissiya tarkibi tasdiqlanadi.

Xususan, Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi loyihasining 11-maqsadida “Xalq bilan muloqotning samarali mexanizmlarini takomillashtirish” muhim vazifa etib belgilanmoqda”.

Xalq bilan ochiq muloqotning mexanizmlarini yanada takomillashtirish, muhim qarorlarni jamoatchilik fikrini inobatga olgan holda qabul qilish amaliyotini kengaytirish, davlat organlariga kelib tushgan murojaatlarni ko‘rib chiqish jarayonini raqamlashtirish, murojaatlarni tezkor va sifatli ko‘rib chiqilishini ta‘minlash ko‘zda tutilmoqda.

Eng asosiysi, Yangi O‘zbekistonning 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasini 2022 yilda amalga oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi” loyihasida “Davlat xalqqa xizmat ko‘rsatishi shart” g‘oyasini tatbiq etishni nazarda tutuvchi “Xalqchil davlat” milliy dasturini ishlab chiqish vazifasi zimmamizga yuklangani bejiz emas¹³.

3.2. Institutsional islohotlar va iqtisodiyotni tartibga solish tizimini shakllantirishning zarurligi va ahamiyati

Mustaqillikka erishganimizdan keyin davlatimiz va uning ko‘p millatli xalqi manfaatlariga muvofiq keladigan mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirish imkoniyati tu‘gildi. Bu vaqtda respublikamiz oldida o‘ta muhim bo‘lgan bir qator vazifalarni hal etish masalasi turardi. Birinchidan, yakkahokimlik tizimidan meros bo‘lib qolgan salbiy oqibatlarni bartaraf etish, ikkinchidan, mustaqil, demokratik jamiyatning mustahkam

¹³ <http://pravacheloveka.uz/oz/articles/jangi-zbekiston-taraqiet-strategijasi-davlat-zhamijat-inson-tamojilidan-inson-zhamijat-davlat-tamojiliga-tilmoda>

poydevorini yaratish va o'tish davriga xos muammolarni hal qilish.

Avvalambor, asosiy e'tibor yakkahokimlik tizimining illatlarini zudlik bilan tugatish, boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik uslublari va direktiv rejalashtirishning salbiy oqibatlarini tugatish, iqtisodiy va moliyaviy vaziyatni barqarorlashtirishga e'tibor qaratildi.

Respublikada yakkahokimlik, ma'muriy-buyruqbozlik tizimining amal qilishi iqtisodiyotni nochor ahvolga tushirib qo'ydi. Iqtisodiyotda ziddiyatlar kuchayib bordi, amaldagi xo'jalik yuritish mexanizmi esa mazkur ziddiyatlarni bartaraf etishga noqobil edi. Bu holat jamiyat hayotida 60-yillardayoq yaqqol namoyon bo'la boshlagan edi. Iqtisodiyotning rivojlanish sur'ati keskin pasayib, sarf-xarajatlar ortib bordi. Rivojlanishning iqtisodiy vositalari va omillari amalda ishlamadi.

Respublikamiz davlat mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin bu salbiy oqibatlarni tugatish va rivojlanish sari dadil qadam tashlash imkoniyatiga ega bo'lindi. Totalitar tuzumdan qolgan "meros"ning salbiy oqibatlarini bartaraf etish uchun keng qamrovli islohotlarni amalga oshirish lozim deb qaraldi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov o'zining «O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» kitobida shunday yozadi: «...totalitar merosning og'ir oqibatlarini tugatish, iqtisodiyotga bozor asosida madaniylik baxsh etish faoliyatning ayrim sohalarini o'zgartirish yo'li bilan emas, balki keng miqyosda tubdan yaxlit iqtisodiy islohot o'tkazish orqaligina erishish mumkin...»¹⁴.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish iqtisodiy munosabatlarni yangilash, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish va boshqarishning tegishli strukturasini yaratishni talab etadi. Shuning uchun ham respublikamizda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichida boshqaruv tizimini isloh qilish masalasiga alohida e'tibor qaratildi.

Institutsional o'zgarishlar jarayonida boshqaruv mexanizmlari takomillashtirilib borildi. Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarini boshqarish borasida esa ularning xususiyatlariga mos keladigan, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarga iqtisodiy erkinlik berishga yordamlashadigan, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning rivojlanishini ra'gbatlantiradigan tashkiliy-huquqiy shakllar vujudga keldi.

Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish jarayonida ishlab chiqarishni markazlashtirilgan tartibda rejalashtirish va tashkil etishdan boshqarishning

¹⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998, 82-бет

iqtisodiy mexanizmlariga o'tish masalasiga jiddiy e'tibor qaratildi.

Boshqaruv sohasidagi o'zgarishlar natijasida ko'plab boshqaruv organlari bog'inlarining vazifasi o'zgardi, ba'zi o'zini oqlamagan boshqaruv organlari tugatildi va yangi organlar tuzildi.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov murakkab o'tish davrida qabul qilingan qonunlarning amalda bajarilishini ta'minlay oladigan, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, siyosiy va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qodir bo'lgan ijro hokimiyatining samarali tizimi va tuzilmalarini yaratish muhim ahamiyatga ega ekanligini qayd etar ekan, – “Shu maqsadda tub ma'muriy islohotlar amalga oshirildi: markazlashgan rejalashtirish va taqsimlash tizimining tayanchlari bo'lgan Davlat plan komiteti, Davlat ta'minot komiteti, Davlat narx komiteti, Davlat agrosanoat komiteti va ko'plab tarmoq vazirliklari tugatildi, mahalliy hokimiyat organlari qayta tashkil qilindi – viloyat, tuman va shaharlarda hokimlik instituti joriy etildi. Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi tizimi – mahalla institutini rivojlantirish va mustahkamlashga alohida e'tibor qaratildi”, - deb ta'kidladi.

O'zini oqlamagan Davlat reja qo'mitasi o'rniga Davlat istiqbolini belgilash va statistika qo'mitasi tuzildi. Mazkur Qo'mita 1997 yildan Makroiqtisodiyot va statistika vazirligiga aylantirildi. Hozirgi davrda bu vazirlik Iqtisodiyot vazirligi deb ataladi.

Narxlarni erkinlashtirish sharoitida Davlat narx qo'mitasi batamom tugatildi. Yakkahokim bo'lib olgan taqsimot idorasi - Davlat ta'minot qo'mitasi va uning vorisi – “O'zshartnomasavdo” o'rniga yangi bozor strukturasi – Respublika ulgurji va birja savdosi aksiyadorlik uyushmasi tuzildi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida va bozor munosabatlarini boshqarishda moliya-kredit tizimi muhim o'rinni egallaydi. Islohotlarning birinchi bosqichida, respublika Moliya vazirligi va Markaziy bankning vazifalari qayta ko'rib chiqildi. Ularning yangi bog'inlari tuzildi.

Nazorat organlari faoliyatini tartibga solish uchun Davlat soliq qo'mitasi va Davlat bojxona qo'mitasi tuzildi.

Respublikamizda mavjud boshqaruv organlarining nafaqat faoliyati, balki ularning vazifalari ham yangi jamiyat talablaridan kelib chiqqan holda qayta ko'rib chiqildi hamda o'zgartirildi. Tashkil etilgan yangi ijro organlari tizimi rejalash – taqsimlash vazifalaridan xoli bo'lib, iqtisodiy siyosatni

muvofiglashtirish va tartibga solish vazifasini bajarmoqda.

Institutsional o'zgarishlar jarayonida boshqaruv mexanizmlari takomillashtirilib borildi. Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarini boshqarish borasida esa ularning xususiyatlariga mos keladigan, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarga iqtisodiy erkinlik berishga yordamlashadigan, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning rivojlanishini ra'gbatlantiradigan tashkiliy-huquqiy shakllar vujudga keldi.

Institutsional o'zgartirishlar natijasida vujudga keltirilgan davlat boshqaruvining iqtisodiy strategiyasi va siyosati. O'zbekistonda institutsional o'zgartirishlarning amalga oshirilishi natijasida vujudga keltirilgan davlat boshqaruvi tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha iqtisodiy strategiya va siyosat ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda.

Davlatning iqtisodiy strategiyasi uning siyosiy strategiyasini amalga oshirish uchun iqtisodiyotga davlatning aralashuvi mexanizmlari va ustuvorliklarining transformatsiyalashuvini belgilab beradi. Iqtisodiy strategiya uzoq muddatli davr ichida davlat faoliyatining yo'nalishi va uning amalga oshirish printsiplarini ifodalaydi. Davlatning iqtisodiy siyosati uning strategik vazifalaridan kelib chiqib jamiyatda ishlab chiqarish, daromad va ne'matlarni taqsimlash jarayonlarini tartiblash uchun davlat tomonidan joriy davr ichida qo'llaniladigan chora-tadbirlar tizimini ifodalaydi.

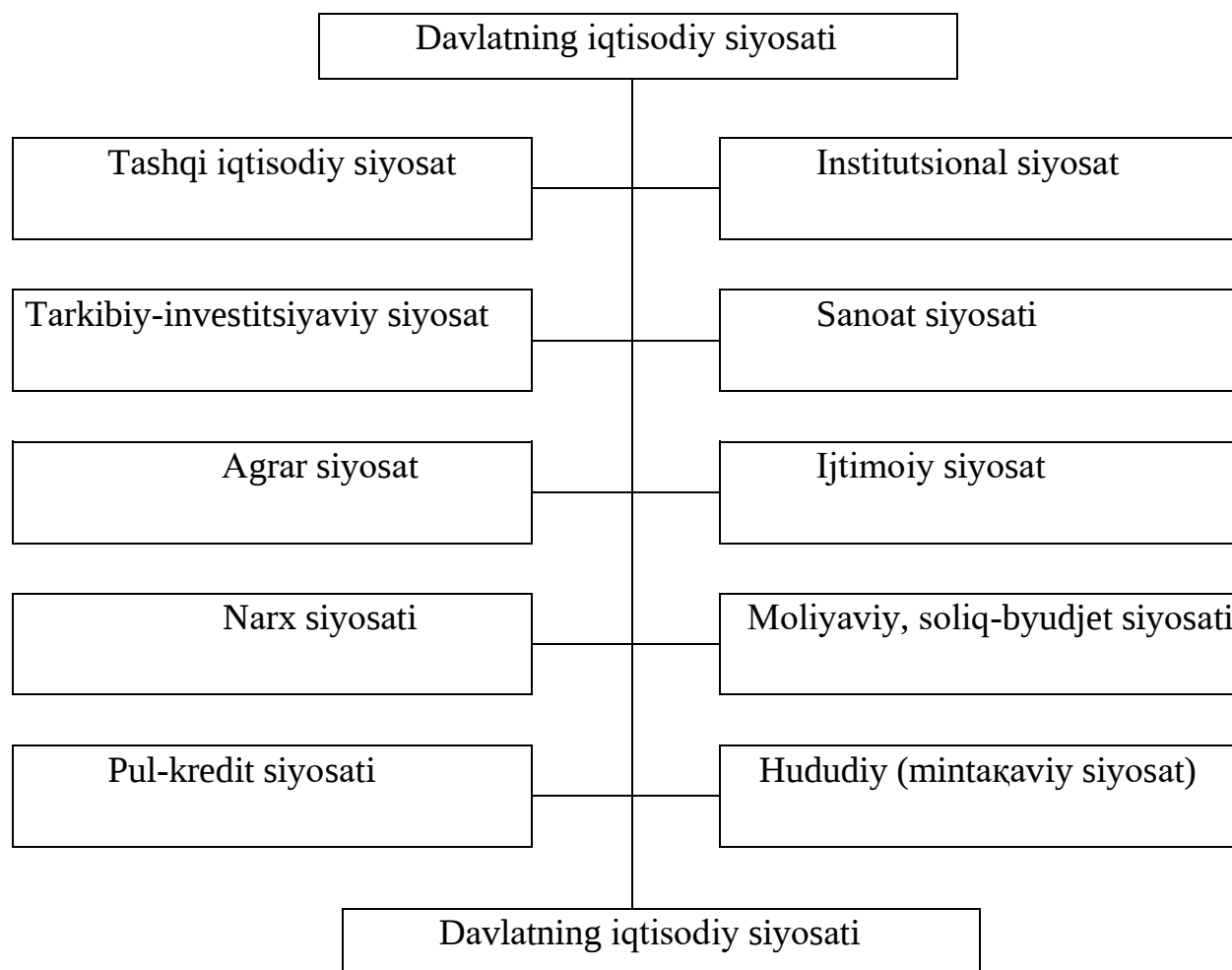
Davlatning iqtisodiy siyosati o'z ichiga tashqi iqtisodiy, tarkibiy-investitsiyaviy, institutsional, agrar, sanoat, ijtimoiy, narx, moliyaviy, soliq-byudjet, pul-kredit, hududiy (mintaqaviy) siyosatlarni oladi (3.2.1-chizma).

Davlat siyosatining muvaffaqiyati jamiyat ehtiyojlari va ularni qondirish vositalarini aniqlash uchun real holatni aniq belgilash va iqtisodiy bilimlar darajasiga bog'liqdir.

Davlat iqtisodiy siyosatining prinsiplari quyidagilarda ifodalanadi:

Iqtisodiyotning samaradorlik prinsipi. Mavjud resurslar hisobiga ko'p miqdorda ne'matlar yoki kam sarf-xarajatlar evaziga ko'p miqdorda mahsulotlar ishlab chiqarish.

Ne'matlarning odilona taqsimlanishi prinsipi. Mamlakat fuqarolari daromadlaridagi tengsizlikni kamaytirish va iqtisodiyot samaradorligiga qo'shgan hissalariga muvofiq har bir fuqaro daromadlarining ko'payib borishini ta'minlash.

3.2.1-rasm. Davlatning iqtisodiy siyosati

Barqarorlik prinsipi:

iqtisodiy o'sishning barqarorligi; inflyatsiya o'sishi sur'atining pastligi; ishsizlik darajasining yuqori emasligi.

Davlat iqtisodiy strategiyasi sifati indikatorlari quyidagilar bilan belgilanadi:

Iqtisodiy indikatorlar davlat iqtisodiy xavfsizligi sharti buzilishining asosiy belgisi – YaIM tarkibida ishlab chiqarish investitsiyalari ulushining kamayishidir.

Ijtimoiy indikatorlar xavf va tahdidning bosh signali mehnat unumdorligi ra'gbatlarining susayishi va jamiyatda aholi ijtimoiy tabaqalanishining kuchayishi.

Moliyaviy indikatorlar moliyaviy xavf signali – ishlab chiqarishning qisqarishi va ishlab chiqarish investitsiyalari hajmining pasayishi sharoitida davlat qarzining o'sib borishi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida davlat va hukumatning

vazifalari quyidagilardan iborat bo'ldi:

- xususiy mulkni erkinlashti ish va huquqiy jihatdan kafolatlash;
- bozor iqtisodiyoti uchun ma'muriy va moliyaviy infratuzilmalarni yaratish;
- narxlarni erkinlashtirish;
- sanoat siyosatini asoslash va amalga oshirish, investitsiyalar, iqtisodiyotni yangilash, modernizatsiya qilish va tarkibiy o'zgartirish uchun bozor sharoitlarini yaratish;
- jahon bozori uchun iqtisodiyotning ochiqligini ta'minlash;
- makroiqtisodiy ahvolni boshqarish, oqilona byudjet-soliq va pul-kredit siyosatni amalga oshirish;
- markaziy, hududiy va mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish;
- ijtimoiy, ta'lim infratuzilmalari va mehnat bozorini vujudga keltirish;
- hukumatning bozor iqtisodiyotini ma'muriy tartibga solish qobiliyatini samarali davlat xizmatini shakllantirish.

3.3. O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari

O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

Birinchidan, iqtisodiyotni boshqarishda davlatning rolini keskin cheklash, davlatning boshqaruv tuzilmalari va ularning vazifalarini qisqartirish, davlat boshqaruv organlarini saqlab turishga sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirish zarur. Davlat vazifalari va vakolatlarini tobora ko'proq jamoat, nodavlat tashkilotlarga, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga o'tkazish kerak.

Ikkinchidan, boshqaruvni nomarkazlashtirish, ayrim vazifalarni esa hududiy boshqaruv bog'inlariga keng ko'lamda topshirish, ortiqcha ma'muriy vertikal tuzilmalarni tugatish zarur. Barcha darajadagi hokimliklarning islohotlarni amalga oshirish, joylardagi ishlarning ahvoli, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etish, bandlik muammolarini yechish hamda aholi turmushini farovonlashtirish borasidagi mas'uliyatini kuchaytirish lozim.

Uchinchidan, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda, ayrim tarmoq va hududiy boshqaruv tuzilmalarini qayta tuzish, birlashtirish,

qisqartirish va tugatish asosida iqtisodiyotni boshqarish tuzilmalarining samaradorligini ta'minlash. Bugungi kunda nafaqat ayrim bog'nlarni, balki qilinayotgan sarf-xarajatlarni deyarli oqlamayotgan ayrim idoralarni ham saqlab qolish qay darajada maqsadga muvofiq, degan masalani qayta ko'rib chiqish payti keldi.

To'rtinchidan, boshqaruv tizimining samaradorligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish. Qarorlarni tayyorlash va qabul qilish sifatini sezilarli darajada oshirish, ularning ijrosi ustidan ta'sirchan nazorat mexanizmini joriy etish zarur.

Vazirlik va xo'jalik birlashmalarining mavjud boshqaruv shakli, usul va metodlarini ma'muriy-buyruqbozlikdan xalos qilish, ularning korxonalar xo'jalik faoliyatiga aralashib, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning iqtisodiy mustaqilligini cheklashiga yo'l qo'ymaslik uchun tegishli chora-tadbirlarini amalga oshirish lozim.

Beshinchidan, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, keraksiz hisobotlarni va qog'ozbozlikni qisqartirish asosida davlat boshqaruvi tizimini bosqichma- bosqich modernizatsiya qilish hisobidan uning samaradorligini oshirish.

Ma'muriy islohotlarni amalga oshirishda oldimizga qo'yilayotgan eng asosiy vazifa, birinchidan, davlat, jamoat va xo'jalik sub'yektlarini boshqarishning butun tizimini demokratlashtirish va erkinlashtirishni ta'minlash, ikkinchidan esa, ularni mamlakatni isloh va modernizatsiya qilishning hozirgi bosqichi talablariga mos holatga keltirishdan iborat.

Nazorat uchun testlar

1. Dastlabki bosqich - nechinchi yillarda o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish bilan bog'liq birinchi galdagi islohot va o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

- a) 1991-2000 yillar
- b) 1992-2001 yillar
- c) 1993-2003 yillar
- d) 1990-2000 yillar

2. Nechinchi-yildan to hozirgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga olgan ikkinchi bosqich faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri bo'lib, iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va

ijtimoiy-gumanitar sohalarni izchil isloh qilishni ta'minlashda muhim rol o'ynadi.

- a) 1997 yillar
- b) 1999 yillar
- c) 2001 yillar
- d) 2003 yillar

3. Mamlakatni - nechinchi yillar davomida isloh qilish va yangilash bosqichida milliy davlatchilikni shakllantirish respublikamizni barqaror rivojlantirishda mustahkam zamin bo'ldi.

- a) 1992-2000 yillar
- b) 1991-2000 yillar
- c) 1993-2000 yillar
- d) 1991-1999 yillar

4. Harakatlar strategiyasi nechchi bosqichdan iborat?

- a) 7 bosqich
- b) 6 bosqich
- c) 4 bosqich
- d) 5 bosqich

5. Harakatlar strategiyasi 1-yo'nalishni toping?

- a) Ijtimoiy sohani rivojlantirish
- b) Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish
- c) Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish
- d) Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni

ta'minlash

6. O'zini oqlamagan Davlat reja qo'mitasi o'rniga Davlat istiqbolini belgilash va statistika qo'mitasi tuzildi. Mazkur Qo'mita nechinchi-yildan Makroiqtisodiyot va statistika vazirligiga aylantirildi.

- a) 1999 yillar
- b) 2000 yillar
- c) 1995 yillar
- d) 1997 yillar

7. Narxlarni erkinlashtirish sharoitida qaysi qo'mitasi batamom tugatildi?

- a) Davlat narx qo'mitasi
- b) Tuman narx qo'mitasi
- c) Shaxar narx qo'mitasi

d) Viloyat narx qo‘mitasi

8. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida va bozor munosabatlarini boshqarishda qaysi tizimi muhim o‘rinni egallaydi?

a) Moliya-kredit

b) Iqtisodiyot

c) Bozor iqtisotiyoti

d) Bank jamg‘armasi

9. XX asrning buyuk iqtisodchilaridan biri bo‘lgan kim bu vositani “iqtisodiyotni tetiklantiradi” deb ta’kidlagan?

a) Jon Keyns

b) Jon Makler

c) Uilliem

d) Karl Marks

10. Nazorat organlari faoliyatini tartibga solish uchun qanaqa qo‘mitalar tuzilgan?

a) Davlat soliq qo‘mitasi va Davlat ichki ishlari qo‘mitasi

b) Davlat soliq qo‘mitasi va Davlat bojxona qo‘mitasi

c) Davlat byudjet qo‘mitasi va Davlat bojxona qo‘mitasi

d) Davlat soliq qo‘mitasi va Davlat budjet qo‘mitasi

11. O‘zbekistondagi ma’muriy islohotlarning nechta asosiy yo‘nalishlari?

a) Beshta

b) Oltita

c) Yetita

d) To‘rtta

12. Davlatning iqtisodiy siyosati o‘z ichiga - tashqi iqtisodiy, tarkibiy-investitsiyaviy, institutsional siyosatlardan boshqa yana qanaqa siyosatlarni o‘z ichiga oladi?

a) agrar, sanoat, ijtimoiy

b) antinflatsiya, sanoat, ijtimoiy

c) ijtimoiy, antimonopoliya, moliyaviy

d) ishsizlikka qarshi, narx, moliyaviy

13. Mavjud resurslar hisobiga ko‘p miqdorda ne‘matlar yoki kam sarf-xarajatlar evaziga ko‘p miqdorda mahsulotlar ishlab chiqarish – bu qanaqa printsip?

a) Iqtisodiyotning samaradorlik printsipi

- b) Ne'matlarning odilona taqsimlanishi printsiplari
- c) Barqarorlik printsiplari
- d) Doimiy o'sish printsiplari

14. Qaysi indikator - xavf va tahdidning bosh signali mehnat unumdorligi rag'batlarining susayishi va jamiyatda aholi ijtimoiy tabaqalanishining kuchayishidir?

- a) Iqtisodiy indikatorlar
- b) Moliyaviy indikatorlar
- c) Ijtimoiy indikatorlar
- d) Retsional indikator

15. Iqtisodiy o'sishning barqarorligi; inflyatsiya o'sishi sur'atining pastligi; ishsizlik darajasining yuqori emasligi – bu qaysi printsiplari?

- a) Ne'matlarning odilona taqsimlanishi printsiplari
- b) Doimiy o'sish printsiplari
- c) Iqtisodiyotning samaradorlik printsiplari
- d) Barqarorlik printsiplari

Nazorat uchun savollar

1. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar strategiyasining mohiyatinimadan iborat? Iqtisodiyot sobiq totalitar tizim davrida qanday boshqarilgan?

2. Sobiq totalitar tizim davrida davlat boshqaruv organlari qanday tarkibga ega edi?

3. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin nima uchun institutsional islohotlarga zaruriyatu'gildi?

4. Taraqqiyot strategiyasining mazmun- mohiyati va iqtisodiy xususiyatlari

5. Institutsional islohotlarning asosiy maqsadlari nimalardan iborat?

6. Institutsional islohotlar qanday yo'nalishlarda amalga oshirildi?

6. Iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishning qanday institutlari vujudga keldi?

7. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy strategiyasining mazmuni va tamoyillarini nimalardan iborat?

8. Davlatning iqtisodiy siyosatining mohiyati va tarkibiy qismlari nimalardan iborat?

9. O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlarining

iqtisodiy ahamiyati

10. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida davlat va hukumatning vazifalari

11. Davlat iqtisodiy siyosatining prinsiplarining mazmun-mohiyati

12. Institutsional o'zgartirishlar natijasida davlat boshqaruvining iqtisodiy strategiyasi va siyosati

13. Institutsional o'zgarishlar jarayonida boshqaruv mexanizmlari takomillashtirish

14. Yangi O'zbekistonning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasining yo'nalishlarining xususiyatlari

15. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini shakllanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmonining mohiyati

IV BOB. O‘ZBEKISTONDA DAVLAT MULKINI XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH – IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH VOSITASI

4.1. O‘zbekistonda davlat mulki va tadbirkorlik faoliyatining ahamiyati.

4.2. O‘zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari.

4.3. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning hozirgıbosqichining xususiylatlari.

***Tayanch iboralar:** Mulk, davlat mulki, munitsipal mulk, davlat tadbirkorligi, davlat mulkining iqtisodiyotni tartibga solinishiga ta’siri, davlat tadbirkorligining bozorga ta’siri, davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish, davlat mulkini xususiylashtirish, mulknı ijaraga berish, investitsion majburiyat asosida mulknı xususiylashtirish.*

4.1. O‘zbekistonda davlat mulki va tadbirkorlik faoliyatining ahamiyati

Iqtisodiyotni tartibga solishning eng muhim davlat vositalaridan biri o‘z mulki bo‘lgan tarmoq va korxonalarnı boshqarish, ya’ni bevosita tadbirkorlik faoliyati bilan shu’gullanishdir.

Davlat mamlakat ishlab chiqarish vositalarining bir qismini mulk egasi sifatida bevosita ishlab chiqarish jarayonini tashkil qiladi, rejalashtiradi va uni nazorat qiladi. Davlat tadbirkorlik faoliyati orqali fan-texnika inqilobi talablariga ko‘ra xalq xo‘jaligi tuzilishini shakllantirishga hamda bozor baholaridan birmuncha past baholarda tovar sotish va xizmatlar ko‘rsatish orqali ishlab chiqarishning boshqa sektorlarining rivojlanishiga ko‘maklashadi. Davlat mulki va sohibkorligi ko‘lami bozor iqtisodiyoti sharoitida cheklangan bo‘ladi. U, asosan, mamlakat iqtisodiyotini samarali rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi.

Uning doirasiga O‘zbekiston Respublikasida, birinchidan, oltin, uran, neft , gaz, ko‘mir, rangli metallar va boshqa tabiiy boyliklarnı qazib chiqarish sanoati tarmoqlari; energetika, temir yo‘l, avtomobil yo‘llari, transportning bir qismi kirishi lozim.

Qazib chiqaruvchi tarmoqlar mahsulotlari mamlakatning eng muhim milliy boyligi hisoblanadi. Energetika va transport esa xalq xo‘jaligining hayotiy qon tomirlaridir. Shu bilan birga, ularning kapital hajmkorligi

yuqori va aylanish muddati uzoq bo'lganligi uchun xususiy korxonalarning bu sohadagi tashabbuskorligi cheklangan bo'ladi. Ana shu sabablarga ko'ra, ushbu tarmoqlarni davlat bevosita boshqarishi maqsadga muvofiqdir. Hamma rivojlangan mamlakatlarda ham davlat kapital mabla'glarining ko'p qismi ushbu sohalarga yo'naltiriladi.

Ikkinchidan, O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritish uchun mashinasozlik, shu jumladan, avtomobilsozlik, uskunasozi, fan-texnika inqilobi vujudga keltirgan elektrotexnika sanoati tarmoqlarini rivojlantirishi zarurdir. Bu yangi tarmoqlar qaror topishi davlat tadbirkorlik faoliyati doirasida bo'ladi.

Uchinchidan, fan-texnika inqilobi sharoitida fan va texnikaga rahbarlik qilish ham davlat zimmasiga yuklanadi. Davlat eng qimmatli fundamental fanlar sohasidagi ilmiy ishlarni moliyalashtiradi.

Davlat o'z korxonalarining tovar va xizmatlarini past darajadagi, aksariyat hollarda ishlab chiqarish xarajatlariga yaqin bo'lgan baholar bilan sotadi. Bu bilan aholi turmush darajasining oshishiga, xususiy va boshqa korxonalarning samarali ishlashiga, xalq xo'jaligi tarmoqlarining ma'lum nisbatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi.

Davlat o'ziga qarashli korxonalarni ijaraga berish, mehnat kollektivlariga, xususiy shaxslarga sotish, aksionerlik jamiyatlariga aylantirish yo'li bilan aralash mulkni shakllantirish orqali iqtisodiyotning boshqa mulk doiralarining tashabbuskorligiga, rentabelligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning xususiy, jamoa va boshqa toifadagi korxonalardan tovar va xizmatlar sotib olishi iqtisodiyotni tartibga solishning bir usuli hisoblanadi. XX asrning buyuk iqtisodchilaridan biri bo'lgan Jon Keyns bu vositani "iqtisodiyotni tetiklantiradi" deb ta'kidlagan. Ushbu o'rinda savol tu'giladi. Xo'sh, davlat qanday tovarlarni sotib oladi?

Davlat, birinchidan, o'ziga qarashli tarmoq va korxonalarning samarali ishlashi uchun xom ashyo, asbob-uskunalar; ikkinchidan, boshqaruv apparati xodimlarini moliya bilan ta'minlash; uchinchidan, mehnatga layoqatsiz mayib-majruhlar, qariyalar, yetim bolalar, kamba'gallar hamda ko'p bolali oilalar, yol'giz, qarovsiz kishilarga yordam maqsadida iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan ta'minlash; to'rtinchidan, harbiy anjomlar, qurol- yarog'lar armiya uchun lozim bo'lgan iste'mol tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, beshinchidan, turli xil tabiiy ofatlarning oldini

olish uchun davlat zaxiralarini tashkil etish maqsadida tovarlar sotib oladi. Buning oqibatida davlatning tovarlar va xizmatlar bozori shakllanadi.

Davlat bozori muhim ijobiy rol o'ynaydi. Bu bozor kafolatli bo'lib, uning to'lov qobiliyati davlatning byudjet va valyuta fondi orqali ta'minlanadi. Har qanday bozor kon'yunkturasi sharoitida ham davlat buyurtmasi va kontraktlari yuzasidan ishlayotgan korxonalar bozori kasod bo'lmaydi. Bu bozor davlat buyurtmalari orqali tartibga solinadi, unda kelishilgan baholar amal qiladi va uning ishtirokchilariga barqaror foyda keltiradi.

4.2. O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy negizini mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va uni xususiylashtirish tashkil etadi. Amalda bu O'zbekistonni bozor iqtisodiyotiga o'tishida mulkchilik masalalarini hal etish hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy yo'li hisoblanadi.

Ana shu yo'nalishlarda keng ko'lamda chora-tadbirlarni amalga oshirishning asosiy tamoyillari va strategik vazifalari mamlakatimiz Birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan asoslab berilgan¹⁵. Unga ko'ra xususiylashtirish jarayonida ikkita muhim strategik vazifa hal etilishi ko'zda tutilgan:

Birinchi strategik vazifaning asosiy mazmuni – bu davlat tasarrufidan chiqarilayotgan va xususiylashtirilayotgan mulkning haqiqiy mulkdorlar qo'liga berilishi iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirish uchun real shart-sharoit yaratishga imkon tu'g'diradi.

Xususiylashtirishning **ikkinchi strategik vazifasi** esa iqtisodiyotda ko'p ukladlilikni hamda ra'gbatlantiruvchi kuchga ega bo'lgan raqobat muhitini yaratish, shu orqali davlatni mulkka bo'lgan monopol huquqini tugatish, xususiy mulkchilikning turli shaklidagi korxonalarni barpo etishdir.

Ana shu modelga asoslangan holda amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonlari shartli ravishda o'zaro bog'liq uch bosqichga bo'linadi.

Dastlabki, **birinchi bosqich** “kichik xususiylashtirish” davri deb nomlandi va 1992-1993 yillarda amalga oshirildi. Unda aholi yashaydigan

¹⁵ И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. 246–б.

davlatga tegishli uy-joylar, savdo, maishiy xizmatlar ko'rsatish, dorixona va shu kabi 53,9 mingta mayda davlat korxonalari xususiy lashtirildi. Ularning negizida 28,8 mingdan ortiq nodavlat korxonalari tashkil etildi. (.2.1-jadval).

4.2.1-Jadval

Xususiy lashtirishning asosiy ko'rsatkichlari(2023 yil yanvar'-dekabr' holatiga)¹⁶

	Xususiy lashtirilgan korxona va ob'yektlar soni		Davlat aktivlarini sotishdan tushgan tushumlar	
	Brilik	Jamiga nisbatan foizda	Mln.so'm	Jamiga nisbatan foizda
O'zbekiston Respublikasi	835	100,0	223048,2	100,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	74	8,9	5718,4	2,6
Viloyatlar				
Andijon	66	8,0	5578,8	2,5
Buxoro	43	5,1	9104,7	4,1
Jizzax	38	4,6	5459,4	2,4
Qashqadaryo	69	8,2	5342,8	2,4
Navoiy	28	3,3	2010,1	0,9
Namangan	65	7,8	11605,7	5,2
Samarqand	60	7,2	9336,3	4,2
Surxondaryo	73	8,7	3771,2	1,7
Sirdaryo	38	4,6	2178,0	1,0
Toshkent	133	15,9	16233,7	7,2
Farg'ona	84	10,1	10161,2	4,6
Xorazm	52	6,2	5753,0	2,6
Toshkent.sh	12	1,4	130795,1	58,6

¹⁶ ¹⁶ O'zbekiston Respublikasi huziridagi Statistika agentligi www.stat.uz

Ushbu bosqichning o'ziga xos tomonlari shundan iborat bo'ldiki, unda davlat mulkiga asoslangan korxonalarni xususiylashtirish shakllarini tanlash va xususiylashtiriladigan mulkni baholash bo'yicha tegishli tajribalar to'plandi.

Xususiylashtirishning keyingi - **ikkinchi bosqichi** "ommaviy xususiylashtirish" davri deb nom oldi va u 1994-1998 yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati, qurilish, avtomobil transporti, agrosanoat kompleksi va boshqa tarmoqlarning o'rta va yirik korxonalari ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi va xususiylashtirildi. Shu bilan bir vaqtning o'zida qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk bozorlarini shakllantirish boshlandi. Bundan asosiy maqsad xususiylashtirish jarayoniga aholining keng qatlamlari hamda chet el sarmoyalarini jalb etish va shu orqali mamlakatimiz iqtisodiyotining nodavlat sektorini jadal rivojlantirishni ta'minlash bo'ldi. Ushbu bosqichda 21361 xususiylashtirilgan davlat korxonalari negizida 5747 ta ochiq aksiyadorlik jamiyatlari, 3903 ta mas'uliyati cheklangan jamiyat va 11711 ta xususiy mulkchilikning boshqa shaklidagi korxonalar tashkil etildi.

Xususiylashtirishning **uchinchi bosqichi** 1999 yildan boshlanib hozirgi kungacha davom etmoqda. Bu bosqich "yakka tartibda xususiylashtirish" davri hisoblanadi.

Xususiylashtirishning ushbu davri avvalgi bosqichlardan bir qator jihatlari bilan farq qiladi. Birinchidan, ushbu davrda iqtisodiyotning yonil'gi-energetika, metallurgiya, kimyo, temir yo'l transporti va shu kabi boshqa strategik tarmoqlarning yirik korxonalarini chet el investitsiyalarini keng jalb etgan holda yakka loyihalar asosida xususiylashtirishga kirishildi. Ikkinchidan, ilgari xususiylashtirilgan korxonalar negizida tashkil etilgan ochiq aksiyadorlik jamiyatlaridagi joylashtirilmagan, shu jumladan, davlatga tegishli aksiyalar paketlari hamda ayrim korxonalarni butunlay yoki ular mulkining bir bo'lagini birja yoki birjadan tashqaridagi bozorlarda turli yondashuvlar va usullarni qo'llash asosida sotish yo'lga qo'yildi. Uchinchidan, iqtisodiy nochor, zarar bilan ishlovchi hamda istiqbolsiz korxonalar va ular mulkidagi davlat ulushlari nol qiymat bilan chet el yoki mamlakatimiz sarmoyadorlariga investitsiya kiritish hisobiga bepul berish tartibijoriy etildi va amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining ma'lumotiga

ko'ra 2018 yil yanvar-dekabr oylarida 835 ta(dastur doirasida va dasturdan tashqari) korxona ob'yektlar xususiylashtirildi.

Xisobot davrida eng ko'p xususiylashtirilgan ob'ektlar soni:

Toshkent viloyati - 133 (15,9%) Farg'ona viloyati – 84(10,1%)
Qoraqolpog'iston Res. – 74(8,9%) Surxondaryo viloyati - 73 (8,7%)

Qashqadaryo viloyati - 69 (8,2%)

Andijon viloyati - 66 (8,0%)

Xususiylashtirilgan davlat mulki ob'ektlari tarkibida eng ko'p ulush mahalliy xokimiyatlarga 683 ta ob'ekt (respublika bo'yicha jami xususiylashtirilgan ob'ektlarning 81.8 %), Sog'liqni saqlash vazirligi 72 ta ob'ekt (8,6%), Xalq ta'limi vazirligi -13 ta ob'ekt (1,6), Qishloq xo'jaligi vazirligi -13 ta ob'ekt (1,6 %), va "Navoiy kon metallaurgiya kombinati" DK-12 taob'ekt (1,4%) ga tog'ri keladi.

2018 yilning yanvar - dekabrda davlat mulkini sotishdan tushgan tushumlar 223,0 mlrdso'mni tashkil qildi. 2018 yilning yanvar - dekabrda respublika xududlari kesimida davlat mulkini sotishdan tushgan tushumlar tarkibi: Hududlar kesimida davlat mulkini sotishdan tushgan tushumlarning asosiy qismi Toshkent shaxriga (Barcha tushumlar 58,6%), Toshkent(7,2%), Namangan (5,2%), Farg'ona (4,6 %), Samarqand (4,2 %), Buxoro (4,1%) viloyatlari issasiga tog'ri keladi.

Davlat noturarjoy fondidan samarali foydalanish maqsadida 2018 yilda ob'ektlarni ijaraga berish bo'yicha 30,9 mingdan ortiq ijara shartnomalari tuzildi. Buning natijasida 5,5 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratildi.

Davlat mulkini ijaraga berishdan tushgan tushumlar jami 135,0 mlrd. so'mni tashkil etdi.

2018 yil yanvar - dekabrda iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha yangi tashkil topgan kichik korxona va mikrofirmalar eng ko'p savdoda 11713 ta, shuningdek:

Savdoda – 11713 ta; Sanoatda – 11262 ta; Qurilishda- 6360 ta;

Qishloq, shirmon va baliqchilik xo'jaligida -5586 ta; yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlarda – 3891 ta; tashish va saqlashda – 2107 ta;

Axborot va aloqada – 1228 ta;

Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishda -1154ta; Boshqa turdagi xizmatlarda – 5621 tani tashkil etdi.

O'zbekistonda xususiyl mulk shaklidagi korxonalar

1. Aksiyadorlik jamiyatlari (AJ)

2. Ma'suliyati cheklangan jamiyat (MCHJ)
3. Qo'shimcha ma'suliyatli jamiyat (QMJ)
4. Qo'shma korxonalar
5. Xususiy korxonalar
6. Oila tadbirkorligi
7. Fermer xo'jaliklari
8. Dehqon xo'jaliklari
9. Shirkat xo'jalilari (yaylov chorvachiligida)

4.3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning hozirgibosqichining xususiyatlari

«Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirish.» bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. Mirziyoevning «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha xarakatlar strategiyasi to'g'risida «gi farmoni e'lon qilindi.

Xususiylashtirishning hozirgi bosqichiga xos xususiyatlar va tamoyillar:

- xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik huquqini himoya qilishga doir qonunchilikni yanada mustahkamlash;
- xususiylashtirish ishlariga nisbatan munosabat va yondashuvlarni tubdan o'zgartirish, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlariga qarashli korxonalarning aksiyalarini kimoshdi savdosiga qo'yish;
- davlat mulkini xususiy investorlarga sotish samarasini ta'minlashda investorlarning korxonalarni rivojlantirishga qaratilgan investitsiya majburiyatlari bilan jalb etilishi ustuvorligi;
- zarar ko'rib ishlayotgan, past rentabelli, istiqbolsiz davlat korxonalari va ulardagi davlat ulushini investitsiya majburiyatlari evaziga nolga teng xarid qiymati bo'yicha xususiy mulkka sotish.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish mexanizmini takomillashtirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 20 iyuldagi "2007-2010 yillarda xususiylashtirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirish va xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish bo'yicha choralar to'g'risida"gi PQ-672 sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 18 noyabrda "Iqtisodiyot real sektori korxonalari moliyaviy

barqarorligini yanada oshirish bo'yicha choralar tog'risida"gi PF-4053-sonli Farmoni, 2008 yil 24 apreldagi "Baholash tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish va ularning ko'rsatiladigan xizmatlar sifati uchun mas'uliyatini oshirish tog'risidagi PQ-843-sonli Qarori qabul qilingan. Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 29 yanvardagi "Davlat aktivlarini sotish mexanizmini takomillashtirish bo'yicha choralar tog'risida"gi 27-sonli Qarori bilan "Birja savdolarida davlat aktivlarini sotish tartibi tog'risida"gi va "Birjadan tashqari savdolarida davlat aktivlarini sotish tog'risida"gi tartiblar tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 24 apreldagi PQ-843-sonli Qaroriga binoan Davlat mulk qo'mitasi BMT Rivojlanish dasturi bilan "O'zbekiston Respublikasida baholash metodologiyasi va amaliyotini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash" loyihasi amalga oshirish bo'yicha shartnoma imzolangan. Ushbu loyiha doirasida O'zbekiston Respublikasining uchta milliy standarti, ya'ni "Xususiylashtirish maqsadida mulkning qiymatini baholash", "Biznes qiymatini baholash", "Ko'chmas mulk qiymatini baholash" standartlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tkazildi. 2017 – yil 18-apreldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish tog'risida"gi farmoni ishlab chiqildi.

2010 yilda 96 ta davlat aktivlari 64,5 mln. dollar va 40,98 mlrd. so'mga, shu jumladan, ulardan 63,5 mln. dollar va 21,26 mlrd. so'mlik investitsiya majburiyatlari hisobiga sotilgan. Davlat tender komissiyasi qaroriga binoan 60 ta davlat aktivi 64,52 mln. dollar va 35 mlrd.so'mga sotildi. Ularning 63,5 mln. dollari va 17,73 mlrd.so'mini investitsiya majburiyatlari tashkil etadi.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonida 2007-2010 yillarda 474 ta shartnoma bo'yicha investitsiya majburiyatlari bajarildi. Ularning umumiy qiymati 129,37 mln. AQSh dollari va 106,53 mlrd.so'mni tashkil etdi. Shu jumladan, xorijiy investorlar tomonidan 42 ta mulknı investitsiya majburiyatlari asosida xarid qilish tog'risidagi shartnomalar to'liq bajarildi.

Ularning qiymati 2019-2022 yillarda 86,76 mln. AQSh dollari va 11,86 mlrd.so'mni tashkil etdi(4.3.2-jadval).

4.3.2-Jadval

Davlat aktivlarini harid qilganlar tomonidan investitsiya majburiyatlarining bajarilishiko'rsatkichlari¹⁷

	2019y	2020y	2021y	2022y
Bajarilgan investitsiya majburiyatlari bo'yicha shartnomalar soni	105	131	142	96
Ularining umumiy qiymati				
mln. AQSh dollari	14,23	37,35	57,89	19,9
mlrd.so'm	10,31	56,99	19,13	21,1
Shu jumladan				
Xorijiy investorlar tomonidan, shartnomalar soni	13	11	10	8
mln. AQSh dollari	11,93	30,5	25,46	12,87
mlrd.so'm	2,61	8,05	1,2	-
Mahalliy investorlar shartnomalar soni	26	69	74	54
mln. AQSh dollari	2,3	0,85	0,034	0,618
mlrd.so'm	2,4	4,29	11,9	11,219
Nol xarid qiymatida shartnomalar soni	66	51	58	34
mln. AQSh dollari	-	-	32,4	6,4
mlrd.so'm	5,3	37,3	6,026	9,9
O'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar				
mln. AQSh dollari	80,1	97,40	32,63	18,0
Bekor qilingan shartnomalar soni	34	33	18	
mln. AQSh dollari	22,45	1,51	2,19	
mlrd.so'm	2,52	4,34	8,48	

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining hozirgi bosqichida davlat ulushi bor bo'lgan xususiylashtirilgan korxonalar faoliyati monitoringi amalga oshirilmoqda Davlat mulk qo'mitasi tomonidan 2018 yil xususiylashtirilgan korxonalar faoliyat o'rganilgan bo'lsa, korxona faoliyati tahlil qilindi.

O'zbekistonda 40 ming ob'yekt o'rganilib, ularning 3ming 900 tasibo'sh turgani va to'liq ishlamayotgani aniqlandi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 8 apreldagi "Davlat mulkini ijaraga berish tartibini takomillashtirish chora-

¹⁷ O'zbekiston Respublikasi huziridagi Statistika agentligi www.stat.uz

tadbirlari tog'risida"gi 102-sonli Qaroriga binoan Davlat mulkini ijaraga berish markazlari tashkil etildi. Ushbu markazlarning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- davlat mulkini ijaraga berishni tashkil etish va ijaraga berish;
- ijaraga berilayotgan davlat mulki hamda uni ijaraga berishdan tushadigan mabla'glarni hisobga olish va monitoringi olib borish; ijaraga beriladigan davlat mulki bo'yicha ma'lumotlar bazasini shakllantirish va yuritish;
- ijara ob'yektlaridan maqsadli foydalanish va ularning saqlanishini, shuningdek, ijara to'lovio'z vaqtida va to'liq to'lanishini nazorat qilish;
- ijaraga beriladigan davlat mulkini har choraklik asosda xatlovdan o'tkazish;
- foydalanilmayotgan davlat mulki ijaraga berilishi tog'risidagi e'lonlar va ijaraga berilayotgan davlat mulki ro'yxatini respublika va viloyat davriy nashrlarida hamda

O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi, monopoliyadan chiqarish, raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi va Savdo-sanoat palatasining veb-saytlarida har chorakda e'lon qilish.

Xususiylashtirish va mulkdorlar safini kengaytirish, islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirishning ustuvor yo'nalishidagi qilinishi lozim bo'lgan muhim vazifalar quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini qisqartirish bo'yicha ishlarni davom ettirish;
- aksiyalashtirish amaliy natija bermagan korxona va ob'yektlarni xususiylashtirishga berish;
- yangi mulkdorlarning korxonalar samarali faoliyatini ta'minlash, investitsiya majburiyatlarini so'zsiz bajarish bo'yicha huquqiy va iqtisodiy javobgarligini oshirishni ko'zda tutgan holda amaldagi qonunchilikning me'yorlarini qayta ko'rib chiqish va kuchaytirish;
- xususiylashtirish jarayoniga ishlab chiqarishni modernizatsiyalash hamda texnik va texnologik jihatdan yangilash, jahon bozorida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha majburiyatlarni o'z zimmasiga oladigan ishonchli va mas'uliyatli investorlarni jalb qilish uchun qulay shart-sharoit yaratish.

2008 yilda O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori

tog'risida"gi hamda "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoyalash tog'risida"gi qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish tog'risida"gi qonunlari hamda boshqa bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Mazkur hujjatlar qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish, korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy etish va aksiyadorlarning korxonalarni boshqarishdagi faolligini oshirish, baholovchi tashkilotlar faoliyatini takomillashtirish va ularning ko'rsatilajak xizmatlar sifatiga mas'uliyatini oshirish, yangi mulkdorlarning korxonalarni samarali faoliyat yuritishi uchun mas'ulligini oshirishning huquqiy asosini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mamlakatda tadbirkorlik sub'yektlarini tashkil etish va samarali faoliyat yuritishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish borasida ham sezilarli chora-tadbirlar ko'rilmoqda. Biznesni ro'yxatdan o'tkazish, ixtiyoriy tugatish ishlari soddalashtirildi va tartibga solindi. Ayrim qoidabuzarliklar bo'yicha jarima sanksiyalari pasaytirildi yoki umuman bekor qilindi. Soliq stavkalari ham unifikatsiya qilinib, tobora pasaytirib borilmoqda.

Xususan, kichik korxonalarga yagona soliq to'lovi 13% dan 6%(sanoat korxonalari uchun 5%)ga tushirildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 603 ta aksiyadorlik jamiyati faoliyat yuritayotgan bo'lsa, ularning 486 tasida davlat ulushi 52 trillion so'mni tashkil etmoqda.

Yoqilg'i-energetika, neft-gaz, kimyo, transport va bank sohalarida davlat ishtiroki yuqori darajada saqlanib qolayotgani ularni bozor mexanizmlari asosida rivojlantirish, investitsiyalar jalb etishga to'sqinlik qilmoqda.

Ayrim vazirliklar o'zi nazorat qiladigan sohadagi korxonalarda ta'sischi ekani erkin va sog'lom raqobatga yo'l bermayapti, buniyam bugun ochiq aytish kerak. Bunday tizimni endi o'zgartirmasak, ushbu tarmoqlarda ham va umuman, iqtisodiyotda barqaror rivojlanishga erishib bo'lmaydi.

Davlat aktivlari tartibsiz boshqarilayotgani ham samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, hozirgi vaqtda 972 ta davlat korxonasi aktivlarining atigi 21 foizi Davlat raqobat qo'mitasi tomonidan, qolgan 79 foizi vazirlik va idoralar hamda xo'jalik birlashmalari tomonidan boshqarilmoqda¹⁸.

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga Murojaatnomasi. «Xalq so'zi» gazetasi, 2018 yil 29 dekabr.

Bunday yondashuv so'nggi 27 yil davomida davlat korxonalarini qanday ahvolga olib kelgani hech kimga sir emas. Aviasozlik sanoati kabi butun bir soha yo'q bo'lib ketdi.

Mavjud tizimni tartibga solish maqsadida Davlat aktivlarini boshqarish markazi faoliyatini tubdan takomillashtirish, uni mustaqil agentlik etib qayta tashkil qilish lozim.

Bu Agentlik davlat mulkini boshqarish, davlat korxonalarini isloh qilish, aksiya va obligatsiyalar chiqarish yo'li bilan ularni moliyaviy sog'lomlashtirish, xususiylashtirish jarayonlariga bosh-qosh bo'ladi.

Tadbirkorlarni yuqori likvidli moddiy resurslar bilan ta'minlashning bozor mexanizmlari yaratildi.

Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayoni bilan bir vaqtda bozor infratuzilmalari shakllandi va ular rivojlanish bosqichiga o'tdi. Bu fond, tovar hamda ko'chmas mulk bozorlari, investitsion fondlar, auditorlik, konsalting va shu kabi boshqa tuzilmalarni tashkil topishi va rivojlanishi bilan namoyon bo'ldi.

Erishilgan ijobiy natijalarga qaramasdan respublikamizning ayrim hududlarida xususiylashtirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ishlariga e'tibor sustligicha qolmoqda. Vaholanki, mulkdan samarali foydalanish va tadbirkorlikning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratish dotatsiyadan chiqish hamda byudjetning daromad qismini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Bugungi kunda davlat mulkini xususiylashtirish va undan samarali foydalanish borasida 2011-2013 yillarga mo'ljallangan xususiylashtirish dasturi, Prezident qarori va Davlat mulki ob'yektlarini samarali boshqarish chora-tadbirlari tog'risida Vazirlar Mahkamasi qarorlari loyihalarini ishlab chiqishga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lib, dasturlarning o'ziga xos xususiyati korxonalarga tog'ridan-tog'ri investitsiyalarni jalb qilishga ustuvor ahamiyat qaratilganligidir.

Investorlarning takliflari xususiylashtirilayotgan ob'yektning xarid qiymati miqdoridan emas, balki investorning investitsiya dasturi mazmuni, uning ishlab chiqarishni kengaytirish va korxonani modernizatsiya qilish hamda samarali boshqaruvni joriy qilinishiga yo'naltirilganligidan kelib chiqib baholanadi.

Iqtisodiyotni boshqarishda davlat aralashuvini keskin kamaytirish lozim.

Bugungi kunda mamlakatimizda 603 ta aksiyadorlik jamiyati faoliyat yuritayotgan bo'lsa, ularning 486 tasida davlat ulushi 52 trillion so'mni tashkil etmoqda.

Yoqilg'i-energetika, neft-gaz, kimyo, transport va bank sohalarida davlat ishtiroki yuqori darajada saqlanib qolayotgani ularni bozor mexanizmlari asosida rivojlantirish, investitsiyalar jalb etishga to'sqinlik qilmoqda.

Ayrim vazirliklar o'zi nazorat qiladigan sohadagi korxonalarda ta'sischi ekani erkin va sog'lom raqobatga yo'l bermayapti, buniyam bugun ochiq aytish kerak. Bunday tizimni endi o'zgartirmasak, ushbu tarmoqlarda ham va umuman, iqtisodiyotda barqaror rivojlanishga erishib bo'lmaydi.

Davlat aktivlari tartibsiz boshqarilayotgani ham samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, hozirgi vaqtda 972 ta davlat korxonasi aktivlarining atigi 21 foizi Davlat raqobat qo'mitasi tomonidan, qolgan 79 foizi vazirlik va idoralar hamda xo'jalik birlashmalari tomonidan boshqarilmoqda.

Bunday yondashuv so'nggi 27 yil davomida davlat korxonalarini qanday ahvolga olib kelgani hech kimga sir emas. Aviasozlik sanoati kabi butun bir soha yo'q bo'lib ketdi.

Mavjud tizimni tartibga solish maqsadida Davlat aktivlarini boshqarish markazi faoliyatini tubdan takomillashtirish, uni mustaqil agentlik etib qayta tashkil qilish lozim.

Bu Agentlik davlat mulkini boshqarish, davlat korxonalarini isloh qilish, aksiya va obligatsiyalar chiqarish yo'li bilan ularni moliyaviy sog'lomlashtirish, xususiylashtirish jarayonlariga bosh-qosh bo'ladi.

Davlat aktivlari ahamiyati va xususiylashtirish usullaridan kelib chiqib, guruhlariga ajratilgan holda quyidagi tartibda sotiladi:

1- guruh. Butunligicha sotiladigan davlat korxonalari (ob'yektlari) va ochiq birja savdolarida to'liq xususiy mulkka sotiladigan davlatga tegishli aksiyalar paketi va davlat ulushlari. Ushbu guruhga kirgan korxona (ob'yektlarni) xususiylashtirish mexanizmi juda sodda, ya'ni ob'yektlar yoki aksiyalar paketlarini birja orqali sotish. Bunda ob'yekt yoki aksiyalar paketi savdo maydonchasiga qo'yiladi, reklama ishlari amalga oshiriladi, ularni sotishga ko'maklashuvchi tegishli institutlar ishtirok etadi. Xaridorlarda talab bo'lmagan taqdirda dastlabki sotish narxlarini qadam-baqadam pasaytirish mexanizmi qo'llanadi.

2- guruh. Sarmoyadorlar tomonidan investitsiya majburiyatlarining bajarilishi evaziga nol qiymatda tanlov savdolariga qo'yiladigan korxona va ob'yektlar. Ushbu guruh ob'yektlari hududlarda tanlovlar e'lon qilish yo'li bilan sotiladi. Har bir hududda ushbu hudud ma'muriyatining rahbari boshchiligida tanlov komissiyalari tuzilgan. Sarmoyadorlarga nol xarid qiymati bo'yicha sotilgan past rentabelli, zarar ko'rib ishlovchi, iqtisodiy nochor davlat korxonalarining byudjetga va byudjetdan tashqari fondlar bo'yicha to'lovlar, shu jumladan, ular bo'yicha hisoblab yozilgan penyalar va jarimalar bo'yicha o'tgan yillardagi ishonchsiz qarzlari hukumat tomonidan hisobdan chiqarib tashlanadi.

3- guruh. Davlatga tegishli bo'lgan aksiyalar paketi xalqaro tenderlarni tashkil etish asosida sotiladigan strategik ahamiyatga ega bo'lgan korxonalar. Yirik strategik korxonalar ochiq tenderlarni tashkil etish yo'li bilan sotiladi, bu yerda yakka tartibda xususiylashtirish jarayoni qo'llaniladi. Bunday tenderlarda ishtirok etish uchun xususiylashtirilayotgan korxonaga investitsiyalar kiritish va uni yanada rivojlantirish bo'yicha biznes-rejalarini taqdim etgan sarmoyadorlarga ruxsat etiladi.

Davlatga tegishli bo'lgan aksiyalar paketi bunday tenderlarda sotiladigan korxonalar Davlat investitsiya dasturiga kiritilishi mumkin, bu ushbu korxonani 7 yilga daromad va foyda soli'gidan ozod etish imkonini beradi. Bundan tashqari, aksiyalarning nazorat qilish huquqini bermaydigan paketini xarid qilgan, lekin korxonaga katta miqdorda mabla'g kiritgan sarmoyador Davlat mulki qo'mitasi bilan boshqaruv nazoratini qo'lga kiritish tog'risida shartnoma tuzishi mumkin.

Nazorat uchun testlar

1. Xususiylashtirish jarayonida nechta muhim strategik vazifa hal etilishi ko'zda tutilgan?

- a) 2 ta
- b) 3 ta
- c) 4 ta
- d) 1 ta

2. Xususiylashtirish jarayonlari shartli ravishda o'zaro bog'liq nechta bosqichga bo'linadi?

- a) Ikki bosqichga
- b) Uch bosqichga

c) To'rt bosqichga

d) Bir bosqichga

3. "kichik xususiylashtirish" davri deb nomlangan xususiylashtirish jarayonlarining birinchi bosqichi nechinchi yillarda amalga oshirildi?

a) 1991-1993 yillar

b) 1995-1993 yillar

c) 1992-1993 yillar

d) 1990-1995 yillar

4. Xususiylashtirishning keyingi - ikkinchi bosqichi nima davri deb nom oldi?

a) "ommaviy xususiylashtirish"

b) "tizimli xususiylashtirish"

c) "kichik xususiylashtirish"

d) "yakka tartibda xususiylashtirish"

5. Xususiylashtirishning uchinchi bosqichi nechinchi yildan boshlanadi?

a) 1990 yil

b) 1995 yil

c) 1994 yil

d) 1999 yil

6. O'zbekistonda xususiy mulk shaklidagi korxonalar keltirilmagan qatorni toping.

a) Qo'shma korxonalar; Xususiy korxonalar; Oila tadbirkorligi

b) Oila tadbirkorligi; Fermer xo'jaliklari; Dehqon xo'jaliklari

c) Yakka tartibdagi tadbirkorlik; Dehqon xo'jaliklari; Shirkat xo'jalilari

d) Fermer xo'jaliklari; Dehqon xo'jaliklari; Shirkat xo'jalilari

7. Davlat aktivlari ahamiyati va xususiylashtirish usullaridan kelib chiqib, qancha guruhlarga ajratilgan holda sotiladi?

a) Uch guruhga

b) Ikki guruhga

c) Besh guruhga

d) To'rt guruhga

8. Qaysi tarmoqlar mahsulotlari mamlakatning eng muhim milliy boyligi hisoblanadi?

a) Qazib chiqaruvchi tarmoqlar

- b) Ishlab chiqaruvchi tarmoqlar
- c) To'qimachilik tarmoqlari
- d) Qishloq xo'jaligi tarmoqlari

9. Davlatning xususiy, jamoa va boshqa toifadagi korxonalardan tovar va xizmatlar sotib olishi iqtisodiyotni tartibga solishini XX asrning buyuk iqtisodchilaridan biri bo'lgan Jon Keyns nima deb ta'kidlagan?

- a) "iqtisodiyotni tartibga solish"
- b) "iqtisodiyotni tetiklantiradi"
- c) "iqtisodiyotni takomillashtirish"
- d) "iqtisodiyotni rivojlantirish"

10. Nima – bu davlat tasarrufidan chiqarilayotgan va xususiylashtirilayotgan mulkning haqiqiy mulkdorlar qo'liga berilishi iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirish uchun real shart-sharoit yaratishga imkon tug'diradi?

- a) Birinchi strategik vazifaning asosiy mazmuni
- b) Ikkinchi strategik vazifaning asosiy mazmuni
- c) Uchinchi strategik vazifaning asosiy mazmuni
- d) So'ngi strategik vazifaning asosiy mazmuni

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 24 apreldagi PQ-843-sonli Qaroriga binoan Davlat mulk qo'mitasi BMT Rivojlanish dasturi bilan O'zbekiston Respublikasining nechta standarti Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tkazildi?

- a) To'rt ta milliy standarti
- b) Ikki ta milliy standarti
- c) Uchta milliy standarti
- d) Bitta milliy standarti

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish tog'risida"gi farmoni qachon ishlab chiqilgan?

- a) 2018 –yil 18-aprelda
- b) 2017 –yil 18-mayda
- c) 2015 –yil 18-yanvarda
- d) 2017 –yil 18-aprelda

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2007-2010 yillarda xususiylashtirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirish va xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish bo'yicha choralar tog'risida"gi PQ-672

sonli Qarori qachon qabul qilingan?

- a) 2003 yil 30 iyuldagi
- b) 2005 yil 15 iyuldagi
- c) 2009 yil 10 iyuldagi
- d) 2007 yil 20 iyuldagi

14. Nima xalq xo'jaligining hayotiy qon tomirlari hisoblanadi?

- a) Energetika va transport
- b) Energetika va sport
- c) Xizmatlar va transport
- d) Energetika va ishlab chiqarish

15. Fan-texnika inqilobi sharoitida fan va texnikaga rahbarlik qilish kimning zimmasiga yuklanadi?

- a) Davlat
- b) Xalq
- c) Tadbirkorlar
- d) Oqsoqollar

Mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat mulki nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
2. Davlat mulki iqtisodiyotni tartibga solishda qanday rol o'ynaydi?
3. Davlat tadbirkorligi deganda nimani tushunasiz?
4. Davlat tadbirkorligi iqtisodiyotni tartibga solishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirishning mohiyati nimadan
6. Davlat mulkini xususiyashtirish iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
7. O'zbekistonda davlat mulkini xususiyashtirishdan ko'zlangan maqsadlar nimalardan iborat?
8. Davlatga tegishli bo'lgan aksiyalar paketi qanaqa usullarda sotiladi?
9. Davlat aktivlarini xususiyashtirish usullari qanaqa guruhlarga bo'linadi?
10. Hozirgi holatda davlat mulkini tasarruf etishning xususiyatlari

V BOB. IQTISODIYOTNI DASTURLASH, PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH

5.1. Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirish

5.2. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning metodologik asoslari

5.3. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni baholash

5.4. Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo'nalishlarini belgilash

5.5. Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish yo'nalishlari va tartibga solishni takomillashtirish

Tayanch iboralar: Iqtisodiy dastur, iqtisodiyotni dasturlash, prognoz, prognozashtirish, reja, rejalashtirish, reja turlari, dasturlashning iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli, direktiv rejalashtirish, indikativ rejalashtirish, mintaqaviy siyosat, mintaqa (hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini dasturlash, tarmoqdasturlari).

5.1. Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirish

Iqtisodiyotni tartibga solishning eng muhim davlat shakllaridan biri dasturlash va rejalashtirishdir. Ushbu tartibga solish shaklining zaruriyati ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, mehnat taqsimoti va kooperatsiyalaShuvining chuqurlaShuvi, davlat mulkining mavjudligi, iqtisodiyotga yo'llanadigan kapital mabla'glar harakati va oqibatlarining uzoq muddatligi hamda bozor kon'yunkturasini o'rganishi bilan ifodlanadi. Shu boisdan barcha rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning rivojlanishi prognozashtiriladi, dasturlanadi va rejalashtiriladi.

Iqtisodiyotning rivojlanish istiqbolini aniqlash (prognozashtirish) qisqa muddat (1-2 yil), o'rta muddat (5 yil), uzoq muddatga (20 yil) mo'ljallanadi. Bunda mavjud o'tgan davrdagi iqtisodiy rivojlanish holati, bozor kon'yunkturasining o'zgarib borish tendentsiyalariga asoslanib, kelajakdagi iqtisodiy ahvolning qanday bo'lishi, qanday natijalarga olib kelishi mumkinligi bashorat qilinadi. Bu - ekstropolyatsiya usuli deyiladi. Olingan ma'lumotlarga esa xususiy ishbilarmonlarning kapital mabla'glar sarflash rejalarini turli so'rovlar orqali o'rganib borish orqali aniqlik va tuzatishlar kiritiladi.

Prognozlar asosida iqtisodiy rivojlanish dasturlari ishlab chiqiladi.

Dasturlarda iqtisodiyot rivojlanishining moddiy va sotsial maqsadlari ko'rsatiladi. Maqsadlarni amalga oshirish uchun kapital mabla'glar sarflash rejaları tuziladi, ishlab chiqarish hajmi bilan talab o'rtasidagi nisbatlar o'rganiladi. Turli ishlab chiqarish bilan import o'rtasidagi bog'liqlik, ishlab chiqarish bilan iste'mol, ishlab chiqarish bilan eksport, eksport bilan import o'rtasidagi bog'liqlar aniqlanadi. Buning uchun tarmoqlararo balansni tuzish, aholi ro'yxatini o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Bizda bir necha marta tarmoqlararo balans tuzilgan, aholini ro'yxatga olish amalga oshirilgan. Iqtisodiy rivojlanishning umumdavlat dasturlari asosida rejalar qabul qilinadi. Ilgari ma'muriyatchilikka, buyruqbozlikka asoslangan jamiyatda iqtisodiy rejalar direktiv xarakterga ega bo'lib, yuqoridan belgilanib, quyidagi xo'jalik bog'inlari uchun majburiy edi.

Bozor iqtisodiyoti va mulkning ko'p shakllari mavjud bo'lgan sharoitda esa dastur va rejalar davlat korxonalari uchun direktiv, xususiy sektor uchun esa taklif, indekativ xarakterga ega bo'ladi. Ishbilarmon, tadbirkorlarning rejalariga amal qilishlarini ra'gbatlantirish maqsadida ularga turli imtiyozlar, ya'ni soliq to'lashda, kredit, subsidiyalar, xom ashyo, yoqil'gi-energiya, asbob-uskunalar olishda, tovarlarni eksport qilishda imtiyozlar berilishi lozim bo'ladi.

Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirishdan maqsad, bozor iqtisodiyotida yuz berishi mumkin bo'lgan turli nomutanosibliklar va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlarining oldini olishga qaratilgan bo'ladi. Bu tartibga solish vositasining samaradorligi dastur va rejalarining tadbirkorlar manfaatiga qanchalik mosligiga, davlatning ularni ra'gbatlantirish, moliyalashtirish imkoniyatlariga hamda rejalarining ilmiylik darajasiga bog'liq bo'ladi.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini tartibga solishni ta'minlashda Iqtisodiyot vazirligi muhim rol o'ynamoqda. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning konsepsiyalari qisqa va uzoq muddatli rejaları, respublika va mintaqalarga oid tarmoq dasturlarini ishlab chiqish; aholini sotsial himoyalashga oid takliflarni asoslab berish, mehnat faoliyati va tadbirkorlik imkoniyatlarini ko'paytirish, iqtisodiy ahvolni sog'lomlashtirish yo'llarini belgilash; bozor munosabatlariga o'tishning asosiy qoida va yo'nalishlarini . shakllantirish va unga mos ravishda xo'jalik mexanizmi, boshqaruv shakllari va uslublarini takomillashtirish; xalq xo'jaligi tuzilmasini qayta qurishga, ishlab

chiqaruvchi kuchlarini oqilona joylashtirishga oid takliflar tayyorlash; xalq xo‘jaligi balanslarini tuzish asosida iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf etishga oid takliflarni ishlab chiqish; eksport-import ishlarini davlat yo‘li bilan tartibga solish va ra‘gbatlantirish sohasidagi yo‘nalishlarni belgilash. Iqtisodiyot vazirligi ushbu vazifalarni bajarish orqali iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositasi sifatida muhim o‘rin tutadi.

5.2. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning metodologik asoslari

O‘zbekiston Respublikasi hududlari ijtimoiy-iqtisodiy darajasi va iqtisodiy-tabiiy salohiyatidagi farqlar ularni istiqbolda hududiy va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish jarayonlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Hududni iqtisodiy rivojlantirishni barqarorlashtirish strategiyasini asoslashning quyidagi yo‘nalishlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

- hudud rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish; bu bosqichda hududning erishgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi tahlil qilinadi;
- hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish strategiyasini asoslash; rivojlanishni prognoz qilish; strategiya asoslanib, hudud rivojlanishini tartibga solish metodlari tanlanadi;
- konsepsiya ishlab chiqish va hudud rivojlanishini davlat va bozor mexanizmlari orqali tartiblash metodlarini tanlash;
- hududning moliyaviy resurslari o‘lishini prognoz qilish; byudjet daromad qismini kengaytirish va mustahkamlash yo‘llarini izlash; byudjet daromad qismini to‘ldirishning yangi manbalarini aniqlash, turli mulkchilik shakllariga asoslangan tadbirkorlikdan, xorijiy investorlardan va nobyudjet jam‘garmalaridan qo‘shimcha mabla‘glarni jalb etish.

Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini tuzishda ma‘lum tamoyillarga asoslanish kerak bo‘ladi. Bu tamoyillar mintaqaviy iqtisodiy fan nuqtai nazaridan quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora- tadbirlarining maqsadlilikligi;
- hududni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha resurslarni to‘plash va yo‘naltirish;
- belgilangan harakatni nazorat qilish va tartiblash imkoniyatlarining ochiqqligi;

- hudud rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashning individualligi;
- qo‘llab-quvvatlash mexanizmining ta’sirchanligi;
- respublika va mahalliy hokimiyat organlarining hamkorligi hamda ular faoliyatining uy’gunligi.

Hududiy dasturlarni ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning muhim yo‘nalishi hisoblanadi.

Hududiy dasturlarni bajarishga to‘sqinlik qiladigan holatlar va omillarni aniqlash muhim ahamiyatga egadir.

Hududlarni rivojlantirish bo‘yicha qabul qilinadigan dasturlarning bajarilishiga ko‘pgina hollarda quyidagi omillar to‘sqinlik qilishi mumkin:

- respublika va hududiy maqsadli dasturlarni tanlashning sinalgan tizimlarining mavjud emasligi, ularni amalga oshirish ketma-ketligining yetarli darajada asoslanmaganligi;
- respublika tarmoq dasturlari hududiy jihatlarining yetarli darajada ishlanmaganligi;
- tarmoq dasturlari hududiy jihatlarini monitoringining yo‘qligi;
- respublika va hududiy dasturlarni amalga oshirish mexanizmining mustahkam emasligi;

Respublika va hududiy dasturlarni ishlab chiqishda maqsadli-dasturlash uslubidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu uslub pirovard natijaga erishish uchun iqtisodiy resurslarni yo‘naltirishni ta’minlashni ifodalaydi. Uning yordamida eng muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy- texnikaviy rivojlanish muammolari hal etiladi. Bu muammolar amalda tarmoqlararo yoki hududlararo tavsifga ega bo‘lib, xalq xo‘jaligi ahamiyatiga ega bo‘ladi.

Maqsadli dasturlar o‘rta va uzoq muddatga mo‘ljallab korxona, mamlakat va xalqaro miqyosda tuziladi. Dasturlar o‘z ichiga pirovard va oraliq maqsadlarni, vazifalarni, ularni amalga oshirish chora-tadbirlarni, resurslar ta’minotini olishi kerak.

Dastur maqsadi o‘lchamga ega bo‘lishi, chora-tadbirlar tizimi esa pirovard va oraliq maqsadlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan ishlab chiqilishi lozim.

Maqsadli hududiy dasturlar hududiy rivojlanishni tartibga solishning samarali metodi sifatida davlat, mahalliy, jamoaviy, shaxsiy manfaatlarni uy’gunlashtirishi hamda jamiyatning barcha aholi tabaqalarini davlatning hududiy siyosatini amalga oshirishga da’vat etadigan, yo‘naltiradigan

bo'lishi kerak. Shuningdek, hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlari mamlakatda amal qilayotgan qonunlar, huquqiy me'yoriy xujjatlar asosida ishlab chiqilishi lozim.

Hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishdank o'zlangan asosiy maqsad hududiy iqtisodiyotni uning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish va tashqi manbalarni jalb etish yo'li bilan mutanosib va oqilona rivojlantirishdan iboratdir.

Ushbulardan kelib chiqib, hududiy dasturlarni ishlab chiqishda qo'yidagi vazifalarni bajarishga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi;

- hudud ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini umumiy baholash va iqtisodiy rivojlanishning asosiy tendentsiyalari, iqtisodiy o'sish muammolarini va rezervlarini aniqlash;

- hududning mahalliy mineral-xom ashyo, yer-suv va mehnat resurslaridan foydalanishning miqdor va sifat darajalarini tahlil qilish;

- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish, istiqbolli tarmoqlar va hududning ixtisoslashish sohasini, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini aniqlash;

- maxalliy qishloq xo'jaligi va mineral xom ashyolardan samarali foydalanishga asoslangan, yangi eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarni shakllantirishning aniq yo'llarini belgilash, jahon darajasidagi tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha kam chiqindili va chiqindisiz texnologiyalar bilan jihozlangan yangi korxonalarni vujudga keltirish;

- hududda qulay, jozibador investitsion muhitni yaratish, xorijiy investorlar, mahalliy korxonalar, tadbirkorlar, aholi mabla'glari va resurslarini kengroq jalb etish;

- aholini ijtimoiy himoyalash va mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlash mexanizmini ishlab chiqish;

- xo'jalik sub'yektlari o'rtasida raqobat sharoiti va to'laqonli bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;

- hududni oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa ommaviy iste'mol mollari bilan o'zini-o'zi ta'minlashini oshirish;

- qishloq aholi punktlarini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishni jadallashtirish uchun qulay sharoitni shakllantirish. Buning uchun hududga mahalliy soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish maqsadga muvofiqdir.

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishini har

tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ra‘gbatlantirish orqali uning hudud yalpi ichki mahsulotidagi ulushini oshirish;

– hududning tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish, eksport va import tarkibini oqilonalashtirish, hududda faoliyat yuritayotgan xorijiy investitsiyali korxonalar faoliyatini yanada yaxshilash va yangi qo‘shma korxonalarni tashkil etish.

5.3. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni baholash

Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini ishlab chiqish uchun, avvalambor, hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni umumiy baholash maqsadga muvofiqdir.

Buning uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

– Hududning o‘tgan davrdagi iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga tavsif beriladi. Bunda hududning sanoat, qishloq xo‘jaligi va ijtimoiy salohiyatini baholashga alohida e‘tibor qaratilishi lozim bo‘ladi.

– Hududning iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlanish darajasi va ahvoli tog‘risidagi tahlilga asoslanib, uning rivojlanishidagi ijobiy va salbiy tendentsiyalar, iqtisodiy rivojlanish rezervlari va foydalanilmagan imkoniyatlari aniqlanadi. Shuningdek, kelgusida hal etilishi lozim bo‘lgan muhim iqtisodiy va ijtimoiy muammolar aniqlanadi.

– Amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarning natijalari, ko‘p ukkladli iqtisodiyotning vujudga kelishi va rivojlanishi, shuningdek, hududiy bozor infratuzilmasi ahvoli baholanadi¹⁹.

– Hududdagi tarmoqlar va yirik sanoat korxonalarining o‘tgan davrdagi faoliyati tahlil qilinadi, ularning ish natijalari yoki orqada qolishining sabablari va omillari aniqlanadi.

– Sanoat rivojlanishi ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishi darajasi belgilanadi, ishlab chiqarish quvvatlarini eksportga yo‘naltirilgan va import o‘rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqarishga qayta ixtisoslashtirish va kengaytirish uchun qo‘shimcha zahiralar va resurslar aniqlanadi. Hudud imkoniyatlarini hisobga olgan holda ustuvor ahamiyatli tarmoqlar va ishlab chiqarishlar aniqlanadi.

– Hudud aholisini o‘zida ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta‘minlanganligi, ularni hududdan chiqarish va kiritish

19 Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-J. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –B. 592.

balansi, agrolesurs salohiyatidan foydalanish samaradorligi, shuningdek, qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligi, va chorva mollari mahsuldorligining o‘shishi (pasayishi) omillari hamda sabablari baholanadi²⁰.

Hududning tabiiy-iqtisodiy salohiyatini baholash qo‘yidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Hududning mehnat, yer-suv va mineral xom ashyo resurslari bilan ta‘minlanganligiga miqdoriy va sifat bahosi beriladi.

2. Hududdagi demografik vaziyat, aholining ish bilan bandligi keyingi o‘n yillik davr bo‘yicha baholanadi.

Ishsizlik darajasi, shu jumladan, uning yashirin shakllari baholanib, aholi va mehnat resurslari soni prognoz qilinadi.

3. Foydali qazilma boyliklari zahiralari, ularning o‘zlashtirilish ahvoli tahlil qilinadi. Hudud mineral-xom ashyo bazasi imkoniyatlari, qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb etishni hisobga olgan holda baholanadi. Shuningdek, qazib chiqaruvchi korxonalarning foydali qazilma boyliklari bilan ta‘minlangani, ularning konlarni o‘zlashtirish xarajatlari o‘rganiladi.

4. Hududning yer-suv resurslari bilan ta‘minlanish hamda yerlarning meliorativ ahvoli, yer bonitetlari o‘rganilib, meliorativ yaxshilash istiqbollari o‘rganiladi.

5. Hududning ishlab chiqarish, transport va aloqa infratuzilma salohiyati o‘rganiladi. Aholining ijtimoiy infratuzilma ob‘yektlari va xizmatlari bilan ta‘minlanganlik darajasi baholanadi.

6. Hududda ishlab chiqaruvchi kuchlar, yangi korxonalarni joylashtirish uchun istiqbolli tuman, shahar, yirik aholi yashash punktlari tanlanadi.

5.4. Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo‘nalishlarini belgilash

Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo‘nalishlari belgilanadi. Rivojlantirish dasturlarini amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Dasturda hududni iqtisodiy va ijtimoiy istiqbolda rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va ko‘rsatkichlari bayon qilinadi. Bunda asosiy e‘tibor yangi ishchi o‘rinlari, tabiiy, moliyaviy, mehnat resurslari, ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanishga qaratiladi.

²⁰ Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-J. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –B. 592.

Bu yo‘nalishlar quyidagi tadbirlarga qaratilishi lozim:

1. Hududning istiqboldagi ehtiyojlari va hududlararo ayriboshlash imkoniyatlarini kengaytirish asosida iqtisodiy maqbul tarmoq va ishlab chiqarishlar aniqlanadi. Istiqbolda tarmoqlarni rivojlantirishning iqtisodiy ko‘rsatkichlari, tarmoq tarkibining o‘zgarishi, eksportga yo‘naltirilgan va import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar hajmi prognoz qilinadi. Bunda amaldagi korxonalarni texnik, texnologik va tashkiliy jihatdan yangilash muammolariga alohida e‘tibor qaratiladi. Buning uchun ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish yanada chuqurlashtiriladi, nisbatan kichik korxonalar rivojlantiriladi. Bu korxonalarda mahalliy mineral-xom ashyo va qishloq xo‘jalik resurslaridan foydalaniladi.

2. Hududda yangi korxonalarni qurish, faoliyat yuritayotgan korxonalarni rekonstruktsiya qilish, ixtisosligini o‘zgartirish zarurligi asoslanadi; yirik ob‘yektlarga qo‘shimcha mabla‘glar jalb qilish hisob-kitoblari amalga oshiriladi²¹.

3. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o‘sinh sur‘atlari, ekin maydonlari tarkibining o‘zgarishi, qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarishning natural hajmi prognoz qilinadi. Shuningdek, qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligi hamda chorva mollari mahsuldorligini oshirish yo‘llari va manbalari belgilanadi. Yangi texnologiyalarni joriy etish ko‘zda tutiladi.

4. Hududda xom ashyolarni, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan tugallangan sikldagi ishlab chiqarish tarmoqlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash va sotish shaxobchalarini vujudga keltirish, xorijiy investitsiyali qo‘shma korxonalarni vujudga keltirish orqali yangi zamonaviy texnologiyalarni, xo‘jalik yuritish shakllari va boshqarish usullarini joriy etish.

5. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va tabiiy resurslardan foydalanish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida transport tizimi va kommunikatsiyalarni rivojlantirish istiqbollarini asoslash.

6. Mulkdorlar sinfini vujudga keltirish bo‘yicha vazifalarni hal etish maqsadida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, ularning iqtisodiyotdagi ulushini ko‘paytirish, bozor infratuzilmasini

²¹ Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. //O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari, 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasi.// “Xalq so‘zi” gazetasi. 2017 yil 18 yanvar.

rivojlantirish.

7. Tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish ko'lamini, parametrlari belgilanadi. Bunda tashqi savdo tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga, mahalliy xom ashyo resurslarini hisobga olgan holda xorijiy investitsiyali korxonalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

8. Dasturda tabiiy tashqi muhitni, tabiatni muhofaza qilish, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish tadbirlari, kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish chora-tadbirlari ham o'z ifodasini topadi²².

Har bir hududiy dasturda uni amalga oshirish mexanizmi ko'zda tutilishi kerak. Bu mexanizm dasturni moliyaviy, iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi muhim o'rin tutadi.

Dasturni ishlab chiqishda har bir tadbir va tarmoq bo'yicha turli resurslarga bo'lgan talab, ehtiyoj hisob-kitob qilinadi. Shundan so'ng dastur bo'yicha uning resurslar bilan ta'minlanish manbalari aniqlanadi. Dasturlarda resurslar balanslashtiriladi. Maqsadlar va resurslar o'rtasidagi muvofiqlik ta'minlanadi.

Dasturlarni moliyalashtirish manbalarini aniqlashtirishda, avvalambor maxalliy resurslar va imkoniyatlar hisobga olinadi.

Joylardagi mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari mahalliy byudjet, tadbirkorlar va korxonalar o'z mabla'glari, fermer va dehqon xo'jaliklari, aholi mabla'glarini jalb qiladigan xorijiy investorlar, hududdan tashqaridagi tashkilot, korxonalar mabla'glarini hamda bank kreditlarini hududiy dasturni amalga oshirishga jalb qilish chora-tadbirlarini amalga oshirishlari lozim bo'ladi.

Shuningdek, hududiy dasturlarni amalga oshirishda respublika byudjeti va byudjetdan tashqari jam'garmalar, O'zbekiston Respublika taraqqiyot va tiklanish jam'garmasi mabla'glarini ham jalb etish mumkin.

Dasturlarni ishlab chiqishda undan kutilayotgan natijalar qanday bo'lishi oldindan belgilanishi lozim. Dasturlarni amalga oshirishning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari sifatida hududiy yalpi ichki mahsulot, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari, umumiy hajmi aholi jon boshiga ishlab chiqarish sur'atlari olinadi. Shuningdek, aholi

²² Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. //O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari, 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi.// "Xalq so'zi" gazetasi. 2017 yil 18 yanvar.

turmush darajasi va uning ish bilan bandligi, aholi jon boshiga daromadlarning o'sishi, hudud aholisining gaz, elektr energiya, toza ichimlik suvi, uy-joy bilan ta'minlanishining yaxshilanishi, hududning o'zini-o'zi oziq-ovqat, boshqa iste'mol tovarlari bilan ta'minlanishining yaxshilanishi ko'rsatkichlari dasturlarning bajarilishi natijalari hisoblanadi.

Dasturlarning bajarilishini tashkiliy jihatdan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Dasturlarni amalga oshirishda butun mas'uliyat joylardagi mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari zimmasiga yuklatiladi. Maqsadli hududiy dasturni ekspert baholash, umumiy nazorat qilishni Vazirlar Mahkamasining tegishli boshqarma va bo'linmalari amalga oshiradilar²³.

Bunda respublika hukumati va joylardagi mahalliy hokimiyat organlarining maqsadli hududiy dasturlarni ishlab chiqish, amalga oshirishdagi vakolatlari hamda vazifalari aniq belgilanishi lozim bo'ladi.

5.5. Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish yo'nalishlari va tartibga solishni takomillashtirish

Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- yetarli darajada rivojlanmagan, umumrespublika darajasidan orqada qolayotgan hududlarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning yagona metodikasini tasdiqlash;
 - respublika shahar va qishloq tumanlaridagi iqtisodiy va ijtimoiy ahvolni monitoring qilish, ularni rivojlanish darajalariga ko'ra tipologiyasini ishlab chiqish;
 - hududiy dasturlarni, orqada qolgan tuman va shaharlarni qo'llab-quvvatlash dasturlarining loyihalarini ekspertizadan o'tkazishni tashkil etish.
- Joylarda hududlarni rivojlantirish dasturlarini samarali boshqarish maqsadida viloyat, shahar, tuman hokimliklariga quyidagi vazifalarni yuklash maqsadga muvofiq bo'ladi:
- hududiy rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish, hududiy dasturni tuzish bo'yicha takliflar berish;
 - dastur asosida qo'llab-quvvatlashga muhtoj, muammoli shahar,

²³ Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. //O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari, 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi.// "Xalq so'zi" gazetasi. 2017 yil 18 yanvar.

tuman, aholi punktlarini ajratish va belgilash;

- ular asosida mahalliy dasturlarni shakllantirish va amalga oshirish hududiy dasturlarni respublikaning hududiy siyosati ustuvorliklari hamda tamoyillariga muvofiqlashtirish;

- mahalliy dasturlar loyihalarini ekspertizadan o'tkazish va ular asosida yagona hududiy dasturlarni shakllantirish hamda ularni ko'rib chiqish, tasdiqlash uchun hududiy rivojlantirish bo'yicha Respublika komissiyasiga taqdim etish;

- maxalliy dasturlarni amalga oshirishga rahbarlik qilib bajarilishini nazorat qilish, dastur bo'yicha joriy axborotlar va hisobotlarni muntazam berib borish.

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar tajribasi ko'rsatishicha, hududiy (mintaqaviy) siyosat tartibga solish usullari orqali mamlakat iqtisodiyoti tarkibiy tuzilishini o'zgartirishga ta'sir etadi.

Prezidentimiz SH.Mirziyoev Oliy Majlisga Murojaatnomasida "hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish lozim".deb ta'kidlab o'tdilar.

Iqtisodiyotdagi tizimli o'zgarishlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi joriy yilda 35 foizdan 37 foizga ortishi kutilmoqda. Biroq ayrim shahar va tumanlarda bu o'ta muhim masalaga etarlicha e'tibor berilmayapti²⁴.

Oqibatda, respublikaning 27 ta tumanida sanoatning ulushi viloyat ko'rsatkichining 1 foiziga ham etmaydi. Shu sababli, har bir tuman va shahar sanoatini rivojlantirish bo'yicha o'rta va uzoq muddatli dasturlar ishlab chiqish kerak. Bu masalani, avvalo, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar rahbarlari alohida nazoratga olishi kerak.

Yangi yilda "Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlari ijrosi uchun 4 trillionso'mdan ziyod mablag' ajratish ko'zda tutilmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizning urbanizatsiya darajasi 35,5 foizni tashkil etadi va hozirdan boshlab zarur choralar ko'rilmasa, ushbu ko'rsatkich yaqin kelajakda pasayishi mumkin. Mamlakatimiz aholisining urbanizatsiya darajasini 2030 yilga qadar 60 foizga etkazish bo'yicha Davlat dasturi ishlab chiqilishi vazifa qilib belgilandi²⁵.

²⁴ O'zbekiston Respublikasi SHavkat Mirziyoevntng Oliy majlisga Murojaatnomasi. «Xalq so'zi» gazetasi, 2018 yil 29 dekabr

²⁵ O'zbekiston Respublikasi SHavkat Mirziyoevntng Oliy majlisga Murojaatnomasi. «Xalq so'zi» gazetasi, 2018 yil 29 dekabr

Bu borada faqat poytaxt va viloyat markazlari bo'lgan shaharlarni emas, avvalo, hududlarda joylashgan shahar va posyolkalarni kompleks rivojlantirish e'tibor markazida turishi kerak.

Qishloq joylarda namunaviy uy-joylar qurish dasturlaridan bosqichma-bosqich shahar va posyolkalarda ko'p qavatli uylar qurishga o'tishimiz lozim. Muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi ham uy-joylarni qurish dasturlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanishi darkor.

O'zbekistonda hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishdan ko'zlangan bosh maqsad hududlarni barqaror rivojlantirishni ra'gbatlantirish va iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajalari o'rtasida keskin farqlarning vujudga kelishiga yo'l qo'ymaslik uchun sharoit yaratishdan iborat.

Mamlakat hududlarini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish maqsadini amalga oshirishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mamlakatning barcha hududlarini barqaror rivojlantirish uchun ularning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajalarini imkon darajada tenglashtirish;
- hududlarning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish;
- ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashtirilishi va rivojlanishidagi asossiz vujudga keltirilgan nomutanosiblikni bartaraf etish;
- hududlar ixtisoslashtirishini oqilonlashtirish va tumanlararo iqtisodiy aloqalarni optimallashtirish;
- hududlarning hududlararo va tashqi iqtisodiy integratsiyalashuvi, ayrim hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy biquqligiga barham berish.

Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning huquqiy shakllari sifatida qonunlar, qonunosti va sud huquqiy xujjatlar, aktlar xizmat qiladi. O'zbekistonda hududlar rivojlanishini tartibga solishda Prezident farmonlari, qaror, farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlari muhim rol o'ynamoqda.

Hududlar rivojlanishini tartibga solishning tashkiliy-institutsional tarkibi respublika ijro hokimiyati darajasida Vazirlar Mahkamasi, ko'pgina vazirlik va idoralar tomonidan shakllantiriladi.

Hududlarni rivojlantirish umumiy siyosati Iqtisodiyot vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Ayrim iqtisodiyot sektorlari va yo'nalishlari bo'yicha hududiy muammolar bilan Markaziy bank, Moliya vazirligi, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, Tashqi

iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, “O‘zdavmulk”, Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo‘mitasi, Qurilish va arxitektura bo‘yicha qo‘mita, “O‘zkommunxizmat” agentligi va boshqalar shu‘gullanadilar²⁶.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo‘nalishlarbo‘yicha amalga oshirildi:

- hududlar, tumanlar guruhi va tumanlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish;

- hududlar mineral-xom ashyo resurslarini kompleks o‘zlashtirish, yer-suv resurslaridan samarali foydalanish, tashqi atrof muhitni muhofaza qilish;

- sanoat va uning tarmoqlarini rivojlantirishning hududiy va respublika dasturlarini ishlab chiqish, faoliyat yuritayotgan ishlab chiqarish quvvatlari profilini o‘zgartirish, xorijiy investitsiyali yangi korxonalarni qurish;

- hududlar qishloq xo‘jaligini ularning tabiiy-iqlim xususiyatlarini hisobga olgan holda ixtisoslashtirish, qishloq xo‘jaligida islohotlarni rivojlantirish va yanada chuqurlashtirish bo‘yicha respublika, hududiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- ish bilan bandlik, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, qishloq aholisini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta‘minlash bo‘yicha respublika dasturlarini amalga oshirish;

- respublika va mahalliy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish;

- mahalliy byudjetni mustahkamlash, hududlarga dotatsiya va subventsiyalar ajratish;

- boshqarishning hududiy-xo‘jalik tizimini oqilona tashkil etish maqsadida mamlakatni ma‘muriy-hududiy bo‘linishini takomillashtirish.

Hudud rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlari iqtisodiy bazasi, mamlakatdagi byudjet tizimi, tadbirkorlikning rivojlanish ko‘lami, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish shakllari hamda usullariga, tezligiga, soliq imtiyozlarini qo‘llash tajribasi, byudjetdan tashqari jam‘garmalar, moliyaviy resurslarga, hududning investitsiyaviy va eksport imkoniyatlari, viloyatlar va

²⁶ O‘zbekiston Respublikasi SHavkat Mirziyoevntng Oliy majlisga Murojaatnomasi. «Xalq so‘zi» gazetasi, 2018 yil 29 dekabr

tumanlararo, shuningdek, tashqi iqtisodiy aloqalar, bozor infratuzilmasi ob'ektlari rivojlanish darajasi, aholining ish bilan bandlik muammolarining xususiyatlari va hududdagi ekologik vaziyatga bog'liq.

Hudud rivojlanishini davlat tomonidan tog'ridan-tog'ri tartibga solish respublika byudjeti, dotatsiya va subventsiyalar hisobiga maqsadli dasturlar va yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish orqali bo'ladi.

Davlat tomonidan hududlarni rivojlantirishni tartibga solish maqsadida quyidagi dasturlar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda:

1. Sanoatni rivojlantirish dasturlari.
2. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishni tartibga solish. Bunda quyidagi tartiblash usullaridan foydalanilmoqda:
 - hududlarda mahsulot hajmi, qishloq xo'jaligi ekin maydonlari va hududlarning ixtisoslashtirishini tartibga solish;
 - qishloqda ijtimoiy va bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;
 - qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ ahvolini yaxshilash;
 - qishloq xo'jaligi korxonalari moddiy-texnika bazasini yaxshilash va mustahkamlash, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha korxonalar tarmog'ini yaratish;
 - tabiatni muhofaza qiluvchi va gidrotexnik qurilmalarni qurish;
 - zarar ko'rib ishlovchi va past rentabelli qishloq xo'jaligi korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash²⁷.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturiga muvofiq qishloqda mulkdorlar sinfini, fermer xo'jaliklarini shakllantirish jarayonlari davom ettirildi, tuproq unumdorligini oshirish, seleksiya va urug'chilikni yaxshilash, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi hajmlarini o'stirish chora-tadbirlari ko'riladi.

3. Hududlar eksport salohiyatidan samarali foydalanish va qo'shma korxonalarini tashkil etishni tartibga solish.

Endilikda, respublika hududida, ayniqsa, kam rivojlangan hududlarda qo'shma korxonalar tashkil etish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun maqsadli dasturlar tuzish va ularni ra'gbatlantirish uchun soliq, boj, kredit imtiyozlari mexanizmini yaratish maqsadga muvofiqdir.

4. Transport-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish. Hududlarda temir yo'llar, avtomobil yo'llarini qurish hududiy siyosatning muhim qismi

²⁷ O'zbekiston Respublikasi SHavkat Mirziyoevning Oliy majlisga Murojaatnomasi. «Xalq so'zi» gazetasi, 2018 yil 29 dekabr

hisoblanadi. Buning oqibatida hududlarning viloyatlararo, tumanlararo tashqi iqtisodiy aloqalari kuchayadi, tadbirkorlik, biznes rivojlanishi, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay muhit yaratiladi.

5. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish.

Ijtimoiy sohani tartibga solishda respublika, hududiy va mahalliy boshqarish darajalari mavjud bo'ladi. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish territorial dasturlar orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda qabul qilingan dasturlarni amalga oshirish va hududlarning rivojlanishini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- hududlarni rivojlantirish bo'yicha respublika va hududiy dasturlarni tanlash va ularni amalga oshirishni asoslash hamda navbatga qo'yish tizimini shakllantirish;

- respublika va hududiy dasturlarni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish, buning uchun mahalliy hokimliklar va tegishli vazirliklarning mas'uliyatini oshirish;

- iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarining hududiy jihatlarini kuchaytirish;

- tarmoq dasturlarining hududiy jihatlarini monitoringini tashkil etish²⁸;

- hududlar va tarmoq imkoniyatlari, zahiralarini chuqur o'rganish va hisobga olish asosida prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish hamda tasdiqlash;

- dasturlarni amalga oshirish ustidan qat'iy nazoratni kuchaytirish, nazorat tizimini yaratish.

Hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish uchun ma'muriy qarorlar qabul qilish bilangina cheklanib qolmasdan, shu bilan birga, iqtisodiy ra'g'batlantirish tavsifiga ega bo'lgan dastak va usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun hududni tanlashda hududdagi muammoli holatlarni chuqur o'rganish lozim bo'ladi.

Hukumat tomonidan hududlarni tashkiliy-axborot, tashqi iqtisodiy faoliyat, xorijiy kreditlar, grantlar olish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, xalqaro dasturlar va texnik ko'maklar loyihalarida ishtirok etishida yordam berish va qo'llab-quvvatlash kerak bo'ladi.

28 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston". <https://president.uz/> 20.12.2022 y.

Hududiy rivojlanishni tartibga solishda moliyaviy mexanizmlardan foydalanish muhim ahamiyatga egadir. Hududlarni rivojlantirish uchun 1999 yilgacha mavjud bo'lgan byudjetlararo transfertlar o'z mabla'glari minimal xarajatlarni qoplay olmaydigan hududlarga subvensiyalar shaklida berilar edi.

Subvensiyalar hajmi Davlat byudjeti loyihasi bilan birgalikda tasdiqlanadi. Mabla'glar, birinchi, navbatda hududlarning ish haqi, stipendiyalar, nafaqa va pensiyalarni moliyalashtirishga ajratiladi.

2000 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Byudjet tizimi to'g'risida"gi Qonuni bu tizimga ba'zi o'zgartirishlar kiritdi. Bu o'zgarishlar jumlasiga mahalliy byudjetlarning defitsitsizligi to'g'risidagi qoida kiritildi. Shuningdek, mahalliy hokimliklarga tasdiqlangan ko'rsatkichlardan yuqori, qo'shimcha tarzda tushgan daromadlardan o'z ehtiyojlari uchun ishlatish huquqi berildi.

Mahalliy byudjetlarni balanslashtirish umumdavlat soliqlardan ajratmalar normativlarini va berilgan dotatsiyalarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi.

Respublika hukumati tomonidan mahalliy hokimiyat organlari va o'zini o'zi boshqarish organlariga davlat boshqaruvi vakolatlari bir qismining o'tkazilishi oqibatida hududiy mahalliy byudjetlarning roli oshadi.

Nazorat uchun testlar

1. Iqtisodiyotning rivojlanish istiqbolini aniqlash (prognozlashtirish) qanday qismlarga bo'linadi?

- a) qisqa muddat, o'rta muddat
- b) qisqa muddat, uzoq muddat
- c) qisqa muddat, o'rta muddat, uzoq muddat
- d) faqat yagona(bir) muddatli

2. Prognozlarda asosida iqtisodiy rivojlanish dasturlari ishlab chiqiladi, u shu dasturlarda iqtisodiyot rivojlanishining qanday maqsadlari ko'rsatiladi?

- a) moddiy va kommunal
- b) moddiy va sotsial
- c) kommunal va sotsial
- d) retsional va kommunal

3. Bozor iqtisodiyoti va mulkning ko'p shakllari mavjud bo'lgan

sharoitda esa dastur va rejalar davlat korxonalari uchun - A, xususiy sektor uchun esa taklif - B xarakterga ega bo‘ladi.

- a. direktiv, B- indekativ
- b. indekativ, B- direktiv
- c. statistek, B- denamic
- d. poligrafik, B- Indekativ

4. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotini tartibga solishni ta’minlashda qaysi vazirlik muhim rol o‘ynamoqda?

- a) Moliya vazirligi
- b) Iqtisodiyot vazirligi
- c) Transport vazirligi
- d) Qishloq xo‘jaligi vazirligi

5. Respublika va hududiy dasturlarni ishlab chiqishda qanday uslubidan foydalanish maqsadga muvofiqdir?

- a) maqsadli-dasturlash
- b) maqsadsiz-dasturlash
- c) taxminiy-dasturlash
- d) pragnoz asosida dasturlash

6. Maqsadli dasturlar o‘rta va uzoq muddatga mo‘ljallab q a n d a y miqyoslarda tuziladi?

- a) mintaqaviy, mamlakat va xalqaro
- b) kichik, o ‘ r t a va xalqaro
- c) korxona, mamlakat va xalqaro
- d) ijtimoiy tabiiy mintaqaviy

7. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini ishlab chiqish uchun, avvalambor, hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni umumiy baholash maqsadga muvofiqdir. Buning uchun buning uchun nechta vazifa amalga oshiriladi?

- a) To‘rtta
- b) Besh ta
- c) Oltita
- d) Yetita

8. Har bir hududiy dasturda uni amalga oshirish mexanizmi ko‘zda tutilishi kerak bo‘lib, bu mexanizmida dasturni qanday resurslar bilan ta’minlanishi muhim o‘rin tutadi?

- a) moliyaviy, iqtisodiy

- b) tabiiy, moliyaviy
- c) tabiiy, iqtisodiy
- d) ishchi, moliyaviy

9. Davlat tomonidan hududlarni rivojlantirishni tartibga solish maqsadida nechta dasturlar ishlab chiqilgan?

- a) Uchta
- b) Ikkita
- c) To'rtta
- d) Besh ta

10. O'zbekiston Respublikasining "Byudjet tizimi to'g'risida"gi qonuni qachon qabul qilingan?

- a) 2010 yil
- b) 2005 yil
- c) 2006 yil
- d) 2000 yil

11. Subventsiyalar hajmi Davlat byudjeti loyihasi bilan birgalikda tasdiqlanadi. Mablag'lar, birinchi, navbatda hududlarning qaysi ishlarini moliyalashtirishga ajratiladi?

- a) ish haqi, stipendiyalar, nafaqa va pensiyalarni
- b) stipendiyalar, nafaqa va pensiyalarni
- c) ish haqi, stipendiyalar va pensiyalarni
- d) ish haqi, nafaqa va pensiyalarni

12. Davlat tomonidan hududlarni rivojlantirishni tartibga solish maqsadida ishlab chiqilgan dasturlardan biri keltirilgan qatorni toping?

- a) respublika va mahalliy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish
- b) hududlarning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish
- c) sanoatni rivojlantirish dasturlari
- d) tarmoq dasturlari hududiy jihatlari monitoringining yo'qligi

13. Maqsadli hududiy dasturlar hududiy rivojlanishni tartibga solishning samarali metodi sifatida qanday manfaatlarni uyg'unlashtirishi hamda jamiyatning barcha aholi tabaqalarini davlatning hududiy siyosatini amalga oshirishga da'vat etadigan bo'lishi kerak?

- a) mahalliy, jamoaviy, shaxsiy
- b) davlat, jamoaviy, shaxsiy
- c) davlat, mahalliy, jamoaviy, shaxsiy
- d) davlat, mahalliy, jamoaviy

14. Mamlakatimiz aholisining urbanizatsiya darajasini 2030 yilga qadar necha foizga etkazish bo'yicha Davlat dasturi ishlab chiqilishi vazifa qilib belgilandi?

- a) 60 foizga
- b) 50 foizga
- c) 70 foizga
- d) 80 foizga

15. "Tarraqqiyot strategiyasi" qachon qabul qilingan?

- a) 2022 yil 18 yanvar
- b) 2022 yil 28 yanvar
- c) 2021 yil 28 yanvar
- d) 2021 yil 8 yanvar

Nazorat uchun savollar

1. Iqtisodiy dastur nima?
2. Iqtisodiy dasturlash usullari nimalardan iborat?
3. Prognoz nima?
3. Prognozashtirish nima va u qanday amalga oshiriladi?
4. Rejalashtirish nima va uning qanday turlarini bilasiz?
5. Rejalashtirish qanday amalga oshiriladi?
6. Iqtisodiyotni dasturlash, prognozashtirish, rejalashtirish uni davlat tomonidan tartibga solishda qanday rol o'ynaydi?
7. Hududiy dasturlar nima uchun kerak va ular qanday maqsadlarga xizmat qiladi?
8. Hududiy dasturlar qanday tuziladi?
9. Tarmoq va hududiy rivojlanish davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?
10. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan qanday dasturlarni bilasiz?
11. "Mustahkam oila yili" davlat dasturi tog'risida qanday tassavurlarga egasiz?

VI BOB. IQTISODIY MONOPOLIZMGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH

6.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari.

6.2. Iqtisodiy monopolizmga qarshi chora-tadbirlar.

6.3. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibgasolish maqsadlari va yo'nalishlari.

6.4. Raqobatni rivojlantirish va himoya qilishni kuchaytirish.

Tayanch iboralar: Raqobat, raqobat muhiti, raqobat turlari, raqobat usullari, monopoliya, iqtisodiy monopoliya, tabiiy monopoliya, antimonopol siyosat, antimonopol siyosat usullari, raqobatni himoya qilish, raqobatni rivojlantirish

6.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari

Raqobat bozor iqtisodiyotining va umuman, tovar xo'jaligining eng muhim belgisi, uni rivojlantirish vositasi hisoblanadi.

Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish uchun unga turli tomondan yondashish talab qilinadi. **Mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korxonalar) o'rtasidagi raqobat** tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman, iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat.

Resurslarni yetkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, tabiiy resurslar, ishchi kuchi) yuqori narxlarda sotish uchun raqobatlashadilar.

Raqobat **iste'molchilar o'rtasida** ham yuz beradi: ular tovarlarni qulay va arzon narxlarda sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni xaridor har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq nafga ega bo'lishga harakat qiladilar.

Raqobat – bozor sub'yektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafga ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) tartibga solish vazifasi;
- 2) resurslarni joylashtirish vazifasi;
- 3) innovatsion vazifa;
- 4) moslashtirish vazifasi;
- 5) taqsimlash vazifasi;

6) nazorat qilish vazifasi.

Raqobatning **tartibga solish vazifasi** ishlab chiqarishni talab (iste'mol)ga muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta'sir o'tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish tarkibi va hajmining yakka tartibdagi va ijtimoiy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya'ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

Raqobatning **resurslarni joylashtirish vazifasi** ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxona, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobatning **innovatsion vazifasi** fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti sub'yektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli ko'rinishdagi yangiliklarning joriy etilishini anglatadi.

Raqobatning **moslashtirish vazifasi** korxona (firma)larning ichki va tashqi muhit sharoitlariga ratsional tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning Shunchaki o'zini-o'zi saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati sohalarining ekspansiyasi (kengayishi)ga o'tishini bildiradi.

Raqobatning **taqsimlash vazifasi** ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi (yalpi ichki mahsulot)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Nihoyat, raqobatning **nazorat qilish vazifasi** bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi.

Raqobat kurashining mazmuni tog'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini ko'rib chiqish zarur. **O'z miqyosiga ko'ra**, raqobat ikki turga – tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovar ishlab chiqarish va sotishning qulay sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Tarmoq ichidagi raqobat natijasida texnika darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoq korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat kapitalning foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda

normasi yuqori tarmoqlarga oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa kiritilmasin, xuddi Shu tarmoq foyda me'yorlarini o'rtacha foyda normasiga «baravarlashtiradi».

Iqtisodiy adabiyotlarda **bir tarmoq ichidagi raqobatning** to'rtta shakli alohida ajratib ko'rsatiladi. Bular: sof raqobat, sof monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliyadir.

Sof raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Ayni paytda, ushbu mahsulot xaridor va iste'molchilarining soni ham juda ko'p bo'ladi. Sof raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan nazorat o'rnata olmaydi yoki nazorat sezilarsiz darajada bo'ladi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat bo'lganligi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakka hukmronlik shakllanadi. Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'nlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayni paytda, har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni Shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati (sifat darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k.) bo'yicha farqlash orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Oligopoliya – tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda **g'irrom va halol raqobatlaShuv** usullari ham ajratib ko'rsatiladi. RaqobatlaShuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish g'irrom raqobat deb yuritiladi.

Halol raqobat – raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan iqtisodiy usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llamaslik kabi

qoidalariga asoslanadi.

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat.

Narx vositasida raqobatlaShuv kurashning asosiy usuli bo‘lib, ishlab chiqaruvchilarning o‘z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatanpasaytirishi hisoblanadi.

Narxsiz raqobatda raqobat urashining asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko‘rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro‘-e’tibori hisoblanadi.

Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo‘lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim o‘rin tutadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste’molchilarga xizmat ko‘rsatishni yaxshilash yo‘li bilan sotiladigan tovar hajmini ko‘paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular moliyaviy jihatdan kuchli bo‘lganligi sababli mahsulotini yangilash, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va reklamaga zarur bo‘lgan mabla’gni sarflash imkoniyatiga egadirlar.

6.2. Iqtisodiy monopolizmga qarshi chora-tadbirlar

Davlat bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning asoslaridan biri bo‘lgan raqobat mexanizmining to‘liq ishlashi uchun hamda aholini ma’lum darajada ijtimoiy himoyalash maqsadida iqtisodiy monopolizmga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Ma’lumki, sobiq sotsialistik mamlakatlarda, shu jumladan, sobiq covet ittifoqida davlat mulkining yakkahokimligi, rejali xo‘jalik yuritish tizimining amal qilishi oqibatida iqtisodiy raqobat uchun sharoit bo‘lmadi. Tadbirkorlik va tanlash erkinligi ham mavjud emasdi. Shu boisdan O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o‘tish uchun raqobatchilikni tiklash lozim bo‘ladi. Buning uchundavlat mulkini uning ixtiyoridan chiqarish va xususiylashtirishning o‘zi kifoya qilmaydi. Chunki yangidan tashkil topadigan aktsionerlik jamiyatlari, kontsern, uyushmalar, xususiy firmalar yana iqtisodiy yakkahokim bo‘lib qolishlari mumkin. Shu boisdan rivojlangan mamlakatlarda to‘plangan yakkahokimlikka qarshi kurash tajribalari asosida antimonopol siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Dastlabki monopolizmga qarshi qonun 1890 yilda (trestlarga qarshi Sherman qonuni) AQShdaqabul qilingan. Hozirgi davrda Ana shunga o‘xshash qonunlar deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan bo‘lib,

mazkur qonunchilik asosan uch yo‘nalishga ega. Birinchidan, har qanday yirik firma, korporatsiya mahsulot ishlab chiqarishning 40-50 foizdan orti‘gini o‘z qo‘lida to‘plamasligi zarur.

Ikkinchidan, barcha yirik korxonalar jismoniy va yuridik shaxslar uchun o‘zining va boshqa hissadorlik jamiyatlari aksiyalarining to‘planadigan ulushlari miqdori cheklab qo‘yiladi. Uchinchidan, bozor baholarini talab va taklif nisbatini inobatga olmay, o‘zaro kelishib belgilash va ushlab turishga qaratilgan keliShuvlar, bozorlarni o‘zaro taqsimlab olishlar man qilinadi²⁹.

Monopoliyaga qarshi qonunchilikni tatbiq etish uchun maxsus ma‘muriy muassasalar, qo‘mitalar tuziladi. Ular korxonalarning tuzilishiga, qimmatbaho qog‘ozlarning taqsimlanishiga aralashadilar va barcha uchun majburiy qaror ishlab chiqaradi. Bunda Yaponiya tajribasi qo‘l kelishi mumkin. Yaponiyada Ikkinchi jahon urushidan keyin yakkahokim monopoliyalarni man qiluvchi qonunga amal qilishni nazorat qiluvchi odilona keliShuvlar yuzasidan tashkil topgan qo‘mita keng vakolatlarga ega bo‘lib, mazkur qo‘mita mustaqil ravishda ish yuritadi. Agar amaldagi qonunchilikning buzilishini qo‘mita aniqlasa va bu holat sud tomonidan tasdiqlansa, uni buzgan firmaga juda katta jarima solinadi. Qo‘mita o‘zaro raqobat qiluvchi korporatsiyalarning bir-birlari bilan kartel shartnomalari tuzishlarini man qiladi. Agarda Ana shunday shartnomalar iqtisodiy zarurat sifatida tuzilsa, qisqa muddatli bo‘lishinazorat qilinadi.

6.3. O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibga solish maqsadlari va yo‘nalishlari

O‘zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish maqsadida 1992 yilning avgust oyida “Monopol faoliyatni cheklash tog‘risida”gi Qonun kuchga kiritildi. Mazkur Qonun asosida iqtisodiyotda raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir qator normativ hujjatlar ishlab chiqilib, amalga oshirila boshlandi³⁰.

1996 yil 27 dekabrda O‘zbekiston Respublikasining “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat tog‘risida”gi, 1996 yil 26 aprelda “Iste‘molchilarning huquqlarini himoya qilish tog‘risida”gi qonunlari qabul qilindi. Ushbu qonun me‘yor va talablarini amalga oshirish, monopoliyalarga qarshi kurashish va ularning faoliyati ustidan nazorat qilishga yo‘naltirilgan funksional idora sifatida 1992 yilda Moliya vazirligi huzuridagi

²⁹ Дятлов С.А. Рабочая сила в системе рыночных отношений. –СПб.: СПбУЭФ, 2005.

³⁰ O‘zbekiston Respublikasining “Monopol faoliyatni cheklash tog‘risida”gi Qonun, 1992 yilning 12 avgust. www.lex.uz

Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Bosh boshqarmasi tashkil etildi va u 1996 yil 15 mayda Moliya vizirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo‘mitasiga aylantirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 2 avgustdagi 2676-sonli Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 300-sonli Qaroriga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi tashkil etildi.

Iqtisodiyotning xususiy sektorini jadal rivojlantirishni ra‘gbatlantirish, monopoliya kompaniyalari faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish, bankrot va monopolist kompaniyalarni qayta tashkil etish, raqobat muhitini shakllantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 30 apreldagi 3602-sonli Farmoni va 2005 yil 2 maydagi 66-sonli Qaroriga muvofiq mazkur qo‘mita O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasiga aylantirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 fevraldagi “Monopoliyaga qarshi ishlarni tartibga solish va raqobatni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari tog‘risida”gi PF-4191-sonli Farmoni bilan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash qo‘mitaning asosiy vazifalari qatoridan chiqarildi.

O‘zbekiston Respublikasida antimonopol siyosatning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- respublikada sog‘lom raqobat muhitini yaratish uchun zarur tashkiliy, iqtisodiy va moliyaviy shart-sharoitlar, mustahkam huquqiy bazani shakllantiruvchi va muvofiqlashtiruvchi markaz funksiyalarini amalga oshirish³¹;

- bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi raqobat qonunlari, umumiy qabul qilingan normalar va qoidalarni samarali amalga oshirishni ta‘minlovchi monopoliyaga qarshi tartibga solishning kuchli tizimini barpo etish;

- raqobatni va tadbirkorlikni rivojlantirish asosida bozor qayta o‘zgartirishlarichuqurlashishiga ko‘maklashish;

- insofsiz raqobatchilar tomonidan tovar va moliya bozorlari, birinchi navbatda, iste‘mol tovarlari bozorini monopollashtirish yuzasidan har qanday

³¹ O‘zbekiston Respublikasining “Monopol faoliyatni cheklash tog‘risida”gi Qonun, 1992 yilning 12 avgust. www.lex.uz

urinishlarning oldini olish, ularni cheklash va ularga barham berish;

- monopoliyaga qarshi davlat siyosati konsepsiyasini amalga oshirish, monopoliyadan chiqarish bo'yicha respublika, tarmoq va mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilishi va amalga oshirilishini muvofiqlashtirish;

- monopoliyaga qarshi qonunchilik hujjatlariga rioya qilinishi, shuningdek, o'z vakolati doirasida tabiiy monopoliyalar sub'yektlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish;

- reklama va iste'molchilar huquqlarini muhofaza qilish tog'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya qilinishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- iste'mol tovarlari narxlari va xizmatlarga tariflar monitoringini o'tkazish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish jamiyatlari bilan birgalikda narxlarning asossiz ravishda o'sib ketishi, bozorda sifatsiz iste'mol tovarlari sotilishi va xizmatlar ko'rsatilishiga olib keluvchi insofsiz raqobatning oldini olish chora-tadbirlarini ko'rish;

- monopol xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatini davlat tomonidan samarali tartibga solish va nazorat qilishga, raqobat muhitini rivojlantirish, iste'molchilar huquqlarini muhofaza qilish va reklama faoliyatiga yo'naltirilgan normativ-metodologik bazani takomillashtirish va h.k.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida tovarlar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat muhitini saqlash, rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat tog'risida"gi Qonuni qabul qilingan. Bu Qonunga binoan monopolistik faoliyatga xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning raqobatga yo'l qo'ymaslikka, uni cheklash yoki bartaraf etishga qaratilgan harakatlari yoki harakatsizligi deb ta'rif beriladi³². 2012yilda O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi qonunchilikda monopolistik faoliyat uchun asos bo'ladigan "ustun mavqei - o'rni bosuvchisi bo'lmagan tovar bozorida yoki bir-birining o'rni bosadigan tovarlar bozorida xo'jalik yurituvchi sub'yektning (bir guruh shaxlarning) o'ziga (o'zlariga) raqobatni cheklashga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish, boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning bozorga kirish erkinligini qiyinlashtirish yoki ularning iqtisodiy erkinligini boshqacha tarzda cheklash imkoniyatini beradigan hukmron mavqe deb qaraladi. Bozordagi ulushi oltmish besh (65%) va undan ortiq foizni tashkil

³² Ўзбекистон Республикасининг "Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида"ги Қонуни. –Т.: 1996.

etadigan xo‘jalik yurituvchi sub’yektning (bir guruh shaxslarning) mavqei ustun mavqe deb e’tirof etiladi”³³.

Shuningdek, xo‘jalik yurituvchi sub’yektning bozordagi ulushi o‘ttiz besh (35%)dan oltmish besh (65%)gacha bo‘lib, bu hol monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan quyidagi hollarga qarab, ya’ni:

- xo‘jalik yurituvchi sub’yektning bozordagi ulushi barqarorligiga;
- bozordagi raqobatchilarga tegishli ulushlarning nisbiy miqdoriga;
- muayyan tovar bozorini tafsiflovchi boshqa mezonlarga qarab aniqlangan bo‘lsa, uning bozordagi mavqei ustun mavqe deb hisoblanadi¹.

Ustun mavqeni egallab turgan xo‘jalik yurituvchi sub’yektning raqobatni cheklaydigan va boshqa xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning manfaatlarini kamsitgan yoxud kamsitishi mumkin bo‘lgan harakatlari taqiqlanadi. Xo‘jalik yurituvchi sub’yektning o‘z yuqori mavqeini suiste’mol qiladigan xatti-harakatlariga quyidagilar kiradi:

- bozorlarda taqchillikni keltirish yoki uni saqlash va narxlarni oshirish maqsadida tovarlarni muomaladan olib qo‘yish;

- monopol qimmat yoki monopol arzon narxlarni belgilash. Monopol qimmat narx tovar bozorida ustun mavqega ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi sub’yektning ishlab chiqarish quvvatidan to‘laligicha foydalanmaslik tufayli qilgan asossiz xarajatlarini qoplash yoki tovar sifatini pasaytirish natijasida qo‘shimcha foyda olish maqsadida tovarga belgilagan narx hisoblanadi.

Monopol arzon narx esa ushbu xo‘jalik sub’yektining sotib olayotgan tovariga qo‘shimcha foyda olish yoki qilingan asossiz xarajatlarni sotuvchi hisobiga qoplash maqsadida belgilaydigan narxidir. Shuningdek, raqobatchini bozordan siqib chiqarish uchun monopolistik mavqedagi xo‘jalik sub’yekti belgilagan zarar ko‘radigan darajadagi narx hisoblanadi. Bunday narxlarning belgilanishi oqibatida raqobat cheklanadi.

Insofsiz raqobat, ya’ni xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning tadbirkorlik faoliyatida ustunlikni qo‘lga kiritishga qaratilgan ular o‘rtasida musobaqalaShuvni istisno etadigan, iste’molchilarni chal’gitish usullari qo‘llanuvchi raqobatdir.

O‘zbekistonda monopoliyaga qarshi davlat organi monopolistik faoliyat va insofsiz raqobatni cheklash hamda to‘xtatib qo‘yish sohasida davlat siyosatini olib boradi.

³³ Ўзбекистон Республикасининг “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Қонуни. –Т.: 1996.

Monopoliyaga qarshi davlat organi xo‘jalik sub’yektlarini tashkil etish, qayta tashkil etish, tugatish ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi. Agar xo‘jalik sub’yektlarining qo‘shilishi, birlashtirilishi, xolding kompaniyalariga aylantirilishi oqibatida monopoliya vujudga keladigan bo‘lsa, u holda ularning iltimosnomalari rad etiladi.

Ushbu organ aksiyalar, ulushlar va boshqa mulkiy huquqlarni olish vaqtida monopoliyaga qarshi kurashga doir qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi. Zaruriy va mumkin bo‘lgan hollarda monopolistik korxonalar majburiy tarzda bo‘lib ham yuboriladi. Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlari buzilganda ushbu organ uni buzgan xo‘jalik sub’yektlariga qonunda belgilangan jarimalarni soladi yoki ularning ishini sudga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasining “Tabiiy monopoliyalar tog‘risida”gi Qonuniga (yangi tahriri) asosan tabiiy monopoliya sub’yektlari bilan iste’molchi va davlat manfaatlarining mutanosibligi ta’minlanadi. Ushbu qonunga ko‘ra tabiiy monopoliya tovar bozorining texnologik xususiyatlari tufayli muayyan tovarlar (ishlar, xizmatlar) turlariga bo‘lgan talabni qondirishning raqobatli sharoitlarini yaratish mumkin bo‘lmagan yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo‘lmagan holati hisoblanadi.

O‘zbekistonda tabiiy monopoliya sub’yektlarining faoliyati quyidagi sohalarda davlat tomonidan tartibga solinadi:

- neft , neft mahsulotlari va gazni quvur orqali transportirovka qilish;
- elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarish hamda transportirovka qilish;
- temir yo‘llari infratuzilmasidan foydalanish;
- umumiy erkin foydalaniladigan pochta aloqasi xizmatlari;
- suv quvurlari va kanalizatsiya xizmatlari;
- aeronavigatsiyalar, portlar va aeroportlar xizmati;
- transport terminallari xizmatlari.

Qonunda tabiiy monopoliya sub’yektlari faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va u vakolat bergan organ, ya’ni O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasi va uning joylardagi organlari tabiiy monopoliya sub’yektlari faoliyatini tartibga soladi.

Monopoliyaga qarshi organ qonun hujjatlarining buzilishiga yo‘l qo‘ygan tabiiy monopoliya sub’yektlariga jarima soladi yoki qonun buzilishi

holatlarini to'xtatish va bartaraf etish bo'yicha bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar yuboradi, shu bilan birga, sudga da'vo arizasi bilan murojaat etadi.

Shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlariga bajarilishi majburiy bo'lgan, ular tomonidan ushbu qonunga zid tarzda qabul qilingan hujjatlarni bekor qilish yoki o'zgartirish kiritish tog'risida ko'rsatmalar yuboradi. Monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat muhitini yaratishdan ko'zlangan maqsadlaridan biri iste'molchilarning tanlash erkinligini ta'minlash va huquqlarini himoya qilishdan iboratdir. O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish tog'risida"gi Qonunga muvofiq iste'molchi foyda chiqarib olish bilan bog'liq bo'lmagan hamda shaxsiy iste'mol yoki xususiy xo'jalikda foydalanish maqsadida tovar sotib oluvchi yoki ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoxud Shu niyatda bo'lgan fuqaro (jismoniy shaxs) hisoblanadi.

Davlat iste'molchilarning tovar (ish, xizmat) sotib olish va undan foydalanish chog'idagi huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarining himoya qilinishini kafolatlaydi.

6.4. Raqobatni rivojlantirish va himoya qilishni kuchaytirish

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida 2010 yil 12 noyabrda qilgan ma'ruzasida: "Hammamiz yaxshi tushunamizki, bozor munosabatlarining asosi bo'lgan raqobatni rivojlantirishda monopoliyaga qarshi qonun hujjatlari katta rol o'ynaydi. Ammo amaldagi "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat tog'risida"gi Qonun bugungi kunda eskirdi va zamon talablariga javob bermay qoldi. Shuni e'tiborga olgan holda, "Raqobat tog'risida"gi yangi qonunni ishlab chiqishimiz va qabul qilishimiz zarur"¹, – deb ta'kidladi.

Hozirgi davrda "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat tog'risida"gi Qonun zamon talablariga javob bermay qolganligi quyidagi holatlar bilan izohlanadi:

- tovar bozorlarida jiddiy tarkibiy o'zgarishlar yuz berdiki, buning natijasida amaldagi monopoliyaga qarshi qonunchilik ularga mos kelmay qolishi;
- raqobat tog'risidagi qonunchilikni moliyaviy bozor sohasida ham

qo'llash zarurati;

- iqtisodiyotning globallasuvi va yangi integratsion aloqalarning kuchayishi tufayli O'zbekiston Respublikasidagi monopoliyaga qarshi qonunchilikni jahon tajribasi va boshqa mamlakatlar qonunchiligi bilan uy'gunlashtirish zarurati;

- monopoliyaga qarshi davlat organlari vazifalari hamda vakolatlarini aniq belgilash zarurati;

- davlatning raqobat siyosatini amalga oshirilishi oqibatida tovar bozorlarining monopollashuv darajasi kamaydi. Monopollashgan bozorlarida xo'jalik sub'yektlarining amaldagi qonunchilikni buzish shakllari, holatlari, turlari xilma-xillashib murakkablashishi;

- monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzuvchilar tarkibi o'zgarib, ular ichida xo'jalik sub'yektlari birlashmalari ulushining o'sishi³⁴.

Shu boisdan ham monopoliyadan chiqarish, raqobat muhitini yaratish va rivojlantirish vazifalari bilan bir qatorda, raqobatni himoya qilish vazifasi ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Qabul qilinishi mo'ljallanayotgan "Raqobat tog'risida"gi Qonun raqobat muhitini yaratishga ko'maklashish bilan bir qatorda tovar bozorlaridagi tarkibiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda raqobatni himoya qilishga, jahon tajribasiga asosan monopoliyaga qarshi tartibga solish mexanizmsamaradorligini oshirishga yo'naltiradi.

Birinchi Prezident I.A.Karimov, "ushbu qonunda monopolistik faoliyatni nafaqat tovarlar bozorida, balki moliya bozorlarida ham tartibga solishni nazarda tutish lozim. Shuningdek, birja savdolarida ham monopoliyaga qarshi mexanizmlarni, aksiyalarni sotib olish, qo'shish va birlashtirish bitimlarini tartibga solish va nazorat qilish tartib-qoidalarini soddalashtirish bo'yicha normalarni ushbu qonunga kiritish maqsadga muvofiqdir", – deb ta'kidlagan

- .2012yilda O'zbekiston respublikasining "Raqobat tog'risida"gi qonuni qabul qilindi. **O'zbekiston respublikasining qonuni** "Raqobat tog'risida"gi Qonunning qabul qilinishi natijasida quyidagilarga erishilishi mumkin:

- raqobatni himoya qilish tovar va moliyaviy bozorlarni ham qamrab oladi;

- iqtisodiy, kapital kontsentratsiyasi (aksiyalarni sotish-sotib olish, qo'shilish, birlashtirish va h.k.) bo'yicha bitimlarni nazorat qilish kuchayadi.

³⁴ O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'grisida"gi Qonuni, 2023 yil 2 mart. www.lex.uz

Bozor, kapital kontsentratsiyasi bo'yicha bitimlarga monopoliyaga qarshi organlardan ruxsat olish protseduralari, tartib-qoidolari bu sohadagi xalqaro me'yorlarga muvofiqlashtiriladi;

- monopolist-korxonalarining tovar va xizmatlariga narxni shakllantirishda narxlarni tartibga solishning bozor mexanizmini himoya qilish kuchayadi. Bu borada yangi usul va dastaklar ishlab chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonunining ishlab chiqilishi va qabul qilinishi milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va raqobatbardoshligini oshirish hamda erkin raqobatni himoya qilish maqsadida quyidagi vazifalarni hal qilish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishni taqozo etadi:

- monopolist-korxonalar va ayrim davlat boshqaruv organlarining raqobatga qarshi faoliyatining oldini olish, tadbirkorlik faoliyati erkinligi va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish tizimini mustahkamlash, xo'jalik sub'yektlarining raqobatlashish madaniyatini oshirish³⁵;

- raqobatni jadallashtirish choralari ishlab chiqish, monopoliyaga qarshi organlar tarkibiy tuzilishini o'zgartirish, ularning vakolatlari, vazifalari va faoliyatini takomillashtirish tadbirlarini amalga oshirish;

- monopoliyaga qarshi kurashuvchi organlar uchun kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini shakllantirish hamda muntazam ravishda takomillashtirish, ular faoliyatining ochiqqligini ta'minlash, raqobatni himoya qilish bo'yicha amalga oshirayotgan ishlarini ommaviy axborot vositalarida keng yoritib borish.

Nazorat uchun testlar

1. Bozor iqtisodiyotining va umuman, tovar xo'jaligining eng muhim belgisi, uni rivojlantirish vositasi nima hisoblandi?

- a) Raqobat
- b) Siyosat
- c) Eksport
- d) Import

2. ...– bozor sub'yektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafga ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

- a) Bozor

³⁵ O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonuni, 2023 yil 2 mart. www.lex.uz

- b) *Hokimiyat*
- c) *Raqobat*
- d) *Uy xo'jaligi*

3. Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning nechta asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin?

- a) *8 ta*
- b) *7 ta*
- c) *6 ta*
- d) *5 ta*

4. Raqobatning qaysi vazifasi ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxona, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi?

- a) *resurslarni joylashtirish*
- b) *innovatsion vazifasi*
- c) *moslashtirish vazifasi*
- d) *taqsimlash vazifasi*

5. Raqobat- nechta turga bo'linadi?

- a) *3 ta*
- b) *1 ta*
- c) *2 ta*
- d) *4 ta*

6. ... – tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir.

- a) *Monopoliya*
- b) *Oligopoliya*
- c) *Duopoliya*
- d) *G'irromlik*

7. O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat tog'risida"gi qonun qachon qabul qilingan?

- a) *1996 yil 27 yanvar*
- b) *1995 yil 27 dekabr*
- c) *1990 yil 20 aprel*
- d) *1996 yil 27 dekabr*

8. Bu - kurashning asosiy usuli bo'lib, ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari

narxiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi.

- a) *Narx vositasida raqobatlashuv*
- b) *G'irrom va halol raqobatlashuv*
- c) *Oligopoliya*
- d) *Monopolistik raqobat*

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Monopoliyaga qarshi ishlarni tartibga solish va raqobatni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4191-sonli farmoni qachon qabul qilingan?

- a) *2015 yil 20 maydagi*
- b) *2020 yil 10 apreldagi*
- c) *2011 yil 30 noyabrdagi*
- d) *2010 yil 26 fevraldagi*

10. Bu - xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning tadbirkorlik faoliyatida ustunlikni qo'lga kiritishga qaratilgan ular o'rtasida musobaqalashuvni istisno etadigan, iste'molchilarni chalg'itish usullari qo'llanuvchi raqobatdir.

- a) *Insofsiz raqobat*
- b) *Monopol arzon narx*
- c) *Monopol qimmat*
- d) *Monopolistik faoliyat*

11. 2012 yilda O'zbekiston respublikasining iqtisodiyotga bog'liq qanday qonuni qabul qilingan?

- a) *"Ishlab chiqarish to'g'risida"*
- b) *"Oligopoliya to'g'risida"*
- c) *"Raqobat to'g'risida"*
- d) *"Resurslar to'g'risida"*

12. KIM -- "ushbu qonunda monopolistik faoliyatni nafaqat tovarlar bozorida, balki moliya bozorlarida ham tartibga solishni nazarda tutish lozim. Shuningdek, birja savdolarida ham monopoliyaga qarshi mexanizmlarni, aktsiyalarni sotib olish, qo'shish va birlashtirish bitimlarini tartibga solish va nazorat qilish tartib-qoidalarini soddalashtirish bo'yicha normalarni ushbu qonunga kiritish maqsadga muvofiqdir", – deb ta'kidlaganlar?

- a) *I.A.Karimov*
- b) *Sh.M.Mirziyoyev*

- c) *Abdulla Aripov*
- d) *Sharof Rashidov*

13. Bu narx esa ushbu xo‘jalik sub‘yekting sotib olayotgan tovariga qo‘shimcha foyda olish yoki qilingan asossiz xarajatlarni sotuvchi hisobiga qoplash maqsadida belgilaydigan narxidir.

- a) *Monopol arzon narx*
- b) *Insofsiz narx*
- c) *Ishonchsiz narx*
- d) *Aksiyali narx*

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 2 avgustdagi 2676-sonli Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 300-sonli Qaroriga muvofiq qanday davlat qo‘mitasi tashkil etildi?

- a) *O‘zbekiston Respublikasi oligopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish*
- b) *O‘zbekiston Respublikasida Monopoliyani tashkil etish va rivojlantirish*
- c) *O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish*
- d) *O‘zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyotiga o‘tish va rivojlantirish*

15. O‘zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish maqsadida “Monopol faoliyatni cheklash to‘g‘risida”gi Qonun qachon kuchga kiritildi?

- a) *1992 yilning avgust oyida*
- b) *1990 yilning sentabr oyida*
- c) *1995 yilning iyul oyida*
- d) *1995 yilning avgust oyida*

Nazorat uchun savollar

1. *Raqobat nima?*
2. *Qanday raqobat turlarini bilasiz? 3.Qanday rabatlashish usullari mavjud?*
3. *Raqobat bozor iqtisodiyoti sharoitida qanday vazifalarni bajaradi va qanday ahamiyatga ega? 5.Nima uchun davlat raqobatni rivojlantirishga intilishi va uni himoya qilishi kerak?*
4. *Monopoliya nima va uning qanday shakllari mavjud?*

5. *Monopoliya va monopolistik faoliyat bozor iqtisodiyotida qanday rol o'ynaydi?*
6. *Monopoliyalar faoliyatini nima uchun tartibga solish kerak?*
7. *Davlatning antimonopol siyosatining maqsadlari qanday?*
8. *Davlat monopoliyaga va monopolistik faoliyatni qanday usullar yordamida tartibga soladi?*
9. *Tabiiy monopoliyalar qanday tartibga solinadi?*
10. *O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi qonuning mazmuni va asosiy talablari bo'yicha qanday tasavvurga egasiz?*
11. *O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi qonuning vazifalarini nimalardan iborat?*

VII BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA NARXNING REGULYATORLIK VAZIFASI VADAVLATNING NARX HAMDA INFLATSIYAGA QARSHI SIYOSATI

7.1. Qiymat va narxning zamonaviy nazariyasi. Ularning mehnat qiymati va naflilik nazariyalaridan farqi.

7.2. Narxlarni davlat tomonidan tartibga solinishining maqsadi va asosiy usullari.

7.3. Xorij davlatlarida narxni tartibga solish tajribalari.

7.4. Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati va iqtisodiyotni tartibga solish shakllari.

Tayanch iboralar: Narx, narxning funksiyalari, davlat buyurtmasi narxlari, qiymat, kelishilgan narx, yuqori narx, davlat subsidiyasi, monopol narxlar

7.1. Qiymat va narxning zamonaviy nazariyasi. Ularning mehnat qiymati va naflilik nazariyalaridan farqi

Hozirgi zamon iqtisodiyotida narx, narx belgilash tizimi – bu iqtisodiy munosabatlarning muhim tizimchasi va bozor mexanizmining tarkibiy qismlaridan biridir. Narx – bu ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar harakatlarini belgilovchi ko'rsatgichi va bozor iqtisodiyotining asosidir. Davlat iqtisodiyotni tartibga solishda narx va narx belgilash orqali ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi zamon qiymat va narx nazariyasi – bu iqtisodiy nazariya fanining uzoq muddatli rivojlanishi natijasidir. Iqtisodiy nazariyada qiymat, narx va ularni aniqlovchi omillar muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy nazariya – bu mehnatning qiymat nazariyasi va naflilik nazariyalarining o'zaro aloqalari va farqlari nuqtai nazaridan, ya'ni marjinalistik nazariya tahlillari natijasidir. Ingliz klassik siyosiy iqtisod namoyondalari A.Smit va D.Rikardolar qiymatning mehnat nazariyasini asoschilari hisoblanadi. Jamiyat uchun ishlab chiqarish zarur bo'lgan mahsulot qiymatini ijtimoiy-zaruriy mehnat sarflari yaratadi, degan g'oya ushbu nazariyaning asosini tashkil etadi.

Qiymat sifat (xaridorlar va sotuvchilar o'rtasidagi, tovarlarni oldi-sotdi jarayonida insonlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiladi) va miqdor (qiymatning miqdori unga ketgan ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan aniqlanadi) jihatlariga ega. Marjinalistlarning fikriga ko'ra narx – bu

qiymatning puldagi ifodasidir. Agar qiymatning miqdori unga ketgan ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan aniqlansa, u holda narxning asosida tovarning qiymati yotadi, biroq talab va taklif mutanosibligiga bog'liq holda narx miqdori tovar qiymatiga nisbatan o'zgaradi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlarining qiymat ijtimoiy zaruriy mehnat sarflar bilan aniqlanadi degan qarashlari qiymatni tovarning nafliligi belgilaydi, degan marjinal nazariya, naflilik nazariyasining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Ushbu nazariyaning asoschilari avstriya maktabi namoyondalari K.Mengera, ye.Bem-Baverka va F.Vizeralar hisoblanishadi. Bu maktab XIX asrning oxirgi uchinchi qismida yuzaga kelgan. Bu nazariyaga asosan qimmat (qiymat) quyidagilarga bog'liq: 1) iste'molni qondirishning muhimligiga(naflilikka); 2) naflilikni ta'minlanganlik darajasiga. Naflilik nazariyasi – bu sub'yektiv qiymat nazariyasidir, ya'ni har bir haridor tovarning nafliligi, qimmat haqida o'zini tasavvuridan, dididan kelib chiqqan holda xulosa qiladi. Ushbu maktab namoyondalari xarajatlarni xisobga olishmaydi. Qiymatning mehnat nazariyasi namoyondalari esa aksincha, tovarning nafliligini hisobga olishmagan.

Yuqorida nomlari keltirilgan nazariyalarning eng katta kamchiligi – bu qiymat miqdorini belgilovchi yagona manbani topishga urinish hisoblanadi: birida ijtimoiy mehnat sarflari, boshqasida esa, tovarning nafliligi va bozorda uni ta'minlanganlik darajasiga ur'gu beriladi. Amaliyot, qiymat mehnat sarflariga qanday bog'liq bo'lsa, tovarning nafliligiga, iste'molchilarni unga bergan bahosiga ham shunday bog'liqlikda ekanligini ko'rsatdi. Bu nazariyalarni umumlashtiriladi(sintez), ya'ni mehnat sarflari hamda, mehnat natijalari nafliligini ham hisobga olish zarur. Bunday sintez A.Marshal, Dj.Klarkom, P.Samuel sonlar tomonidanamalga oshirilgan. Zamonaviy narx va qimmat (qiymat) nazariyalari yo'nalishi asosichisi taniqli ingliz iqtisodchisi A.Marshal hisoblanadi. U qiymatning yagona manbaini aniqlashga urinishdan voz kechib, naflilik nazariyasinitalab va taklif nazariyasi va ishlab chiqarish xarajatlari(sarflari) nazariyasi bilan birlashtirdi. Tovarning qiymati ijtimoiy sarflar hamda, uning nafliligi bilan aniqlanishini yoritib berdi.

Qiymat bozor orqali aniqlanadi. Bozor – bu sotuvchi va haridorlar (talab va taklif) manfaatlari to'qnashuvi orqali narx shakllanishiga olib keluvchi iqtisodiy jarayondir. Buni quyidagi sxema bo'yicha tasvirlash mumkin:

Taklif	→	Bozor	←	Talab
Foydani maksimallashtirish	→	Narx	←	Nafilikni maksimallashtirish

Narx axborot berish, taqsimlash va ra'gbatlantiruvchilik funksiyalarini bajaradi.

Bozor munosabatlari sharoitida narxlarning turli ko'rinishlari mavjud bo'ladi. Xususan: korxonalarning ulgurji narxlari, chakana narxlar, davlat buyurtma narxlari, ta'riflar va b.

Shuningdek quyidagi narxlardan farqlanadi: joriy, haqiqiy bozor munosabatlarida amal qiluvchi narxlar va iqtisodiy ko'rsatkichlarni (ishlab chiqarish xajmi, narx indeksi va b.) o'zgarishini aniqlashda foydalaniluvchi taqqoslama narxlar.

7.2. Narxlarni davlat tomonidan tartibga solinishining maqsadi va asosiy usullari

Iqtisodiyot sohasida oldimizda turgan vazifalar haqida gapirganda, avvalo keng qamrovli iqtisodiy islohotlar negizida quyidagi maqsadlar mujassam ekanini qayd etish lozim:

- ochiq iqtisodiyot, sog'lom raqobat, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yaxshilash uchun zarur sharoitlarni yaratish;
- iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy sektorni jadal rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini ko'paytirish;
- iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, mehnat unumdorligini oshirish orqali yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- "yashirin" iqtisodiyotga qarshi kurashish, uning hajmini keskin qisqartirish;
- valyutani erkinlashtirish siyosatini izchil davom ettirish, barqaror monetar siyosatni amalga oshirish;
- iqtisodiyotni rivojlantirishga doir strategik vazifalarni ro'yobga chiqarishga qodir malakali kadrlarni tayyorlash.

Bu maqsadlarga erishish uchun quyidagi ustuvor vazifalarni amalga oshirish talab etiladi.

Birinchidan, biz makroiqtisodiy barqarorlikni va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlashimiz shart.

Avvalo, inflyasiyani jilovlamasdan turib, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish mumkin emas.

Jahon tajribasini puxta o‘rganib, xalqaro ekspertlarni jalb etgan holda, monetar siyosatni takomillashtirish va narx-navo barqarorligini ta‘minlash konsepsiyasini ishlab chiqishimiz zarur.

O‘tish davrida iqtisodiyot sohasida statistik hisobotlarni tog‘ri yuritish va davlatning iqtisodiy salohiyatini aniq baholash juda muhimdir.

Shu orqali yalpi ichki mahsulotni xolisona baholashga erishish mumkin.

Shu maqsadda, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Xalqaro valyuta fondining Milliy hisoblar tizimini respublikamizda 2020 yil 1 yanvardan boshlab to‘liq joriy etishimiz lozim³⁶.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida narxni davlat tomonidan tartibga solish markazlashgan-rejali iqtisodiyotdagidan farqli o‘laroq keng qamrovli xarakter kasb etmaydi. Shu o‘rinda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida narx shakllanishi stixiyali yuz beradi deb hisoblash notog‘ri bo‘ladi. Bu mamlakatlarda narx har doim davlatning e‘tiborida bo‘lib, davlat tomonidan tartibga solib turiladi. Xususan, jamiyatning ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq narxlar davlatning diqqat markazida bo‘ladi. Davlatning narx orqali tartibga solishi – bu davlatning iqtisodiyotga ta‘sir etishining asosiy ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi.

Narxni davlat tomonidan tartibga solishdan maqsad:

- takror ishlab chiqarishning zaruriy mutanosibligiga erishish;
- inflyatsiya sur‘atini pasaytirish;
- narx o‘sishi va ish haqlari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash;
- davlat korxonalarini subsidiyalash;
- davlat byudjetiga zarur resurslarni jalb etish.

Davlat narx shakllanishiga bevosita va bilvosita ta‘sir etadi. Narxni tartibga solishning tog‘ri va egri usullari farqlanadi. Ularning bo‘linishi quyidagicha: narxni tog‘ridan-tog‘ri tartibga solish usuliga quyidagilar taalluqli:

- 1) narxni ma‘muriy o‘rnatilish;
- 2) narxni muzlatilish;
- 3) narxni yuqori darajasini o‘rnatish;

³⁶ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018 yil 28-dekabrda “2022 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim vazifalarimiz” haqidagi oily majlisga Mutojaatnomasi Xalq so‘zi gazetasi 29 dekabr. 29.12.2022 yil

- 4) samaradorlik darajasini reglamentlash;
- 5) davlat xarajatlarini tartibga solish;
- 6) amortizatsiya me'yorini o'rnatish va b.

Davlat spirtli maxsulotlarga monopol «aktsiz» narxlarini va transport tariflariga, xizmatlarga, aloqaga boshqa qator tovarlarga narxlarni, bojxona tariflarini belgilaydi.

Davlatning narxga ta'sir etish shakllaridan biri – bu davlatning ishlab chiqarish xarajatlariga va u orqali orqali narxga ta'sir etishidir. Bunga tezlashtirilgan amortizatsiya harajatlari usulini misol qilib keltirish mumkin. Davlat narx shakllanishiga, ishlab chiqaruvchiga yoki haridorga davlat tomonidan maxsus qo'shimcha to'lab berish yo'li bilan narxlarni pasaytirishi nazarda tutiluvchi narx subsidiyasi orqali ham ta'sir ko'rsatadi. Narxni tartibga solishda davlatning qat'iy o'rnatgan narxlari, davlat tomonidan buyurtma qilingan ishlab chiqaruvchilar maxsulotiga narxlar muxim o'rinni egallaydi. Qishloq xo'jaligi maxsulotlari ishlab chiqarishni narx, dotatsiya va subsidiya orqali tartibga solishda davlatning roli juda yuqoridir. Davlat narx darajasi va narx barqarorligi mutanosibligini qo'llab-quvvatlaydi. Barcha rivojlangan mamlakatlarda bozor tebranishini yumshatish maqsadida davlat tomonidan anchagina resurslar agrar sohaga yo'naltiriladi. Narxlar, qo'shimcha to'lovlar orqali maxsulot ishlab chiqaruvchilarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishlarini amalga oshirishlari darajasida davlat fermerlik narxlarini qo'llab quvvatlaydi. Shu yo'l bilan qishloq xo'jaligi maxsulotlari ishlab chiqarish tarkibi va xajmi tartibga solinadi.

Barcha g'arb mamlakatlarida narxlarni davlat tomonidan tartibga solish tizimi juda ham bir-biriga yaqin. Bu qishloq xo'jaligi maxsulotlarining alohida turlariga narxlarni tebranishining yuqori va quyi chegaralarini o'rnatish hisoblanadi.

Evropa hamkorlik mamlakatlarida umumiy qishloq xo'jaligi siyosati yuritiladi. Bu siyosatning dastagi bo'lib, ichki va import narxlari o'rtasidagi farqlarni qoplovchi bojxona bojlari va kompensatsion to'lovlar Shuningdek, qishloq xo'jaligi maxsulotlarini eksport qiluvchilarga maxsulotlarini yevropadan jahon bozorlariga nisbatan past narxlarda olib chiqish imkoniyatini beruvchi kompensatsion to'lovlar hisoblanadi. Bunday tizim nafaqat yevropa qishloq xo'jaligi salohiyatini saqlab qolish, qishloq xo'jaligida ilmiy-texnika inqilobini amalga oshirish, balki, G'arbiy yevropani yirik maxsulot eksportchisiga aylantirish imkonini beradi. yevropa hamkorlik

mamlakatlarida qishloq xo‘jaligi va qora metallurgiya sohasida(narxlarni 15% gacha qamrab oladi) narxlarni milliy tartibga solish xususiyatlari mavjud. Qishloq xo‘jaligi maxsulotlari narxlari bo‘yicha qarorni yevropa hamkorligining vazirlar Kengashi qabul qiladi, biroq qora metallurgiya maxsulotlari narxlari esa bazis narxlari orqali o‘rnatiladi.

7.3. Xorij davlatlarida narxni tartibga solish tajribalari

AQSh da 10-15% narxlar davlat tomonidan tartibga solinadi. Davlat tomonidan narxlarni tartibga solish ishlab chiqarish xarajatlarini subsidiyalash vositasida hamda ishlab chiqaruvchilarga sotish narxlarini kafolatlash yordamida ham amalga oshiriladi. AQSh da bozor narxi kafolatlangan quyi chegaradan tushib ketgan taqdirda davlat byudjetidan ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar ajratiladi. Maxsus hukumat tashkiloti kafolatlangan narx bo‘yicha fermerlardan kafillikka qishloq xo‘jaligi maxsulotlarini qabul qiladi. Agar kafillikka olingan muddat davomida (odatda bir yil) bozordagi narx kafolatlangan narxdan qo‘tarilsa, u holda fermer o‘z maxsulotini qaytib sotib olib, uni bozorda sotishi mumkin bo‘ladi. Agar bozor narxi kafolatlangan narxdan pastligicha qolsa, tovar fermerlar tomonidan qaytib sotib olinmaydi va korporatsiya mulkiga o‘tadi. AQSh da 10-15 yil mobayinida mamlakat ichida shakarning chakana narxi juda qat’iy tarzda kuzatib borildi. Bir kilogramm shakar 1 dollardan oshishi mumkin emas. Narxni makroiqtisodiy barqaror bo‘lishi uchun subsidiya kiritildi.

Yaponiyada narxlarni tartibga solish uchun hukumatning maxsus narx byurosi mavjud. Byuro vazirliklarni minimal narxlar bo‘yicha bergan takliflariga hulosasi beradi. Fransiyada qishloq xo‘jaligi maxsulotlari, gaz, elektr energiyasi, transport xizmatlari narxlari tog‘ridan- tog‘ri tartibga solinadi. Shvetsariyada narxlarni nazorat qilish bo‘yicha federal muassasa mavjud. Narxlar asosan davlat tomonidan moliyalashtiriladigan tarmoqlarda, xususan qishloq xo‘jaligi, transport, ta’lim, sog‘liqni saqlash sohalarida tartibga solinadi.

Rossiya Federatsiyasida narxni tartibga solishda qat’iy narxlarni(tariflar) kiritish, yuqori samaradorlik darajasini, narxni o‘zgarish koeffitsientini, savdo, savdo-ta’minot va sotuv narxlarining yuqori darajasini o‘rnatish va deklaratsiya narxlarini o‘rnatish usullari qo‘llaniladi.

O‘zbekiston Respublikasida davlat buyurtmasi asosida paxta xom ashyosiga va bu’gdoyga (yalpi xosilning ma’lum qismiga, masalan, paxta

xom ashyosini 50% davlat buyurtma narxi bo'yicha bozordan arzon narxda sotib olinadi) narxning yuqori chegarasi o'rnatiladi. Qishloq xo'jaligi maxsulotlari esa qo'shilgan qiymat soli'giga tortilmaydi.

Narxni tartibga solish tizimi qishloq xo'jaligida barqarorlikka erishishga qaratilgan. Bu sohadagi narx kichik farq bilan tebranadi. G'arb mamlakatlarida davlat qishloq xo'jaligiga anchagina mabla'g sarflaydi.

Ta'kidlash joyizki, qishloq xo'jaligidan byudjetga tushadigan mabla'g, shu sohaga qilinadigan xarajatdan bir necha bor kamni tashkil etadi. YEIRXT ning 25 ta mamlakatlarida, ko'proq rivojlangan G'arb mamlakatlarida qishloq xo'jaligiga byudjetdan ajratilgan mabla'glar shu tarmoqdan byudjetga tushadigan mabla'gdan 9 marotaba ko'pni, agar narx subsidiyasini ham qo'shadigan bo'lsak 18 barobar ko'pni tashkil etadi.

Umuman YEIRXT mamlakatlari bo'yicha, 1994 yilda byudjetdan va narx orqali qishloq xo'jaligiga ajratiladigan mabla'g qishloq xo'jaligida band bo'lgan bir kishiga 16342 dollarni, shu jumladan, AQSh da 39957 dollarni tashkil etadi. Bu mamlakatlarda subsidiyalar va maxsulot narxiga qo'shimcha to'lovlar ulushini hisobga olsak u holda: bu'gdoy narxida – 48%, guruchda – 86%, dehqonchilik maxsulotlarida – 50%, chorvachilik maxsulotlarida – 43 % ni tashkil etadi.

7.4. Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati va iqtisodiyotni tartibga solish shakllari

Tovar va xizmatlarni sifatiga bog'liq bo'lmagan holda narxning oshishi bevosita inflyatsiyani yuzaga keltiradi. Inflyatsiya pul birligini qadrsizlantiradi va xarid qobiliyatini pasaytiradi. Ishlab chiqarishdagi nomutanosiblik, avvalo, pul massasining tovar va xizmatlar massasiga mutanosib emasligi inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi sabab hisoblanadi va u tovar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan pulni chiqarilishi bilan bog'liqdir.

Inflyatsiya darajasi joriy davr narxlarida baholangan tovar va xizmatlar yi'gindisini o'tgan davr narxlaridagi bahosiga nisbatan foizlarda aniqlanadi.

Inflyatsiya jamiyatni barqaror rivojlanishini izdan chiqaradi, ko'zda tutilmagan taqsimlash jarayonlarini, kapitalni qayta taqsimlashni, bankdagi jam'garmalarining qadrsizlanishi va boshqa muammolarni keltirib chiqaradi.

Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati va uning zarurligi inflyatsiya iqtisodiy o'sishni pasaytirishi va ba'zi hollarda ishlab chiqarishni inqiroz sabablaridan biri bo'lishi bilan asoslanadi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosat – u yoki bu mamlakatda inflyatsiyani

keltirib chiqaruvchi aniq sabablar, uning darajasiga bog'liq holda yuritiladi. Inflyatsiyaga qarshi kurashishning turli usullarimavjud, xususan:

7.2.1. nomonetar usullar – iqtisodiy faollikni o'sishini, iqtisodiy samaradorlikni o'sishini soliqlar orqali ra'gbatlantirish; monetar usullar.

Hozirgi davrda G'arb mamlakatlarida inflyatsiya nisbatan yuqori darajada emas, yiliga 3,5%-4% orali'gini tashkil etadi.

Markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida MDH mamlakatlarida inflyatsiya o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'ladi. 1991-1995 yillarda inflyatsiya yuqori darajaligi bilan xarakterlanadi. 1996-2003 yillarda esa inflyatsiya darajasining pasayishi va barqarorligi bilan xarakterlanadi. 2022 yilda inflyatsiya darajasi 15,5% da kuzatilmoqda, bu ko'rsatkichlar 2020 yilda 12,6%, 2021 yilda esa 9,9% bo'lishi prognoz qilinmoqda. Buni YaIM deflyator ko'rsatkichida ham ko'rish mumkin, O'zbekiston Respublikasida 1993 yilda u 1170% ni, 2002 yilda 152,7% ni, 2004 yilda esa 104,7% ni tashkil etdi. 2018 yilda 326,9% ni, 2022 yilda 424,1% ni tashkil etishi, 2020 yilda 524,1% ni, 2021 yilda 637,9% bo'lishi prognoz qilinmoqda.

O'zbekiston Respublikasining inflyatsiyaga qarshi siyosatida 1994 yilda milliy valyutaning joriy etilishidan keyingi davr muhim bosqichi bo'ldi. Inflyatsiyaga qarshi siyosat – iqtisodiyotni barqarorlashtirish vositalaridan biri bo'lib, 1996 yildan iqtisodiy o'sish davri bosqichiga o'tildi. Milliy valyutani mustaxkamlash – O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» kitobida «Valyutaning mustaxkamligi – iqtisodiy islohotlar yangi bosqichining asosiy muammosi» paragrafida ta'kidlanganidek milliy valyuta iqtisodiy barqarorlikning, korxona va tarmoqlarni moliyaviy holatini mustaxkamlashning qudratli omili, respublika iste'mol bozorini va aholini ijtimoiy himoyalashning omili ekanligi ma'lum bo'ldi.

Nazorat uchun testlar

1. Mehnat nazariyasi asoschilari kim?

- a) S. Ivanov, D. Sebastian
- b) A. Smit, D. Rekardo
- c) F. Vizara, D. Jons

- d) *A. Smit, Keynes*
- 2. *Naflilik nazariyasi nechinchi asr oxirida yuzaga kelgan?***
- a) *XVII asr oxiri*
b) *XIX asr oxiri*
c) *XVIII asr oxiri*
d) *XVI asr oxiri*
- 3. *Naflilik nazariyasi asoschilari kimlar?***
- a) *D. Filips, S. Kordegan*
b) *X. Ostevan, D. Lutvin*
c) *K. Mengara, F. Vizera*
d) *F. Vizera, D. Filips*
- 4. *Qiyamat nazariyasi asoschisi qaysi millatga mansub?***
- a) *Nemis*
b) *Ingliz*
c) *Italyan*
d) *Fransuz*
- 5. *Iqtisodiy islohotlar nechta maqsadni o‘z ichiga oladi?***
- a) *6 ta*
b) *8 ta*
c) *4 ta*
d) *3 ta*
- 6. *Inflatsiya atamasi qaysi tildan olingan?***
- a) *Grekcha*
b) *Inglizcha*
c) *Lotincha*
d) *Nemischa*
- 7. *Infratuzilma atamasi birinchi marta nechinchi yilda ishlatilgan?***
- a) *1880*
b) *1980*
c) *1889*
d) *1890*
- 8. *BMT ning Xalqaro valyuta fondining milliy hisoblar tizimi respublikamizda qachon joriy etilgan?***
- a) *2018 2-yanvar*
b) *2019 1-yanvar*
c) *2020 1-yanvar*

d) 2017 1-fevral

9. Narxni davlat tomonidan tartibga solishning nechta maqsadi va tamoyillari bor?

- a) 7 ta
- b) 5 ta
- c) 3 ta
- d) 4 ta

10. Barcha rivojlangan mamlakatlarda bozor tebranishini yumshatish uchun davlat tomonidan 70% resurslar qaysi sohaga yo'naltiriladi?

- a) Mashinasozlik
- b) Yengil sanoat
- c) Agrar
- d) Farmaseftika

11. Yevropa hamkorlik mamlakatlarida qishloq xo'jaligi va qora metallurgiya sohasi necha % narxlarni o'z ichiga qamrab oladi?

- a) 15
- b) 17
- c) 20
- d) 21

12. Qaysi davlatda 10-15% narxlar davlat tomonidan tartibga solinadi?

- a) Germaniya
- b) Lyuksemburg
- c) AQSH
- d) Rossiya

13. AQSHda 10 yil mobaynida qaysi mahsulot narxi nazorat qilinib kuzatildi?

- a) Tuxum
- b) Go'sht
- c) Shakar
- d) Sariyog'

14. Qaysi mamlakatda transport xizmatlari, qishloq xo'jaligi, elektr energiyasi narxlari tog'ridan tog'ritartibga solinadi?

- a) Fransiya
- b) Angliya

- c) Latviya
- d) Bolgariya

15. Nima ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar harakatlarini belgilaydi?

- a) Pul
- b) Narx
- c) Talab
- d) Taklif

Nazorat uchun savollar

1. Qiymat va narx nazariyalarini mohiyatini tushuntiring?
2. Marjinalistlarning qiymat va narx nazariyasini va uning qiymatning mehnatnazariyasidan farqini tavsiflab bering?
3. Zamonaviy narx va qiymat nazariya qiymatning mehnat nazariyasi va yuqori nafliliknazariyalarining sintezi ekanligini tushuntirib bering?
4. Narxning regulyatorlik rolini qanday ahamiyati bor?
5. Narxni davlat tomonidan tartibga solishning qanday asosiy usullari mavjud?6.Tog'ri va egri usullar deganda nimani tushunasiz?
6. Agrar sektordagi narxni davlat tomonidan tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlariva shakllari nimalardan iborat?
7. O'zbekistonda narxni davlat tomonidan tartibga solish usullari va shakllarinitushuntiring.
8. Inflyatsiyaga qarshi siyosat narxni davlat tomonidan tartibga solish shakllaridan biriekanligini tushuntirib bering.
9. Naflilik qiymati narx shaklanishida qanday ahamiyat kasb etadi?
- 10.Dotatsiyalashgan narx siyosati yuritish orqali jamiyatga qanday manfaatlar beriladi?

VIII BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING BYUDJET-SOLIQ USULLARI

8.1. Davlat byudjeti – davlat pul resurslarining asosiy fondi va iqtisodiyotni davlattomonidan tartibga solishning usuli.

8.2. Soliqlar davlat byudjeti daromadining asosiy manbai va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi sifatida.

8.3. Iqtisodiyotni tartibga solishda soliq tizimini takomillashtirish.

Tayanch iboralar: byudjet, byudjet tizimi, davlat byudjeti, mahalliy byudjet, soliqlar, soliqlarning vazifalari, soliq yuki, soliq imtiyozlari, soliq organlari, iqtisodiy o‘rnatish.

8.1. Davlat byudjeti – davlat pul resurslarining asosiy fondi va iqtisodiyotni davlattomonidan tartibga solishning usuli

Milliy iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmidan tartibga solishning byudjet-soliq va kredit shakllari muhim o‘rinni egallaydi.

Davlat byudjetida jamiyat iqtisodiy munosabatlarining davlat daromadlarining shakllanishi va ulardan foydalanish bilan bog‘liq qismi namoyon bo‘ladi. Soliqlar, zayomlar va boshqalar asosida davlat byudjeti daromatlari shakllantirilishi orqali yirik moliyaviy resurslar jamlanadi. Ushbu resurslarning umumiy xajmi YaIM ga nisbatan davlat byudjeti xarajatlarida namoyon bo‘ladi. 2000 yilda rivojlangan mamlakatlarda davlat byudjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan foiz hisobida AQSh 29% dan Fransiyada 51% gacha tebranganligini kuzatish mumkin. Butun YEIRXT mamlakatlari bo‘yicha – 36,5%, shulardan, Italiyada – 46,7%, Germaniyada – 43%, Yaponiyada – 38,2%, Kanadada – 37,8%³⁷. O‘zbekiston Respublikasida davlat byudjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan 29,5% ni tashkil etadi. (maqsadli fondlar bilan – 38,5%)³⁷

Bu esa davlat byudjeti iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda muhim vosita ekanligini ko‘rsatadi. Davlat byudjetining boshqaruvchanlik roli qayta taqsimlangan milliy daromadning bir qismini davlat mulki shakliga aylantirish ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Byudjet orqali, uning resurslaridan foydalanish orqali ishlab chiqarish sohalari o‘rtasida, moddiy va nomoddiy sohalar o‘rtasida, tarmoqlar o‘rtasida, hududiy birliklar va aholini ijtimoiy guruhlari o‘rtasida milliy daromadni qayta taqsimlash amalga oshiriladi.

³⁷ www.stat.uz ma’lumotlari asosida keltirilgan

Byudjet makroiqtisodiy mutanosiblikka erishish va uni qo'llab-quvvatlashda muhim dastak bo'lib hisoblanadi. Asosan iste'mol va jam'garish fondlari o'rtasidagi zarur mutanosiblikni saqlab turishda davlat byudjetining roli kattadir. Byudjetning takror ishlab chiqarishga ta'siri, iqtisodiyot va madaniyatni rivojlantirish, tarkibiy qayta qurishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda namoyon bo'ladi. Byudjet davlatning iqtisodiy siyosatini yuritishda muhim vosita bo'lib hisoblanadi.

Byudjetga iqtisodiy rivojlanishni tartibga solish dastagi, takror ishlab chiqarishni oldindan aniqlash jarayonida, ya'ni ishlab chiqarish kuchlariga va ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirishga ta'sir etuvchi vositasi sifatida qaraladi. Alohida davrlarda esa, xo'jalik- tashkiliy faoliyatiga, davlat siyosati va iqtisodiy siyosatni ilmiylik darajasiga bog'liq holda islochlarni amalga oshirishda byudjetning roli kattadir.

Asosiy ishlab chiqarish kuchlari bo'lgan ishlab chiqarish xodimlari malakasini oshirishdagi muhim vazifalar ham byudjetga bog'liqdir.

O'zbekistonda zarur takror ishlab chiqarish proportsiyasiga erishishda byudjetning roli va bunday proportsiyaga erishish uchun milliy daromadni qayta taqsimlashdagi byudjetning roli haqidagi ba'zi tasavvurlar quyidagi dalillar beradi: misol uchun, byudjetga yengil va oziq-ovqat sanoatidan tushgan tushumlardan Shu tarmoqlarga byudjetdan qilingan xarajatlar bir necha marta ko'p bo'ladi³⁸. Bu boshqa tarmoqlarda yaratilgan milliy daromadning bir qismini yuqorida sanalgan tarmoqlarga yo'naltirilishini anglatadi va tarmoqlar o'rtasida, shu jumladan moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida qayta taqsimlash yuzaga keladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini tarkibiy qayta qurishda byudjet muhim o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti daromadlarining tarkibi uning zarur takror ishlab chiqarish mutanosibligini ta'minlash, iqtisodiy siyosatining muhim vazifalarini xalq etishdagi o'rni haqida yaqqol tasavvurlarni imkonini beradi.

Davlat byudjet orqali ilmni, ilmiy tadqiqot ishlarini moliyalashtirishda faol ishtirok etadi. Bir qator mamlakatlarda ilmiy texnik taraqqiyot loyiha ishlari (ITTIL) ga umumiy byudjet xarajatlarning 50% ajratiladi. (AQSh –

³⁸ Темиркулов, А. А. (2023). Важность Мотивации В Эффективном Управлении Персоналом Организации. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 4(1), 117-127.

46,4%, Fransiya – 49,3%)³⁹

Byudjet resurslari ITTLI bilan bir qator transport va informatsion tuzilmani yaratishga, hamda aholini ma'lumot darajasini oshirishga yo'naltiriladi.

8.2. Soliqlar davlat byudjeti daromadining asosiy manbai va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi sifatida

Soliqlar va ularning xajmi davlat byudjeti xarajatlari miqdoriga bog'liq bo'lib, byudjet daromad qismining 90 va undan ortiqroq qismini tashkil etadi. Soliqlar – milliy daromadning bir qismini davlat mulkiga aylanish xususiyatiga ega. Shuning uchun soliqlarning undirilishi – bu milliy daromadning bir qismini davlat ixtiyoriga o'tkazish jarayoni hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarda soliqlar YaIM ga nisbatan 30% dan 50%gacha tashkil etadi⁴⁰. Soliqlar iqtisodiy o'sishga muhim ta'sir ko'rsatadi. Soliq yuki yuqori bo'lgan, ya'ni soliq miqdori YaIMga nisbati yuqori bo'lgan sharoitda iqtisodiy o'sish sekinlashadi, optimal soliq yuki aksincha, iqtisodiy o'sishni kuchaytiradi va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondiradi. Shu o'rinda soliq yukining iqtisodiy o'sishga ta'siri bo'yicha tadqiqot natijalarini keltirish maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodchi Dj.Skali dunyoning 103 mamlakati bo'yicha ma'lumotlarni umumlashtirish asosida tadqiqot o'tkazgan. Uning tadqiqotlari Shuni ko'rsatdiki, byudjetga undiriladigan daromadlar past soliq stavkali (19,3% atrofida) mamlakatlarda iqtisodiy o'sish o'rtacha yiliga 2,4% ni tashkil etadi, yuqori stavkali (43,2%) mamlakatlarda esa iqtisodiy o'sish 0,4% dan oshmasligi ma'lum bo'ldi⁴¹. Bundan muallif past proportsional soliqlar maqsadga muvofiq ekanligi xususida hulosasi qiladi. Boshqa tadqiqotchilar soliq stavkalari muayyan optimal darajadan oshmasligi lozim deb hisoblaydilar. Aynan soliq yukining optimal darajasi bu davlat byudjeti ehtiyojlari bilan tadbirkorlar manfaatlari o'rtasida qarama-qarshiliklarni xal etishda eng maqsadga muvofiq yechim hisoblanadi.

Yuqoridagilarga muvofiq, bir qator davlatlarda, shu jumladan O'zbekiston Respublikasida ham zamonaviy moliyaviy siyosatning muhim yo'nalishlardan biri soliq yukini pasaytirish hisoblanadi.

Soliqlar davlat byudjetining daromadlar qismini moliyaviy resurslar

³⁹ Вопросы экономики. 2002 №11 5-6ет

⁴⁰ <https://soliq.uz/storage/files/September2023/00000000894e8d13018a8e152d0e00a4.pdf>

⁴¹ <https://soliq.uz/storage/files/September2023/00000000894e8d13018a8e152d0e00a4.pdf>

bilan ta'minlashda asosiy fiskal funksiyasi bilan birga, taqsimlash vazifasi va maxsulotlarni alohida turlarini ishlab chiqarishni ra'gbatlantirish vazifalarini bajaradi. Yoki aksincha, soliqlarni barqaror tutib turish, ba'zi ishlab chiqarishning o'sishini cheklaydi.

Aholi daromadlariga solinadigan progressiv soliq stavkalari, soliq undirilmaydigan minimumlarning o'rnatilishi, kam daromadlarga mos tarzda past soliq stavkalari va yuqori daromadlarga yuqori soliq stavkalarining o'rnatilishi soliqlarning taqsimlash vazifalariga misol bo'la oladi. AQSh da shaxsiy daromadlar bo'yicha minimal soliq stavkasi 12% ni, yuqori darajasi esa 36% ni, Yaponiyada esa mos tarzda 10% va 50% ni, Germaniyada 19% va 53% ni, Belgiyada 25% va 55% ni, Niderlandiyada 7,1% va 60% ni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida aholi daromadlariga solinadigan minimal soliq stavkasi 11% ni, yuqori soliq stavkasi esa 22% ni tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi norezidentlari daromadlarini chetga olib chiqishlarini chegaralash maqsadida daromad (foyda) soli'giga qo'shimchalar kiritilgan bo'lib, chetga chiqadigan daromadlarga qo'shimcha 10 % miqdorda soliq undirish qonunda ko'rsatilgan. Tovar va xizmatlar eksportini ra'gbatlantirish uchun bu tovar va xizmatlar qo'shilgan qiymat soli'gidan ozod etiladi.

Aholini ba'zi turdagi tovarlarning iste'molini chegaralash maqsadida alohida tovarlardan aktsiz egri soliqlarini undirish keng qo'llaniladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalari tizimida soliq imtiyozlari.

Turli ko'rinishdagi va shakldagi soliq imtiyozlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakli hisoblanadi. Imtiyozlardan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish maqsadida foydalaniladi. Ular investitsiyalarni, tadbirkorlik faoliyatini, chet el kapitalini jalbetishni, pul va moddiy resurslarni tejashni, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni va bandlikni oshirishni ra'gbatlantirish maqsadida qo'llaniladi.

Iqtisodiyotni va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish maqsadida qo'llanilgan soliq imtiyozlari turli shakllarda namoyon bo'ladi. Eng keng tarqalganlari quyidagilar:

Chegirma ko'rinishida soliq kreditlari berish, ya'ni foydani kamaytirilgan soliqlar hisobiga oshirish. Masalan, AQSh da 1962 yildan buyon 20 yil mobaynida turli investitsion (soliq) kreditlar qo'llanib

kelinmoqda, ya'ni foydalanish muddati 8 va undan ortiq yil bo'lgan, ishlab chiqarishga kiritilgan uskunalar qiymatining 7 % ga teng miqdorda foyda soli'gi qisqartiriladi.

Yaponiyada ham huddi shunday yangi texnika va texnologiyalarga qilingan investitsiyaning 7% miqdorida soliq krediti qo'llaniladi. Kanadada mos tarzda soliq chegirmalari 7%dan 20% gacha o'zgarib turadi. Bir qator mamlakatlarda tadbirkorning ITTLI ga qilgan xarajatlari o'rtacha yillik foydani belgilangan ulushidan ortiq bo'lsa, qisqartirilgan soliq shaklidagi soliq krediti qo'llaniladi. Masalan, AQSh da bazis davriga nisbatan o'rtacha yillik me'yoridan ITTLI ga qo'shimcha qilingan xarajatlarning 20%ga teng miqdorda foyda soli'gi kamaytiriladi. Fransiyada ITTLI ga qo'shimcha qilingan xarajatlarning 50% ga teng miqdorda foyda soli'gi qisqartiriladi, Kanadada esa qo'shimcha qilingan xarajatlarning 100% ga teng miqdorda foyda soli'gi kamaytiradi⁴².

Soliq krediti shaklidagi imtiyozlar ta'lim olish (asosan oliy ma'lumot) uchun yakka tartibdagi haq to'lovchilarga ham qo'llaniladi. AQSh dan keyingi ta'lim uchun to'lov miqdorining dastlabki 5 ming dollariga 20 % chegirma miqdorida «Ta'lim soliq krediti» hamda 13-17 yoshdagi xar bir o'quvchiga yiliga 500 dollar miqdorda soliq imtiyozi joriy etilgan⁴³.

Imtiyozning ikkinchi shakli – soliqdan butunlay ozod etish yoki pasaytirilgan soliq stavkalarini o'rnatishdir. Bunday imtiyozlar kichik tadbirkorlikni ra'gbatlantirish maqsadida qo'llaniladi. Bunga qishloq xo'jaligi maxsulotlarini qo'shilgan qiymat soli'gidan ozod etilishini ham kiritish mumkin. Bunday imtiyozlar respublikamizda ham keng qo'llaniladi.

Soliq imtiyozlarining uchinchi shakli – tezlashtirilgan amortizatsiya usulini qo'llanilishi, ya'ni olinadigan foydaning xajmini tezlashtirilgan amortizatsiya miqdoriga qisqartirish usulidir. Xukumat tomonidan belgilangan oshirilgan amortizatsiya xarajatlarini ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shishga ruxsat beradi. Buning natijasida ishlab chiqarish xarajatlari oshadi, biroq soliq miqdorini qisqarishi hisobiga olinadigan foyda miqdori o'zgarmaydi.

Mutanosiblikni tartibga solish uchun boshqa imtiyozlar ham qo'llaniladi. Misol uchun, AQSh da foydaning ijtimoiy infratuzilma ob'yektlari qurilishiga yo'naltirilgan qismi soliqlardan ozod etiladi. Ba'zi

⁴² Общество и экономика, 1997 г №6, стр.12

⁴³ Налоговой кодекс Республики УзбекистанаТ. 1997 г. 93,112-стр.

mamlakatlarda mehnatga haq to'lash va ishlab chiqarishni texnik qayta qurollantirishga sarflanadigan mabla'glarni soliqqa tortishning alohida tizimlari qo'llaniladi. Misol uchun, Fransiyada texnik qayta qurollanishga sarflanadigan mabla'glarga solinadigan soliqlar juda ham past. Germaniya va Fransiyada qo'shimcha ish o'rinlarini yaratish uchun qilingan xarajatlarga maxsus soliq imtiyozlari kiritilgan⁴⁴.

Respublikamizda ham iqtisodiy rivojlanishni tartibga solish maqsadida soliq imtiyozlari tizimidan keng qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq chet el investitsiyasi bilan tashkil etilgan, import o'rnini bosuvchi va eksportga yo'naltirilgan maxsulot ishlab chiqaradigan ishlab chiqarish korxonasi daromadi (foydas) ishlab chiqarishni boshlagandan 5 yil muddatgacha soliqlardan ozod etiladi. Agar, ishlab chiqarish xajmining 25% dan orti'ginibolalar assortimentidagi tovarlar tashkil etsa va korxona ustav fondida chet el kapitali ulushi 50% dan ortiq bo'lsa 2 yilgacha soliqlardan ozod etiladi. Qishloq joylarda va aholi punktlari hududida yangi tashkil etilgan xalq iste'moli tovarlarini ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar ishlab chiqarishni boshlagandan to 3 yil muddatgacha soliqlardan ozod etiladi. Umumiy ishchilar sonining 75%dan kam bo'lmagan qismi o'rta maktab o'quvchilaridan va kasb-xunar o'quv yurtlari o'quvchilaridan tashkil topgan yuridik shaxslarning daromadlari(foyda) soliqlardan ozod etiladi.

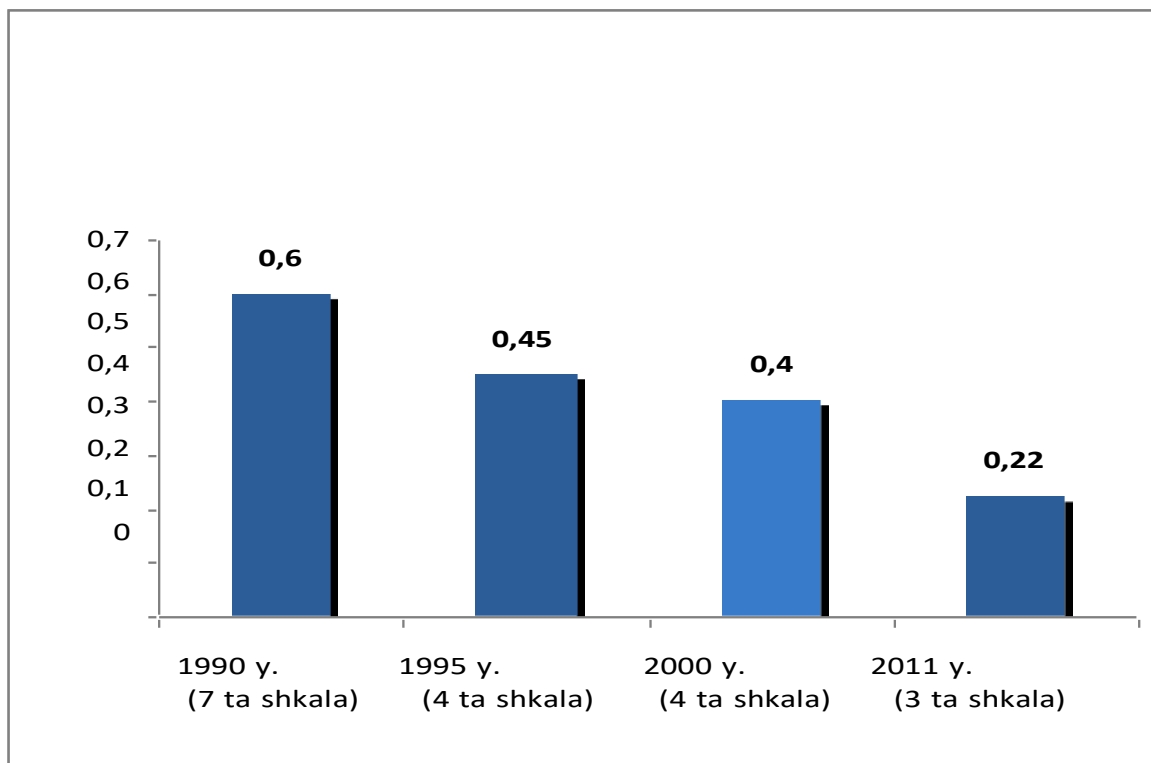
Ekologiyaga, sog'lomlashtirish va xayriya fondlariga, madaniyat muassasalariga, xalq ta'limi va sog'liqni saqlashga badallar to'lash hisobiga daromadni(foydani) soliqqa tortishni kamaytirish shaklidagi imtiyozlar ham mavjud.

8.3. Iqtisodiyotni tartibga solishda soliq tizimini takomillashtirish

Mamlakatimiz mustaqilligi qo'lga kiritilgan dastlabki davrdan boshlab jismoniy shaxslar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash muhim ustuvor vazifalardan biri bo'lib kelmoqda.

Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadbirlar natijalarini quyidagi 8.3.1-rasmdan ko'rishimiz mumkin.

⁴⁴ Экономист. 1992. №10. стр. 37

8.3.1-rasm. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soli'gi shkalasining o'zgarishi va maksimalstavkasining pasaytirilishi⁴⁵

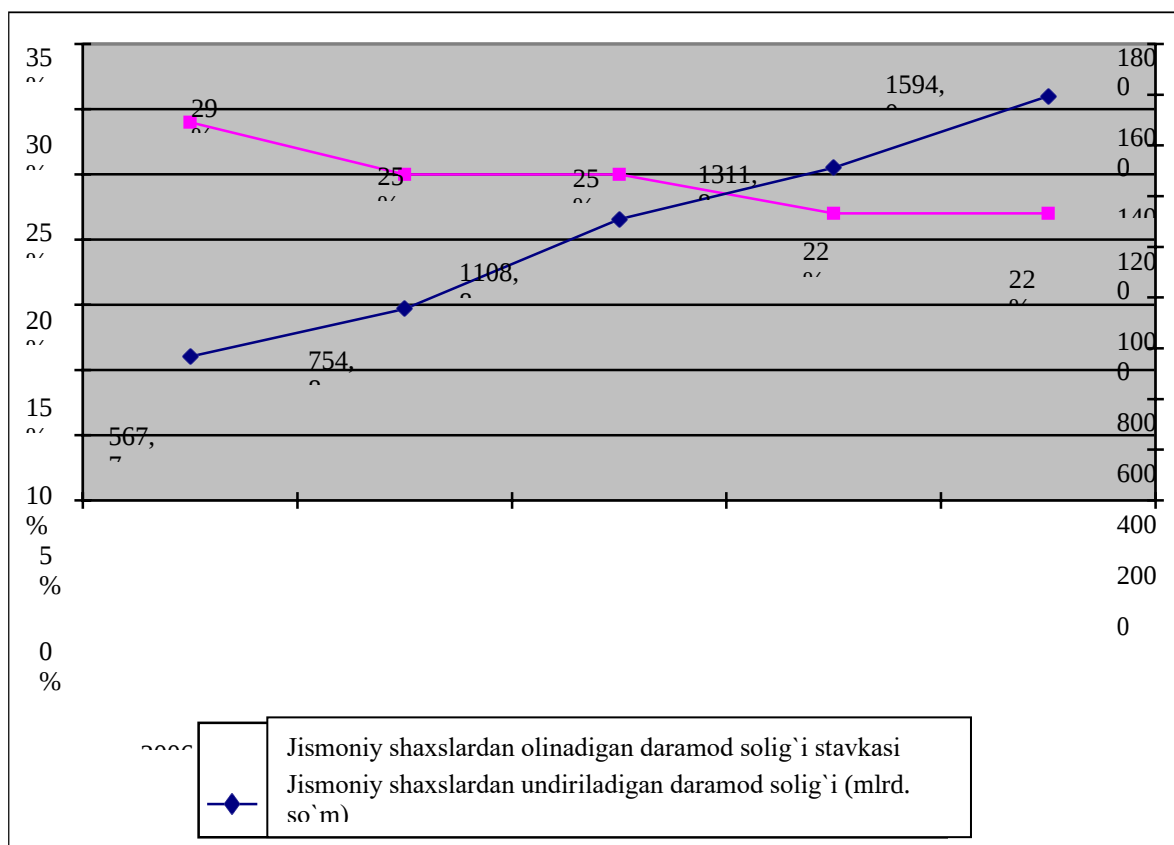
Respublikada aholi bandligini oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'nalishida olib borilgan iqtisodiy islohotlar natijasida bir necha yuz minglab yangi ish joylari yaratildi. Shu kabi aholi daromadlarini ko'paytirish maqsadida jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soli'gi yuqori stavkasi 2006 yilgi 29 foizdan 2010 yilga 22 foizgacha pasaytirilishiga qaramasdan, soliq tushumlari mos ravishda 567,7 mlrd.so'mdan 1594,0 mlrd.so'mga yoki 2,8 baravarga oshganligini quyidagi 8.2-rasmdan ko'rishimiz mumkin.

Mamlakatimiz soliq tizimida jismoniy shaxslar daromadlarini yagona stavkada soliqqa tortish o'zining bir qancha afzalliklariga ega:

- soliqni hisoblash tartibi imkon qadar osonlashadi;
- jismoniy shaxslarning ko'proq daromad topishga bo'lgan moyilligi

kuchayadi va real daromadlarini oshirishga bo'lgan intilishlari ortadi. Bu esa, jismoniy shaxslarning mehnat qilishga qiziqishi, ishsizlar sonining kamayishi hamda turmush darajasini ko'tarishga soliq vositasidara'gbat berish imkonini beradi.

⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

8.2-rasm. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soli'gi stavkasi va undirilgan soliqsummasining 2006-2010 yillar davomida o'zgarish dinamikasi

- yashirin tarzda daromad topayotgan jismoniy shaxslarga daromadlarini ochiq-oydin oshkor

etish imkoniyatini beradi, ular soliq stavkasi pastligi hisobiga soliqdan cho'chimaydilar;

- bu stavka hamma jismoniy shaxslar uchun bir xil bo'lishini belgilaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha jismoniy shaxslar teng huquqli bo'lgani uchun soliq solinishida ham teng bo'lishi lozim;

- davlat soliq xizmati organlari tomonidan jismoniy shaxslar daromad soli'gi bo'yicha soliqdan qochish va bo'yin tovlash bo'yicha qilinadigan ma'muriy xarajatlar tejaladi;

- eng asosiysi, bunday tizim barcha jismoniy shaxslarga tushunarli bo'lib, turli noaniqliklar barham topadi, ular o'z haq-huquqlarini himoya qila oladilar.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soli'gi tartibini takomillashtirish masalalaridan biri bo'lgan soliqqa tortilmaydigan miqdorning joriy etilishi aholidan olinadigan daromad soli'gi tartibini davr

talabiga mos holda takomillashtirishga o'zining munosib hissasini qo'shadi.

Jismoniy shaxslar daromadlarini deklaratsiya usulida soliqqa tortishda, rivojlangan davlatlar tajribasidan foydalangan holda, jami yillik daromaddan ushbu daromadni olish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni, byudjetga to'langan boshqa soliq va to'lovlarni chiqarib tashlash lozim.

Respublikamiz soliqqa tortish amaliyotida jismoniy shaxslarning ish haqi shaklidagi daromadlarini soliqqa tortishda uch bosqichli stavkalardan ikki bosqichlisiga o'tish va asta-sekin yagona stavka joriy etish lozim. Hozirgi paytda yagona stavka qo'llanilayotgan mamlakatlar amaliyotida bu mexanizm o'zining samarasini ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda mehnat sharoitlari o'ta zararli, o'ta og'ir, zararli va og'ir bo'lgan ishlab chiqarishlarda ishlovchi xodimlarning (ayollarning) daromadlariga soliq solishning amaldagi imtiyozli tartibi belgilangan. Ularning mehnatiga haq to'lash shaklidagi daromadlariga belgilangan soliq stavkalarini qaytadan ko'rib chiqish lozim. Bizningcha, og'ir va zararli, o'ta og'ir va o'ta zararli sharoitlarda ishlovchilar uchun imtiyozli soliq stavkasiga daromad soli'gining quyi stavkasi va o'rta stavkasi joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Jismoniy shaxslarning mehnatga haq to'lash shaklidagi daromadlaridan ayrim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xarajatlarni (masalan dori-darmon uchun, meditsina xarajatlari) chegirish va ularning yillik daromadlarini umumiy deklaratsiyalash tizimiga tezroq o'tkazish lozim.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soli'gini takomillashtirishni iqtisodiy munosabatlar bilan o'zaro bog'liq va uy'gunlikda takomillashtirish zarur. Chunki aholi bandligini ta'minlash va daromadlarini oshirish ularning farovonligini o'stirishning ishonchli yo'lidir. Shu bilan birga, soliqqa tortiladigan daromadlarning ortishi byudjet manfaatlariga ham to'liq mos keladi.

Bizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida mahalliy soliqlarning huquqiy asosi sifatida soliq kodeksiga qadar "Mahalliy soliqlar va yi'gimlar tog'risida"gi Qonun (1993 yil may oyida qabul qilingan) xizmat qilar edi. Bu qonun Soliq kodeksi qabul qilingandan so'ng o'z kuchini yo'qotdi, uning asosiy mazmuni esa kodeksda o'z aksini topdi. Biroq, qayd etish zarurki, "Mahalliy soliqlar va yi'gimlar tog'risida"gi Qonunda mahalliy soliqlar bo'yicha mahalliy hokimiyatlarning soliq va byudjet huquqlari aniq yoritib berilgan edi. Ammo, bu holat Soliq kodeksida to'liq aks ettirilmagan, ya'ni

bunda mahalliy soliqlar va yi'gimlar bo'yicha faqat ularni turlarini ko'rsatish bilan cheklangan va mahalliy hokimiyatlarning soliq huquqlari mavhum holda qolgan. Shu boisdan, bizning fikrimizcha, mahalliy soliqlarning o'ri ortib borar ekan, bu soliqlarni joriy etish, bekor qilish va amal qilish holatlarini yanada to'laroq aks ettirish lozim. Buning uchun soliq kodeksining 23-moddasiga qo'shimcha kiritish va unda mahalliy hokimiyatlarining soliq huquqlari aniq-ravshan qilib belgilanishi zarur, deb hisoblaymiz.

Ma'lumki, yer soli'gi soliq to'lovlarining moliyaviy natijalariga bog'liq bo'lmagan holda undiriladi, ya'ni yerning fizikaviy, ximiyaviy xususiyati hamda ularning joylanishi soliqlarni belgilashda asos qilib olinadi. Ammo, qayd etish joizki, hozirga qadar respublikamizda yerlarning boniteti ancha yillar oldingi ma'lumotlar bo'yicha yuritilmoqda. Shuni e'tiborga olib yerlarning bonitetini qaytadan ob'yektiv aniqlash va shu asosda soliq stavkasini ham qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Soliq tizimini takomillashtirish, uning bir qator vazifalarini real bajarilishiga erishib borishni ham o'z ichiga oladi. Bular quyidagilar:

- soliq yukini soliq to'lovchilar o'rtasida tog'ri taqsimlashga erishish, shu bilan birga uniimkoni boricha kamaytirish;
- soliqlarning mazmunini soliq to'lovchilarga to'liq ochib bergan holda tushuntirish, ulardasoliq madaniyatini shakllantirish va uni oshirib borish;
- soliqlarni ixchamlashtirish, ya'ni ularni yagonalashtirish.

Soliq tizimining samaradorligini oshirishga qulaylik tu'gdiruvchi omillardan biri bu soliq yukining tog'ri taqsimlanganligi va imkoni boricha uni kamaytirishdir. Soliq yukini tog'ri taqsimlanganligi iqtisodiy rivojlanishga olib keladi. Soliq yukini iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar o'rtasida tog'ri taqsimlanishi katta ahamiyat kasb etadi

Mavjud soliq tizimini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi bir qator masalalarga e'tibor berishni kuchaytirish lozim:

- soliqlarni joriy etish va ularni to'lash tartibiga ilmiy tomondan yondashishni kuchaytirish;
- mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda xorijiy tajribalardan unumli foydalanish;
- ixchamlashtirilgan soliqlar amal qilish doirasini kengaytirish;

- soliq sohasidagi har qanday o'zgarishlarni soliq to'lovchilarga ommaviy tarzdatushuntirib borishni keng yo'lga qo'yish;
- soliq sohasidagi qonunbuzarliklarning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslik, unga qarshi qat'iy kurashish;
- soliq imtiyozlarini, asosan, soliq stavkalarini kamaytirish evaziga emas, balki boshqa xildagi imtiyozlardan unumli foydalanish, xususan tezkor amortizatsiyani qo'llash, soliq kreditlarining miqdorini ko'paytirish kabi vositalarni qo'llash orqali ro'yobga chiqarish;
- qat'iy stavkali soliqlarni kamaytirish, bu orqali tadbirkorlarni haqiqiy daromadidan kelib chiqqan holda soliq undirib olishni kuchaytirish.

Yuqoridagi fikrlar asosida aytish mumkinki, soliq tizimini yanada takomillashtirish faqatgina uning samaradorligini oshirish uchun xizmat qiladi.

Nazorat uchun teslar

1. Iqtisodni davlat tomonidan tartib solishning uslubi qanaqa?

- Tog'ri egri*
- Egri*
- Tog'ri*
- Vertikal*

2. ... - davlat pul resurslarining asosiy fondi iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usuli?

- Soliq*
- Kredit*
- Davlat budjeti*
- YaIM*

3. AQSHning davlat xarajatlari YaIM ga nisbatan % hisobi qancha?

- 29*
- 39*
- 27*
- 28*

4. Qaysi davlatning budjet harajatlari YaIM ga nisbatan 37.8 % ni tashkil qiladi?

- Belgiya*
- Kanada*

- c) AQSH
- d) Angliya

5. Soliq budjet daromadining necha % ini tashkil qiladi?

- a) 85
- b) 80
- c) 90
- d) 75

6. ... – milliy daromadning bir qismi davlat mulkiga aylanish xususiyatiga ega?

- a) Soliq
- b) YaIM
- c) Savdo
- d) Taklif

7. Qaysi iqtisodchi dunyoning 103 ta mamlakati bo'yicha ma'lumotlarni umumlashtirish asosida tadqiqot o'tkazgan?

- a) F. Hobson
- b) Dj. Skali
- c) A. Bantella
- d) B. Jons

8. Dj. Skali tadqiqotlariga ko'ra iqtisodiy o'sish necha % dan oshmasligi ma'lum bo'ldi?

- a) 0.4
- b) 0.3
- c) 0.6
- d) 0.5

9. Soliqlar davlat budjetining daromadlar qismini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda qaysi funksiya bilan ishlaydi?

- a) Optimal
- b) Fiskal
- c) Vertikal
- d) TJY

10. Qaysi omil iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni muhim shakli hisoblanadi?

- a) Budjet
- b) Kredit
- c) Soliq imtiyozlari

d) Soliq

11. AQSH da nechinch yildan beri investitsion kreditlar qo'llanib kelinadi?

a) 1965

b) 1962

c) 1960

d) 1959

12. Qaysi davlatda soliq chegirmalari 7% dan 20% gacha o'zgarib turadi?

a) Kanada

b) Germaniya

c) Rossiya

d) Fransiya

13. ... davlatida ITTLI qo'shimcha xarajatning 50% ga teng miqdorda foyda soliq qisqartiriladi?

a) O'zbekiston

b) Gruziya

c) Fransiya

d) Germaniya

14. AQSH da 13-17 yoshdagi har bir o'quvchiga qancha miqdorda soliq imtiyoz joriy etilgan?

a) 500\$

b) 700\$

c) 850\$

d) 600\$

15. Respublikamizda iqtisodiy rivojlanishni tartibga solish maqsadida ... tizimidan keng qo'llaniladi?

a) Kredit

b) Soliq imtiyoz

c) Bozor iqtisodiyoti

d) Davlat budjeti

Nazorat uchun savollar

1. Davlat byudjeti nima va uqanday vazifalarni bajaradi?

2. Davlat byujetini moliyalashtirish manbalari nimalardan iborat?

3. Byudjet orqali davlat iqtisodiyotga qanday ta'sir ko'rsatadi?

4. *Soliqlar va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi aloqadorliklarni tushuntirib bering?*
5. *Soliqlarning vazifalari nimalardan iborat?*
6. *Soliq imtiyozlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usuli va vositasi ekanligini tavsiflab bering?*
7. *Tezlashtirilgan Amortizatsiyani shaklidagi imtiyozlar mazmunini yoritib bering?*
8. *ITTLI ni ra'gbatlantirishda qanday soliq usullari va shakllari mavjud?*
9. *O'zbekistonda asosiy soliq imtiyozlarini sanab o'ting.*
10. *O'zbekistonda byudjet-soliq vositalari orqali iqtisodiyot davlat tomonidan qanday tartibga solinishini tushuntirib bering.*

IX BOB. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISHNING PUL-KREDIT SIYOSATI

- 9.1. Pul va pul muomalasi, pulga bo'lgan talab va pul taklifi.
- 9.2. Kredit va bank tizimining vazifalari.
- 9.3. Pul-kredit siyosati vositalarining iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli.

Taynach iboralar: pul, pulning vazifalari, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori, pul muomalasi, pul emissiyasi, kredit, kreditning turlari, bank krediti, bank, Markaziy bank, tijorat banki, bank turlari, monetar siyosat, monetar vositalar, xalqaro kredit.

9.1. Pul va pul muomalasi, pulga bo'lgan talab va pul taklifi

Pul – umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi tovardir. **Pul — bu hamma tovarlarni sotish va sotib olish mumkin bo'lgan, umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi maxsus tovardir.**

Pulning mohiyatini to'laroq tushunish uchun uning quyidagi **asosiy vazifalarini** ko'rib chiqamiz: 1) qiymat o'lchovi; 2) muomala vositasi; 3) boylik to'plash vositasi; 4) to'lov vositasi.

Tovar almashuv qiymatining pul bilan ifodalanishi uning narxini anglatadi. Tovarining almashuv qiymatini o'lchash uchun muayyan miqdordagi pul materialini birlik qilib olish zarur. Bunday birlik **narxlar o'lchovi (masshtabi)** deb ataladi. Pul muomaladan chiqarilganda **boylik to'plash** vazifasini bajara boshlaydi. Natural xo'jalik sharoitida boylik to'plash, jam'garish mahsulot jam'garish shaklida amalga oshirilgan. Tovar xo'jaligining rivojlanishi boylik to'plashning pul jam'garish shaklini keltirib chiqaradi.

Tovarlar nasiyaga to'lov muddati kechiktirib sotilganda, pul **to'lov vositasi** vazifasini bajaradi. Pulning bu vazifasi tovar muomalasi doirasi bilan cheklanmay, pul qarz berilganda, renta va soliqlarni to'lashda ham to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Qog'oz pullar, veksellari va banknotlar — pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan kelib chiqqan.

Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.

Mamlakat **pul tizimining** muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) milliy pul birligi (so'm, dollar, iena, funt sterling, marka va h.k.);

2) naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga vakredit pullar tizimi;

3) pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;

4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. **Naqd pul muomalasida** bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. **Naqd pulsiz hisoblar** cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. **Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi** naqd va kredit pullarni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. **Muayyan davrda (masalan, bir yil davomida) sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi.**

2. **Pul birligining aylanish tezligi.**

3. **Kreditning rivojlanganlik darajasi, puldan to'lov vositasi sifatida foydalanish.**

Pul bozori – moliyaviy bozorning tarkibiy qismi bo'lib, unda pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar harakati ularga bo'lgan talab va taklif ta'sirida uyg'unlashtiriladi. Pul bozori turlari:

- Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) bozori.
- Kredit resurslari bozori.
- Banklararo depozitlar bozori.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli, muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun $M_1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismi tushunchasidan foydalaniladi.

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M_0 – naqd pullar;

$M_1 = M_0 +$ tegishli hisob varaqalaridagi pul qoldiqlari, mahalliy budjetlar mablag'lari, budjet, jamoa va boshqa tashkilot mablag'lari;

$M_2 = M_1 +$ banklardagi muddatli omonat(jamg'arma)lar;

$M3 = M2 + \text{chiqarilayotgan sertifikatlar} + \text{aniq maqsadli zayom obligatsiyalari} + \text{davlat zayom obligatsiyalari} + \text{xazina majburiyatlari}.$

Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.

Pul massasi – bu naqd va naqdsiz shaklda mavjud bo'lgan, belgilangan vazifalarni bajaruvchi barcha pul vositalari yig'indisidir. Yalpi pul taklifi iqtisodiyotdagi mavjud barcha pullar miqdori bilan aniqlanadi. Pul taklifi pul multiplikatori yordamida hisoblanadi. Pul multiplikatori – bu tijorat banklar tizimi muomaladagi pul massasini ko'paytirish uchun foydalanish mumkin bo'lgan ortiqcha ehtiyotlar bir qismi va yangi qarz (yoki qimmatli qog'ozlarni sotib olish) taqdim qilish yo'li bilan berilgan muddatsiz qo'yilmalar summasidir. U bir soni (1) ning ehtiyotlar, majburiy normasiga bo'lingan miqdoriga teng. Mazkur ko'rsatkich pul asosi o'zgargan holda pul massasi hajmi qanchaga o'zgarishini ko'rsatadi.

$m=D=E*m, E=A-R$ bunda

m – pul multiplikatori;

D – pulning joriy hisobda eng yuqori darajada ko'payishi;

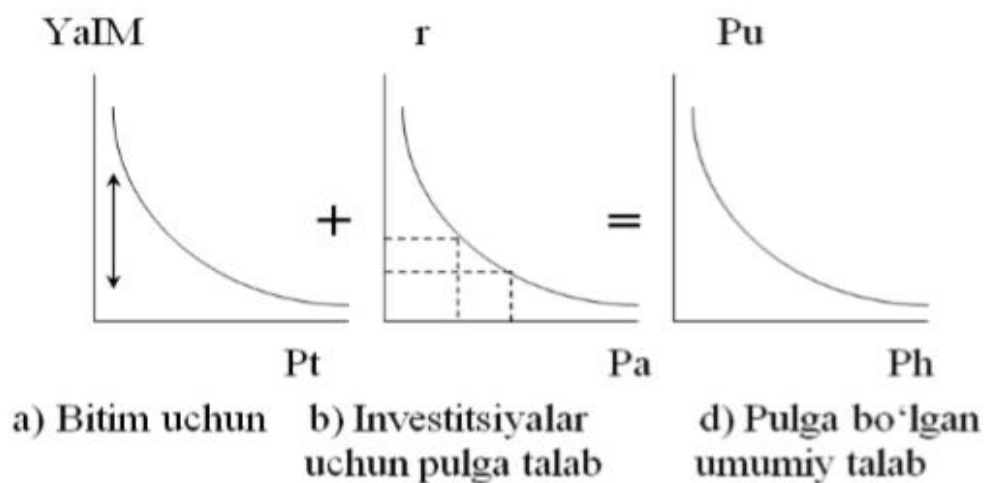
R – ehtiyotlar normasi;

E – ortiqcha ehtiyotlar.

Pul tarkibiy qismlari nuqtayi nazaridan naqd pullar – metall va qog'oz pullardan iborat bo'ladi. Naqd pullar bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlarda umumiy pul massasining 5-7 foizini, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamdo'stlik davlatlarida 30– 35% ni tashkil qilgan. Monetaristik yondashuvga ko'ra Fisher tenglamasida Transaksion deb nomlanadigan pulga talab hisobga olinadi. Bu talab pulning muomala vositasi vazifasidan kelib chiqadi. Pulga Transaksion talab – tovar va xizmatlarni sotib olishga xizmat qilishi sababli, u bitimlar uchun pulga talab ham deyiladi. shunday ekan, pulga talab – bu bitimlar uchun (P_t) va aktivlar tomonidan pulga talab (P_a) ni o'z ichiga oladi. Aholi o'zlarining hisoblariga navbatdagi pul oqimi kelib tushguncha, kundalik ehtiyojlari uchun qo'llarida yetarlicha pulga ega bo'lishi zarur. Korxonalarga ish haqi to'lash, material, yoqilg'i sotib olish va shu kabilar uchun pul kerak bo'ladi. Shu barcha maqsadlar uchun zarur bo'lgan pul bitim uchun pulga talab deyiladi. Bitim uchun zarur bo'lgan pul miqdori nominal YaIM hajmi bilan aniqlanadi, ya'ni u nominal YaIM qiymatiga mutanosib ravishda o'zgaradi. Aholi va korxonalarga ikki holda bitim uchun ko'proq pul talab qilinadi: narxlar

o'sganda va ishlab chiqarish hajmi ko'payganda. Kishilar o'zlarining moliyaviy aktivlarini har xil shakllarda, masalan, korporatsiya aksiyalari, xususiy yoki davlat obligatsiyalari shaklida ushlab turishi mumkin. Demak, aktivlar tomonidan pulga talab ham mavjud bo'ladi.

Aktivlar tomonidan pulga talab foiz stavkasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi. Foiz stavkasi past bo'lsa, kishilar ko'proq miqdordagi naqd pulga egalik qilishni afzal ko'radi. Aksincha, foiz yuqori bo'lganda pulni ushlab turish foydasiz va aktivlar shaklidagi pul miqdori ko'payadi. shunday qilib, pulga bo'lgan umumiy talab, aktivlar tomonidan pulga bo'lgan talab va bitim uchun pulga bo'lgan talabning miqdori bilan aniqlanadi.

Keyns nazariyasida pulga bo'lgan talabni iqtisodiyot subyektlari o'z boyligining bir qismini likvidli pul aktivlari shaklida saqlashiga moyilligidan kelib chiqib aniqlashga harakat qilinadi. Bunda pulni likvidli shaklda saqlashning transaksion (to'lov vositasi sifatida foydalanish), ehtiyotkorlik (ko'zda tutilmagan xarajatlar bo'lishini hisobga olish) va olib-sotarlik (moliyaviy aktivlarning kelgusidagi bozor qiymati noaniqligi va yo'qotishdan qochish xohishi) motivi asosida unga bo'lgan talabni aniqlashga harakat qilinadi. Keyns pulga bo'lgan talabni nominal daromad va ssuda foizi normasiga bog'liq deb hisoblaydi: nominal daromad pulga bo'lgan talabga tog'ri mutanosiblikda, ssuda foizi normasi esa teskari mutanosiblikda ta'sir ko'rsatadi. Keyns fikricha, muomaladagi pul miqdorining ko'payishi boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda foiz stavkasi darajasi pasayishini keltirib chiqaradi. Bu tadbirkorlar uchun kreditlar arzonlashganini bildiradi, investitsiyalar o'sishi ro'y beradi va natijada YaIM o'sishi kuzatiladi. YaIMning o'sishi pulga bo'lgan talabni kengaytiradi va

foizning muvozanatli stavkasini oshiradi. Monetaristlar qarashicha, aynan pul muomalasi ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasini belgilab beradi.

Iqtisodiy fanda tovar qiymatining negizini nima tashkil qiladi degan savolga javob berishda ikki xil yo‘nalish mavjud bo‘lib, ular o‘rtasida doimiy munozaralar bo‘lib kelgan. Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari qarashicha, tovarlarni ayriboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan, ya’ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o‘lchanadi. Ijtimoiy zaruriy ish vaqti ishlab chiqarishning mavjud ijtimoiy normal sharoitida va shu jamiyatda mehnat mahorati va jadalligining o‘rtacha darajasida naflilikka ega bo‘lgan biron tovarni tayyorlash uchun talab qilinadigan ish vaqtidir. Ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoiti muayyan turdagi tovarlarning aksariyat qismi yaratiladigan sharoitdir. Bu odatda o‘rtacha sharoit, faqat shu sharoitda o‘rtacha mahoratga ega bo‘lgan va o‘rtacha jadallik bilan ishlaydigan ishlab chiqaruvchi bir soatlik mehnati mobaynida bir ijtimoiy normal sharoitga mos qiymat vujudga keltiradi. Xodimning mahorati va mehnatining jadalligi jamiyatda qaror topgan o‘rtacha darajadan yuqori yoki pastroq bo‘lsa, bu holda bir soatlik mehnat mobaynida yaratgan qiymat tegishlicha ko‘p yoki kam bo‘ladi. Qiymatning mehnat nazariyasiga ko‘ra ijtimoiy zarur ish vaqti o‘ziga xos ijtimoiy mehnat me‘yori rolini o‘ynaydi. Bu me‘yor bozorda aniqlanadi va tovar ishlab chiqaruvchilar unga amal qilishlari zarur. Keragidan ortiqcha mehnat sarflari jamiyat tomonidan e’tirof etilmaydi. Bozorda muayyan turdagi tovarlarning asosiy massasini ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lganidan amaldagi ortiqcha mehnat sarflariga hech kim haq to‘lamaydi. Tovar qiymatida oddiy mehnat ifodalanadi. Oddiy mehnat deganda, maxsus tayyorgarlik talab qilmaydigan mehnat tushuniladi. U shunday boshlang‘ich negizki, boshqa mehnat turlari malakasi jihatidan unga tenglashtiriladi. Binobarin, murakkab mehnat darajasiga ko‘tarilgan yoki ko‘paytirilgan oddiy mehnat sifatida namoyon bo‘ladi. Murakkab mehnatni oddiy mehnatga tenglashtirish bozorda individual sarflarni ijtimoiy zarur sarflariga tenglashtirish bilan birga sodir bo‘ladi. Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari – tovar xo‘jaligi sharoitida ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi aloqalarni tartibga soluvchi, obyektiv qiymat qonunini mavjud bo‘lishini tan oladi. Ular fikriga ko‘ra, bu qonunga binoan tovar ishlab chiqarish va ayriboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni ularning individual mehnat sarflari bilan

ijtimoiy zarur mehnat sarflari o'rtasidagi farqqa bog'liq holda tabaqalashtiradi, sarflarni kamaytirgan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi va iqtisodiy resurslar hamda ishchi kuchining tarmoqlar va sohalar bo'yicha taqsimlanishini tartibga solib turadi. Masalan, eng yuqori mehnat unumdorligiga erishgan ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini ijtimoiy zarur sarflaridan kamroq, lekin ayrim individual sarflaridan yuqori narxlarga sotishlari va yuqori foyda olishlari mumkin. Qiymat qonuni muhim iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni bajaradi.

Bular:

- tovar ishlab chiqaruvchilarni tartibga solish;
- mehnat unumdorligi o'sishini rag'batlantirish;
- ishlab chiqaruvchilarni ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan tabaqalashtirish.

Qiymat qonunining tartibga solib turuvchi vazifasi raqobat kurashi natijasida bozor narxlarining stixiyali ravishda tebranib, ularning ijtimoiy qiymatdan farq qilib turishidan iborat.

Shunday qilib, tovarlar narxining ular qiymatidan farq qilishi tovar ishlab chiqaruvchilarning xohishi bilan sodir bo'lmay, balki obyektiv qiymat qonunining kuchi ta'siri ostida ro'y beradi. Qiymat qonunining resurslarni taqsimlashni tartibga solib turish vazifasi shundan ko'rinadiki, jamiyatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslar foyda normasi past bo'lgan tarmoqlardan uning normasi yuqori bo'lgan boshqa tarmoqlarga to'xtovsiz o'tib turadi. Neoklassik nazariyada tovar nafliligiga ustuvorlik beriladi. Ular fikricha xaridor tovar qiymatini uning nafliligidan izlaydi. Italyan iqtisodchisi F. Galiani (1728 – 1787) nazariy tasavvuricha eng yuqori naflilikka ega bo'lgan tovarlar masalan, oziq - ovqat mahsulotlari shunday yuqori qiymatga ham ega bo'lishi zarur. Biroq klassik iqtisodiy nazariyada A. Smit bunday o'zaro bog'liqlik haqiqatga tog'ri kelmasligini qayd qilgan. Uning qarashi "Smit paradoksi" nomini olgan: agar buyumning qiymati uning nafliligiga bog'liq bo'lsa, nima uchun normal sharoitda eng yuqori nafli samaraga ega bo'lgan ne'matlar (non, suv, sut) inson uchun juda nisbiy naflilikka ega bo'lgan qimmatliklar (brilliant)ga qaraganda past baholanadi. XIX asr oxirlarida bir qator iqtisodchilar (U. Djevons, A. Marshall, K. Menger, F. Vizer, E.fon Bem. Bavrek, L. Valras) mazkur muammoning nazariy yechimini keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi tushunchasini kiritish orqali topishga harakat qiladi. Bu tushunchaga ko'ra, moddiy boyliklar qiymati aniq olingan inson uchun ularning foydalilik darajasi bilan aniqlanadi. Bunda gap foydali

bo‘lishning umumiy miqdori tog‘risida emas, balki ne‘matning qo‘shilgan miqdori nafliligi haqida ketadi. Yuqorida qarab chiqqanimizdek, qiymatning mehnat nazariyasiga ko‘ra, mehnat sarflarining ijtimoiy zaruriy darajasi faqat bozorda, ayriboshlashda yuzaga chiqadi. Qiymat faqat bozorda almashuv qiymat ko‘rinishida o‘zining ifodalanish shaklini oladi. U ishlab chiqarishda yaratiladi, bozorda esa namoyon bo‘ladi. Shu yerda qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyotchilari qarashlari bilan qarama-qarshilik paydo bo‘ladi. Uning mohiyati nimadan iborat? Agar tovar bozorda sotib olinsa, bu kimdir tovar ishlab chiqarishga ketadigan sarflarni ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari sifatida baholashi natijasida emas, balki mazkur tovar xaridor uchun foydali samaraga ega bo‘lishi sababli ro‘y beradi. Kishilar tomonidan juda xilma-xil iqtisodiy ne‘matlar (hamda xizmatlar) ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflanganligi uchun emas, balki ushbu ne‘matlar naflilikka ega bo‘lishi sababli qadrlanadi va u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflari faqat shu sababli amalga oshiriladiki, kishilar aniq nafliliklarga ehtiyoj sezadi. U yoki bu mehnat sarflarining ijtimoiy zarurligi kim tomonidan yoki nima bilan aniqlanadi? Oddiy qilib bozor tomonidan! - deb, javob berish tog‘ri, lekin bu juda umumiy javob. Keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari fikrlariga ko‘ra, “faqat tovarning nafliligi,” “mehnat sarflariga” ijtimoiy zaruriy deb nomlanadigan xarakter berishi mumkin.

Keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga tog‘ri kelmasligi turli xil iste‘mol qiymatlarini yoki nafliliklarni hisobga olish muammosi bilan bog‘liq. Keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari, naflilikning ikki turini ajratib ko‘rsatish zarur deb hisoblaydi. a) tug‘ma foydalilik, ya‘ni ne‘matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarni qondirish layoqati; b) aniq foydalilik, bu ne‘mat mazkur nusxasi foydaliligining subyektiv bahosini bildiradi. Bu subyektiv baho ikki omilga bog‘liq; mazkur ne‘matning mavjud zaxirasi va unga bo‘lgan ehtiyojning to‘yinganlik darajasi. Keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi tarafdorlari subyektiv foydalilik miqdorini hisoblashda G.Gossen qonunidan foydalanadi (nemis iqtisodchisi, 1810 – 1858 y). Bu qonunga binoan, ehtiyoj qondirilib borilishi bilan «to‘yinganlik darajasi» o‘sadi, aniq qo‘shilgan miqdor nafliligi esa tushadi («zaruriy ehtiyoj» darajasi). Bu mazkur ehtiyojni qondiruvchi har bir navbatdagi qo‘shimcha ne‘mat oldingisiga qaraganda kamroq naflilikka ega

bo'lishini bildiradi, ne'matlar zaxirasi cheklangan bo'lganda esa uning «zaruriy ehtiyojini» qondiruvchi keyingi nusxasi mavjud bo'ladi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, mazkur turdagi ne'mat qiymati, eng zarur ehtiyojni qondiruvchi keyingi nusxaning nafliligi bilan aniqlanadi. Tovarlar qanchalik ko'p bo'lsa, uning har birligi qadr - qiymati shunchalik kam bo'ladi. Ne'matning umumiy iqtisodiy qadr-qiymati uning qo'shilgan miqdori nafliligi va umumiy miqdorning ko'paytmasiga teng keladi. Qandaydir ne'mat birligining, qadr- qiymati Aynan shu birlikning muhimlik darajasi bilan aniqlanadi. Yangi klassiklar naflilikning pasayib borish qonunini ham aniqlaydiki, unga ko'ra iste'mol qilingan ne'matning navbatdagi birligi nafliligi pasayib boradi (oldingisiga qaraganda). Keyingi (qo'shilgan miqdor) naflilik – bu talab narxi, ishlab chiqarish xarajatlari esa taklif narxidir. Agar qaysidir tovar bozorida uning taklifi talabdan ortiq bo'lsa, bunda narx qonuniy ravishda tushadi. Aksincha talabning taklifdan ortishi tovar narxini yuqoriga ko'taradi, taqchillik ne'matlar kamyobligini kuchayishini anglatadi, uning keyingi birligi nafliligi esa ortadi.

Qiymat va narx nazariyasida yangi yo'nalishni boshlab bergan kishi, mashhur ingliz iqtisodchisi A.Marshall hisoblanadi. U qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining bir tomonlama yondashuvga asoslanganligini qiymatni faqat naflilik bilan tushuntirishida ko'rdi. A.Marshall keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasini, talab va taklif hamda ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan bog'lashga harakat qildi. A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlarini sintez qilish (umumlashtirish) zarurligi haqidagi fikri juda mashhur. Yangi klassiklarning qiymat va narxning bir negizli (monistik) nazariyasini yaratishga urinishdan chekinish xususan A.Marshall ishlari bilan bog'liq. Bunday yagona manba, masalan, klassiklar nazariyasida mehnat, marjinalistlarda qo'shilgan miqdor nafliligi hisoblanadi. A.Marshall nazariyasida esa qiymat va narx ham talab (qo'shilgan miqdor nafliligi) va ham taklif (tovar ishlab chiqarish xarajatlari) tomonida yotuvchi bozor kuchlari o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi. A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi. shunday qilib, A.Marshaldan boshlab iqtisodiyot nazariyasida qiymatning tub asosini qidirib topishdan chekinish ro'y beradi va funksional tahlilga, ya'ni bir vaqtda narx va talab – takliflarning o'zaro ta'sirini aniqlashga o'tildi.

9.2. Kredit va bank tizimining vazifalari

Kredit bo'sh turgan pul mabla'glarini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish sharti bilan qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital ssuda kapitali deyilsa, uning harakati kreditning mazmunini tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki sub'yekt o'rtasida, ya'ni pul egasi (qarz beruvchi) va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Kredit resurslarining asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

- 1) korxonalarning amortizatsiya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
- 3) korxonalarning ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy ra'gbatlantirish fondlari;
- 4) korxonalar foydasi. Ular davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek, uning tegishli qismi korxona ehtiyojlari uchun foydalanilguncha bankdagi hisoblarida saqlanadi;
- 5) bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;
- 6) aholining bo'sh pul mabla'glari. Kreditning bir qator vazifalari mavjud:

Birinchidan, kredit qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mabla'glari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mabla'glar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi.

Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini bajaradi.

Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan muomala xarajatlarini tejash vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali iqtisodiy o'sishni ra'gbatlantirish vazifasini bajaradi.

Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy sub'yektlar faoliyati ustidan nazorat qilish vazifasini bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi — iqtisodiyotni tartibga

solishdir. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi.

Kredit turli shakllarda amalga oshiriladi. Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki — pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylanmasida bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini o'z ichiga oluvchi pul kreditidan keng foydalaniladi.

Bank krediti — pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilar (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori)ga pul ssudalari shaklida beriluvchi kredit. Bank krediti yo'nalishi, muddati va kredit bitimlari summasi bo'yicha cheklanmaydi. Uning foydalanish sohasi ham juda keng, tovar muomalasidan tortib kapital jam'garilishigacha xizmat qiladi.

Xo'jaliklararo kredit — bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriluvchi kredit. U korxonalarning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalaridagi munosabatlari, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bog'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti — korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning bir- biriga beradigan krediti. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti — xususiy shaxslarga, birinchi navbatda, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladigan kredit. U chakana savdo magazinlari orqali tovarlarning haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun ancha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti — ko'chmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi kredit. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti — davlat pul mabla'glari qarziori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadigan kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli. Davlat krediti mabla'glari manbai bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklidan, avvalo, davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun foydalaniladi.

Xalqaro kredit- ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyon etuvchi shakli. Xalqaro kredit tovar yoki pul

(valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiyl firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviyl tashkilotlar hisoblanadi.

So‘nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, forfeiting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing- bu kreditning pulsiz shakli bo‘lib, odatda, ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to‘lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat. Lizing bo‘yicha bitimlar 1 yildan to 10 yilga qadar tuzilishi mumkin. Odatda, ishlab chiqarish vositalarini ularning egalari bevosita emas, balki maxsus lizing kompaniyalari orqali ijaraga beradilar.

Faktoring- boshqa iqtisodiy sub‘yektlarning qarzдорlik bo‘yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari. Bunda bank korxonalarning «debitorlik hisob varaqalari»ni o‘zi uchun foydali shartlar asosida naqd pulga sotib oladi, keyin esa bu qarzlarni qarzдорdan undirib oladi.

Forfeiting-faktoring munosabatlarining uzoq muddatli shakli. Bunda qarzдорlik bo‘yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o‘tgandan so‘ng undirishi mumkin bo‘ladi⁴⁶.

Trast-bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo‘yicha operatsiyalar majmui. Kredit berish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- ssuda berishning maqsadli tavsifi;
- kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi;
- ssudaning moddiy ta‘minlanganligi va to‘lovliligi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta‘minlashda banklar muhim rol o‘ynaydi. Banklar pul mabla‘glarini to‘plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shu‘gullanuvchi iqtisodiy muassasadir. Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo‘lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi, odatda, ikki bosqichli bo‘lib, o‘z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq otgan shaxobchalarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

⁴⁶ Schultz T. The Emerging Economic Science and Its Relation to High School Education // The High School in a New Era.1958.

Davlat banki Markaziy bank hisoblanadi. Markaziy bank quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) boshqa bank muassasalarining majburiy zaxiralarini saqlaydi. Bu zaxiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin- valyuta zaxiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi;

2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob- kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi;

3) davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi;

4) barcha banklar faoliyatini uy'gunlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi;

5) xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi;

6) pul taklifi ustidan nazorat qilish mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi, milliy valyutani muomalaga chiqaradi. Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi⁴⁷.

O'zbekiston Markaziy banki o'zining asosiy vazifalarini bajarish bilan bir qatorda, bank xizmatlarini erkinlashtirishga qaratilgan siyosatni ham olib boradi. Bank tomonidan pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valyuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxiratalablari vositalari ham ishga solinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishini ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy jihatdan foydaliligi va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aktsionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra, faoliyatning biron-bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Xalq banki-mamlakatda omonat ishlarini tashkil etish, naqd pulsiz

⁴⁷ Ходиев Б.Ю., Шодмонов Ш.Ш., Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, Тошкент "Barkamol fayz media" 2017. – 783 б.

hisob-kitob qilish va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirish, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berish kabi operatsiyalarni amalga oshiradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxona va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalarga kredit berishda qatnashadi, yi'gma valyuta rejasining ijrosi, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslaShuvi bo'yicha investitsion va ipoteka banklarini ajratibko'rsatish lozim.

Investitsion banklar-maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan, davlat va tadbirkorlar)ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxona (milliy va chet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi⁴⁸.

Ipoteka banklari - bu ko'chmas mulk (er va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalari. Ipoteka bankining resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

9.3. Pul-kredit siyosati vositalarining iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli

Davlatning kredit tizimi ustidan ham ma'lum nazorat o'rnatishi muhim ahamiyatga egadir. Buning uchun pul emissiya qilish huquqiga ega bo'lgan va pul muomalasini tartibga soladigan Markaziy Bank tashkil etilgan. Bundan tashqari, davlat ixtiyorida bir qancha ixtisoslashgan banklar bo'lishi lozim.

Oqibatda, ishbilarmonlarning bank operatsiyalarini kredit va moliyaviy tizim orqali tartibga solish imkoniyati vujudga keladi.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida kredit-pul siyosati sohasida quyidagi ustuvor yo'nalishlarni

⁴⁸ Ходиев Б.Ю., Шодмонов Ш.Ш., Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, Тошкент “Barkamol fayz media” 2017. – 783 б.

amalga oshirish asosiy vazifalar qilib belgilandi:

- Markaziy bank boshchiligida hamda keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklar ikki bosqichli tizimini vujudga keltirish, respublika hududida yirik chet el banklarining bo‘limlari hamda vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoitlarni yaratish;
- barqaror pul muomalasini ta’minlash, kredit va nakd pul emissiyasi, jami pul massasining asossiz o‘shishini keskin cheklash;
- O‘zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar hamda imkoniyatlarni yaratish⁴⁹.

Ushbu ustuvor yo‘nalish va chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida “Banklar va bank faoliyati tog‘risida”gi Qonun qabul qilindi. Uning asosida ikki bosqichli bank tizimi amalda shakllandi. Markaziy bank emissiya banki bo‘lib, uning zimmasiga boshqa rivojlangan mamlakatlardagi markaziy banklarga xos bo‘lgan vazifalar yuklatildi. Sobiq tarmoq doirasida ish yurituvchi davlat banklari tugatilib, Agrosanoat banki va sanoat-qurilish banki ixtisoslashtirilgan hissadorlik-tijorat banklariga aylantirildi. Shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki tuzildi va u muvaffaqiyatli ish olib bormoqda.

Hozirgi davrda, jahon bank amaliyotida pulga bo‘lgan talab va taklifni, xususan, pul massasi, moliya bozorlari hamda bank tizimi likvidligini samarali tartibga solishda ochiq bozordagi operatsiyalar, hisob stavkasi siyosati, majburiy zaxiralar siyosati, valyuta siyosati kabi bozor iqtisodiyotining bir qator zamonaviy vosita va mexanizmlari keng qo‘llanmoqda.

“O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki tog‘risida”gi Qonunda monetar siyosatning:

- ochiq bozordagi operatsiyalari;
- Markaziy bankning hisob operatsiyalari;
- Markaziy bankning operatsiyalari bo‘yicha foiz stavkalari;
- majburiy rezerv talablari va Markaziy bankning qayta moliyaviy ta’minlash kabi vositalari qayd etilgan.

Pul-kredit siyosatining vositalari - Markaziy bank tomonidan pulga bo‘lgan talab va taklifni tartibga solish hamda pul-kredit siyosatini amalga

⁴⁹ Ходиев Б.Ю., Шодмонов Ш.Ш., Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, Тошкент “Barkamol fayz media” 2017. – 783 б.

oshirish mexanizmidir. O‘z navbatida, ushbu vositalar bevosita va bilvosita turlarga bo‘linadi. Bevosita vositalar – Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga nisbatan foiz stavkalari yoki kredit miqdorini belgilash va cheklashdan iborat bo‘lgan ma‘muriy usullardir. Bilvosita vositalar esa – Markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasida ixtiyoriy ravishda foydalaniladigan, ya‘ni bozor orqali pulga bo‘lgan talab va taklifni o‘zgartirish, muomaladagi pul massasi miqdori va banklarning to‘lovga qobiliyatligini tartibga solish usulidir. Bevosita vositalarga - foiz stavkalarini chegaralash, maqsadli kreditlar, har bir bank uchun kreditning yuqori chegarasini belgilash kabi ma‘muriy usul va choralar kiradi⁵⁰. Ular bir qator kamchiliklarga ega bo‘lib, bozor iqtisodiyoti sharoitlariga mos kelmaydi. Xususan, ular har bir bankka nisbatan qo‘llanuvchi yakka tartibdagi nazorat qilish chorasi bo‘lib, moliya bozorida raqobatni bog‘ib qo‘yadi, moliya sohasining rivojlanishini susaytiradi va banklarning moliyaviy vositachilik rolini pasaytiradi. Shuningdek, bir qator banklar ustidan nazoratning o‘rnatilishi natijasida alohida tarmoq va hududlarda kreditlashtirish samarasini pasaytiradi, katta miqdordagi moliyaviy mabla‘glarning nazorat qilib bo‘lmaydigan sohaga, ya‘ni xufiyona iqtisodiyotga yoki xorijga chiqib ketishiga olib keladi.

Bilvosita vositalarga - ochiq bozordagi operatsiyalar (davlatning va Markaziy bankning qimmatli qog‘ozlarini birlamchi bozorlarda sotish), ikkilamchi bozordagi operatsiyalar (bevosita oldi-sotdi yoki REPO operatsiyalari), qayta moliyalash siyosati, majburiy zaxira talablari, valyuta siyosati, kredit auktsionlari, valyuta svoplari, veksellarni qayta hisobga olish mexanizmi, lombard yoki overdraft mexanizmlari va boshqalar kiradi. Ular bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladi va bevosita vositalarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Jumladan, Markaziy bankka pul-kredit siyosati samaradorligini oshirish, pul massasi, moliya bozorini samarali tartibga solish, davlatning kreditni taqsimlash va pul-kredit orqali boshqarish jarayonlariga aralashuvini kamaytirish, moliya bozorining rivojlanishi va kengayishiga, banklarning vositachilik rolini oshirish, kapital qo‘yilma va moliyaviy jam‘garmalar hajmining ko‘payishiga qo‘shimcha qulayliklar yaratadi.

Markaziy bank o‘zining va davlatning qimmatli qog‘ozlarini, xorijiy

⁵⁰ Ходиев Б.Ю., Шодмонов Ш.Ш., Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, Тошкент “Barkamol fayz media” 2017. – 783 б.

valyutalarni erkin sotish va sotib olish, mabla'glarni depozitlarga jalb qilish va qaytarish, majburiy zaxira talablari me'yorini va qayta moliyalash stavkasini o'zgartirish orqali banklarning moliyaviy holatiga ta'sir qiladi (9.3.1-jadval).

Markaziy bank yuqorida qayd etilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali muomaladagi ortiqcha pul massasi hajmini iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan miqdorgacha kamaytiradi. Pul massasining kamayishi hisobiga inflyatsiya darajasi pasayadi va milliy valyuta kursining barqarorligi oshadi. Bu esa, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchining tobora oshishiga, mamlakatda jam'garmalar va iqtisodiy faollikning o'sishi, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va makroiqtisodiy barqarorlikning mustahkamlanishiga qulay shart-sharoitlar yaratadi.

9.3.1-jadval

Monetar siyosat vositalarining turlari⁵¹

Bevosita vositalar	Bilvosita vositalar
Foiz stavkalarini chegaralash	Ochiq bozordagi operatsiyalar
Maqsadli kreditlar	Majburiy zaxiralar
Har bir bank uchun kreditlash miqdorini belgilash	Veksellarni qayta hisobga olish mexanizmi
Har bir bank uchun hisobga olish me'yorlarini belgilash va boshqalar	Qisqa muddatli depozitlar mexanizmi
	Kredit auksionlari
	Lombard va overdraft mexanizmlari
	Valyuta svoplari va bevosita oldi-sotdi operatsiyalari

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, pul-kredit siyosatini amalga oshirishda bilvosita vositalar ixtiyoriy ravishda qo'llanilishi va sonining ko'pligi jihatidan bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq javob berishi bilan bevosita vositalarga nisbatan afzalligi yaqqol ko'rinmoqda. Shu bois hozirgi paytda jahonning eng taraqqiy etgan davlatlarida ham pul-kredit siyosatining bilvosita vositalarini takomillashtirish jarayonlari davom etmoqda.

So'nggi yillarda mamlakatimizda monetar siyosat sohasida ham bir qator ijobiy natijalarga erishildi. Xususan, investitsiya loyihalari va davlat byudjeti taqchilligini Markaziy bank kreditlari hisobidan moliyalashtirish

⁵¹ Xalqaro valyuta fondi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

amaliyotiga chek qo'yildi. Bu esa Markaziy bank mustaqilligini oshirdi. Tijorat banklarining bo'sh pul mabla'glarini Markaziy bankning depozit sertifikatlariga va maxsus depozitlariga jalb qilish bo'yicha operatsiyalar muntazam ravishda o'tkazib borilmoqda.

Markaziy bankning obligatsiyalari muomalaga chiqarildi, muomaladagi ortiqcha likvidlikni kamaytirishning bozor mexanizmlari yaratildi, inflyatsiya va foiz stavkalari sezilarli darajada pasaytirildi. Amaldagi mavjud almashuv kurslari birxillashtirilib, milliy valyutaning barqarorligi ta'minlandi. Aholining banklardagi omonatlari miqdori sezilarli darajada o'sdi. 2003 yilda Xalqaro joriy operatsiyalar bo'yicha milliy valyutaning konvertatsiya qilinishi ta'minlanib, XVFning VIII moddasi talablariga zid keluvchi barcha cheklovlar olib tashlandi.

Umuman, 2003 yilda amalga oshirilgan qat'iy monetar siyosat milliy valyuta barqarorligini ta'minlashga, inflyatsiya darajasi va foiz stavkalarini yanada pasaytirishga, pul bozorini rivojlantirish, valyuta bozorini erkinlashtirishga hamda pul mabla'glarining bankdan tashqari muomalasini qisqartirishga yo'naltirildi. O'z navbatida, 2003 yilda depozit operatsiyalari pul taklifi va bank tizimi likvidligini tartibga solishda eng ko'p qo'llanilgan vosita bo'ldi.

O'zbekistonda bank tizimini rivojlantirish va mustahkamlash, banklarning kapitallashuv darajasi, likvidligi, ya'ni to'lov qobiliyatini oshirish uchun oldindan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi doirasida moliya-bank tizimini mustahkamlash bo'yicha talay ishlar amalga oshirildi. Oqibatda, so'nggi ikki yilda tijorat banklarining umumiy kapitali 2 barobar ko'paydi. 2009 yilning o'zida yetakchi banklarning nizom jam'garmalarini oshirish uchun qo'shimcha ravishda 500 milliardso'mdan ortiq davlat mabla'glari ajratildi. Banklarimiz kapitalining yetarlilik darajasi 23 foizdan oshadi. Mamlakatimizda 28 ta tijorat banki "Fitch Reytings", "Mudis" va "Standartend Purs" kabi yetakchi xalqaro reyting kompaniyalarning "barqaror" degan yuqori reyting bahosini olishga muvaffaq bo'ldi.

Umuman, davlat bank-moliya tizimining barqarorligini oshirish tijorat banklarini yirik investitsiya institutlariga aylantirish orqali iqtisodiyotni barqaror va mutanosib rivojlanishi uchun mustahkam shart-sharoit yaratadi.

Nazorat uchun testlar

1. Ustav fondida chet el kapitali 50% dan ortiq bo'lsa necha yilgacha soliqdan ozod etiladi?

- a) 3 yil
- b) 5 yil
- c) 2 yil
- d) 4 yil

2. Nechinchi yilda soliq stavkasi 29% ni tashkil qilgan?

- a) 2006 yil
- b) 2008 yil
- c) 2010 yil
- d) 2011 yil

3. O'zbekiston Respublikasida aholi daromadlariga solinadigan minimal soliq stavkasi qancha?

- a) 13
- b) 11
- c) 16
- d) 15

4. Soliqning nechta vazifasi bor?

- a) 5 ta
- b) 2 ta
- c) 3 ta
- d) 4 ta

5. ... umumiy ekvalent rolini o'ynovchi tovar?

- a) Pul
- b) Kriptovalyuta
- c) Bitcoin
- d) Elektron tijorat

6. Pulning asosiy vazifalari nechta?

- a) 3 ta
- b) 4 ta
- c) 5 ta
- d) 2 ta

7. Pul qachon boylik to'plash vazifasini bajaradi?

- a) Talab oshganda
- b) Muomiladan chiqarilganda

c) Inflatsiya yuz berganda

d) Talab tushganda

8. Tovarlar muddati kechiktirib sotilganda pul nima vazifani bajaradi?

a) Kredit

b) O'lchov masshtabi

c) To'lov vositasi

d) Yalpi talab massasi

9. Pulning tarkibiy qismlari nechta?

a) 5 ta

b) 4 ta

c) 2 ta

d) Yo'q

10. Naqd pul muomalasida nimalar xizmat qiladi?

a) Bank biletlari va metal tangalar

b) Cheklar

c) To'lov kartalari

d) Kriptoalyutalr

11. ... cheklar, kredit kartochkalari, to'lov talabnomalari yordamida amalga oshadi?

a) Pul birligi

b) Naqd pulsiz hisoblar

c) Cheklar

d) Soliqlar

12. Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori nechta omilga bog'liq?

a) 6 ta

b) 4 ta

c) 3 ta

d) 5 ta

13. ... bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyati?

a) Bozor iqtisodiyoti

b) Pul bozori

c) Pul taklifi

d) Davlat budjeti

14. Kredit resurslari nechta manbaga asoslanadi?

- a) 4 ta
- b) 3 ta
- c) 5 ta
- d) TJY

15. Kredit munosabatlari nechta subyekt o'rtasida bo'ladi?

- a) 1 ta
- b) 3 ta
- c) 2 ta
- d) 4 ta

Nazorat uchun savollar

1. Pul nima va u qanday vazifalarni o'taydi?
2. Pul muomalasi qonunini tushuntirib bering.
3. Pul muomalasi davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?
4. Pul emissiyasi nima va u qanday nazorat qilinadi?
5. Kredit nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
6. Kredit turlarini izohlab bering.
7. Markaziy bank qanday vazifalarni bajaradi?
8. Monetar siyosat nima?
9. Monetar vositalar orqali iqtisodiyot qanday tartibga solinadi?
10. O'zbekistonda pul-kredit vositalar orqali davlat iqtisodiyotni qanday tartibga solmoqda?
11. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davom etayotgan sharoitda O'zbekistonda bank tizimini yanada mustahkamlash uchun qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?
12. Pul- kredit vositalar orqali davlat iqtisodiyotni qanday tartibga solmoqda?

X BOB. JAMIYATNING IJTIMOIIY SOHASI VA UNING DAVLAT TOMONIDANTARTIBGA SOLINISHI

10.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli.

10.2. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati.

10.3. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari.

10.4. Davlatning bandlik siyosati va aholini ish bilan ta'minlash.

10.5. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasining o'sishi.

10.6. Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalash.

Tayanch iboralar: Ijtimoiy soha, ijtimoiy-madaniy maqsadlarga davlat xarajatlari, aholini ijtimoiy himoyasigaxarajatlar, hayot kechirish minimumi, eng kam ish haqi, yuqori narx, eng kam pensiya, sog'liqni saqlashga xarajatlar, qashshoqliq.

10.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli

Ijtimoiy soha – bu aholini turmush darajasi, hayot tarzi va ularning farovonligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan tarmoqlar, korxonalar majmuidir. U o'zida xizmatlar sohasining barcha tarmoqlarini (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, ijtimoiy ta'minot, uy-joy kommunal xizmatlari, yo'lovchi tashish transportlari, aloqa) mujassamlashtiradi.

Ushbu soha tarmoqlari va korxonalarining bir qismi bevosita mustaqil xo'jalik yurituvchi korxona va tashkilotlarga ta'lluqli bo'lsa, qolgan qismi davlatga tegishli korxona va tashkilotlar hisoblanadi. Unga mos tarzda, ularning tarkibi va rivojlanishi xo'jalik organlari resurslari, davlat byudjeti resurslari va davlat byudjetdan tashqari fondlari hisobidan moliyalashtiriladi. Ijtimoiy sohaning davlat byudjeti va byudjetdan tashqari fondlardan moliyalashtiriladigan qismiga davlat bevosita tartibga solish ta'sirini ko'rsatadi, qolgan qismiga esa bilvosita qonun chiqarish, qarorlar qabul qilish yo'li bilan ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy sohaning rivojlanganlik darajasi, uning holati avvalam bor

moddiy ishlab chiqarishning rivojlanganligi bilan bog'liqdir. Biroq teskari munosabat ham mavjud, ya'ni o'z navbatida u ishlab chiqarishni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy sohaning rivojlanganlik darajasi davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy munosabatlar tizimi bilan uzviy bog'liqdir.

Hozirgi kunda jamiyatning rivojlanishida ijtimoiy sohaning roli oshib bormoqda. Ijtimoiy sohaning ustun darajada rivojlanib borishi ijtimoiy sohada band bo'lganlar ulushining oshib borishi bunga misol bo'la oladi.

Jamiyat rivojlanishida inson omilining roli muhim bo'lib, u doim oshib boradi. Iqtisodiy o'sishda ilmni va sog'liqni ta'sirini o'sib borishi haqida jahon bankining 1998 - 1999 yillar uchun «Rivojlanishda ilmning xissasi» («Знание на службе развития») nomli hisobotida to'xtalib o'tiladi.

Xodimlarning ma'lumoti, malakasining oshishi YaIM da ushbu omillar hisobiga o'sish ulushida namoyn bo'ladi. Masalan, Amerika iqtisodchisi Y. Denisov taxminiga ko'ra 1929-1982 yillarda milliy daromad o'sishining 14% ma'lumot, malakani oshirish hisobiga 21% mehnat ugumdorligining o'sishi hisobiga erishilgan⁵².

Ishchilar malakasining o'sishi – mehnat unumdorligini oshirishning muhim manbaidir, biroq ishlab chiqaruvchi sog'li'gini mustaxkamlash esa xodimlarning kasalliklari tufayli unumdorlikning pasayishiga va kasallik davri uchun nafaqalar to'lash bo'yicha xarajatlarning qisqarishi olib keladi.

Bu Rossiya Fanlar Akademiyasi Iqtisodiyot institutiga hulosa chiqarishga asos bo'ldi, ya'ni «mamlakatning rivojlanganlik darajasi ijtimoiy sohaga qilingan xarajatlar bilan tog'ridan- tog'ri bog'liqlikda».

G'arbning rivojlangan mamlakatlarida davlat byudjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan 33- 50% tashkil etadi. Masalan, bu ko'rsatkich 2001 yilda: AQSh – 31,9% ni, Buyk Britaniyada – 39,7% ni, Germaniyada – 46,5% ni, Italiyada – 47,2% ni, Fransiyada – 52,1% ni, Shvetsiyada – 59,7% ni, Evropa ittifoqi mamlakatlarida – 46,1% ni tashkil etdi⁵³.

Bundan byudjet xarajatlarining salkam yarmi va undan oshi'gi davlat tomonidan ijtimoiy- madaniy maqsadlarda foydalaniladi.

Rivojlangan davlatning asosiy byudjet xarajatlarini ijtimoiy-madaniy xarajatlar tashkil etadi. Davlat byudjetining ijtimoiy-madaniy xarajatlarini asosini ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy to'lovlar, ya'ni pensiya, nafaqalar to'lovlari tashkil etadi. Masalan, 1999 yilda 1990 yilga nisbatan aholini katta

⁵² www.stat.uz ma'lumotlari asosida shakllantirilgan

⁵³ Мировая экономика и международные отношения, 2022. №11 стр 12.

yoshdagilariga ta'lim berishning o'rtacha yili quyidagicha oshdi: Italiyada 5,5 yildan 13,5 yilgacha, Yaponiyada 9,9 yildan 17 yilgacha, AQSh da 11,3 yildan 19,6 yilgacha.

Shu tarzda XX asrning ikkinchi yarmida umumiy tendentsiyaning rivojlanishi, ya'ni ijtimoiy sohaning rivojlanishida, inson omiliga qo'yilmalarning o'sishida va bular orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda davlatning roli oshib bordi.

Bu sohadagi murakkab va asosiy muammolardan biri – bu vazifalarni chegaralash, ya'ni ko'proq maqsadga muvofiq bo'ladigan qaysi vazifalarni davlatdaga berish va qaysilarini mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'yektlarda qoldirish.

Davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy himoya xarajatlari asosiy rolni egallaydi. MDH va G'arb mamlakatlarida ushbu xarajatlarni taqqoslashda g'arb statistikasida shu guruh xarajatlariga ijtimoiy transfertlardan tashqari sog'liqni saqlash xarajatlari ham qo'shilishini hisobga olish zarur.

Bu holatda nodavlat mulkchilik shaklidagi xo'jalik organlari resurslari hisobiga ijtimoiy himoya xarajatlarining katta qismini moliyalashtirish ko'rinishlariga ega bo'lish lozim.

10.2. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati shu sohadagi bozor va bozor mexanizmi qondira olmaydigan shunday ijtimoiy ehtiyojlar mavjudligi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, bozor pensiya yoshidagi kishilarning ijtimoiy himoyasiga, ishsizlarga, mehnat nogironlariga, tu'gilgandan nogironlarga, ko'p bolali oilalarga yordam berish kabi jamiyat xarajatlariga befarq. Bozor hattoki aholi daromadlari darajasini keskin tabaqalashuvining o'sishiga sabab bo'ladi va mavjud tarixiy madaniy qadriyatlarga bozor befarqlik bilan qaraydi.

Bozor ijtimoiy barqarorlikni ta'minlamaydi. Davlat ijtimoiy sohadagi ishchilar va predmetlar o'rtasidagi, mehnat va kapital o'rtasidagi muammolarni xal etuvchisi sifatida chiqadi.

Bularning hammasi, ijtimoiy soha va uning normal rivojlanishi uchun tartibga solishning bozor mexanizmi bilan davlat mexanizmlarini uy'gunlashtirish zarur ekanligini keltirib chiqaradi. Faqatgina tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlarini optimal uy'gunlashtirish orqaligina samarali natijalarga erishish mumkin. Ijtimoiy sohaning shunday

elementlari mavjudki unda faqat davlat shaxsni har tomonlama rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni samarali boshqarish mumkin. Davlat millatning sog'li'gi uchun, malakali kadrlarni tayyorlash uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Aholini ijtimoiy huquqlarini himoya qilish, mulkchilik huquqlarini himoya qilish ham davlatning zimmasidadir. Faqat davlat shaxsni har tomonlama rivojlanishi bilan bog'liq xarajatlarni samarali usullar bilan tartibga solishi mumkin. Va faqat uning yordami bilangina ijtimoiy yo'naltirilgan bozor tizimini yaratish va aholi daromadlari o'rtasidagi yuqori tabaqalanishlarni qisqartirish mumkin.

O'zbekistonda ijtimoiy madaniy maqsadlarga (aholini ijtimoiy himoyalari bilan birgalikda) umumiy birlashtirilgan byudjet xajmining YaIM ga nisbatida byudjet xarajatlari ko'rsatkichlarining mutanosibligi ijtimoiy sohani tartibga solish va rivojlanishida davlatning roli haqidagi tushunchalarni boyitadi.

O'zbekiston Respublikasining birlashgan (konsolidirovannogo) byudjet resurslarining yarmidan ko'prog'i ijtimoiy madaniy maqsadlarga yo'naltiriladi. Shu sababli, jon boshiga qilinadigan bu xarajatlarning katta qismi byudjetdan tashqari pensiya fondi va bandlik fondlari hisobiga tog'ri keladi. Ijtimoiy-madaniy xarajatlarning va YaIM mutanosibligining qisqarishi pulli ijtimoiy-madaniy xizmatlarni jon boshiga o'sishiga, ya'ni ushbu maqsadda xo'jalik organlari qilayotgan xarajatning o'sishi bilan bog'liq.

10.3. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari

Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning usullari va shakllari ko'pgina omillarga bog'liq. Ulardan: iqtisodiy rivojlanish darajasi, ushbu sohada davlat va nodavlat sektorlarining mutanosibligi, davlatning iqtisodiy siyosati va boshqalar.

Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning asosiy shakllari bo'lib: qonunchilik aktlari, byudjet-kredit va soliq shakllari, ijtimoiy sohaning bir qismini, ya'ni davlatga tegishli bo'lgan korxona va tashkilotlarni tog'ridan-tog'ri boshqarish.

Masalan, MDH mamlakatlarida va shu qatori O'zbekistonda ham ijtimoiy sohani tartibga solishning quyidagi shakllari qo'llaniladi:

- mulkchilik shaklidan qat'iy nazar ishchilar uchun eng kam ish haqi darajasi, pensiya, ish kunining davomiyligi, mehnat tatilining

davomiyligi qonunda belgilash yo‘li bilan tartibga solish;

- byudjet xodimlari uchun va davlat tashkilotlaridagi ishchilar uchun mehnatga haq to‘lash tizimi tariflarini o‘rnatish;
- pensiya, nafaqalar, stipendiyalar darajasini o‘rnatish, urush va mehnat fronti qatnashchilari uchun imtiyozlar tizimini o‘rnatish;
- ishchilar uchun progressiv soliq stavkalarini o‘rnatish;
- ijtimoiy soha tarmoqlari o‘rtasida davlat byudjeti xarajatlari eng optimal proporsiyasini o‘rnatish;
- ko‘proq ijtimoiy-zaruriy maxsulot va xizmatlarning yuqori narxlarini o‘rnatish orqali aholi daromadlarini tartibga solish, inflyatsiya jarayonida esa pensionerlar, davlat ijtimoiy soha ishtirokchilari ishchilarining daromadlarini indeksatsiyalash.

Eng kam ish haqining miqdori iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab belgilanadi. Masalan, G‘arbning rivojlangan mamlakatlarida eng kam ish haqi ancha yuqori ekanligini bilamiz. Biroq Shu o‘rinda turli narx darajalarini ham hisobga olish zarur. G‘arb mamlakatlarda soatbay ish haqining quyi chegarasi soatiga 5 dollar hisoblanadi.

Shu qatorda davlat tomonidan o‘rnatilgan eng kam ish haqi darajasidan aholini turmush darajasini taxlil etishda va mutloq qashshoqlik ko‘rsatgichi sifatida foydalaniladi. Eng kam ish haqi iqtisodiy rivojlanganlik darajasi va bandlikka ham bog‘liqdir. Masalan, Jahon banki mutaxassislari tomonidan mutloq qashshoqlik darajasi aniqlashda aholini bir kunda 2,15 dollar daromad oladigan qisminigina hisobga olishadi.

Quo‘ida rivojlangan mamlakatlar qatori markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda ijtimoiy sohani islohotlar olib borilmoqda, ijtimoiy maqsadlarga daromadlarni taqsimlash munosabatlari o‘zgarmoqda. Asosan pensiya tizimida sezilarli o‘zgarishlar va pensiya islohotlari olib borilmoqda. Pensiya yoshi oshmoqda, davlat pensiya fondi bilan birga nodavlat pensiya fondlari shakllanmoqda. Jam‘garib boriladigan pensiya fondi tizimi joriy etilmoqda.

Shunday bo‘lsada, pensionerlar soni oshmoqda, pensiya uchun resurslarni oshirish talab etilmoqda, pensiya yoshi uzaymoqda. Masalan Angliya va boshqa qator mamlakatlarda 65 yoshdan pensiyaga chiqish haqida taklifi qo‘yilmoqda. Eng ko‘p jon boshiga ijtimoiy maqsadlarda qilingan xarajatlar Skandinaviya mamlakatlariga xosdir. Bu mamlakatlarda pensiya fondini shakllantirishni davlat o‘z zimmasiga olgan. Germaniyada

biroz boshqacha yondashuv mavjud. Pensiya fondini yaratishni aholining o'zi qabul qilgan, ya'ni uning o'zi ushbu fondga badalini olib borib berishi lozim. Ijtimoiy su'gurta fondini shakllantirishda xususiylashtirishlar olib borilmoqda, shu qatori Lotin Amerikada ham. Bunda tadbirkorlar ijtimoiy su'gurta fondi badallaridan ozod etiladi. Bu fondning resurslari ishchilarning badallari hisobiga va vaqti-vaqti bilan beriladigan davlat resurslari hisobiga shakllanadi.

Qator mamlakatlarda mutloq qashshoqlik ko'rsatgichi o'rnida xayot kechirish minimumi ko'rsatgichi qabul qilingan. Turli mamlakatlarda bu ko'rsatgich turlichadir. Qashshoqlik jihatini o'rtacha ish haqiga nisbatan foiz ko'rinishda aniqlash mezoni keng tarqalgan. Masalan, Bolgariyada hayot kechirish minimumi o'rtacha ish haqining 53-65% ga teng, Chexiyada 55-56% ga, Polshada 36% ga teng. Keltirilgan ko'rsatgichdan kam daromadga ega bo'lganlar qashshoqlar toifasiga kiritiladi.

O'zbekistonda ijtimoiy siyosat ustuvor yo'nalish hisoblanadi va u bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Xalq ta'limi va sog'liqni saqlash uchun resurslarning shakllanishida o'zgarishlar bo'lib, davlat oliy va o'rta bilim yurtlarida shartnoma asosida ta'lim berish va o'quv yurtining yangi shakllari yuzaga keldi. Sog'liqni saqlashda pulli va bepul xizmatlar ko'rsatish ko'rinishlari yuzaga keldi. Ijtimoiy su'gurtada ko'p bolali oilalarga maxalla yi'ginlari tomonidan yordam ko'rsatishning roli oshdi.

10.4. Davlatning bandlik siyosati va aholini ish bilan ta'minlash

Mehnat bozori bozor iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismidir. Mehnat bozorida mehnat sotilmaydi, ishlovchilarning mehnat qilish qobiliyati, mehnat xizmati sotiladi⁵⁴, chunki mehnat kishilarning ma'lum maqsadga yo'naltirilgan faoliyati jarayoni bo'lib, unda ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari qo'shilishi natijasida kishilarning ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan mahsulot yaratiladi va xizmat ko'rsatiladi⁵⁴.

Mehnat bozorida ishchi kuchini sotish va sotib olish erkin xodimni ishga yollash shaklida namoyon bo'ladi. Ishga yollash ma'lum shartlar, ya'ni ish kunining uzunligi, ish sharoitlari va rejimi, ish haqining miqdori, bajariladigan ish turi, lavozim va kasb majburiyatlari asosida amalga oshiriladi. Mehnat bozori yollanma ishchi, xodim va ish beruvchi, tadbirkorning iqtisodiy erkinligiga asoslanadi. Demak, ishchi kuchi mehnat

⁵⁴ Шодмонов Ш.Ш., Фафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. / Маъруза матни/ -Т., 2007, 23-бет.

bozorining ob'yekti hisoblanadi.

Uning sub'yektlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish vositalari egalari, ish beruvchilar va ularning manfaatlarini ifodalovchi uyushmalar (tadbirkorlar uyushmalari);
- yollanma ishchi, xodimlar, ya'ni ishchi kuchi egalari va ularning manfaatlarini ifodalovchi tashkilotlar, kasaba uyushmalari;
- Davlat o'zining turli boshqarish organlari orqali ish beruvchi va yollanma xodimlar o'rtasida vosita bo'lib, ular o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha bo'ladigan mehnat munosabatlarini tartibga soladi.

Mehnat (ishchi kuchi) bozori quyidagi vazifalarni bajaradi:

- ishchi kuchini zamonaviy ehtiyojlarga asosan takror ishlab chiqarishni ta'minlashga ko'maklashish;
- ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar o'rtasida taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlash;
- ishchi kuchining mobilligi, ya'ni harakatchanligini faollashtirish;
- mehnat unumdorligini o'stirishga ra'gbatlantirish;
- mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta'minlanishi orqali aholi daromadlari va turmush hdarajasini o'stirish.

Mehnat bozori ob'yekti va sub'yektlari

Mehnat bozorining shakllanishi, rivojlanishi va amal qilishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- demografik omillar. Ular o'z ichiga aholining soni, o'sish sur'ati, tarkibi, unga iqtisodiy faol aholining ulushi va uning harakatchanligi (mobilligi) kiradi;
- ijtimoiy omillar. Ular jumlasiga aholining turmush darajasi, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, ijtimoiy hamkorlik munosabatlarining rivojlanganlik darajasi kiradi;
- tashkiliy-huquqiy omillar, ular tarkibiga tadbirkorlik, mehnat munosabatlarini tartibga solishning huquqiy bazasi ishlab chiqilganligi va sifati, amal qilish samaradorligi; davlat boshqaruv organlari va muassasalarining mehnatni hamda aholining ish bilan bandligini tashkil etish, tartibga solishdagi rolini ifodalovchi omillar kiradi.

Mehnat bozorining vazifalari va unga ta'sir etuvchi omillar

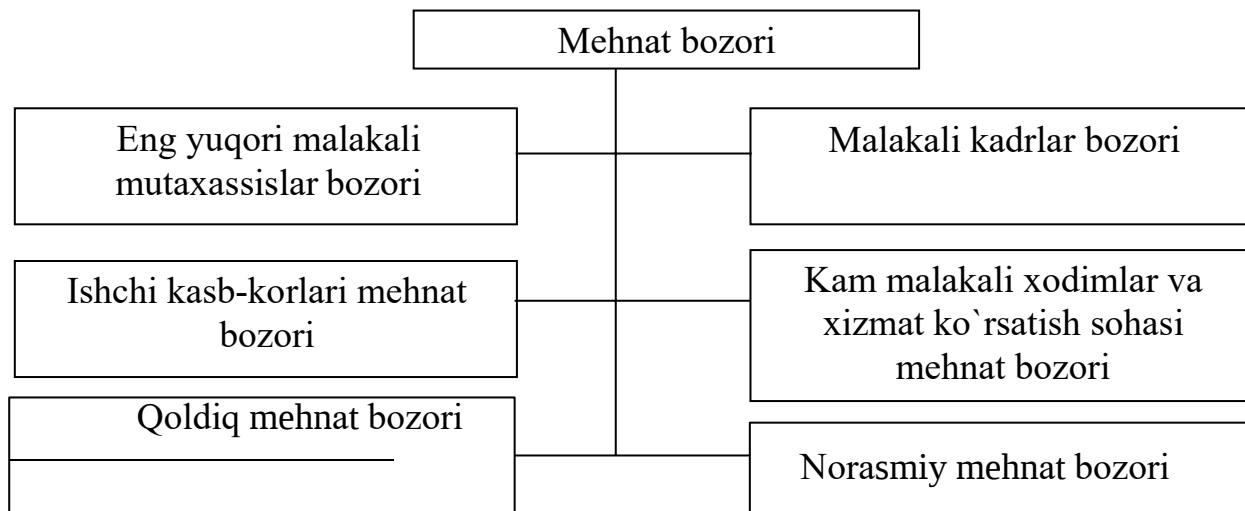
Mehnat bozori amal qilish mexanizmining muhim komponentlariga quyidagilar kiradi:

- ishchi kuchiga talab. U mehnat bozoridagi ishchi kuchiga

bo'lgan ijtimoiy ehtiyojning umumiy hajmini ifodalaydi;

- ishchi kuchi (mehnat) taklifi, ishlashni istayotgan ishchi kuchining umumiy miqdori. Ishchikuchi jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasb-kori, malakasi nuqtai nazardan turli tarkibda namoyon bo'ladi;

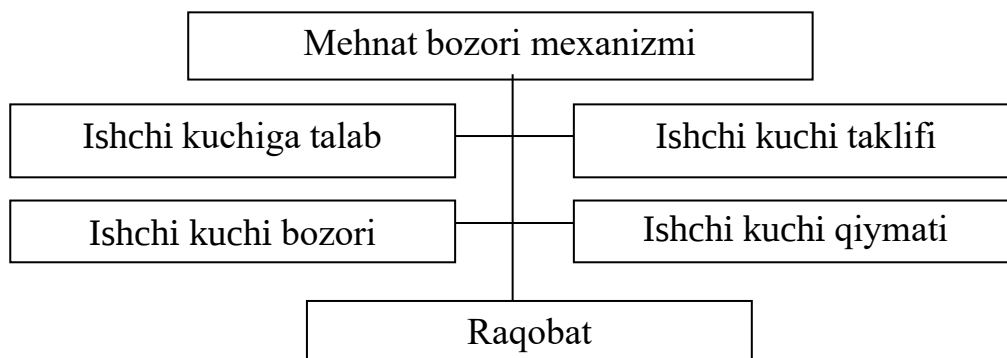
- ishchi kuchi bahosi ishchi va xodimlarning ish haqida ifodalanadi, ish haqi tovarqiyimatining puldagi ifodasi, bozor bahosidir.

10.4.1.-rasm. Mehnat bozori tarkibi (segmentlari)

- ishchi kuchi qiymati. Ishchi kuchi qiymati uni takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy va nomoddiy ne'matlar, xizmatlar qiymati bilan belgilanadi;

- raqobat. Raqobat ish beruvchilar o'rtasida yuqori malakali ishchi kuchini jalb etish uchun olib borilsa, yollanma xodimlar o'rtasida yuqori haq to'ltiradigan ish o'rinlari uchun raqobat kurashi yuz beradi. Shuningdek, ish beruvchi va yollanma xodimlar o'rtasida ishga yollanish shartlari yuzasidan raqobat bo'ladi (10.4.2-rasm).

10.4.2-rasm. Mehnat bozori amal qilishi mexanizmining

komponentlari

Ammo ish haqi miqdori o'sganda ishchi kuchi taklifi ham ko'payadi. Aksincha holatda ishchi kuchi taklifi kamayadi.

Bozor muvozanati ishchi kuchiga bo'lgan talab va uning taklifi ma'lum muvozanatli ish haqi darajasida miqdor va tarkib jihatidan bir-birlariga muvofiq (teng) bo'lganlarida yuzaga keladi.

Ishsizlik darajasini kamaytirish va bandlikning oqilona tarkibini shakllantirish

Mehnat munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- ishga yollashning minimal standartlarini qonuniy belgilash;
- ish vaqtining uzunligi, ish haqi, boshqa to'lov va imtiyozlar;
- mehnat sharoiti va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi norma (me'yor)larni qonuniy belgilash;
- shaxslarni ma'lum turdagi mehnat faoliyati bilan shu'gullanishlariga qonuniy ruxsat berish va cheklash;
- ish beruvchi va xodimlarning faoliyatini fuqarolik huquqi hamda mehnat qonunchiligi asosida tartibga solish.

O'zbekiston Respublikasida mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash strategiyasi quyidagilarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

- fuqarolarning mehnat qilish, tadbirkorlik, iqtisodiy faoliyat sohasi va turini hamda kasbni tanlash erkinligi kabi konstitutsiyaviy huquqlarini ta'minlash;
- mehnat faoliyati motivatsiyasining kuchli mexanizmini joriy etish, aholi iqtisodiy faolligini oshirish uchun sharoitlar yaratish;
- amalda mehnat bozorini shakllantirish, mehnat resurslarini iqtisodiyot tarmoqlari va faoliyat sohalari bo'yicha erkin taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi uchun sharoitlar yaratish.

Davlat mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta'minlanishi darajasiga hamda mehnat, ya'ni ishchi kuchi bozoriga faol yoki passiv ta'sir ko'rsatadi. Passiv ta'sir choralariga ishsizlik bo'yicha turli nafaqa va to'lovlar kiradi. Mehnat bozoridagi faol siyosatni amalga oshirishning asosiy choralar tadbiri esa quyidagilar:

- ish izlovchilarni ishga joylashtirish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish;
- ishlovchi va ishsizlarni o'qitish, kasbga qayta tayyorlash;

- bevosita ish joylarini yaratish;
- doimiy ish bilan bandlikni subsidiyalashtirish;
- tadbirkorlikni, shu jumladan, o'z korxonalarini, ishbilarmonlik faoliyatini boshlamoqchi bo'lgan ishsizlarni qo'llab-quvvatlash;
- jamoat ishlarini tashkil etish¹.

Ushbu umumqabul qilingan vazifalarni amalga oshirish uchun O'zbekistonda 1992 yil 31 yanvarda "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida" Qonun qabul qilingan bo'lib, unga 1993-1995 yillar davomida qator o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan edi. 1996-1998 yillarda qabul qilingan Mehnat kodeksi, "Ta'lim to'g'risida"gi, "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi, "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ga muvofiqlashtirish maqsadida 1998 yil 1 mayda ushbu Qonun yangi tahrirda qabul qilingan.

Bugungi kunda O'zbekistonning deyarli barcha xududlarida ishchi kuchi ortiqchaligi mavjud va ishchi kuchi bozorida taklif talabdan yuqoridir. Shu bois ishlashni xohlovchilarning mehnat bozorida erkin harakat qilishlari va mustaqil ish bilan ta'minlanishlari uchun davlat fuqarolarga bir qancha kafolatlarni nazarda tutadi. Ya'ni davlat:

- ish bilan ta'minlash turini, shu jumladan, turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligini;
- ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini g'ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan himoyalash;
- maqbul ishni tanlash va ishga joylashishga bepul yordam berish;
- har kimga kasbga va ishga ega bo'lishda, mehnat qilish va ish bilan ta'minlanish shart- sharoitlari, mehnatga haq to'lash, xizmat pog'onasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratish;
- yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o'qitish, mahalliy mehnat organlari yoki ularning yo'llanmasi bilan boshqa o'quv yurtlarida stipendiya to'lab malakasini oshirish;
- boshqa joydagi ishga qabul qilinganda sarf qilingan moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensatsiya to'lash;
- haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatini kafolatlaydi.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda mehnat bozorini boshqarishda bir qator yo'nalishlar mavjud bo'lib, ular aholi bandligi davlat xizmatiga taalluqlidir.

Bu xizmatning asosiy vazifasi mehnat bozori haqidagi axborotni tarqatish hisobiga mehnat bozorining faoliyat ko'rsatish samaradorligini oshirishdan iborat.

10.5. Daromadlar siyosati va aholi turmushdarajasining o'sishi

Aholining turmush darajasi ko'p jihatdan uy xo'jaliklarining jam'garilgan aktivlari va oilalarning joriy daromadlariga bog'liq bo'ladi. O'zbekistondagi oilalarning 98 foizi, joriy moddiy holatidan qat'i nazar, o'zlarining xususiy mulki bo'lgan shaxsiy turar-joylariga ega. Oilalarning katta qismi, jumladan, qishloq joylarida yashovchi kam ta'minlangan aholining katta qismi esa – 96,7 foizi, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish yoki kichik tadbirkorlik faoliyatini yuritish mumkin bo'lgan, meros qilib qoldiriladigan tomorqa yerlariga ega (10.5.1-jadval).

10.5.1-Jadval

Oilalarning o'z uy-joyi va meros qilib qoldiradigan tomorqa yerlari bilan ta'minlanganligi⁵⁵

Joriy daromadlar bo'yicha kvintillar	Kvintilda o'z uy-joyiga (individual uy yoki ko'p xonadonli uyda kvartiraga) ega bo'lgan oilalar salmog'i, (%da)	Kvintilda tomorqa yeriga ega bo'lgan oilalar salmog'i, (%da)
1 kvintil	98,2	87,3
5 kvintil	97,8	56,2
<i>Yashash joyi</i>		
Shahar	94,9	51,9
Qishloq	98,3	96,8

Turmush darajasining muhim xususiyati, aholi uchun munosib turmush sharoitini ta'minlaydigan kommunal xizmatlarning asosiy turlaridan foydalanish imkoniyatlari hisoblanadi.

Mamlakatimizda 1990-2010 yillar davomida ikkita maqsadli davlat dasturi – Aholini toza ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash dasturlari amalga oshirildi. Mazkur dasturlarni amalga oshirish mobaynida, davlat byudjeti va byudjetdan tashqari mabla'glar, shuningdek, xalqaro moliyaviy institutlarning jalb qilgan kreditlari

⁵⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

hisobidan 114,2 ming km. masofada suv tarmoqlari va 77,3 ming km. masofada gaz tarmoqlari qurib bitkazildi. 2022 yilning boshidagi holatiga ko‘ra, aholining markazlashgan suv ta‘minotidan foydalanish darajasi 82,6 foizni, gaz uchun esa – 83,7 foizni tashkil etdi.

10.5.2-jadval

Uy xo‘jaliklarining kommunal xizmatning asosiy turlari bilan ta‘minlanganlik darajasi⁵⁶

Kommunal xizmat turlari	Bu xizmatlardan foydalanadigan uy xo‘jaliklari salmog‘i, (%da)			
	2010y.	2015y.	2018y.	2022y.
Sovuq suv ta‘minoti	81,4	81,8	82,2	82,6
Tabiiy gaz	76,1	79,8	80,6	83,7

Shu bilan birga, suv va gaz ta‘minoti infratuzilmasining katta qismini ta‘mirlash talab etiladi; ko‘plab uy xo‘jaliklari kommunal xizmatlarning ushbu turlari bilan ta‘minlanmay aziyat chekmoqda. Bunday holat kam ta‘minlangan oilalarga ham, daromadi yuqori oilalarga ham ta‘sir ko‘rsatadi. Biroq kam ta‘minlangan oilalarning kommunal xizmatlardagi yetishmovchiliklarni muqobil manbalardan to‘ldirish imkoniyatlari kamroq.

Shahar va qishloq uy xo‘jaliklari o‘rtasida ijtimoiy infratuzilmadan foydalanish imkoniyati darajasi bo‘yicha tafovut tabiiy gaz bo‘yicha unchalik katta emas, biroq markazlashgan suv ta‘minoti bo‘yicha sezilarli va kanalizatsiya bo‘yicha undan ham yuqori (10.5.3-Jadval).

10.5.3-jadval

Aholining ichimlik suvi, tabiiy gaz va boshqa kommunal xizmat turlari bilanta‘minlanganlik jarajasi (% hisobida)⁵⁷

Ko‘rsatkichlar	1990 y	2000 y	2010 y	2022 y
Suv ta‘minoti	64	80,4	82,3	82,6
Shu jumladan				
Qishloq aholisi	55	72,3	75,6	75,8
Tabiiy gaz	44,6	76,1	83,2	83,7
Shu jumladan				

⁵⁶ O‘zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

⁵⁷ O‘zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

Qishloq aholisi	19,3	65,9	77,2	77,7
Markazlashgan isitish suv tizimi	29,1	35,4	41	41,0
Kanalizatsiya	25,5	28,3	37	37,1
1 kishiga tog'ri keladigan uy-joy maydoni m ²	12,1	13,8	14,9	15,2

Respublikada 1996 yildan boshlab aholi jon boshiga o'rtacha tog'ri kelgan pul daromadlari o'sishining ijobiy dinamikasi vujudga kela boshladi. Keyingi yillar davomida aholi real daromadlarining o'rtacha o'sishi 16,2 foiz atrofida bo'ldi. 2010 yilda real daromadlar 2000 yilga nisbatan 2,5 barobarga o'sdi (10.5.5-Jadval).

10.5.5-jadval

Mavjud real pul daromadlari, (% da)

Yillar	O'tgan yilga nisbatan	2015yilga nisbatan
2015y.	124,7	100,0
2016 y.	116,8	116,8
2017 y.	112,6	131,5
2018 y.	111,8	147,0
2019 y.	114,4	168,3
2020 y.	120,2	202,3
2021 y.	123,0	246,8
2022y.	130,0	251,2

2015-2022 yillar davomida respublikaning barcha joylarida aholi daromadlarining o'sishi kuzatildi. Eng yuqori o'sish sur'ati, daromadi yuqori mintaqalar – Toshkent shahri va Navoiy viloyatida kuzatildi. Mazkur mintaqalar o'rtasida daromadlar bo'yicha aholi jon boshiga tog'ri keladigan mavjud tafovutlarining sezilarli kuchayishiga ta'sir ko'rsatdi. Aholining daromadlar strukturasi ish haqining ulushi o'smoqda (10.5.6-jadval).

10.5.6-Jadval

Aholining umumiy daromadi tarkibi (% da)⁵⁸

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Oylik pul daromadlari	79,3	82,4	83,8	84,5	89,3	89,3
Ish haqi	29,9	28,2	29,5	29,5	32,0	32,1
Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad	10,0	12,9	15,1	15,4	22,4	23,2
Shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan olingan daromad	16,2	17,8	17,5	17,0	9,4	9,3
Ijtimoiy transfertlar	15,3	15,5	15,8	17,3	17,9	18
Qarindoshlardan olingan moddiy yordam	4,4	5,2	4,2	4,1	...	...
Mulkdan olingan daromad	0,7	1,3	1,2	1,1	0,5	0,5
Kreditlar, ssudalar	2,6	1,4	0,5	0,6	...	...
Boshqa pul daromadlari	0,2	0,1	0,0	0,0	7,1	6,2
Natural shakldagi Daromadlar (so'mga aylantirganda)	20,7	17,6	16,1	14,9	10,7	10,7
Shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan natural iste'mol	15,0	12,7	12,8	11,8	...	...
Imtiyozlar	0,4	0,1	0,2	0,1	...	...
Natura shaklidagi boshqa daromadlar	5,3	4,7	3,2	3,0	...	...

Aholining tadbirkorlik faoliyatidan, mulki va mustaqil ravishda bandlikdanolinadigan daromadlari tez sur'atlar bilan o'smoqda.

Aholi daromadlarining o'sishi xarajatlar tarkibining yanada mukammal bo'lishiga olib keldi. Aholining xarajatlar strukturasida tovarlar xaridi uchun xarajatlar salmog'i kamaydi va xizmatlar uchun haq

⁵⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

to'lashning salmog'i o'sdi

10.5.7-jadval

Aholi umumiy xarajatlari tarkibi (% da)⁵⁹

	1990y	2000y	2010y	2022y
I Jami xarajatlar tarkibi	100	100	100	100
Ulardan,				
Iste'mol xarajatlari	81,1	84,3	78,5	87,4
Iste'moldan tashqari xarajatlar (solliqlar, chiqimlar (badallar) va boshqa to'lovlar)	7,1	6,9	6,3	6,2
Pul omonatlari va jam'garmalar	11,8	8,8	15,2	15,4
II jami iste'mol xarajatlari	100	100	100	100
Shu jumladan,				
Oziq-ovqat mahsulotlari uchun	58,3	59,8	51,9	49,8
Nooziq-ovqat mahsulotlari uchun	31,5	26,8	31,9	33,7
Xizmatlar uchun to'lovlar	10,2	13,4	16,2	16,5

Tahlillar Shuni ko'rsatmoqdaki, aholi jon boshiga bir yilda non va non mahsulotlari iste'moli 1990 yildagi 170 kilogrammdan 2010 yilda 160 kilogrammga kamaygan. Go'sht va go'sht mahsulotlari aholi jon boshiga iste'mol qilish yiliga 1990 yilda 31 kg, 2000 yilda 34 kg, 2010 yilda esa 38 kilogrammni tashkil etdi (10.5.8-jadval).

10.5.8-jadval

O'zbekistonda aholi jon boshiga asosiy mahsulotlar iste'moli ko'rsatkichi (bir yilda, kg)⁶⁰

	1990 y	2000 y	2009 y	2010 y	2010 yilda 1990 yilga nisbatan %
Non va non mahsulotlari	170	167	161	160	94,1
Go'sht va go'sht mahsulotlari	31	34	36	38	122,6
Sut mahsulotlari	183	162	212,0	239	130,3
Tuxum (dona)	97	47	130	138	142,3
Sabzavot jumladan	107	128	237	238	222,1

⁵⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

⁶⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

Kartoshka	29	36	41	45	155,2
O'simlik yog'i va boshqa yog'lar	12	12	13	13	103,2
Shakar	12	16	16	17	137,5
Meva, jamdadan, uzum	23	42	74	83	360,0

2010 yilda 1990 yilga nisbatan bir yilda aholi jon boshiga sut mahsulotlari iste'moli 30,3%ga, tuxum 42,3%, sabzavot va poliz mahsuloti iste'moli 2,2 barobarga, kartoshka iste'moli 1,5 barobarga, meva, jumladan, uzum iste'moli 3,6 barobarga o'sgan.

Tahlil natijalari 2001-2010 yillarda kam ta'minlanganlik darajasining pasayish tendentsiyasi kuzatilganligini ko'rsatadi.

10.6. Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalash

Ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti to'la-to'kis ham bozor iqtisodiyoti, ham ijtimoiy iqtisodiyot hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotini ijtimoiy yo'naltirish zaruriyati, albatta, inson manfaatidan kelib chiqadi. Bozorning shunday oqibatlari borki, bunda ma'lum toifa himoyaga muhtoj bo'lib qoladi. Shuning uchun ham tsivilizatsiya ijtimoiy himoya tizimini talab qiladi.

Ijtimoiy himoyalashdagi muhim masala aholini bozor bahosining tez o'sishi, inflyatsiya ta'siridan himoya etish va buning oldini olish bilan bog'liqdir. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mollar narxining ko'tarilishi to'xtatib bo'lmaydigan holatdir. Bunda oylik ish haqi va belgilangan daromadga ega bo'lganlarni o'sib borayotgan tovarlar va xizmatlar narxining salbiy ta'siridan muhofaza etish yirik ijtimoiy muammodir. Ayniqsa, davlat muassasasi tashkilotlaridagi band yumushchilar, nafaqaxo'rlar, talabalar ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'ladi. Bunda vaqti-vaqti bilan maosh, stipendiya, nafaqalar miqdorini bir oz oshirish masalani hal qilmaydi. Shuning uchun indeksatsiya usulini qo'llash yuz beradigan og'irlikni biroz yengillashtirib, turmush darajasiga bo'lgan og'ir ta'sirni yengillashtiradi. Chunki qabul qilinadigan indekslar tufayli daromad narx-navo darajasiga qarab o'zgarib turadi hamda ko'tarilayotgan baholar keltiradigan zararlarning asosiy qismini qoplab boradi.

Bundan tashqari, bozor narxlaridan himoya qilishda ta'minotning alohida usullarini qo'llash ahvolni yumshatishga yordam beradi. Masalan,

aholining ayrim tabaqalari uchun maxsus ta'minot tayinlash yoki vaqti-vaqti bilan oziq-ovqat va sanoat mollari tarqatish kabi usullardan rivojlangan mamlakatlarda foydalaniladi.

Ijtimoiy himoya yuqorida qayd qilingan usullar bilan chegaralanmaydi, sharoitga qarab aniq shakllarni topib, ularni qo'llab boradi. Ayniqsa, kam daromadlilarni bozorning salbiy ta'siridan asrash va turmush darajasining pasayib ketishiga yo'l qo'ymaslik davlatning muhim vazifasidir.

Davlat ijtimoiy siyosatida aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- davlat ijtimoiy iste'mol fondlarini tashkil etish va ulardan jamiyatning har bir a'zosi foydalanishini kafolatlaydigan qonunlarni qabul qilish;
- davlatning markazlashgan ijtimoiy su'gurta fondini tashkil etish;
- ko'rsatilgan xizmatlar va samarali mehnatlari uchun davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar;
- ish haqi va pensiya minimumining davlat tomonidan kafolatlanishi;
- ko'p bolali oilalarga to'lanadigan nafaqalar;
- kam ta'minlangan aholi tabaqalariga moddiy yordam ko'rsatish;
- bolalikdan nogiron va boshqa mehnat qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash;
- talabalar uchun to'lanadigan davlat stipendiyalari;
- ishsizlik nafaqasi;
- eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari turlarining belgilangan narxlarda sotilishini ta'minlash;
- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xizmatlar bahosidagi farqlarni byudjet hisobidan qoplash;
- ijtimoiy sohaning eng muhim tarmoqlari (sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy tarbiya, sport va madaniyat) moddiy bazasini qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy-madaniy, aholini ijtimoiy himoya qilish tadbirlariga ajratilgan xarajatlar ulushi 1990 yildagi 31,5% dan 2012 yilda 59%ga o'sgan.

Endilikda kuchli ijtimoiy siyosat aholining ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirishga, ishonchli, aniq manzilli, ya'ni shunga muhtoj aholi guruhlarini ijtimoiy himoya qilishga qaratiladi.

Buning uchun aholi daromadlari va mehnat haqlarining faol iqtisodiy faoliyatni ra'gbatlantirishdagi rolini oshirish lozim bo'ladi. Shuningdek, aholining oqilona, samarali ish bilan bandligini ta'minlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni ra'gbatlantirish, iqtisodiyotning aniq sektorida yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat bozori infratuzilmalari, shu jumladan, mehnat birjalari faoliyati samaradorligini oshirish lozim bo'ladi. Kam ta'minlangan aholini maqsadli, ishonchli ijtimoiy himoyalash uchun, avvalambor, aniq ehtiyojlardan va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda muhtoj oilalarga subsidiya, mikro kreditlar berish, ularga mikro firma, kichik korxona, fermer xo'jaliklarini tashkil etishlari uchun sharoitlar yaratish kerak bo'ladi.

Davlat turli soliq, kredit imtiyozlari tizimini yaratish orqali fuqarolarning, jamoat tashkilotlari hamda xo'jalik sub'yektlarining homiylik, xayriya ishlariga mablag'lar ajratishlarini ra'gbatlantirish chora-tadbirlarini kuchaytirishi ham maqsadga muvofiqdir.

Nazorat uchun testlar

1. ... bu bozorda pul sifatida muomalada bo'lgan turli xil moliyaviy mablag'lar ya'ni pul yig'indisi xisoblanadi?

- a) Pul taklifi
- b) Pul bozori
- c) Elektron savdo
- d) Xalqaro savdo

2. Xo'jaliklararo kredit nima?

- a) Bank krediti
- b) Bir korxonadan ikkinchisiga beriladan kredit
- c) Tijorat krediti
- d) Bank

3. ... korxona va boshqa xo'jalik yurutuvchi subyektlarning bir-biriga berilgan krediti?

- a) Ipoteka krediti
- b) Istemol krediti
- c) Tijorat krediti
- d) Iste'mol savati

4. Tijorat krediti qanday shaklda beriladi?

- a) Tovar shaklida

- b) *Pul shaklida*
- c) *Electron shaklda*
- d) *Onlayn shaklda*

5. *Bank so‘zi qaysi tildan olingan?*

- a) *Grekcha*
- b) *Italyancha*
- c) *Nemischa*
- d) *Fransuzcha*

6. *Monetar siyosati nechinchi yilda amalga oshirilgan?*

- a) *2004*
- b) *2005*
- c) *2003*
- d) *2006*

7. *... bu aholini turmush darajasi va ularning farovonligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan soha?*

- a) *Ijtimoiy*
- b) *Siyosiy*
- c) *Iqtisodiy*
- d) *Moliyaviy*

8. *G‘arbning rivojlangan mamlakatlarida davlat budjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan necha % ni tashkil qiladi?*

- a) *40-50 %*
- b) *33-50%*
- c) *35-50%*
- d) *33-55%*

9. *Qaysi davlatda davlat budjet xarajatlari YaIM ga nisbatan 59.7 % ni tashkil etadi?*

- a) *Xitoy*
- b) *Shvitsariya*
- c) *Shvetsiya*
- d) *Rossiya*

10. *Nechinchi yillarda aholini katta yoshdagilarga ta’lim berishning sifati oshdi?*

- a) *2000 yil*
- b) *1999 yil*
- c) *1997 yil*

d) 1996 yil

11. Nechinchi asrda umumiy tendetsiyalar rivojlandi?

a) XX asr 2-yarmi

b) XVII asr boshi

c) XX asr oxiri

d) XVII asr oxiri

12. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishni nechta shakli bor?

a) 2 ta

b) 3 ta

c) 5 ta

d) 4 ta

13. G'arb mamlakatlarida soatbay ish haqi miqdori?

a) 3\$

b) 6\$

c) 5\$

d) 7\$

14. Budjet nazorati pensiya yoshini necha yosh deb taklif qildi?

a) 65 yosh

b) 63 yosh

c) 60 yosh

d) 64 yosh

15. Bolgariyada hayot kechirish minimum o'rtacha ish haqining necha % ini tashkil qiladi?

a) 54-65 %

b) 53-65 %

c) 50-65 %

d) 50-60 %

Nazorat uchun savollar

1. Ijtimoiy sohaning qaysi elementlarining rivojlanishiga faqatgina davlat samarali ta'sireta olishi mumkin?

2. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati nimalar bilan bog'liq?

3. Jamiyat rivojlanishida inson omili rolining oishi nimalarga bog'liq?

4. *Mehnat bozori nima va uning asoiy elementlari nimalardan iborat?*
5. *Mehnat bozori davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?*
6. *Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davom etayotgan hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda ishsizlikning o'sib borishi sabablarini izohlab bering.*
7. *O'zbekistonda aholining ish bilan bandligini oshirish uchun qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?*
8. *O'zbekistonda yoshlarni ish bilan ta'minlash borasida nimalar amalga oshirilmoqda?*
9. *Davlatning daromadlar siyosatining mazmunini tushuntirib bering.*
10. *Davlat aholi daromadlarini oshirish bo'yicha qanday siyosat yuritmoqda?*
11. *O'zbekistonda aholi daromadlari va turmush darajasining o'sishi tendentsiyalarini izohlab bering.*
12. *Ijtimoiy himoya siyosatining mohiyatini tushuntirib bering.*
13. *O'zbekistonda kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish mexanizmi va samaradorligini tushuntirib bering.*

XI BOB. DAVLATNING MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH VAZIFALARI

11.1. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati, tarkibiy elementlari.

11.2. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari va ko'rsatkichlari.

11.3. Davlat tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari.

11.4. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari.

Tayanch iboralar: tartibga solish, xavfsizlik, dasturlash, strategiya, iqtisodiy xavfsizlik, qonun ustuvorligi, xavfsizlik tamoyillari, xavfsizlik vazifalari.

11.1. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati, tarkibiy elementlari

Milliy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismi, uni ta'minlashning eng muhim sharti yoki omili, ko'rsatkichi iqtisodiy xavfsizlikdir. "Iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasi eng umumiy tarzda mamlakatning moddiy va nomoddiy, qayta tiklanadigan va tiklanmaydigan iqtisodiy salohiyatini ifodalaydi.

"Iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasining mazmuni iqtisodga oid ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Bir guruh olimlar mazkur iqtisodiy tushuncha mazmunini mamlakatning yetarli mudofaa salohiyatini, davlat siyosatining ijtimoiy yo'naltirilganligi, milliy manfaatlarni himoya qilishni kafolatlashga qodir bo'lgan iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining holati sifatida ta'riflaydilar⁶¹. Shuningdek, uni hokimiyat institutlarining iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan milliy manfaatlarni himoya qilish va ro'yobga chiqarish hamda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini yaratishga qodirligi va tayyorligi deb ham talqin qiladilar⁶¹.

Ikkinchi guruh olimlar mazkur tushunchani xalqning mustaqil ravishda tashqi kuchlarning aralashuvisiz va tazyiqsiz o'z iqtisodiy taraqqiyot yo'li va shakllarini belgilab olishiga imkon beradigan holat sifatida tavsiflaydilar⁶².

Uchinchi guruh olimlar esa "iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasini

⁶¹ Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. -М., ЗАО «Финстатинформ», 2018.- с.12.

⁶² Жандаров А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения гипотезы, расчеты.// Безопасность. 2014, №3 - с.8.

iqtisodiyotning ijtimoiy ehtiyojlarni samarali qondirishga qodirligi deb ta'riflaydilar⁴.

To'rtinchi guruh olimlar esa mazkur tushunchani iqtisodiyotning progressiv rivojlanishi va normal darajada amal qilishining muhim sharti, iqtisodiyot sohasida shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlarining ichki va tashqi tahdidlardan himoyalaniishi deb tavsiflaydilar.

Taniqli rus iqtisodchisi L.I.Abalkin ushbu tushuncha mohiyatini ochib beruvchi uch elementni ko'rsatib bergan:

-iqtisodiy mustaqillik. Hozirgi jahon xo'jaligi sharoitida iqtisodiy mustaqillik absolyut xarakterga ega emas, chunki xalqaro mehnat taqsimoti milliy iqtisodiyotlarni bir-biriga o'zaro bog'liq qilib qo'yadi;

- milliy iqtisodiyotning barqarorligi. Bu shaklidan qat'i nazar mulkchilikning himoya qilinishi, tadbirkorlik faolligi uchun ishonchli sharoit va kafolatlarning yaratilishi, mamlakatdagi holatning yomonlashuviga, beqarorlikka olib keluvchi omillarning jilovlanishini taqozo etadi;

- o'z-o'zidan rivojlanishga va taraqqiy etishga qodirligi. Bu esa investitsiyalar va innovatsiya uchun qulay muhitning yaratilishi, ishlab chiqarishning muntazam modernizatsiyalashuvi, yangilanishi va takomillashib borishi hamda xodimlarning bilim, kasb-malaka, umumiy madaniy darajalarining o'sib borishi milliy iqtisodiy barqarorligi va mavjudligining zaruriy shartiga

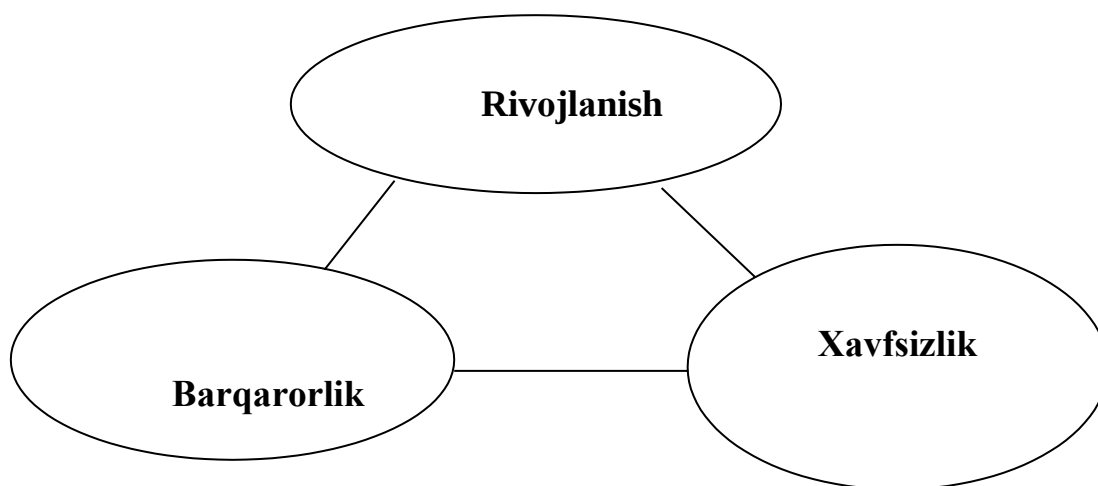
- aylanishini ifodalaydi⁶³.

11.1.1-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik mazmuni

Xavfsizlik tizimdagi ob'yektning ichki va tashqi tahdidlarning mavjudligi sharoitida yashay olish va rivojlanish qobiliyatiga egalik va ko'zda tutilmagan, aniqlanishi qiyin bo'lgan noxush omillar ta'siriga bardoshlilik holatini ifodalaydi (11.1.2-rasm).

⁶³ Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 2019. – с.3.

11.1.2-rasm. Rivojlanish, barqarorlik va xavfsizlik tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligi

Ilmiy iqtisodiy adabiyotlarda ushbu ta’rif eng tog‘ri ta’rif sifatida e’tirof etilmoqda⁶⁴. Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyotning turli sub’yektlariga tegishli bo‘lib, ular quyidagilardan iborat: alohida fuqarolar; xususiy tadbirkorlik, biznes; davlat korxonalari; milliy iqtisodiyot; davlat.

Ichki iqtisodiy sohalarida xavfsizlik tabiiy, texnikaviy-iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makroiqtisodiy rivojlanishning boshqa omillari, shuningdek, turli beqarorlik, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta’siridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog‘liqdir.

Tashqi iqtisodiy sohada xavfsizlik mamlakatning jahon bozoridagi raqobatbardoshligi, milliy valyutasining barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvoli bilan tavsiflanadi.

O‘tish, ya’ni tranzit iqtisodiyotiga ega bo‘lgan, bozor iqtisodiyotiga o‘tish maqsadida islohotlarni amalga oshirayotgan mamlakatlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda, shu jumladan, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar mamlakatning geopolitik holatini, uning hozirgi zamon jahon iqtisodiy tizimidagi o‘rnini tubdan o‘zgartirib yuboradi.

Iqtisodiy xavfsizlik tamoyillari sifatida ijtimoiy-iqtisodiy tizim ahvolining quyi chegarasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi. Mazkur quyi chegaralardan past ko‘rsatkichlarda iqtisodiy tizim uchun tahdidlar vujudga keladi, hatto bu tizimning buzilishi, degradatsiyasi yuz bera

⁶⁴ Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы. // Транзитная экономика, 2019. №4.-с.4

boshlaydi. Ushbu quyi chegarani va uning miqdoriy o'lchamlarini aniqlash, belgilash uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- milliy iqtisodiyot hamda iqtisodiy tizim faoliyatining asosiy sharoitlarini o'rganish va ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni aniqlash;
- milliy iqtisodiyotni tanglikka va beqarorlikka olib keluvchi omillarni aniqlash;
- turli tanglik, xavfli holatlar yuzaga kelishining tartibi va imkoniyatlarini baholash;
- xavfsizlik va barqarorlikni saqlashga xavf soluvchi tahdidlarning oldini olish yo'llarini aniqlash.

Turli iqtisodiy tahdidlar, noxush holatlar oqibatida ko'rilgan zararlarning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan xarajatlarni prognoz qilish ham muhim ahamiyatga ega. Buning natijasida favqulodda holatlar oqibatida ko'riladigan zararlarni qoplash, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga yo'naltirilgan resurslarni baholash va o'z vaqtida shakllantirish uchun imkoniyat yaratiladi. Shunga bog'liq ravishda "kompensatsion resurslar" va "kompensatsion salohiyat" (potentsial) tushunchalarini bir-biridan farq qilish lozim bo'ladi.

Kompensatsion resurslar o'z mazmuniga ko'ra su'gurta, zaxira, rezerv resurslarini anglatadi. Kompensatsion salohiyat (potentsial) mamlakat iqtisodiyotining tanglik, noxush holatlarga qayishqoqligini, uning oldini olish va uni yengib o'ta olish, xo'jalik jarayonlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi va mustahkamligini tiklay olish qobiliyatini anglatadi. Kompensatsion salohiyat milliy iqtisodiyotning, xalq xo'jaligining biron-bir sektori yoki biron-bir yirik hududda noxushliklar vujudga kelganida ularni tiklay olishga qodirligini ifodalaydi.

Kompensatsion salohiyat o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarakteridagi moddiy zaxiralar;
- hududlar bo'yicha joylashtirilgan maxsus zaxiralar;
- tanglik, noxush holatlar sodir bo'lgan joylarga moddiy resurslarni yetkazib berish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha transport vositalari imkoniyatlari;
- yirik tiklash ishlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha rezerv quvvatlari, ayniqsa, energetika tarmoqlarida, shuningdek, texnik vositalar;

- aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatish va aholining ijtimoiy qo'nikish hosil qilishi uchun rezerv imkoniyatlarni saqlash.

Mamlakat iqtisodiy tizimining turli darajalaridagi iqtisodiy munosabatlar iqtisodiy xavfsizlik ob'yektlari hisoblanadi:

- makroiqtisodiy darajadagi mamlakat iqtisodiyoti;
- hududiy va tarmoq darajasidagi hudud va tarmoq iqtisodiyoti;
- oila va shaxs darajasidagi mamlakat fuqarolari har birining iqtisodiy manfaatlari.

Xulosa qilib, keng ma'noda iqtisodiy xavfsizlikni milliy iqtisodiyotning samarali, dinamik o'sishiga, uning jamiyat, davlat, shaxs ehtiyojlarini qondirishning, tashqi bozorda raqobatga bardoshlilikini ta'minlovchi, turli tahdid va yo'qotishlardan kafolatlovchi ichki va tashqi sharoitlar yi'gindisi deb ta'riflash mumkin bo'ladi.

11.2. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari va ko'rsatkichlari

Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllarini uning sub'yektlari va ob'yektlari nuqtai nazaridan turkumlash mumkin. Iqtisodiyot sub'yektlari nuqtai nazaridan iqtisodiy xavfsizlik quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

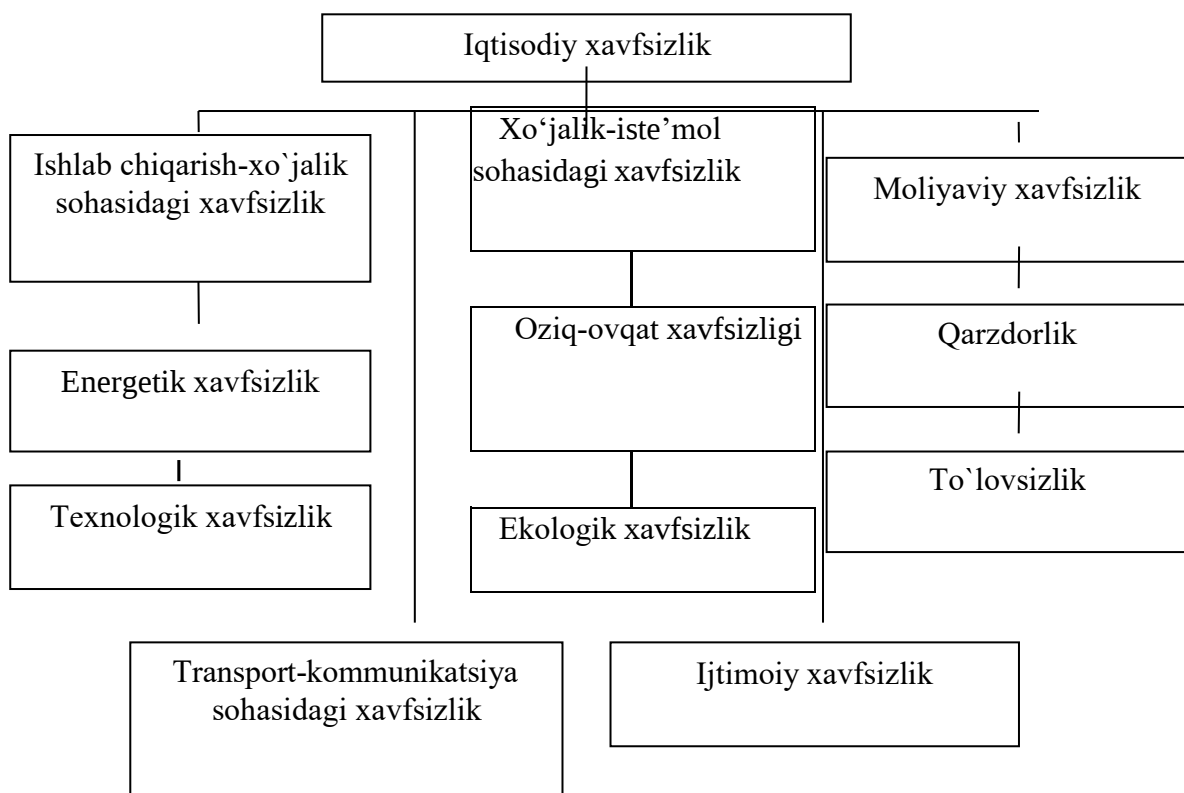
- shaxsning iqtisodiy xavfsizligi;
- korxona (firma)ning iqtisodiy xavfsizligi;
- davlatning iqtisodiy xavfsizligi.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi uning hayotiy manfaatlarining, ya'ni yashash va shaxsiy dahlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shu'gullanish, mulkdor bo'lish, hayotiy iste'mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, bilim olish va kasbga ega bo'lish, qarigandava mehnat layoqatini yo'qotganda ijtimoiy ta'minot olish huquqlarining himoyalanganligini ifodalaydi.

Korxona (firma)ning iqtisodiy xavfsizligini tahlil qilganda ularni ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, moliyaviy, savdo-tijorat hamda notijorat va jamoatchilik tashkilotlari mavqelarida faoliyat yuritishlari nuqtai nazaridan turkumlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda xavfsizlik xo'jalik faoliyati sohalarida yuzaga kelishi nuqtai nazaridan asosan uch yo'nalish, ya'ni ishlab chiqarish-xo'jalik, xo'jalik-iste'mol va moliyaviy sohalar bo'yicha turkumlanadi¹. Bizning nazarimizda, ushbu uch yo'nalish barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgani bilan, ayrimlari uchun qo'shimcha yo'nalishlar ham muhim

ahamiyat kasb etadi. Masalan, O‘zbekiston uchun xalqaro bozorlarga chiqish jarayonida yangi transport yo‘llari, kommunikatsiyalari ham muhim hisoblanadi. Shuningdek, aholining turmush darajasi, daromadlar bo‘yicha tabaqalanishi bilan bog‘liq ijtimoiy xavfsizlikni ta‘minlash ham katta ahamiyat kasb etadi. Shunga ko‘ra, bizning fikrimizcha, iqtisodiy xavfsizlikni ishlab chiqarish- xo‘jalik, xo‘jalik-iste‘mol, moliyaviy, transport kommunikatsiyalari va ijtimoiy sohalar bo‘yicha turkumlash maqsadga muvofiqdir.

11.2.3-rasm. Xo‘jalik faoliyati sohalaridagi iqtisodiy xavfsizlik turlari

O‘zbekiston uchun texnologik xavfsizlikni ta‘minlash g‘oyat muhimdir. Chunki respublikamizga sobiq totalitar tuzumidan mo‘rt, zaif, bir yoqlama rivojlangan, asosan, xom ashyo va oraliq mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan iqtisodiyot meros bo‘lib qolgan edi. Paxtaning 95 foizi qayta ishlanmasdan respublikadan tashqariga olib ketilar edi. Sobiq sho‘rolar davrining 50 yili mobaynida yengil sanoatning umumiy tarmoq ishlab chiqarish hajmidagi ulushi 54 foizdan 37 foizga, oziq-ovqat sanoati ulushi esa 30 foizdan 14 foizgacha tushib qoldi.

Bu esa mustaqillikni mustahkamlashda texnologik xavfsizlikni

ta'minlashning o'ta zarurligidan dalolat beradi. Buning uchun respublikamizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va chuqur tarkibiy jihatdan o'zgartirishlar amalga oshirilmoqda. Bularning natijasi o'laroq sanoatda yuksak texnologiyaga asoslangan va istiqbolli tarmoqlarning, chunonchi, mashinasozlik, yoqil'gi- energetika, kimyo va yengil sanoat kabilarning hissasi ortib bordi. Shuningdek, respublika uchun tamomila yangi bo'lgan avtomobilsozlik sanoati vujudga keltirildi. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish yo'li bilan samolyotsozlik, radioelektronika va elektronika sohalarini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Bu esa ishlab chiqarishni jadal modernizatsiya qilish, zamonaviy quvvatlarni ishga tushirish, iste'mol bozorini sifatli va raqobatga bardoshli mahsulotlar bilan to'ldirish asosida nafaqat texnologik, shu bilan birga, oziq-ovqat xavfsizligini ham ta'minlash imkoniyatini beradi.

Oziq-ovqat xavfsizligi mamlakat aholisining asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli darajada ichki imkoniyatlardan foydalangan holda ta'minlanishini, importga bog'liqlikni minimum darajasiga erishishni ifodalaydi. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun ikki yo'nalishda chora-tadbirlar amalga oshirildi:

- qishloq aholisi tomorqa maydonlarini kengaytirish va yangilarini ajratib berish;

- qishloq xo'jaligi ekinlari tarkibini qayta ko'rib chiqish.

Davlatning oziq-ovqatga oid siyosati kartoshka, meva-sabzavot mahsulotlari bilan ham o'z- o'zini ta'minlashni ko'zda tutadi. Aholiga yetarli darajada chorvachilik mahsulotlari va o'simlik yog'i yetkazib berish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va saqlash uchun zarur bo'lgan bazani barpo etish, shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlari asosiy turlarining yetarli zaxirasini shakllantirish, ularning chakana baholari barqarorligini ta'minlashga erishish, chetdan keltirilayotgan mahsulotlar hajmlarini qisqartirib borish kabilar ham oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning muhim yo'nalishlari hisoblanadi.

Ekologik xavfsizlik tabiiy muhitga turli noxush ta'sirlardan, tabiiy ofat va halokatlardan hamda insonlarning va xo'jalik sub'yektlarining atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishidan himoyalanganlikni ifodalaydi. Bu xususiyatlar iqtisodiy adabiyotlarda «ekologik imperativ» degan tushuncha bilan izohlanadi.¹ Mazkur tushuncha tabiiy muhit bilan insonning fiziologik

va ijtimoiy xususiyatlari o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

Moliyaviy xavfsizlik mamlakat va uning hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishi uchun zaruriy moliyaviy sharoit va resurslarning yaratilganligi, moliyaviy tizimning yaxlitligini saqlash hamda ichki va tashqi iqtisodiy manfaatlar tahdidlariga muvaffaqiyatli qarshilik qilishni ifodalaydi. Bu xavfsizlik pul, byudjet, kredit, soliqqa tortish va valyuta tizimlarida vujudga keladigan tahdidlarning oldini olish, ulardan muhofazalanish kabilarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy tavsifdagi xavfsizlik aholining eng boy va eng quyi tabaqalari daromadlari o'rtasidagi farq, kamba'gallik va qashshoqlik muammosi, turli yuqumli kasalliklar ko'lamining kengayishini oldini olish zaruratida o'z ifodasini topadi.

Mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda, uning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvida ichki va tashqi transport yo'l va aloqa kommunikatsiyalari tizimining yaratilishi oqibatida transport yo'l va aloqa kommunikatsiyalari xavfsizligi ta'minlanadi⁶⁵.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun uning indikatorlari monitoringini tashkil etish zarur.

Iqtisodiy xavfsizlikning umumiy ko'rsatkichlari (indikatorlari) quyidagilardan iborat:

- turmush darajasi va sifati;
- inflyatsiya sur'ati;
- iqtisodiy o'sish;
- byudjet defitsiti; davlat qarzi;
- jaxon iqtisodiyotiga kirib borganlik;
- «xufyona iqtisodiyot» faoliyati;
- mulk tarkibi;
- soliq tizimi;
- bozor infratuzilmalarining rivojlanishi.

Hududiy darajada umumiy ko'rsatkichlardan tashqari yana quyidagi ko'rsatkichlar iqtisodiy xavfsizlikni ifodalaydi:

- aholi daromadlari;
- chakana narxlar darajasi;
- uy-joy bilan ta'minlanganlik;
- qochoqlar, emigrantlar va boshqalar soni;

⁶⁵ Экологическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. -М.: Изд-во "РАГС", 2011, – с.49.

- hududning mamlakat YaIMdagi ulushi;
- hududning to'lov balansi;
- eksport-import sal dosi.

Yuqordagi ko'rsatkichlar miqdorining tahlikali quyi (porogovaya cherta) chegarasini ko'rsatish va aniq belgilash lozim bo'ladi. Ushbu tahlikali quyi chegara – iqtisodiy manfaatlar nuqtai nazaridan xo'jalik faoliyati proportsiyalarining eng quyi maqbul nisbatlarini ifodalovchi miqdoriy indikatorlar bo'lib, ularga rioya qilmaslik takror ishlab chiqarish turli elementlarining iqtisodiy rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soladi.

Tahlikali quyi chegaraning miqdoriy o'lchamlarini aniqlash uchun quyidagilarga asoslanish lozim bo'ladi:

- milliy iqtisodiyot holati va undagi mutanosibliklar hamda takror ishlab chiqarish elementlari va omillari holatining birlamchi, muhim xususiyatlarini tavsiflash;
- iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarni to'liq va keng qamrovdi ifodalash;
- iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarga xavf soluvchi tahdidlarni to'liq va har tomonlama hisobga olish⁶⁶;
- iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasini ifodalovchi indikatorlardan hokimiyat organlari mamlakat iqtisodiyoti holatini aniq baholashda va boshqa mamlakatlar bilan qiyoslashda foydalanish imkoniyatining mavjudligi.

Ushbu indikatorlarning mamlakat hisob, statistika va prognozlashtirish tizimi bilan muvofiq kelishi, maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasi indikatorlari milliy iqtisodiyot sohalari va ularning har qaysisidagi milliy manfaatlar nuqtai nazaridan turkumlanadi.

Adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik quyi tahlikali chegarasi indikatorlari o'z ichiga 50 ta ko'rsatkichni olgan holda quyidagicha turkumlangan:

- iqtisodiyotning barqaror rivojlanishga qodirligini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Ushbu guruhga yalpi ichki mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarish va uning tarkibi, mashinasozlik mahsulotlari hajmida yangi turdagi mahsulotlar ulushi, mudofaa va fan uchun xarajatlar ulushi, investitsiyalar, foydali qazilma boyliklarining zaxiralari bo'yicha quyi tahlikali chegarani

⁶⁶ Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 2019. – с.3.

ifodalovchi indikatorlar kiradi;

- moliyaviy tizim barqarorligi ko‘rsatkichlariga davlat byudjeti kamomadi, davlat qarzi, pul muomalasi, o‘zaro hisob-kitob va soliq intizomini ifodalovchi ko‘rsatkichlar kiradi;

- ijtimoiy soha ko‘rsatkichlari aholi daromadlari darajasi va uning mulkiy jihatdan tabaqalanishi, ishsizlik va ijtimoiy soha xarajatlari bo‘yicha quyi tahlikali chegaralarni o‘z ichiga oladi;

- tashqi savdo va iqtisodiy faoliyat ko‘rsatkichlari guruhiga mamlakat ichki iste‘molida importning ulushi va milliy ishlab chiqarish hajmida eksportning ulushi bo‘yicha quyi tahlikali chegaralarni ifodalovchi indikatorlar kiradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari sifatida S.Yu.Glaz yev tmonidan tayyorlangan turkumlanishdan ko‘proq foydalanilmoqda. Ushbu iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari turkumiga quyidagilar kiradi:⁶⁷

- yalpi ichki mahsulotning umumiy va aholi jon boshiga tog‘ri keluvchi hajmi;

- sanoat mahsulotlari umumiy hajmida ishlab beruvchi sanoat mahsulotlari ulushi;

- sanoat ishlab chiqarishda mashinasozlikning ulushi;

- investitsiyalar hajmining YaIMga foiz hisobidagi nisbati;

- ilmiy tadqiqotlar uchun xarajatlarning YaIMga nisbati (foiz hisobida);

- yangi turdagi mahsulotlarning yalpi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmidagi ulushi;

- yashash minimumi darajasidan past daromad oluvchi kishilar ulushi;

- aholining tu‘gilgan chog‘idan kutilayotgan o‘rtacha umr uzoqligi (yosh);

- aholining eng yuqori daromad oluvchi 10% guruhining eng kam daromad oluvchi 10 % guruhi daromadlari o‘rtasidagi farq kattaligi;

- qayd etilgan jinoyatlar, har 100000 kishi hisobiga;

- Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) metodologiyasi bo‘yicha ishsizlik darajasi (foiz hisobida);

⁶⁷ Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. – М.: Изд. “Вла-Дор”, 2007. с.107-110;

- yillik inflyatsiya darajasi (foiz hisobida);
- ichki qarzlar hajmining YaIMga nisbati, foiz hisobida, qiyosiy davrda;
- ichki qarzlarni qoplash va ularga xizmat ko'rsatish uchun joriy ehtiyojning byudjetga soliq tushumlari hajmidagi ulushi (foiz hisobida);
- tashqi qarzning YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- tashqi qarzning YaIM kamomadini qoplashdagi ulushi;
- xorijiy valyutalar miqdorining milliy valyuta massasiga nisbati (foiz hisobida);
- naqd xorijiy valyuta miqdorining naqd milliy valyuta hajmiga nisbati (foiz hisobida);
- (M2 pul massasi)ning YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- ichki iste'molda importning hissasi, shu jumladan, ichki oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli hajmida import oziq-ovqat mahsulotlari ulushi (foiz hisobida);
- aholi yashash darajalari bo'yicha mamlakat hududlari o'rtasidagi farqlar.

Har bir mamlakatda rasmiy tarzda belgilangan quyi tahlikali chegara indikatorlari milliy va jahon iqtisodiyotidagi sharoitlarning o'zgarishi natijalari bilan taqqoslanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini turli nuqtai nazardan turkumlash mumkin. Masalan, A.Illarionovning fikricha, iqtisodiy rivojlanishning ta'minlanishi nuqtai nazaridan iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari quyidagicha turkumlangan:

- davlat sektorining (korxonalarining) YaIM ishlab chiqarishdagi ulushi (foiz hisobida);
- davlat iste'molining YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- davlat xarajatlarining YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- davlat byudjetining YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- davlat qarzlar o'sishining YaIMga nisbati (foiz hisobida);
- pul massasining o'sish sur'ati (foiz hisobida);
- inflyatsiya sur'atlari (foiz hisobida);
- valyuta kursining pasayish sur'atlari (foiz hisobida);
- tashqi savdoga soliqlarning tashqi savdo aylanmasiga nisbati (foiz hisobida)⁶⁸.

⁶⁸ Илларионов А. Критерии экономической безопасности. // Вопросы экономики. 1999. №10.

Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini milliy iqtisodiyot sub'yektlarining hayotiy muhim manfaatlarini ta'minlash nuqtai nazaridan ham turkumlash mumkin. Masalan, A.Proxojev va M.Kornilovlar shaxsning, ya'ni alohida individ, fuqaroning hayotiy muhim manfaatini ro'yobga chiqarishi nuqtai nazaridan iqtisodiy xavfsizlikni ifodalovchi quyidagi ko'rsatkichlarni turkumlagan:

- jon boshiga oylik daromad miqdorining rasmiy ravishda belgilangan yashash minimumi miqdoriga nisbati;
- aholi oziq-ovqat xarajatlarining yillik jon boshiga daromadlar hajmidagi ulushi;
- aholi jon boshiga kundalik iste'mol qilinayotgan kaloriyalar miqdori;
- aholi jon boshiga o'rtacha yillik daromadida uy-joy va kommunal to'lovlarga qilingan xarajatlar ulushi;
- aholi jon boshiga o'rtacha yillik daromadidagi jam'garmalarning ulushi va boshqalar¹. Shuni aytib o'tish joizki, ushbu iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining o'rtacha jahon va MDH mamlakatlarining aynan shunday ko'rsatkichlariga, shuningdek, rasmiy belgilangan quyi tahlikali chegara indikatorlariga taqqoslash orqali milliy iqtisodiyotning real holatini aniqlash mumkin bo'ladi. Buning natijasida hukumat mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatning maqsadlari va ularni amalga oshirish yo'nalishlarini belgilaydi.

11.3. Davlat tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari

Xavfsizlikni, shu jumladan, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning uchun, avvalambor, uning siyosiy-tashkiliy va huquqiy asoslari yaratiladi. Ushbu maqsadda konsepsiya ishlab chiqiladi. Uni ishlab chiqish esa iqtisodiyot holatini ob'yektiv baholashga hamda uning rivojlanish tamoyili va tendentsiyalarini prognoz qilishga asoslanadi. Buning uchun iqtisodiy xavfsizlikni belgilovchi vaziyat va xolatlardagi sabab-oqibatlarini aniqlanadi. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlikni saqlash va mustahkamlashga mas'ul, javobgar davlat organlari, tashkilot va muassasalar belgilanadi.

Konsepsiyani ishlab chiqishda iqtisodiy xavfsizlik va tahdidlarning haqiqiy holatini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasida iqtisodiyotda ijtimoiy ishlab chiqarish hajmi va dinamikasi,

iqtisodiy salohiyatdan foydalanish samaradorligi, iqtisodiyotning ochiqligi, intellektual salohiyatning holati, innovatsion darajasi, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatish darajasi, mamlakatning ijtimoiy- iqtisodiy rivojlanishi tendentsiyalarining istiqbolli prognozlari va ularning asosiy ustuvorliklari o'z ifodasini topishi lozim.

Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari;
- ularni amalga oshirish yo'llari va usullari;
- oliy hokimiyat va mahalliy hokimiyat organlari, iqtisodiyot tarmoqlari boshqaruv tizimlari, huquq-tartibot, milliy xavfsizlik organlarining umumdavlat, xududiy darajadagi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha vazifalari;
- mavjud va potentsial xavfsizlikka tahdidlarni tahlil qilish;
- davlatning xavfsizlikni ta'minlashdagi imkoniyatlari, iqtisodiy resurslardan, vosita va kuchlardan ratsional foydalanishi nazarda tutiladi;
- iqtisodiy tahdidlarni bartaraf etish, ularning oldini olish va salbiy ta'sirini yumshatish yo'llari, vosita va usullari.

Xavfsizlik konsepsiyasi asosida uni ta'minlashning davlat strategiyasi ishlab chiqiladi. Ushbu strategiya tahdidlarning mohiyatini, ob'yektlarini indikator va ularning oldini olish yoki bartaraf etish mexanizmlarini belgilab beradi:

Iqtisodiy adabiyotlarda davlat iqtisodiy strategiyasining uch jihati va tarkibiy qismlari ajratibko'rsatilgan.

1. Iqtisodiy xavfsizlik va mamlakat hayot faoliyati muhim sohalarining himoyalanganligini ta'minlaydigan milliy, davlat manfaatlarini aniqlash.

2. Shaxs, jamiyat va davlatning muhim hayotiy manfaatlariga ziyon keltiradigan iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar va xavf-xatarlarni tavsiflash. Bunda qisqa, o'rta va uzoq muddatli davrlarda davlat va ijtimoiy-iqtisodiy tizim barqarorligiga zarar yetkazuvchi, salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar va sharoitlar aniqlanadi.

3. Iqtisodiy xavfsizlikning turli tahdidlar, xavf-xatarlardan barqaror himoyalanihini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish bo'yicha takliflar va tavsiyalar

ishlab chiqish.⁶⁹ Ushbu strategiyada iqtisodiy xavfsizlik talablariga javob beradigan iqtisodiyotning mezon va parametrlari ham aniqlanadi. Iqtisodiy manfaatlarga va xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish va ularni bartaraf etish hamda yumshatishning ustuvor maqsadlariga quyidagilar kiradi:

- aholining barcha ijtimoiy guruhlari va tabaqalari turmush darajasini oshirish orqali jamiyat barcha a'zolarining birdamligiga erishish;
- milliy iqtisodiyotga xususiy investitsiyalarni kiritishni ra'g'batlantirish, investitsion jarayonlarni faollashtirish;
- qat'iy soliq, pul-kredit siyosatini yuritish, milliy valyuta qadrini oshirish va mustahkamlash;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish va samarali bojxona nazorat tizimini shakllantirish;
- mamlakat fani va intellektual salohiyati rivojlanishini qo'llab-quvvatlash;
- mamlakat hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ular o'rtasidagi o'zaro hamkorlik aloqalarini kuchaytirish orqali ichki iqtisodiy makonni mustahkamlash;
- xo'jalik sub'yektlarining xalqaro bozorlarga chiqishdagi mustaqilligi va erkinligini ta'minlash.

Shuni aytib o'tish joizki, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda iqtisodiy vosita va chora - tadbirlar bilan bir qatorda korruptsiya, tashkiliy jinoyatchilikka, xufyona iqtisodiyotga qarshi siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy tavsifdagi chora-tadbirlar, vositalardan ham foydalaniladi. Bunda iqtisodiy boshqaruv organlari huquq-tartibot, milliy xavfsizlik xizmati, chegara, bojxona organlari bilan birgalikda faoliyat yuritadilar.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun asosiy shart-sharoitlar quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- aholining tsivilizatsion ehtiyojlari me'yorida yashash imkoniyatining yaratilishi. Bu kishilar uchun tanlash erkinligi hamda uzoq muddat mehnat qobiliyatini saqlagan holda faoliyat yuritish huquqi va majburiyatini ifodalaydi. Buning uchun bozorning o'z-o'zini tartiblash va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblash mehanizmlari uy'gunligini ta'minlashga xizmat qiluvchi resurs, energetik, transport, ishlab chiqarish va bozor infrastrukturallari shakllantiriladi;

⁶⁹ Прохожев А, Корнилов М. О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003. -с. 233.

- xotirjam yashash imkoniyatlarining yaratilishi. Buning uchun favqulodda noxush vaziyatlar vujudga kelishining oldini olish hamda ishonchli axborotga ega bo'lish uchun iqtisodiy sharoitlar vujudga keltirilishi lozim bo'ladi. Bundan ko'zlangan maqsad, birinchidan, iqtisodiy va texnogen xavf-xatarga qarshi turish, ikkinchidan, iqtisodiy jinoyatchilik va terrorizmning kuchayishiga qarshi turli imkoniyatlarni yaratish hisoblanadi;

- mamlakatning hududiy va iqtisodiy yaxlitligiga xavf soluvchi omillarning oldini olish. Bu omillar mamlakat hududlari rivojlanishi va aholi turmush darajasidagi farqlarning kattalashib ketishi tufayli vujudga keladi. Mamlakatning hududiy va iqtisodiy yaxlitligini ta'minlash uchun, birinchidan, yagona iqtisodiy makonni tashkil etish maqsadida pul va bank tizimini mustahkamlash, moliyaviy va savdo infratuzilmasini rivojlantirish; ikkinchidan, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini birbirlariga yaqinlashtirishga qaratilgan oqilona hududiy siyosatni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ushbu shart-sharoitlarni yaratish asosida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmining asosiy elementlari huquqiy baza, boshqarishning iqtisodiy uslublari hamda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish hisoblanadi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy bazasini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa qonunlar tashkil etadi. Endilikda esa "Xavfsizlik tog'risida"gi Qonunniqabul qilish lozim bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning quyidagi yo'nalishlarida ham faoliyat yuritiladi:

- iqtisodiyotdagi jarayonlarni ob'yektiv, keng qamrovli monitoringi, shu jumladan, shaxs, davlat va jamiyatning muhim hayotiy manfaatlariga ichki hamda tashqi tahdidlarni aniqlash va prognozlashtirish uchun axborotlar bazasini yaratish;

- iqtisodiy manfaatlarga tahdidlarning oldini olish va salbiy oqibatlarini yengish hamda barham berish bo'yicha jarima va uzoq muddatli chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqish. Bunda davlatning iqtisodiy xavfsizlik strategiyasini amalga oshirish bo'yicha faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish chora-tadbirlarining natijalari baholanadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi hamda davlatning

barqarorligiga xavf tu'gdiruvchi omillarni aniqlash va monitoring qilish;

- ushbu omillarning zararli, salbiy ta'siriga barham berish yoki yumshatishga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish va institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish.

11.4. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari

Bozor munosabatlariga o'tishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar sharoitida davlat xo'jalik sub'yektlari faoliyatining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashi va fuqarolarga ziyon keltirishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Ushbu maqsadlarda davlat, eng avvalo, tadbirkorlik muhitini yaxshilash, kichik va o'rta biznesning mamlakat iqtisodiyotidagi ulushini ko'paytirish, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va raqobatbardoshligini rivojlantirish, fond bozori, yer va ko'chmas mulk bozorlarini shakllantirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishi kerak. Bundan tashqari, hokimiyatning barcha bog'inlarida qonun loyihalarining sifati va asoslanganlik darajasini oshirish hamda qonunga barchani, hatto davlat hokimiyati organlarining ham qat'iy rioya etishlari bo'yicha tadbirlar amalga oshirilishi zarur bo'ladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun davlat quyidagilarni ko'zda tutishi lozim:

- ijtimoiy institutlar strategiyasini bir-biriga yaqinlashtirish, ularning faoliyatini koordinatsiyalashtirishga imkon beradigan institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish;

- xo'jalik jarayonlarining barcha ishtirokchilari uchun lobbizmni qonuniy cheklash, qonunchilikni maksimal unifikatsiyalash (ya'ni imtiyozlari va turli preferentslarni qisqartirish va yo'qotish) uchun iqtisodiy va ijtimoiy xatti-harakatlarning umumiy tamoyillarini ishlab chiqish va qabul qilish;

- iqtisodiyot sub'yektlari va davlat boshqaruv organlari tomonidan qonunlarga, faoliyat tartib;

- qoidalariga rioya qilinishini nazorat qilish;

- iqtisodiy munosabatlar sohasida vujudga keladigan munozara va ziddiyatlarni hal qilish mexanizmini yaratish;

- kadrlarni korxonalar xo'jalik faoliyatini tahlil qilish va investitsiya loyihalarini baholashning zamonaviy usullariga o'qitishni tashkil qilish;

- jamiyatda iqtisodiy barqarorlikni oshirish va ijtimoiy keskinlikning o'sishiga yo'l qo'ymaslik;

- mamlakat iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda yaqin va

uzoq xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, siyosiy munosabatlarni har tomonlama rivojlantirish.

Shunga muvofiq ravishda sobiq totalitar tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar yaqin istiqbolda quyidagi vazifalarni amalga oshirishlari lozim bo'ladi:

- 1) samarali va raqobatbardosh ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash va istiqboli yo'q, eskirgan ishlab chiqarishni to'xtatib qo'yish;
- 2) tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan iqtisodiyot infratuzilmalarini rivojlantirish;
- 3) iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash;
- 4) mavjud ilmiy texnika salohiyatining eng qimmatli elementlarini saqlash;
- 5) iqtisodiyot tarkibining deformatsiyalaShuviga barham berishda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarish tarkibini to'lovga qodir talab bilan uy'gunlashtirish;
- 6) korxonalarning bozor sharoitlariga moslaShuvini tezlashtirish;
- 7) eksport salohiyatini diversifikatsiyalash;
- 8) ekologik xavfsizlikni oshirishni ta'minlash.

Ushbu vazifalarni bajarish milliy iqtisodiyotning ko'pchilik tarmoqlarining raqobatga bardoshli emasligini bartaraf etishga imkon yaratadi. Bundan kelib chiqqan holda, tarkibiy siyosat mikro va makro iqtisodiyot darajalarida uch asosiy yo'nalishda amalga oshirilishi kerak, degan xulosa chiqarish mumkin. Buning uchun davlat hokimiyat organlari mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun ma'lum tarmoq va sohalarni selektiv qo'llab-quvvatlashi darkor bo'ladi.

Makroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalar hal qilinishi zarur:

- jami talabni oshirish;
- jam'garish normasini o'stirish va uni investitsiyaga aylanishini ta'minlash;
- rivojlanishdan to'xtab qolgan sektorlardagi barcha turdagi resurslarning rivojlanayotgan sektorlarga oqib o'tishini ra'gbatlantirish;
- yalpi investitsiyalarni ko'paytirish;
- eksportni ra'gbatlantirish;
- umum qabul qilingan tartib-qoidalar doirasida milliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida importni tartibga solish.

Mikroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalarni bajarish zarur bo‘ladi:

- iqtisodiy nuqtai nazardan samarali korxona va ishlab chiqarishlarning rivojlanishini ra‘g‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash;
- samarasiz ishlab chiqarishlar va korxonalarni tugatish yoki reorganizatsiya, ya‘ni qayta tashkil etish;
- yangi monopolistik tuzilmalarning paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- tarmoqlararo kapital oquvchanligini ta‘minlash maqsadida fond bozorining rivojlanishini tartibga solish va ra‘g‘batlantirish;
- narx o‘shirishni to‘xtatish chora-tadbirlarini ko‘rish;
- iqtisodiy sub’yektlar xatti-harakatining bozorga xos normalarini joriy qilishni ra‘g‘batlantirish.

Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash uzoq muddatli strategik vazifa hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirish uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash davlat strategiyasi, ya‘ni doktrinasini ishlab chiqish va qabul qilish zarur bo‘ladi. Ushbu davlat strategiyasi oliy milliy davlat manfaatlariga javob bera olishi kerak.

Iqtisodiy xavfsizlik davlat strategiyasida erishiladigan pirovard maqsad va uni amalga oshirish bosqichlari o‘z ifodasini topishi lozim. Shu davrda iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning kafolati bo‘lgan davlatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

- xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha xo‘jalik va siyosiy xarakterdagi qarorlarni qabul qilish;
- ijtimoiy jarayonlarni boshqarish mexanizmiga tahdidlarning paydo bo‘lganligi tog‘risida signal beruvchi indikatorlarni kiritish;
- iqtisodiy tahdidlarni yumshatish, bartaraf etish, neytrallashga qaratilgan samarali chora- tadbirlarni ishlab chiqishni amalga oshirish.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash konsepsiyasi doimo uzoq muddatli milliy davlat manfaatlariga asoslanadi. Boshqacha aytganda mazkur konsepsiya mamlakatning kelajagi tog‘risidagi tasavvurga, isloh delga, shuningdek, barqaror, mustahkam rivojlanish strategiyasiga bog‘liq bo‘ladi.

Nazorat uchun testlar

1. Aholini ish bilan ta'minlash bo'yicha qonun qachon qabul qilingan?

- a) 1990-yil 30-yanvar
- b) 1993-yil 1-fevral
- c) 1992-yil 31-yanvar
- d) 1990-yil 1-mart

2. Ta'lim tog'risidagi qonun nechinchi yillarda qabul qilingan?

- a) 1996-1998
- b) 1993-1995
- c) 1991-1992
- d) 1990-1993

3. 1 kvintil necha % ga teng?

- a) 13
- b) 15
- c) 17
- d) 14

4. 2 maqsadli davlat dasturi nechinchi yillar davomida tashkil etildi?

- a) 1990-2001
- b) 1990-1995
- c) 1990-2010
- d) 1991-2009

5. Respublikamizda jalb qilingan kreditlar hisobiga qurilgan suv tarmoqlari qancha masofani tashkil qiladi?

- a) 77.3 ming km
- b) 67.3 ming km
- c) 78.3 ming km
- d) 75.3 ming km

6. 2011-yil holatiga ko'ra aholining suv taminotidan foydalanish darajasi qanday ko'rsatgichda edi?

- a) 82.7 %
- b) 88 %
- c) 82.6 %
- d) 86%

7. O'zbekistonda nechinchi yillarda aholi daromadi o'sishi kuzatildi?

- a) 2016-2022 yillar
- b) 2015-2022 yillar
- c) 2018-2022 yillar
- d) 2017-2022 yillar

8. Fond birjasini nima?

- a) Xalqaro savdo aylanmasi
- b) Qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy vositalar oldi-sotdisi
- c) Kredit siyosati
- d) TJY

9. Infratuzilma atamasining ma'nosi?

- a) Ostida
- b) Yonida
- c) Aralash
- d) Tepasida

10. ... davlat budjetini asosini tashkil etadi?

- a) Fond
- b) Savdo
- c) Soliq
- d) Biznes

11. Davlat budjet xarajatlarida ijtimoiy-madaniy, aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlari 1990-yilda necha % bo'lgan?

- a) 32 %
- b) 31.5 %
- c) 33 %
- d) 31 %

12. Qaysi iqtisodchi iqtisodiy xavfsizlik sohasida izlanishlar olib borgan?

- a) L. Abalkin
- b) S. Georgean
- c) B. Stiven
- d) F. Vizara

13. ... resurslar o'z mazmuniga ko'ra sug'urta, zaxira resurslarni anglatadi?

- a) Ishlab chiqarish

- b) *Kompensatsion*
- c) *Moliyaviy*
- d) *Iqtisodiy*

14. Iqtisodiy xavfsizlikni nechta shakli bor?

- a) *3 ta*
- b) *2 ta*
- c) *4 ta*
- d) *5 ta*

15. Paxtani necha % i qayta ishlanmasdan respublikamizdan tashqariga chiqib ketar edi.

- a) *90 %*
- b) *85 %*
- c) *95 %*
- d) *91 %*

Nazorat uchun savollar

1. *“Iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasining mazmuni va mohiyati*
2. *Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda nimalarni o‘z ichiga oladi?*
3. *Kompensatsion salohiyat o‘z ichiga nimalarni o‘z ichiga oladi*
4. *Xo‘jalik faoliyati sohalaridagi iqtisodiy xavfsizlik turlari*
5. *Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) metodologiyasi bo‘yicha ishsizlik darajasi qanday o‘lchanadi?*
6. *Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi*
7. *Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uchun asosiy shart-sharoitlar*
8. *Davlat iqtisodiyotini tartibga solish yo‘nalishlari*
9. *Kadrlarni korxonalar xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish qanday amalga oshiriladi?*
10. *Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uchun davlat nimalarni ko‘zda tutishi lozim?*
11. *Makroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida qanaqa vazifalar mavjud?*
12. *Mikroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida qanaqa vazifalarni bajarish zarur bo‘ladi?*
13. *Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning kafolati bo‘lgan davlatning asosiy vazifalari nimalardan iborat?*

XII BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING MAKROIQTISODIY MUVOZANATTA'MINLASH VA INQIROZGA QARSHI SIYOSATI

12.1. Makroiqtisodiy muvozanat va uning namoyon bo'lish shakllari.

12.2. Klassik va Keynschilik nazariyalarida ja'mi talab va ja'mi taklif tengligini ta'minlashda davlatning roli.

12.3. Iqtisodiy sikl va inqirozlarning kelib chiqish sabablari.

12.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'siri va uni bartaraf etish yo'llari.

12.5. Funktsional iqtisodiy tizimlar va davlat boshqaruvi.

Taynach iboralar: makroiqtisodiy muvozanat, ja'mi talab, iqtisodiy rejalashtirish, bashoratlash, funktsional iqtisodiy tizimlar, sof eksport, Jan Batista Seyning qonuni, inqiroz, inqirozga qarshi choralar dasturi.

12.1. Makroiqtisodiy muvozanat va uning namoyon bo'lish shakllari

Iqtisodiyotdagi barcha murakkab takror ishlab chiqarish aloqalari makroiqtisodiy muvozanat zaruratligini oshiradi. Makroiqtisodiy muvozanat davlatning boshqaruvi ta'sirisiz ijobiy natijalarga erisha olmaydi. Bozor iqtisodiyoida bunday muvozanatni namoyon bo'lishining muxim shakli bo'lib, ja'mi talab va ja'mi taklif barqarorligi hisoblanadi. Ushbu barqarorlik usuli bo'yicha birqancha konsepsiyalar mavjud. Ma'ruzaning asosiy vazifasi barqarorlikka erishishning asosiy yo'llarini va konsepsiyalarda e'tirof etilgan barqarorlik samaralarini ochib berish.

Birinchi galda ob'yektiv qonuniyat, ya'ni jamiyat daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muvozanatning zarurati makrodarajada yuzaga keladi.

Bu muvozanatning aniq shakli bo'lib, ja'mi taklif (yaratilgan YaIM) va ja'mi talab (iste'mol etilgan YaIM) o'rtasidagi muvozanat hisoblanadi. Bozor mustaqil holda, davlat aralashuvisiz ta'kidlangan muvozanatni ta'minlay olmaydi.

Ja'mi talab va ja'mi taklif o'rtasidagi muvozanat yuzaga kelgan sharoitdagina makroiqtisodiy muvozanatga erishiladi. Ja'mi talab va ja'mi taklif o'rtasidagi mutanosiblikda ne'matlarni oldi-sotdisi, ma'lum bir muddat davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan va yakuniy iste'mol etishga yo'naltirilgan jam'garish, iste'mol va sof eksport bilan bog'liq ja'mi munosabatlar yi'gindisi namoyon bo'ladi. Bu esa tovar va xizmatlar bozori

tushunchasidan xususiy bozorlar yi'gindisi (poyafzal bozori, gazlama bozori, qurilish mollari bozori, qishloq xo'jaligi maxsulotlari bozori va b.) tushunchasini farqli ekanini bildiradi. Xususiy bozorlarda oraliq maxsulotlarning (xom ashyo, material, yoqil'gi va b.) oldi-sotdi joylari mavjud.

Butun iqtisodiyot darajasida o'zaro bog'liqlikdagi bozorlarning (ishlab chiqarish omillari bozori, mehnat bozori, pul bozori, moliya bozori va b.) umumiy tizimida tovar va xizmatlar bozori markaziy zveno bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiyotda ja'mi talab va ja'mi taklif chambarchas bog'liqlikda uchraydi. Ja'mi talab – bu mavjud daromadlar va narxlar darajasida talab eta olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar xajmidir. Ja'mi taklif – bu mavjud narxlar darajasida ishlab chiqarilgan va taklif etilgan tovar va xizmatlar umumiy miqdoridir. Ja'mi talab – bu iste'mol tovarlariga va xizmatlarga va investitsion tovar va xizmatlarga bo'lgan talab. Ja'mi taklif ishlab chiqarilgan YaIM ga teng bo'lib, ja'mi talabuning iste'mol etilgan qismidir.

Iqtisodiyotning sektorlari va ularning xarajatlariga mos ravishda ja'mi talabning tarkibiy qismi quyidagicha:

1. Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari;
2. Xususiy sektorning investitsion xarajatlari;
3. Davlat byudjeti tashkilotlarining tarkibi va ularni rivojlantirish uchun investitsiya va moddiy sarflarga davlat xarajati;
4. Sof eksport.

Ba'zi adabiyotlarda ja'mi talab tarkibining uchinchi qismida keltirilgan davlat byudjeti tashkilotlariga qilinadigan sarflar va moddiy investitsiya davlat xarajatlari davlat haridi deb ham yuritiladi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi: davlat investitsiyasi, milliy mudofaaga xarajatlar, davlat tashkilotlari xodimlariga ish haqlari va h. Bu o'rinda davlat tashkilotlari xodimlariga beriladigan ish haqlari uy xo'jaliklarini iste'mol xarajatlariga sarfini aks ettiradi bu esa ikki marotaba hisoblashni keltirib chiqaradi. Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari, xususiy sektorning investitsion xarajatlari, davlat xaridi va sof eksport yi'gindisi iste'mol etilgan YaIM miqdoridan ko'p bo'lishini keltirib chiqaradi. Taklif etilayotgan ja'mi talab tarkibi haqiqatga yaqinroqdir. U takror hisoblashdan xoli.

Ja'mi talabda investitsiya xususiy sektorda qanday bo'lsa davlatda ham shunday hisobga olinadi. Shu sababli makroiqtisodiy investitsiya

mikroiqtisodiydan farqlanadi. Shunday ekan uy xo'jaliklari va firmalar uchun investitsiya nafaqat real kapitalga qo'yilma qilish balki moliyaviy aktivlarga qo'yilma qilish ham hisoblanadi(aksiya, obligatsiya va b. qimmatli qog'ozlar). Makroiqtisodiy nuqtai nazarda moliyaviy aktivlarni (qimmatli qog'ozlar va b.) sotib olish investitsiya hisoblanmaydi. Investitsiya makroiqtisodiy nuqtai nazarda faqat real kapital harid qilish va asosiy kapitalga mehnatni yollash hisoblanadi.

Ja'mi talab xajmi bir qator omillarga bog'liq, ular quyidagilar: uy xo'jaliklarini ishkuini sotishdan olgan daromadlariga, yakka tartibdagi tovar ishlab chiqarish faoliyatiga, soliqqa tortish xajmiga, mamlakatdagi narxning umumiy darajasiga, muomaladagi naqd pul miqdoriga, narx o'zgarishining kutilishiga, kutilayotgan foydga, bank kredit foizlarining usishiga va b.

Ja'mi talab va narx darajasi o'rtasidagi bog'liqlik teskari, biroq ja'mi taklif va narx darajasi tog'ri bog'langan, ya'ni narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha taklif ko'p bo'ladi.

Ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillar bu ja'mi taklifga ham ta'sir etuvchi omillar hisoblandi.

12.2. Klassik va Keynschilik nazariyalarida ja'mi talab va ja'mi taklif tengligini ta'minlashda davlatning roli

Klassik siyosiy iqtisod namoyondalari bozorning o'zi umumiyqtisodiy muvozanatni ta'minlaydi, bu o'rinda davlatning aralashuvini shart emas deb hisoblaydilar. Ularning konsepsiyasiga ko'ra umumiyqtisodiy muvozanat asosida J.B.Seyning «bozor qonuni» yotadiga, unga ko'ra taklif etilgan tovar o'zida talabni yuzaga keltiradi, ya'ni ma'lum xajmda ishlab chiqarilgan tovarlar avtomatik tarzda yaratilgan tovarlar qiymatiga mos daromadni keltiradi, faqatgina ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish lozim bo'ladi. Bu qonun noaniq bo'lgan taklifdan, ya'ni tovarlarni sotishdan olingan barcha daromadlar, albatda boshqa tovarlarni sotib olishga sarflashdan kelib chiqadi. Agar daromadning bir qismi tovarlarni sotib olishga sarf etilmasachi, u holda ja'mi taklif va ja'mi talab o'rtasidagi muvozanatni buzilishiga olib keladi.

Sey qonuni qo'shimchalari yuqoridagi muammoni xal etish uchun quyidagilarni taklif etadi: ushbu muvozanatni foiz stavkalari, ish haqlarini o'zgarishi va narx darajasini o'zgarishi orqali o'zini-o'zi tartibga soladi. Klassik siyosiy iqtisodchilarning fikriga ko'ra bu ko'rsatkichlarning moslashuvchanligi bozorda talab va taklif muvozanatini ta'minlaydi va shu yo'l bilan bozor mexanizmi milliy iqtisodiyot darajasida yuzaga keladigan

nomuvofiqlikni bartaraf etadi. Davlat aralashuvi kerak bo'lmay qoladi.

20 yillarning oxiri va 30 yillarning boshida XX asrlik kapitalistik iqtisodiyot kuchli va uzoq muddatli makroiqtisodiy tengsizlik bilan to'qnashdi (inqiroz 1929-1933 y.). 100 yil muqaddam shakllangan Klassik siyosiy iqtisod XX asrning 30 yillarida bo'lgan inqiroz jarayonlarini tushuntirib berishga ojizlik qildi. Dj. Keyns ushbu holatni yoritishga xarakat qildi.

Keynsning fikricha ja'mi talab (xarajat) 4 qismdan tashkil topadi:

1. Shaxsiy iste'mol;
2. Investitsiya iste'moli (xususiy va davlat investitsiyasi);
3. Davlat xarajatlari;
4. Sof eksport.

Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi jam'garish va investitsiya tengligidan kelib chiqadi. Jam'garish deyilganda shaxsiy iste'moldagi daromad va xarajat o'rtasidagi farq tushuniladi. Investitsiya – bu asosiy va aylanma kapitalni o'sishiga qo'yiladigan kapital qo'yilmadir. Jam'garish investitsiyaning manbai hisoblanadi. Bu yerda butun iqtisodiyot darajasidagi investitsiya nazarda tutilib, moliyaviy aktivlar hisobga olinmaydi. Jam'garish investitsiya bilan mos tushmasligi mumkin. Gap shundaki jam'garish bir iqtisodiy agent tomonidan amalga oshirilsa, investitsiya boshqa bir agent tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Misol uchun aholining jam'garmalari bo'yicha.

Agar jam'garish investitsiyadan ko'p bo'lsa, u holda maxsulotning bir qismi iste'mol etilmayotganini bildiradi, tovar-xom ashyo zaxirasi oshishiga olib keladi. Talabning qisqarishi ishlab chiqaruvchilarni maxsulot xajmini qisqartirishlariga majbur etadi. Agar jam'garaish investitsiyadan kam bo'lsa, u holda teskari jarayon kuzatiladi.

Klassik muvozanat modelidan Keyns modelining farqi quyidagilarni ma'lum qiladi:

1. Klassik modelida bank protsenti va narx egiluvchanligi holatidan sezilarli darajadagi o'zoq muddatli ishsizlikni namoyon bo'lishi mumkin emas. Keyns modelida jam'garish va investitsilar tengligiga asoslanadi, bu esa to'liq bo'lmagan ishsizlik sharoitida ham amal qiladi.

2. Klassik model egiluvchan narx mexanizmi mavjudligini nazarda tutadi. Keyns bu xulosani rad etdi. O'z maxsulotiga talabni pasayishiga duch kelgan tadbirkorlar maxsulot narxni pasaytirmasdan ishlab chiqarishni

qisqartiradi va ishchilarni bo'shatadi, bu esa ishsizlikni keltirib chiqaradi. Bu holatda bozor mexanizmidagi ko'rinmas qo'l bir meyordagi bandlikni ta'minlay olmaydi.

Keyns bozor mexanizmi bilan davlat tomonidan talabni tartibga solish asosidagi mexanizmlarining bog'langan modelni ishlab chiqdi.

J.B.Seyning «taklif o'z-o'zidan talabni yuzaga keltiradi» qonunini tanqid qilgan holda, Keyns meyondagi rivojlanishni ta'minlash uchun talabni ra'gbatlantirish zarur deb hisoblaydi, ya'ni shaxsiy iste'mol va investitsiyani.

XX asrning 70 yillardagi rivojlangan mamlakatlardagi ishlab chiqarishning pasayishi Keyns konsepsiyasini tanqid qilishga imkon yaratdi va klassik konsepsiya asosida takomillashtirilgan neoklassik konsepsiya yuzaga keldi. Keyns nazariyasi inflyatsiyani ra'gbatlantirmasdan qanday qilib ishlab chiqarishni o'sishiga erishish va bandlikni ta'minlash mumkin degan savollarga javob bera olmadi. Talabni ra'gbatlantirish samara bermadi, inflyatsiya kuchaydi. Iqtisodiy nazariyada neoklassiy yo'nalishi konsepsiyasi vujudga keldi, aynan: monetarizm, iqtisodiy taklif nazariyasi va ratsional kutish nazariyasi.

Takror ishlab chiqarishda talabning ta'siri konsepsiyasiga qarama-qarshi konsepsiya, taklifga bilvosita ta'sir etish usulidan foydalanish konsepsiyasi vujudga keldi. Taklif iqtisodi tarafdorlari quyidagilarni zarur deb hisoblaydi:

- Klassik jam'garish mexanizmining qayta tashkil etish;
- Bozor mexanizmining qayta vujudga keltirish, xususiy tadbirkorlikka erkinlik berish.

Taklif iqtisodi tarafdorlari jam'garishni ra'gbatlantiruvchi bo'lib yuqori soliq va inflyatsiya bo'lishi lozim deb hisoblaydi. Ular konsepsiyasining asosiylari quyidagilar:

- Tadbirkorlarga soliq imtiyozlarini taklif etish, soliq islohotlarini o'tkazishni talab etish;
- Inflyatsiyaga qarshi tadbirlarning mavjud bo'lishi.

Ratsional kutish konsepsiyasi tarafdorlari iqtisodiy agentlar iqtisodiy jarayonlarni mustaqil bashorat qilishda mavjud ma'lumotlardan foydalanadi va optimal qarorlar qabul qiladi deb hisoblashadi. Ushbu konsepsiya tarafdorlari har qanday iqtisodiy siyosat (keynscha, monetar) samarasiz deb bilishadi.

12.3. Iqtisodiy sikl va inqirozlarning kelib chiqish sabablari

Yalpi talab va yalpi taklif, ishlab chiqarish bilan iste'mol, iste'mol va jam'garish hamda daromadlar bilan xarajatlar o'rtasida ziddiyat vujudga kelganida va bu ziddiyat kuchayib ketganida inqirozlar yuzaga keladi.

Tovar ishlab chiqarishni iste'moldan ajralib qolishi tasodif emas. Texnika taraqqiyoti foyda normasining pasayishiga olib keladi. Ishlab chiqarishdan ishchilar siqib chiqariladi. Avvalgi darajada foyda massasini saqlab qolish uchun ishlab chiqarishni kengaytirishga qo'shimcha kapital, investitsiya sarflanadi. Ishlab chiqarish ijtimoiy iste'moldan ortib ketadi va natijada inqiroz yuz beradi.

Muvozanatning buzilishi iqtisodiyotda tang ahvol, krizisga olib keladi.

Krizis – bu murakkabjarayon. Unga turli jihatdan yondashish mumkin.

Krizislar turli-tuman tarzda ro'y bersa-da, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib guruhlariga ajratish mumkin:

1. Xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra, krizislarni umumiy hamda ayrim sohalarida yuz beradigan krizislarga bo'lish mumkin. Umumiy krizislar butun milliy xo'jalikni qamrab oladi, ikkinchisi esa qisman, ya'ni ayrim sohalar yoki tarmoqlarga xos tanglik tarzida yuz beradi.

Masalan, moliyaviy krizis — davlat moliyasini chuqur tanglikka tushishi. U surunkali byudjet taqchilligida namoyon bo'ladi. Eng yomoni, davlatning chet el qarzlarini bo'yicha to'lov qobiliyatini yo'qotishidir. 1929-1933 yili Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Italiya, 1998 yili Rossiya tashqi zayomlar bo'yicha to'lovni to'xtatishgan. 1931 yili AQSh tashqi qarzlar bo'yicha hamma to'lovlarni bir yilga muddatini uzaytirgan. 1998 yili Indoneziyada ro'y bergan moliyaviy krizis tufayli aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan YaIM 14,6%ga pasaydi.

Pul-kredit krizisi. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti qisqaradi. Banklardan mijozlar yoppasiga o'z pullarini olishni boshlaydilar. Tadbirkorlar va aholi naqd pul ketidan quvishga tushadilar. Aksiya va obligatsiyalarning kursi, bank protsenti tushib ketadi. Banklar sinib, yalpi bankrotga uchraydilar.

Valyuta krizisi. Bunda milliy valyutaning obro'si tushib ketadi. Chet elning obro'li valyutalari yetishmaydi. Bankda valyuta zaxirasi tugab boradi, milliy valyuta kursi tushib ketadi. Aholining obro'li valyuta ketidan quvishi ahvolni yanada qiyinlashtiradi. Bunga yorqin misol sifatida Argentina va

Tailandda yuz bergan krizislarni ko'rsatish mumkin.

Birja krizisi. Bu tanglik birjada qimmatbaho qog'ozlar kursini birdan tushib ketishi va ularda emissiya qilishni qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlikda ifodalanadi.

Ekologik krizis. Atrof-muhitni, eng avvalo, inson salomatligini yo'qotish, umrining qisqarishiga olib keladigan darajadagi vaziyatning vujudga kelishi bilan ifodalanadi. U sanoatni shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar krizisi. Bunday krizis milliy xo'jalikni biron-bir tarmog'ini qamrab olib, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beradi. Misol qilib, 1958-1962 yillarda dengiz kemachiligi (kema qatnovi), 1977 yil to'qimachilik sanoati inqirozini ko'rsatish mumkin.

Agrar krizis. Bunday krizis qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosining keskin tarzda qisqarib ketishi, qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlarining keskin tushib ketishi bilan ifodalanadi.

Struktura-tarkibiy krizis. Ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi normal nisbatlar buzilishi tufayli tarkibiy krizis yuz beradi. Bunda bir tarmoq boshqa tarmoqning hisobiga rivojlanadi. Natijada, bu tarmoqda ahvol og'irlashadi. Misol uchun 70 - yillarning o'rtasida ro'y bergan xom ashyo, energetika krizislarini ko'rsatish mumkin.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishi muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishigako'ra davriy, oraliq, nomuntazam krizislarga bo'linadi.

Davriy (siklli) krizislar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq krizislar — to'liq sikl bo'yicha yuz bermaydi. Siklning biron-bir fazasidato'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur emas, ammo qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam krizislar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat-sel, to'fon, qur'goqchilik kabilar tufayli iqtisodiyot tang ahvolga tushishi mumkin.

3. Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi xarakteriga ko'ra krizislar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish krizislariga bo'linadi. Tovarlarini ortiqcha ishlab chiqarish krizisi turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la realizatsiya qila olmaslikbilan xarakterlanadi.

Taqchil ishlab chiqarish krizisi davrida yetishmovchilik natijasida tang

ahvol yuzaga kedadi, chunki muvozanat buziladi. shunday qilib, iqtisodiyotni tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

Krizislarning mohiyatini yoritish uchun odatda, davriy, ya'ni takrorlanadigan krizislar o'rganiladi.

Vahti-vaqti bilan takrorlanadigan krizislar siklning takrorlanish muddatiga ko'ra: qisqa, o'rta va uzoq sikllarga bo'linadi.

Taniqli iqtisodchilardan Y.Shumpeter iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tadqiq qilib, iqtisodiyotda tebranishlar uch darajada yuz berishini ko'rsatdi va bu sikllarni ularni kashf etgan iqtisodchilar J.Kitchin, K.Juglyar, N.D.Kondrat yevlar nomi bilan atadi hamda iqtisodiyotda uchala sikl o'zaro bog'liq, o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'lishini qayd etadi.

P. Samul son esa iqtisodiy sikl bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma mamlakatlar hamda iqtisodiyotning barcha sohasi uchun taalluqli deydi.

1. Qisqa muddatli sikl (2-4 yil) iste'mol tovarlariga bo'lgan bozor talabi va taklifi muvozanatining buzilishi va tiklanishi tarzida yuz beradi. Bu siklda ishlab chiqarish hajmi bozor kon yunkturasiga qarab o'zgaradi:

- narxlar darajasi kam o'zgaradi, ko'pchilik firmalar o'z xaridorlarini yo'qotmaslik uchun tovarlar narxini uzoq vaqt (yilda bir marta) o'zgartirmaslikka harakat qiladilar;

- ish bilan bandlik ham nisbatan barqaror, tebranish kichkina, asosan, alohida korxona va tarmoqlarda ish haqi o'zgarishiga bog'liq;

- foyda normasi ham bu davr mobaynida kam o'zgaradi;

- qisqa muddatli davr uchun miqdoriy ko'rsatkichlar kam o'zgaradi.

2. O'rta muddatli sikl (7-12 yil) tebranishlar katta, bu esa muvozanatning chuqur buzilganini ko'rsatadi:

- jamiyatda iqtisodiyotgina emas, balki ijtimoiy sohada ham barqarorlik buziladi;

- eng asosiysi, iqtisodiy o'sish tushkunlik bilan almashadi.

Ko'pchilik iqtisodchilarning fikricha, bu muddat asbob-uskuna, mashina, mexanizmlarga bozor talabi va taklifi muvozanatining buzilishi hamda tiklanishini ifodalaydi.

Ushbu siklda kapitalning bir tarmoqdan boshqa tarmoqqa oqib o'tishi yuz beradi.

Iqtisodiy siklning klassik varianti 4 fazadan iborat bo'lib, ularning har birida ishlab chiqarish hajmi dinamikasi, narxlar darajasi, ish bilan bandlik,

protsent normasi turli xil bo'lishi kuzatilgan.

Siklning birinchi fazasi krizis (tanglik, tushkunlik) bo'lib, iqtisodiy o'sish darajasi va sur'ati tushib ketadi, so'ngra mahsulot ishlab chiqarish hajmi qisqaradi. Bunday holat ortiqcha ishlab chiqarishga xos bo'lib, realizatsiya qilinmagan tovarlar zaxirasi ko'payib boradi va sanoat, savdo korxonalarining yoppasiga bankrot bo'lishiga olib keladi. Ishlab chiqarish to'xtashi natijasida ishsizlik ko'payadi, ish haqi pasayadi. Jamiyatda kredit aloqalari buziladi. Qimmatbaho qog'ozlar bozorida aksiya kursi tushib ketib, barcha tadbirkorlarning pulga ehtiyojlari ortadi, qarz to'lash uchun bank protsenti o'sadi.

Krizisdan keyingi faza-depressiya (tur'gunlik) fazasi keladi. Bu fazada ishlab chiqarishdagi tushkunlik ham narxlar tushishi ham to'xtaydi. Tovar zaxiralari va pul kapitalining massasi ko'payib, bank protsenti stavkasi eng past darajaga tushadi. Tovar taklifini talabdan ortib ketishi to'xtaydi.

Iqtisodiyotda tur'gunlik bilan bir vaqtda narxning ko'tarilishi, ya'ni inflyatsiya yuz berishi mumkin. Bunday holat stagnatsiya deb atalib, aholi turmush darajasining pasayishiga katta ta'sir qiladi.

Depressiyadan so'ng jonlanish fazasi keladi. Bunda ishlab chiqarish avvalgiga nisbatan o'sadi, tovar zaxiralari bozorni uzluksiz ta'minlash darajasida bo'ladi. Sotib olish quvvati o'sishi bilan jonlanish kuzatiladi. Pul kapitaliga talab ortadi, protsent o'sadi, narxlar ham o'sa boshlaydi. Jonlanishdan so'ng yuksalish fazasiga o'tiladi. Mahsulot ishlab chiqarish avvalgiga nisbatan o'sadi, ishsizlik kamayadi, talab ortishi natijasida narxlar o'sadi. Kreditga talab oshib, protsent ham o'sadi. Investitsion tovarlar ishlab chiqarishning ko'payishi bilan xom ashyo resurslariga talab ortadi, narxlar ham o'sadi. Jonlanish fazasida yuzaga kela boshlagan disproportsiya kuchaya boradi. Iqtisodiyot yangi tushkunlikka yaqinlashadi va yana tushkunlik davri boshlanadi. Ana shunday tarzda sikl qaytariladi.

Birinchi krizis 1825 yili Angliyada yuz berdi, so'ngra 1836 yili Angliya va AQShda, 1841 yili AQShda, 1847 yili AQSh, Angliya, Fransiya va Germaniyada. 1857 yilgi krizis birinchi jahon siklik krizisi bo'lib tarixda qoldi, keyin – 1873, 1882, 1890 yillardagi krizis ro'y berdi. Iqtisodiyotga nisbatan katta talafotlar keltirgan krizis – 1900-1901 yildagi tushkunlik bo'ldi.

3. Uzoq muddatli sikl. (40-60 yil).

XIX asr oxiri XX asr boshlarida ko'pchilik iqtisodchilar statistik

ma'lumotlar asosida narxlar va protsent stavkalarining ko'tarilishi hamda tushishiga e'tibor qaratishda. Keyinchalik esa u bilan bog'liq iqtisodiy jarayonlarda ham o'zgarishlar sodir bo'lishi sabablarini izohlab berishga harakat qilishdi.

Bir uzun to'liqinni ikkinchisi bilan almashinishi ishlab chiqarish absolyut miqdorining pasayishi tarzida yuz berishi shart emas. U iqtisodiy o'sish sur'atining tezlashuvi va sekinlashuvi almashib turishini uzoq muddatli tendentsiyasi tarzida yuz beradi.

Iqtisodiyotdagi Ana shunday holatni chuqur hamda o'z fikrlarini asoslagan holda rus iqtisodchisi N.D.Kondrat yev (1892-1938 yil) izohlab berdi. Shu sababli uni Kondrat yev sikli deb ham atashadi.

Katta yuksalish asosini u ishlab chiqarishga yangi texnologiya, jahon xo'jaligiga yangi mamlakatlarning qo'shilishi (iqtisodiy ravnaqi), oltin qazib olish hajmining o'zgarishi, umuman, texnik taraqqiyot, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi bilan bog'laydi.

Muvozanatning tiklanishi fazasida asosiy kapitalning passiv qismi yangilanadi, o'rta siklda esa, asosan, aktiv qismi yangilanadi.

Shu bilan birga, katta sikllarning davri aniqlanadi:

1- to'liqin 1772-1783 yillardagi depressiyadan 1812-1825 yildagi beqarorlikkacha;

2- to'liqin 1825-1838 yillardagi depressiyadan 1866-1873 yillardagi beqarorlikkacha;

3- to'liqin 1873-1885 yillardagi depressiyadan 1913-1929 yillardagi beqarorlikkacha;

4- to'liqin 1929-1938 yillardagi depressiyadan 1966-1974 yillardagi beqarorlikkacha;

5- to'liqin 1974-1982 yillardagi depressiyadan boshlangan. Bu to'liqin, iqtisodchilarning fikricha, 2010 yillargacha davom etishi va 2010-2015 yillardan yangi 6-to'liqin boshlanishi mumkin. Bu sikl mikroelektronika, boshqariladigan termoyadro energetikasi, gen injenerligini ishlab chiqarishga jalb etilishi bilan ajralib turadi.

12.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'siri va uni bartaraf etish yo'llari

Ko'plab mamlakatlarni qamrab olgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O'zbekistonga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov "... tobora chuqurlashib

borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lur edi"⁷⁰, - deb ta'kidladi. Bunga sabab O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Buning tasdi'gini, Yurtboshimiz ta'biri bilan aytganda, respublikamizning tashqi dunyo bilan aloqalarining tobora kengayib borayotganida, rivojlangan mamlakatlar ko'magida va hamkorligida mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Shu boisdan ham global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va uning oqibatlari mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta'sir etmoqda. Inqiroz ta'sirini birinchi yurtboshimiz "Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida O'zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral og'itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va investorlarning eksportdan oladigan tushumlari kamayishiga olib keladi. Ularning foyda ko'rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir-oqibatda esa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarimizning o'sish sur'atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta'sir etadi"⁷¹, - deb izohlab berdi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'siri boshqa ko'pgina davlatlarga nisbatan bir muncha yumshoq bo'layotganini hayotning o'zi tasdiqlamoqda. Bunga sabab O'zbekistonda qabul qilingan o'ziga xos islohot va modernizatsiya modeli asosida mamlakatimizda amalga oshirilgan tub o'zgarishlar milliy iqtisodiyotimizning barqaror va mutanosib rivojlanishini tashqi salbiy holatlarga, turli inqirozlarga bardoshli bo'lishini ta'minladi. Shu boisdan ham birinchi Prezident I.A.Karimov: "Biz istiqlolning dastlabki yillarida qabul qilgan, mashhur besh tamoyilga asoslangan ijtimoiy yo'naltirilgan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tish modeli

⁷⁰ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009, 11-бет.

⁷¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009, 12-бет.

yildan-yilga ilgarilab borganimiz sari o‘zini amalda oqlab, naqadar tog‘ri va puxta ekanini isbotlamoqda, deb aytish uchun bugun barcha asoslarimiz yetarli. Birinchi navbatda, iqtisodiyotning mafkuradan xoli bo‘lishi, iqtisodiyotning siyosatdan ustunligida o‘z ifodasini topgan pragmatik iqtisodiy siyosat, davlatning bosh islohotchi vazifasini o‘z zimmasiga olishi, qonun ustuvorligini ta‘minlash, kuchli ijtimoiy siyosat olib borish, islohotlarni bosqichma-bosqich va vazminlik bilan amalga oshirish kabi tamoyillar – ayniqsa, dunyoda avj olib borayotgan moliyaviy va iqtisodiy inqiroz sharoitida o‘zining dolzarbligi va hayotiyligini yana bir bor ko‘rsatmoqda”⁷², - deb ta‘kidlagan.

O‘zbekistonda ushbu siyosat orqali moliyaviy-iqtisodiy, byudjet, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta‘minlash uchun asos yaratilgan..

O‘zbekistonda qisqa muddatli spekuliyativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatli va imtiyozli foiz stavkalari bo‘yicha jalb etish tamoyiliga doimo amal qilib kelinganligi tufayli ham respublikaning tashqi qarzi 13,3% miqdorida bo‘ldi. Vaholanki, ko‘plab davlatlarning tashqi qarz masalasidagi puxta o‘ylanmagan siyosati ularning iqtisodiyotini zaif, tashqi omillarga qaram, xatarli vaziyatlar oldida himoyasiz va nochor ahvolga solib qo‘yganini ko‘rish, kuzatish qiyin emasligini Yurtboshimiz o‘zining asarida asoslab berdi.

O‘zbekistonda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini oldini olish va yumshatish imkonini beradigan omillar quyidagilardan iborat:

- Tijorat banklarining likvidliligi va kapitallashish darajasini oshirishga qaratilgan siyosatning 2005 yildan boshlab izchillik bilan amalga oshirilganligi.

- Puxta o‘ylangan pul-kredit siyosatining amalga oshirilishi natijasida inflyatsiyaning prognoz ko‘rsatkichlari chegarasida saqlab qolinayotganligi.

- Oqilona byudjet-soliq siyosatining olib borilganligi natijasida Davlat byudjeti profitsit bilan bajarilmoqda, soliq yukining pasayib borish tendentsiyasi kuzatilmoqda.

- Tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o‘zgarishlarni amalga

⁷² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шaroitida уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009, 30-31-бет.

oshirishga muvaffaq bo'linganligi.

- Mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilayotgan xorijiy investitsiyalar miqdorining barqaror o'sish sur'atiga ega bo'layotganligi.

- Mamlakat tashqi qarzining mo'tadil darajasini ta'minlashga muvaffaq bo'linganligi.

- Fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan katta miqdorda moddiy va moliyaviy resurslar ajratilayotganligi.

Mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi.

Inqirozga qarshi dasturning eng muhim yo'nalishlari quyidagilardan iborat.

Birinchidan – korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashtirilgan texnologiyalarni keng joriy etish.

Ikkinchidan – joriy kon'yunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarning tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish:

- aylanma mablag'larini to'ldirish uchun korxonalarga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni byudjetga barcha turdagi soliq va to'lovlardan – qo'shimcha qiymat soli'gi bundan mustasno – ozod qilish muddatini 2012 yilgacha uzaytirish;

- banklar kreditlari bo'yicha to'lov muddati o'tgan va joriy qarzlarning miqdorini qayta ko'rib chiqish, byudjetga to'lanadigan to'lovlarning penyasidan kechish hamda boshqa muhim imtiyoz va preferentsiyalar berish.

Uchinchidan – qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish.

To'rtinchidan – elektroenergetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya intez'molini kamaytirish va energiya tejashning samarali tizimini

joriy etish.

Beshinchidan – jahon bozorida talab pasayib borayotgan bir sharoitda, ichki bozorda talabni ra'gbatlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolishda g'oyat muhim ahamiyatga ega.

Ichki bozorda talabni ra'gbatlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash maqsadida Mahalliyashtirish dasturi doirasidagi loyihalar hajmini 3-4 barobar ko'paytirish mo'ljallanmoqda.

2012 yilning 1 yanvarigacha quyidagi soliq va bojxona imtiyozlari berilmoqda:

-go'sht va sutni qayta ishlashga ixtisoslashgan mikrofirma va kichik korxonalar uchun bo'shagan mabla'glarni ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilishga maqsadli ravishda yo'naltirish sharti bilan yagona soliq to'lovi stavkasini 50 foizga qisqartirish;

- tayyor nooziq-ovqat tovarlarning muayyan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalarni foyda va mulk soliqlaridan, mikrofirma va kichik korxonalarni yagona soliq to'lovidan ozod qilish.

Mamlakatimizda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy ta'sirini bartaraf etish hamda inqirozdan so'ng barqaror va mutanosib iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadida 2009-2014 yillarga mo'ljallangan ishlab chiqarishni uzluksiz modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyot raqobatbardoshligini doimiy ravishda oshirish, eksport salohiyatini o'stirish maqsadida innovatsiyalarni joriy etish asosida chuqur tarkibiy o'zgartirishlar qilish uchun eng muhim investitsiyaviy loyihalar dasturi amalga oshirilmoqda. Bu loyihalarining umumiy qiymati 55,4 mlrd. dollarni tashkil etib, uning 15,3 mlrd. dollari (ya'ni 27,6 %) neft gaz sohasiga, 12,1 mlrd. dollari (12,1%) neftgazkimyo sanoatiga, 7,5 mlrd. dollari (13,5%) transport va infratuzilmaga, 5,8 mlrd. dollari (10,5%) energetika sohasiga yo'naltiriladi (12.4.1-Jadval).

Ushbu investitsiyaviy loyihalarining amalga oshirilishi natijasida mamlakatimizda avtomobilsozlik, neft kimyosi, gaz kimyosi, elektrotexnika, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati ustuvor ravishda rivojlanadi. Shuningdek, mehnat si'gimi yuqori va raqobat ustuvorligiga ega bo'lgan, aholi ish bilan bandligini yuqori darajada ta'minlashga qodir bo'lgan to'qimachilik, poyafzal, oziq-ovqat sanoati tarmoqlari ham jadal rivojlanadi. Buning natijasida mamlakatimizning eksport salohiyati yanada rivojlanadi

va mustahkamlanadi, eksport tarkibi diversifikatsiyalashadi.

12.4.1-Jadval

2009-2014 yillarga mo'ljallangan eng muhim investitsiyaviy loyihalarni amalga oshirish dasturi⁷³

Sanoat tarmoqlari	Loyihalar qiymati(mlrd. doll)	Loyihalar tarkibi (umumiy qiymatiga nisbatan % hisobida)
Jami	55,4	100,0
Shu jumladan:		
Neft gaz sektori	15,3	27,6
Neftgazkimyo sanoati	12,1	21,8
Transport va infratuzilma	7,5	13,5
Energetika	5,8	10,5
Kimyo sanoati	5,6	10,1
Tog'-kon va metallurgiya sanoati	4,4	7,9
To'qimachilik sanoati	1,9	3,4
Mashinasozlik	1,4	2,5
Qurilish materiallari sanoati	0,8	1,4
Boshqa tarmoqlar	0,6	1,1

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy ta'sirini bartaraf etish va inqirozdan keyingi taraqqiyot dasturlarini amalga oshirish sharoitida O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturining muhim ustuvor vazifalari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- 2009-2012 yillarga mo'ljallangan mamlakatda qabul qilingan jahon iqtisodiy inqirozi oqibatlarining oldini olish va bartaraf qilish bo'yicha inqirozga qarshi dasturni amalga oshirish va shu asosda iqtisodiy o'sishni uzoq muddatli barqaror sur'atlari va iqtisodiyotning muvozanatli rivojlanishini ta'minlash.

- Tarkibiy o'zgartirishlarni davom ettirish va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, buni, birinchi navbatda, xalqaro sifat standartlariga javob beradigan talab yuqori bo'lgan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash yo'li

⁷³ O'zbekiston Respublikasi Prezident huziridagi Davlat Statistika agentligi

bilan amalga oshirish.

- Qishloq joylardagi turmush sifati va qiyofasini tubdan yaxshilash, qishloqdagi ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini jadal rivojlantirishga, mulkdorning, tadbirkorlik va kichik biznesning maqomi, o'rnini va ahamiyatini tubdan qayta ko'rib chiqishga, fermer xo'jaliklarini rivojlantirishga har tomonlama yo'naltirilgan uzoq muddatli, o'zaro chuqur bog'langan chora- tadbirlar kompleksini amalga oshirish.

- Aholi bandligini ta'minlash, uning turmush sifatini oshirishning muhim omili sifatida xizmatlar ko'rsatish sohasi va kichik biznesni jadal rivojlantirish.

12.5. Funktsional iqtisodiy tizimlar va davlat boshqaruvi

Kishilik jamiyati ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'zaro birligi hamda ziddiyati asosida taraqqiy etibborib, uning turli bosqichlariga o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlar muvofiq keladi. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodiy jarayonlarni, ularni o'zgaruvchan ekanligini bilishda muhim ahamiyatga egadir. Taraqqiyot bosqichlarini bilishda turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarixiy-formatsion yondashuv;
- madaniylashish (sivilizasiya) darajasi jihatidan yondashuv;
- texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;
- sosial-iqtisodiy shakllar o'zgarishi jihatidan yondashuv.

Ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga tarixiy-formatsion yondashuvda ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e'tibor berilgan. Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish (iqtisodiy) munosabatlarning birligidan iborat. Ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillari, ya'ni ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari birgalikda jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini tashkil qiladi. Boshqacha aytganda, ishlab chiqaruvchi kuchlar bu ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan

tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik buyumlashganelementlar tizimidan iborat. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim

mezoni va umumiy ko'rsatkichidir. Odamlar ishlab chiqarish jarayonida faqat tabiat ashyolari va boshqa moddiy ashyolar bilan emas, shu bilanbirga o'zaro bir-biri bilan ham munosabatlarda bo'ladilar, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlariga kirishadilar. Bunda ishlab chiqarishda tarkib topadigan tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bir biridan farq qiladi. Tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarishni tashkil qilish jarayonida vujudga keladi. Mazkur munosabatlar kishilar o'rtasidagi aloqalar sifatida namoyon bo'lib, shu bilan birga ishlab chiqarish holatini bevosita tavsiflaydi, ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti muayyan bosqichlarining xususiyatlarini va ularning ijtimoiy uyg'unlashuvini aks ettiradi.

Bu masalan, mehnat taqsimoti uni ixtisoslashtirish va kooperasiyalash, ishlab chiqarishning to'planishi hamda uyg'unlashtirilishidir. Ishlab chiqarish har doim muayyan ijtimoiy shaklga ega bo'ladi. Bu ijtimoiy shakl ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi, ularning mohiyati va asosini ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik munosabatlari tashkil etadi. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar - bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular takror ishlab chiqarish munosabatlari yoki iqtisodiy munosabatlar deb ham ataladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining muayyan darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining u yoki bu turini taqozo qiladi. Muayyan taraqqiyot darajasidagi ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari muayyan turining birligi va o'zaro ta'siri ishlab chiqarish usulini tashkil etadi. Ishlab chiqarish munosabatlari faqat ishlab chiqaruvchi kuchlar bilangina o'zaro aloqada bo'lib qolmaydi. Ular bir vaqtda bazis ham hisoblanib, uning ustida ishlab chiqarish munosabatlarining ushbu tizimiga xos bo'lgan alohida siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, milliy, oilaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlar hamda tartibotlarning alohida turlari qad ko'taradi. Ana shularning yig'indisi jamiyatning ustqurmasini tashkil etadi.

Siyosat, huquq, ahloq va ustqurmaning boshqa elementlari ham faol rol o'ynaydi, o'zlarini vujudga keltirgan ishlab chiqarish munosabatlariga, ular orqali esa jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlariga ham aks ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi ijtimoiy iqtisodiy formasiyani tashkil etadi

Insoniyat jamiyati tarixida bir-biri bilan izchil almashinib turgan qator ishlab chiqarish usullari va shunga muvofiq ijtimoiy iqtisodiy formasiyalar ajralib turadi. Ishlab chiqarish usullari almashinishining klassik namunasi. Evropada namoyish qilingan deb hisoblanadi. Evropa hududida bir biri bilan almashinib, ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal va kapitalistik munosabatlar izchil tarkib topdi. Boshqa qit'alarga kelganda esa, bu yerda kapitalizmga bo'lgan davrda ana shu marralarning hammasi aniqroq qayd etilgan. Osiyo, Afrika, Avstraliyada Evropa mustamlakachiligining ta'siri seziladi. Adabiyotlarda Osiyocha ishlab chiqarish usuli deb atalmish usul haqida ham qayd qilinadi. Bu usulning shakllanishida mamlakatlarning katta turkumiga xos bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining sug'orish tizimlarini markazlashtirilgan tarzda tartibga solib turish va davlatning ana shu sharoitlarda alohida roli bilan bog'liq sifat xususiyatlari aks etadi. Iqtisodiy fanda ijtimoiy taraqqiyot sivilizasiyaning tarixiy rivojlanish tiplari natijasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi. «Sivilizasiya» so'zi lotinchada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga fransuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt ikki asr oldin -kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Bugungi kunda mazkur tushuncha quyidagi o'rinlarda qo'llaniladi: -jamiyat madaniyati darajasini baholash; -yovvoyilik davri o'rniga kelgan kishilik jamiyati rivojlanish bosqichini tavsiflash (L.Morgan, F. Engels); -biqiq guruhlar, xalqlar va davlatlar taraqqiyotining madaniy-tarixiy sikli (N.V.Danilevskiy, A. Toynbi); -madaniyat taraqqiyotining so'nggi bosqichi, uning tugashi fazasi (O.Shpengler); -ijtimoiy hayot asosiy tarkibiy qismlari inson salohiyati, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish usuli, atrof-muhitning majmui. Umuman olganda sivilizasiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi. Jamiyat taraqqiyotini sivilizasiya nuqtai nazaridan o'rganishda sivilizasiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o'rin tutadi. Bu nazariya tarafdorlari quyidagi etti bosqichdan iborat sivilizasiyani ajratib ko'rsatadilar:

1) davomiylik muddati 30-35 asmi o'z ichiga olgan neolit davri;

2) davomiylik muddati 20-23 asrni o'z ichiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);

3) davomiylik muddati 12-13 asrni o'z ichiga olgan antik davr (temir asri);

4) davomiylik muddati 7 asrni o'z ichiga olgan erta feodal davri;

5) davomiylik muddati 4,5 asrni o'z ichiga olgan industrlashishdan oldingi davr;

6) davomiylik muddati 2,5 asrni o'z ichiga olgan industrial davri;

7) davomiylik muddati 1,3 asrni o'z ichiga olgan yuqori industrlashish davri.

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko'rinib turibdiki, ushbu nazariyada turli qarashlar va yondashuvlarni aralashtirish holatiga yo'l qo'yilib, jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajr atishning aniq bir mezoni yoki belgisi mavjud emas. Jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga texnologik yondashuv ham ma'lum bir oqim hisoblanadi. Ular jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y berayotgan o'zgarishlar ko'lami va xususiyatini yaxshiroq tushunib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini tahlil etish, mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi rivojlanish tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar ishlab chiqarishni tashkil etish bilan va birgalikda ishlab chiqarishning texnologik usuli deyiladi. Ular o'rtasidagi chegaralami jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib turadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tish asosan mehnat vositalarining xususiyatidagi o'zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish texnologik usullarining dastlabki uchta bosqichi alohida farqlanadi. Bular oddiy kooperasiya, manufaktura va mashinalashgan ishlab chiqarishdir. Oddiy kooperasiya - bu bir xil ishni yoki xizmat vazifasinibajaruvchi xodimlarning eng oddiy shakldagi uyushishi, birgalashib ma'lum tartib asosida ishlaydigan kishilar guruhidir. Kooperasiyaning yakka tartibdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishiga nisbatan afzalliklari quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

1) ko‘plab ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kuchidagi alohida tafovutlarning yo‘qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xillikka olib keldi;

2) bino va inshootlardan birgalikda foydalanish natijasida yoqilg‘i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam sarflanishi mahsulot birligiga to‘g‘ri keluvchi ishlab chiqarish vositalarining tejalishiga olib keldi;

3) birgalikdagi mehnat bellashuvni keltirib chiqarib, mehnat unumdorligini oshirdi. Mashinalashgan ishlab chiqarishga olib boruvchi yo‘lda manufaktura, ya‘ni mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo‘lmagan sharoitdagi kooperasiya muhim rol o‘ynaydi.

Manufaktura davrida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni davom etadi. Yalpi ishchi kuchi tarkib topadi, har bir ayrim xodim esa yalpi ishchi kuchining tarkibiy qismiga aylanadi. Bunda oddiy kooperasiyadagidek qo‘l mehnatiga va unga asoslangan qurolga tayanadi.

Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblarni vujudga keltirib hamda ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog‘lab, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga o‘tish uchun zarur shart-sharoit tayyorlaydi. Bu davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, mehnatning mazmuni va holatiga, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida, iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda ham tub o‘zgarishlar ro‘y beradi. XVIII asrning so‘nggi 30 yili ichida boshlangan sanoat revolyusiyasi natijasida yirik mashinalashgan ishlab chiqarish vujudga keldi.

Kooperasiyaning bu shakli xuddi manufaktura singari, mehnat taqsimotiga asoslanadi, lekin undan mashinali mehnatga asoslanishi bilan tubdan farq qiladi. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tamomila mashinalarning vazifalari bilan belgilanadi. Mashinalar tizimiga asoslangan fabrika bugun ham ko‘p jihatdan ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning asosiy bo‘g‘ini rolini saqlab kelmoqda. Shu bilan birga fan va texnikadagi inqilobiy o‘zgarishlar;

1. EHMning paydo bo‘lishi va rivojlanishi, yagona axborot tizimlarining yaratilishi, ishlab chiqarish umumlashuvining yanada o‘sishi uning texnikaviy bazisini jiddiy ravishda o‘zgartirib yubordi.

Fan-texnika, texnologiya va axborot tizimidagi o'zgarishlarga qarab ko'pchilik olimlar, masalan, R.Aron, Dj. Gelbrejt, U.Rostou va boshqalar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini uch bosqichga:

indusrlashgungacha bo'lgan jamiyat, indusrlashgan jamiyat, yuqori indusrlashgan yoki axborotlashgan jamiyatlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar.

Bunda ular indusrlashgungacha bo'lgan jamiyatning asosiy belgilari sifatida:

- a) aholining asosan, qishloq xo'jaligi bilan bandligi;
- b) qo'l mehnatining hukmronligi;
- v) mehnat taqsimotining juda sayozligi (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo, boshqaruv va boshqalar);
- g) natural xo'jalikning hukmronligini ko'rsatadi.

Jamiyat taraqqiyotining ikkinchi muhim bosqichi indusrlashgan jamiyatning asosiy belgilari deb:

- a) ishlab chiqarishning mashinalashganligi;
- b) sanoatning fan-texnika yutuqlari asosida rivojlanishi, unda ishchilar sonining ko'payishi;
- v) shahar aholisining qishloq aholisiga qaraganda ko'payishi va boshqalar.

Taraqqiyotning uchinchi muhim bosqichi yuqori darajada indusrlashgan jamiyatning asosiy belgilari:

- a) xizmat ko'rsatish sohasining yuksak darajada rivojlanishi;
- b) ishchi kuchining asosiy qismi (60-70%) shu sohada band bo'lishi;
- v) fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanishi, fan xodimlarining va malakali mutaxassislar rolining oshishi;
- g) iqtisodiyotning hamma sohalarida kundalik hayotda axborot va hisoblash texnikalarining keng qo'llanilishi;
- d) tovarlar va xizmatlar sifatiga putur etkazmasdan iqtisodiy resurslarning hamma turlarini tejash imkonini beradigan yangi texnika va texnologiyalarning keng qo'llanilishi va boshqalar.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy rolni o'ynaydi va tashkiliy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatchilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir tomonlama yondashuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab

bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning holatlarini bilishda ham texnik, ham ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning birgalikda olib, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini va shu dialektik aloqadorlik hamda ta'sir natijasida sodir bo'ladigan taraqqiyot qonunlarini o'rganish zarurdir.

Jamiyat taraqqiyotiga, jumladan texnika va texnologiyaning rivojiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kuchli ta'sirini shunda ko'rish mumkinki, bir necha ming yillab rivojlanmay yotgan texnika va texnologiya taraqqiyoti tovar xo'jaligi va bozorning vujudga kelishi bilan gurrakib o'sib ketdi. Texnika taraqqiyotining hamma bosqichlari, ya'ni oddiy kooperasiya, manufaktura, mashinalashgan, ya'ni industrlashgan ishlab chiqarish, yuqori darajadagi industrlashgan, axborotlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 250-300 yilga, ya'ni tovar xo'jaligi rivoj topgan davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham keyingi paytda ko'pgina iqtisodchilar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini iqtisodiy tizimlarga bo'lib o'rganadilar.

XX asrning ohiri va o'tgan asrning boshlarida davlatning ijtimoiy-iqtisodiy vazifalari asosan rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida yetarlicha ke'g'aytirildi, Davlat xarajatlari 40-50% ga yetdi, YaIM ga nisbatan esa bundanda ko'proq. Gap Shundaki, nafaqat miqdor krsatkichlarini, balki sifat o'zgarishlariga ham erishildi. Aholini muhtoj qismiga davlat xarajatlari darajasi oshdi (davlatning ijtimoiy-madaniy xarajatlarini oshishi, tadbirkorlik sektoriga e'tiborning oshishi va b.).

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish jarayonida keyns va monetarizm kabi neoklassik konsepsiyalaridan zururlari tanlanib foydalanmoqda. Ularning asosida funksional iqtisodiy tizimlar (FIT) ko'rinishida o'z-o'zini boshqarish mexanizmining keng tizimi shakllantirilmoqda. FIT – bu iqtisodiyotni tartibga solishning yagona mexanizmida keynschilik, monetarizm va neoklassik konsepsiyalarning o'ziga xos aralashmasidan iborat. Bunga raqobatmuhitini shakllantirish tizimi, milliy valyutani barqarorligini ta'minlash, ichki narx darajasini qo'llab-quvvatlash, ichki talabni ra'g'batlantirish, tashqi ta'sirlardan himoyalashlar misol bo'la oladi. AQSh misolida, inflyatsiya ta'siri kuchaygan biror-bir bozorda erkin bozorlar bo'yicha federal komissiya vaziyatni taxlil etadi va federal fond stavkalarini va qayta moliyalashtirish stavkalarini o'zgartirish bo'yicha federal zaxira tizimiga tavsiyalar beradi. FIT xo'jalik tarkibiy qismlarini samarali faoliyat yuritishi uchun tanlab olingan

bozorinfratuzilmasi elementlarini birlashtiradi.

Jadallik bilan rivojlanayotgan a'loqa vositalari, kommunikatsiya va elektron xisoblash texnikalarini bog'liqligida FIT larni shakllantirish imkoniyatlarini tu'gildi.

FIT larda davlatning roli mutloq o'zgaradi. U xo'jalik tizimining markazida bosh muvofiqlashtiruvchi vazifasini bartaraf etadi. Davlat FIT lar orqali bozor faoliyatiga barqarorlikni quvvatlash va makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash maqsadidagina aralashadi. Shu bilan birga raqobat mexanizmini ishlashini ta'minlaydi yoki nazorat qilish uchun FIT lardan foydalanadi.

Nazorat uchun testlar

1. Sobiq sho'rolar respublikamizda necha yil hukmronlik qilgan?

- a) 50 yil
- b) 40 yil
- c) 30 yil
- d) 35 yil

2. Iqtisodiy xavfsizlik indikatorlari nechta?

- a) 4 ta
- b) 9 ta
- c) 7 ta
- d) 6 ta

3. Iqtisodiy xavfsizlik nechta strategiyani o'z ichiga oladi?

- a) 2 ta
- b) 4 ta
- c) 3 ta
- d) 5 ta

4. Iqtisodiy xavfsizlik tog'risidagi qonun qachon qayta ko'rib chiqilgan?

- a) 2017-yil
- b) 2019-yil
- c) 2016-yil
- d) 2018-yil

5. Talabning nechta tarkibiy qismi bor?

- a) 3 ta
- b) 4 ta

c) 2 ta

d) 1 ta

6. ... bu mavjud daromadlar va narxlar darajasida talab eta olish mumkin bo'lgan tovar xizmatlar hajmi?

a) Jami talab

b) Jami taklif

c) Eksport

d) Import

7. Necha asrlik kapitalistik iqtisodiyot kuchli va uzoq muddatli makroiqtisodiy tengsizlik bilan to'qnashdi?

a) 17 asrlik

b) 19 asrlik

c) 20 asrlik

d) 18 asrlik

8. Kimning fikricha jami talab 4 qismdan iborat?

a) Svit

b) Keyns

c) Jons

d) Smit

9. Qaysi model egiluvchan narx mexanizmi mavjudligini nazarda tutadi?

a) Klassik

b) Neoklassik

c) Keynscha

d) TJY

10. "Taklif o'z-o'zidan talabni yuzaga keltiradi" degan fikr kimniki?

a) Keyns

b) J. B. Sey

c) A. Smit

d) B. Jons

11. Nechanchi asrning 70-yillarida rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarish pasaydi?

a) 50-yillar

b) 60-yillar

c) 70-yillar

d) 65-yillar

12. Iqtisodiyotning nechta fazasi bor?

- a) 4 ta
- b) 3 ta
- c) 6 ta
- d) 5 ta

13. Qaysi yillarda Buyuk Britaniyada tashqi zayomlar bo'yicha to'lovlar to'xtatilgan?

- a) 1929-1933 yillar
- b) 1928-1935 yillar
- c) 1925-1933 yillar
- d) 1925-1935 yillar

14. Pul kredit krizisi nechinchi asrda yuz bergan?

- a) XIX asr oxirida
- b) XX asr oxiri
- c) TJY
- d) Bilmadim

15. To'qimachilik inqirozi qachon yuz bergan?

- a) 1970-yil
- b) 1975-yil
- c) 1977-yil
- d) 1976-yil

Nazorat uchun savollar

1. Jami talab va jami taklif o'rtasidagi aloqadorliklarni yoritib bering?

2. Jami talabning tarkibiy qismlarini ayting?

3. Jami talab va taklif barqarorligini ta'minlashda davlatning roli haqidagi klassik va keynsnazariyalari qaysi jihatlari bilan farq qiladi?

4. Inqiroz nima uchun sodir bo'ladi.?

5. Nima uchun jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz rivojlangan mamlakatlarda hamon davometmoqda?

6. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

7. O'zbekistonda qabul qilingan inqirozga qarshi choralar dasturining mazmunini va asosiy o'nalishlarini tushuntirib bering.

8. O'zbekistonda inqirozga qarshi choralar dasturi qanday amalga

oshirilganini izohlabbering.

- 9. Harakatlar strategiyasida*
- 10. O'rta muddatli sikl va qisqa muddatli sikllarning mazmuni*
- 11. Struktura-tarkibiy krizisning xususiyatlari*
- 12. Tadbirkorlarga soliq imtiyozlarini berishning ahamiyati*

XIII BOB. DAVLATNING TARKIBIY INVESTITSIYAVIY SIYOSATI VA USLUBIYATI

13.1. Investitsiya siyosatining dasturiy maqsadli uslubi. Davlat investitsiya dasturlarini ishlab chiqish uslublari, investitsion loyihalarning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligini baholash.

13.2. Aralash iqtisodiyot sharoitida investitsiyalarni davlat tomonidan tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari, xususiy investitsion qarorlarga davlatning ta'sir qilish uslublari .

13.3. Davlat va xususiy sektorda investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi me'yorlari, ularning xususiyatlari.

13.4. Davlat innovatsion siyosati uslubi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi va dasturlari doirasida fan-texnika siyosati yo'nalishlarini asoslash.

Tayanch iboralar: bozor iqtisodiyoti, uy xo'jaliklari, mikroiqtisodiy tahlil, tadbirkorlik sektori, davlat sektori, bank, eksperiment, uslubiyat, ilmiy abstraksiya usuli, tahlil, tarixiylikning birligi usuli, fikrning xususiyati

13.1. Investitsiya siyosatining dasturiy maqsadli uslubi. Davlat investitsiya dasturlarini ishlab chiqish uslublari, investitsion loyihalarning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligini baholash

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fani va uning qonunqoidalarini bilish uchun, eng avvalo, bozor iqtisodiyoti va uning asosiy belgilari tog'risida tasavvurga ega bo'lish zarur.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti ko'pchilik mamlakatlar uchun xos bo'lib, u har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda va rivojlanmoqda. Bu iqtisodiyotning amal qilish mexanizmi asrlar davomida shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi uzoq davrli iqtisodiy evolyusiya davomida uning amal qilishining asosiy qoidalari saqlanib qolishi bilan izohlanadi.

Xususiy mulkning paydo bo'lishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishing umumiy sharti hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'zo'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorga oid xususiyatini ko'zda tutadi. Товар ishlab chiqarishning rivojlanishi

bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlik erkinligi, resurslar erkin almashinuvining ta'minlanishi bozor iqtisodiyotini samarali amal qilishining asosiy shartlari bo'lib hisoblanadi. Tovar ishlab chiqaruvchi qanchalik mustaqil bo'lsa, bozor ham shu darajada yaxshi rivojlanadi. Erkin ayirboshlash tovar ishlab chiqaruvchi faoliyatining nisbatan samarali yo'nalishlarini ko'rsatib beruvchi erkin narxlarning shakllanishiga imkon yaratadi.

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonunqoidalari asosida tashkil etiladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovarpul munosabatlariga asoslanib, uning asosida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, u iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning barcha bosqichlari – ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha sub'ektlarini qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, ishchilar ham, iste'molchilar, kapital egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha asosiy sub'ektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat sektori.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bog'inidir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni yetkazib beradi.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli budjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliyakredit muassasasi.

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, talab, taklif, raqobat.

Narxlar nisbati o'zgarib turadi, shuning uchun narx, ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar, o'z navbatida, narxlardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;
- tadbirkorlik va tanlov erkinligi;
- raqobat kurashining mavjudligi;
- davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
- korxona va firmalarning ichki va tashqi shartsharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

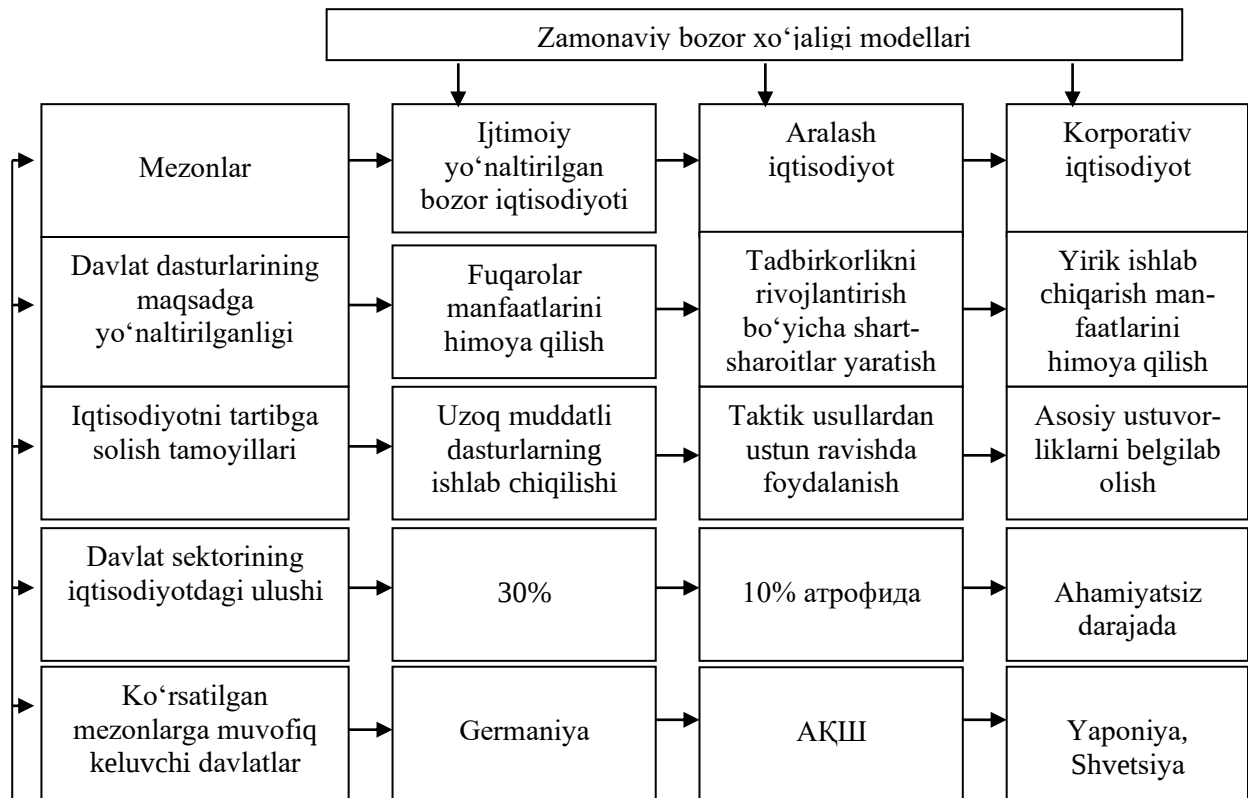
Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning barcha bosqichlari uchun umumiydir. Lekin bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap borganda bu iqtisodiyotning tarixan tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qilish zarur. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U iqtisodiy adabiyotlarda **klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti** deb nom oldi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi **hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti** deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi.

Bu har ikkala turda bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari saqlanib qoladi, ularda tovar va pulning harakati, ularning qonunqoidalari rivojlanish uchun negiz va shartsharoit bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi zamon bozor xo'jaligi iqtisodiyotdagi xususiy va davlat sektorlarining o'zaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga ta'sirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvchi ustuvor vazifalardan kelib chiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (13.1.1 - chizma).

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shartsharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

13.1.1-rasm. Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining predmeti – bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida tovar va xizmatlarni yaratish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, samarali faoliyat ko'rsatish qonunqoidalarini o'rganishdan iborat, deb aytish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fani predmetini o'rganishda unga taalluqli mavzularni alohida bo'limlarga ajratilishi mazkur muammolar tog'risida yanada kengroq, izchil va to'liq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Shunga ko'ra, bakalavriat yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida to'rtta asosiy bo'lim ajratib olgan edik: iqtisodiy taraqqiyotning umumiy asoslari; bozor iqtisodiyoti nazariyasi; milliy iqtisodiyot

(makroiqtisodiyot)ning amal qilish va rivojlantirish qonuniyatlari; jahon xo‘jaligi.⁷⁴ Ko‘pchilik darslik va o‘quv qullanmalarda mavzularni bo‘limlarga ajratishda ma‘lum darajada erkinlik mavjud bo‘lsada, mazmun va mohiyat jihatidan umumiy tavsif kasb etuvchi yondashuvlar ham uchraydi. Shulardan biri – iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o‘rganishga iqtisodiyotning turli darajalaridan kelib chiqqan holda yondashuv hisoblanadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma iqtisodiyot nazariyasi mutaxassisligidagi magistratura talabalariga mo‘ljallanganligi hamda unda bakalavriat kurslaridagi nazariy muammolar nisbatan kengroq va chuqurroq darajada o‘rganilishi zarurligini hisobga olib, barcha mavzularni mikrodaraja va mikrodarajadagi iqtisodiy tizim nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Ma‘lumki, iqtisodiyot asosan ikki sohaga bo‘linadi: mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot. Mikroiqtisodiyot o‘z ichiga quyidagi alohida iqtisodiy sub’ektlar faoliyatini oladi:

1. Xo‘jalik yurituvchi sub’ekt – iste’molchilar, ishchilar, kapital egalari, zamindorlar, firmalar va hokazo.
2. Alohida bozorlar – ishlab chiqarish vositalari bozori, ishchi kuchi bozori, iste’mol mollari bozori va hokazo.
3. Alohida tarmoqlar – sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish va hokazo.

Makroiqtisodiyot esa umumiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar yig‘indisi bilan bog‘langan (mamlakatdagi ishsizlik, inflyatsiya darajasi, foiz stavkasining o‘zgarishi, iqtisodiy o‘sish sur‘ati va boshqalar) yaxlit milliy xo‘jalikni qamrab oladi.

Mikroiqtisodiy tahlilda ham asosiy o‘rinni nazariy qoidalarining ishlab chiqilishi egallaydi. Mazkur nazariy qoidalar asosida iqtisodiy hodisa va jarayonlar asoslab beriladi va prognoz qilinadi. Nazariy tahlil oddiy taxminlardan boshlanadi.

Iqtisodiy nazariya, boshqa ilmiy nazariyalar singari, doimo ham mutlaq aniqlikka ega bo‘lmaydi. Nazariyaning foydaliligi va ahamiyati uning o‘rganilayotgan hodisani qay darajada muvaffaqiyatli tushuntirib va prognozlab berishiga bog‘liq bo‘ladi.

⁷⁴ Шодмонов Ш. Ш., Фафуров У.В. “Иқтисодиёт назарияси” (дарслик). – Т., “Фан ва технология” нашриёти, 2005.

13.2. Aralash iqtisodiyot sharoitida investitsiyalarni davlat tomonidan tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari, xususiy investitsion qarorlarga davlatning ta'sir qilish uslublari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlama, ya'ni ham amaliy va ham nazariy tomonlarini tushuntirish mumkin.

Hozirgi zamon iqtisodiy adabiyotlarida bu fanning to'rtta asosiy vazifasi ajratib ko'rsatiladi:

1) **bilish vazifasi** har qanday fan kabi Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fani ham fundamental ahamiyatga ega: jamiyatda insonlarning o'zaro iqtisodiy munosabatlarini tadqiq etib, ular tog'risidagi fikrlarimizni kengaytiradi;

2) **amaliy vazifa** – amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy o'sishni ta'minlash va shu asosda o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondira borishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, cheklangan turli xil resurslarning har bir birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turi bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan samara, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishdan iboratdir;

3) **uslubiy vazifasi** – Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining o'zi, tahlili va uning tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi;

4) **g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasi** – ushbu vazifa shundan iboratki, uning yordamida talabalar, mutaxassislar va iqtisodiyot ilmi o'rganuvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqlol g'oyasini talaba yoshlar ongiga singdiradi, ularni millat manfaatlarini yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadrini oshirish, milliy tovarlarni jahon miqyosida bozorgir bo'lishini ta'minlash, mamlakat aholisining turmush darajasini ko'tarish ruhida tarbiyalaydi.

«Zaminimizda yashayotgan odamlarning munosib va erkin, faravon hayotini ta'minlash, har bir kishi huquq va imkoniyatlaridan to'liq foydalanish uchun barcha zarur sharoitlarni yaratish jamiyatimizni isloh qilish va yangilash paytida oldimizga qo'yayotgan g'oyat muhim

vazifalardandir»¹. Bundan tashqari, Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fani aholini ish bilan ta'minlash, pulning qadrsizlanishi oldini olish, aholini ijtimoiy himoya qilish yo'llarini ko'rsatib berishi lozim. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fani makroiqtisodiyot darajasida tahlil qilib, uning sohalari, ko'rsatkichlari, omillari o'rtasidagi bog'lanishlarni, iqtisodiy o'sish yo'llarini aniqlab ko'rsatadi va davlatning ichki va tashqi iqtisodiy siyosatida ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining maqsadi esa, eng avvalo, ilmiy bilishdan iboratdir. Shundan kelib chiqadiki, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni kuzatish, ulardagi shakl va mazmun o'zgarishlarini, ichki bog'lanish va aloqalarni, ziddiyatlarni, qonunqoidalarni, tushunchalarni bilib, birinchi navbatda, talabalarga, iqtisodchi mutaxassislariga va iqtisodiyot bilan qiziquvchi boshqa xodimlarga o'rgatishdan iboratdir.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining biz qayd qilgan amaliy, nazariy, uslubiy va tarbiyaviy tomonlari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Amaliy iqtisodiyot nazariy bilimga ega bo'lishni, u bilan qurollanish zaruriyatini taqozo etadi. Nazariy bilim esa oldindan ko'ra bilish va amaliy harakat yo'lini tog'ri belgilash imkonini beradi.

Umuman olganda, Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fani bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jarayonlar, voqea va hodisalar sirlarini bilishda ilmiy qo'llanmadir.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fani «Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish»⁷⁵ vazifasini ham bajaradiki, bu iqtisodiyotni isloh qilish sohasidagi strategik maqsadlardan biri bo'lib hisoblanadi.

13.3. Davlat va xususiy sektorda investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi me'yorlari, ularning xususiyatlari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining Vatanimiz mustaqilligini qo'lga kiritish qanday sharoitda kechgani haqida yaxlit, yagona va xolis ko'z bilan qarab baho beradigan jiddiy tahliltadqiqot hozirgacha amalda yo'qligini afsus bilan aytishga tog'ri keladi.

O'zbekiston mAna shunday tahlikali va murakkab vaziyatda qanday

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. Т-5. -Т.: «Ўзбекистон», 1997. 179-бет.

⁷⁵ Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Т.: «Ўзбекистон», 1999. 187-бет.

maqsadlarni ko'zda tutib, qanday amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirganini, bu harakatlarning ilmiytarixiy, mantiqiy va qonuniy zamini va omillari, kerak bo'lsa, istiqlool o'zbek xalqiga tuhfa tariqasida berilmagani – bularning barchasi haqida har taraflama chuqur yoritib va isbotlab beradigan izlanish va tahlil bugungi kunda ham o'zining dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotmaganini qayd etishimiz zarur».

Bunday izlanish va tahlillarni amalga oshirish, Respublikamizning mustaqillik yillarida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'lidagi sa'y-harakatlari va ularning natijalarini baholash uchun ham Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining ilmiy tadqiqot usullari va uslubiya-tidan xabardor bo'lish, iqtisodiy tafakkur qilish imkoniyatlariga ega bo'lishni taqozo etadi.

Uslubiyat – bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonunqoidalari va aniq hadislaridir. Bu ob'ektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ichiga oluvchi bir butun ta'limotdir. Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiya-t umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanida qo'llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1) iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bog'`inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi;

2) iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish;

3) iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, quyidan yuqorigacha rivojlanishda, deb qarash. Bu yerda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

4) ichki qaramaqarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai sifatida yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy

omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraksiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraksiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraksiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqeahodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Aslida har bir iqtisodiy jarayon yoki hodisa ko'plab omillar ta'sirida ro'y beradi. Mazkur jarayon yoki hodisaning chuqur mazmunini ochib berish maqsadida har bir omilni o'rganish, bir tomondan, o'ta mushkul va sermashaqqat hisoblansa, boshqa tomondan, u qadar muhim bo'lmagan jihatlarni ham yuzaga chiqarib, tadqiqotchini voqeaning asl mohiyatidan chalg'itadi. Shunga ko'ra, tadqiqotchi uchun jarayon va hodisalarni ilmiy tahlil qilishda birinchi darajali, ahamiyatli va asosiy omillarni ajratib olib, diqqat markazini shunga qaratish muhim hisoblanadi. Bu harakatlar amalda tadqiqotchining ongida, fikran va muntazam ravishda sodir bo'ladi. Aynan shu jarayon ilmiy abstraksiyalashdir.

Ilmiy abstraksiyalash natijasida hodisa va jarayonlarning eng umumiy xususiyat va aloqalarini namoyon etuvchi ilmiy tushuncha – kategoriyalar ishlab chiqilishi mumkin. Masalan, dunyoda ishlab chiqarilayotgan millionlab turlicha tovarlarning tashqi xossalariidagi ko'plab tafovutlardan abstraksiyalashgan holda, biz ularni yagona iqtisodiy kategoriya – tovar tushunchasi orqali ifodalaymiz. Bunda turli tovarlarni birlashtiruvchi eng asosiy jihat – bu sotish, ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ekanligini qat'iy e'tirof etamiz.

Biroq, ilmiy abstraksiyalash uchun tadqiqotchi muayyan hodisa va

jarayonning mazmunmohiyatiga oid bilimlar bilan yetarli darajada qurollangan bo'lishi lozim. Aks holda, u asosiy va ikkilamchi darajali omillarni tog'ri ajrata olmay, pirovardida notog'ri xulosa chiqarishiga olib keladi.

Ilmiy bilishning muhim usullaridan yana biri – tahlil va sintez usulidir. Tahlil va sintez deyarli barcha fanlar uchun samarali qo'llash mumkin bo'lgan usullardan biri hisoblansada, uning iqtisodiy fanlar uchun ahamiyati juda beqiyosdir.

Tahlil – bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish. Tadqiqotchi voqeahodisaning mohiyatini chuqur anglashi, u haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning ichki tarkibiy qismlariga kirib borishi zarur. Bu esa tadqiqot ob'ektini alohida tarkibiy qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, biz O'zbekistondagi iqtisodiy o'sish sur'ati 2007 yilda oldingi yilga nisbatan 9,5 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o'sish sur'atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahliliy jarayonlar orqali erishamiz. Ya'ni, yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar, mulkchilik shakllari, tarmoqlar va mintaqalar bo'yicha tarkibiy qismlarini alohida ajratib olish va ularni o'rganish orqali o'sish sur'atining manba va omillari tog'risida tog'ri xulosa chiqara olamiz.

Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar Ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

13.4. Davlat innovatsion siyosati uslubi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi va dasturlari doirasida fan-texnika siyosati yo'nalishlarini asoslash

Iqtisodiy fanlarda ko'pincha sintezdan aniq iqtisodiy ko'rsatkichlarni umumlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish jarayonida foydalaniladi. Masalan, korxonalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali tarmoq va sohalar, tarmoq va sohalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali esa – milliy iqtisodiyotga baho berish, uning umumiy natijalarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, sintez usuli iqtisodiyot nazariyasi fanida ko'plab iqtisodiy ta'limot va nazariyalarning ilmiy asosga ega bo'lgan, tog'ri va muhim jihatlarini ajratib olgan holda, ularni umumlashtirish orqali yangi g'oya va nazariyalarni hosil qilish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanida tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtainazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtainazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi. Masalan, biz pulning iqtisodiy tabiatini o'rganishda uning tarixiy jihatlari, jumladan, qiymat shakllarining rivojlanishini ko'rib chiqamiz. Bu esa, bizdan tarixga, tovarpul munosabatlarining dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan jamiyatga qaytib, o'sha davrdagi iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilishni taqozo etadi. Biroq, bu holat o'tmishdagi barcha iqtisodiy munosabatlarga emas, balki aynan pulning dastlabki asoslari bilan mantiqiy bog'langan munosabatlargagina taalluqlidir.

Foydalanilayotgan usullar ichida **eksperiment** ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi. Iqtisodiyot sohasida o'tkaziladigan eksperimentlarga erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish, muayyan iqtisodiy tadbirlarni alohida korxona yoki hududlarda sinovdan o'tkazish kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Makroiqtisodiy va mikroiktisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiktisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich bog'ini bo'lmish korxona va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy sub'ektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narx tashkil topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'laligicha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, narxning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kuchining bandligi masalalari bu tahlil ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiktisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induksiya va deduksiya bir-biriga qaramaqarshi bo'lgan, ammo

o‘zaro bog‘liqlikdagi fikrlash usulidir. **Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induksiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduksiya deb ataladi.** Misol uchun, biz «A» korxonadagi ishchilar ish haqining oshirilganligi, boshqa sharoitlar o‘zgarmagani holda, mehnat unumdorligini oshishiga olib kelganligini guvohi bo‘ldik, deb faraz qilaylik. Bundan, butun iqtisodiy tizim uchun tegishli bo‘lgan «ishchilar ish haqining oshirilishi, boshqa sharoitlar o‘zgarmagani holda, mehnat unumdorligini oshishiga olib keladi», degan umumiy xulosa chiqarishimiz induksiyaadir. Aksincha, bunday nazariy qoidani oldindan bilgan holda, uning turli tarmoqlar, alohida korxonalardagi amal qilish holatini aniqlashimiz va baholashimiz deduksiyani anglatadi.

Iqtisodiy jarayonlarni o‘rganish va tahlil qilishda **ikki tomonlama yondashuv usuli** muhim o‘rin tutadi. Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo‘l qo‘yilib, yanglish tasavvurga va notog‘ri xulosalarga olib kelishi mumkin⁷⁶.

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda **taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan** keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o‘zlashtirish va qo‘llash zarurdir. Grafiklar nazariy modellarni ifodalashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o‘zgaruvchi miqdorlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rgazmali qilib tasvirlaydi.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o‘zgarishlarni, kelib chiqish sababoqibatlarini bilish mumkin bo‘ladi.

Nazorat uchun testlar

1. 2018 yil dekabr oyida O‘zbekistondagi kichik biznes sub’ektlarining necha foizi YaIMni tashkil etdi?

- a) 28,2%
- b) b. 48,9%
- c) c. 59,4%
- d) d. 13,2%

2. Taqdim etilgan ma’lumotlarga ko‘ra, tadbirkorlarning o‘z biznesini boshqarishda asosiy vazifasi nimadan iborat?

⁷⁶ Бу усулнинг назарий ва амалий аҳамияти проф. Ш.Шодмонов, доц. Г.Баубекова томонидан чиқарилган «Инновационные методы в преподавании экономической теории» китобида батафсил баён этилган.

- a) Sog'lom turmush muhitini yaratish
- b) Bozor talablarini ta'minlash va samarali ta'sir ko'rsatish
- c) Innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish
- d) Xotin-qizlar va yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish

3. Tadqiqot natijalariga ko'ra, dastlabki ikki yil ichida mustaqil kichik korxonalarning necha foizi muvaffaqiyatsizlikka uchradi?

- a) 25-33%
- b) 40-50%
- c) 10-15%
- d) 60-70%

4. Ko'pchilik tadbirkorlarni biznes boshlash uchun asosiy turtki sifatida nima tilga olinadi?

- a) Tan olish
- b) Mustaqillik
- c) Moliyaviy daromadlar
- d) Yirik korporatsiyalar bilan hamkorlik

5. O'tgan olti oyda O'zbekistonda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va ko'maklashish bo'yicha qanday chora-tadbirlar amalga oshirildi?

- a) Qattiqroq qoidalarni amalga oshirish
- b) Biznesni ro'yxatga olish jarayonlarini qisqartirish
- c) Litsenziyalashning murakkab tartiblarini joriy etish
- d) Biznes-ombudsman lavozimini bekor qilish

6. Mamlakat ichki qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining necha foizi kichik biznes sub'ektlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadi?

- a) 30%
- b) 60%
- c) 90%
- d) 98%

7. So'nggi olti oyda tadbirkorlik sub'ektlari soni qanday o'zgardi?

- a) 20% ga kamaydi
- b) Doimiy qoldi
- c) 60 000 ga ko'tarildi
- d) 60 millionga ko'tarildi

8. Rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash uchun biznesni baholashda qanday mezonlar muhim deb ta'kidlangan?

- a) Operatsion samaradorligi

- b) Operatsiya davomiyligi
- c) Biznes hajmi
- d) Mahalliy hokimiyat organlarining qoniqishi

9. Tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash doirasida taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra banklar zimmasiga qanday qo'shimcha mas'uliyat yuklanadi?

- a) Kredit olish imkoniyatini kamaytirish
- b) Kredit ajratish jarayonini soddalashtirish
- c) Foiz stavkalarini oshirish
- d) Muayyan sohalarda moliyaviy xizmatlarni cheklash

10. O'zbekistonda keyingi yillarda tadbirkorlik faoliyatini yaxshilash bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlardan maqsad nima?

- a) Byurokratik to'siqlarni kuchaytirish
- b) Tadbirkorlik tashabbuslarini to'xtatish uchun
- c) Tadbirkorlik subyektlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish
- d) Tadbirkorlar uchun imkoniyatlarni cheklash

11. "Biznes xulq-atvori – 2020" hisobotiga ko'ra, O'zbekiston dunyoning yetakchi islohotchi davlatlari orasida qanday reytingga erishdi?

- a) 20
- b) 50
- c) 69
- d) 100

12. Qaysi xalqaro tashkilotlar O'zbekistonda ishbilarmonlik muhitidagi ijobiy o'zgarishlarni yuqori baholaydi?

- a) Jahon Sog'liqni saqlash tashkiloti
- b) Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi
- c) Xalqaro valyuta jamg'armasi
- d) Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasi

13. O'zbekistonda ishbilarmonlik muhitini yanada yaxshilash bo'yicha qanday aniq harakatlar taklif etiladi?

- a) Byurokratik to'siqlarni ko'paytirish
- b) Huquqiy hujjatlarni amalga oshirishni kechiktirish
- c) Litsenziyalash va ruxsatnomalarning shaffofligini oshirish
- d) Qo'shimcha byurokratik tartiblarni joriy etish

14. Taqdim etilgan matnga ko'ra, O'zbekistonning biznes reytingini oshirish uchun qaysi asosiy yo'nalishga e'tibor qaratilgan?

- a) Qishloq xo'jaligi amaliyotini kuchaytirish
- b) Atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalarini takomillashtirish
- c) Davlat xizmatlari samaradorligini oshirish
- d) Xalqaro savdo imkoniyatlarini cheklash

15. Ijtimoiy iqtisodiy tashabuslarning maqsadi nimadan iborat?

- a) Siyosiy tasir
- b) Davlat nazoratini maksimal darajada oshirish
- c) Axolining ehtiyojlarini qondirish
- d) Atrof muhitni muhofaza qilish

Nazorat uchun savollar

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?

2. Fanning qanday vazifalari mavjud? Bu vazifalarning bugungi kundagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?

3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanining tadqiqot doirasiga qanday muammolar kiradi?

4. Fanda iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etish xususiyatlarini izohlab bering.

5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?

6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari fanini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?

7. Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadan iborat?

8. Zamonaviy bozor xo'jaliklarining farqli jihatlari nimalardan iborat?

9. Makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlilni qo'shib olib borishning ahamiyati

10. Davlat va xususiy sektorda investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi me'yorlarini mohiyatini tushintirib bering

XIV BOB. AGRAR SOHANI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA QO‘LLABQUVVATLASH

14.1. Agrar siyosatning maqsadi va vazifalari.

14.2. Agrar siyosatning tarixiy, huquqiy va institutsional aso.

14.3. Agrar siyosatni amalga oshirishning vosita va mexanizmlari.

Tayanch iboralar: *Agrar siyosatning maqsadi, qishloq xo‘jaligi, dasturlar, qonuniylashtirish, tasarruf ertish, tamoyillari va vazifalari, agrotadbirkorlik, mexanizmlar, agrar iqtisodiyot, agrar tarkib, agrar qonunchilik.*

14.1. Agrar siyosatning maqsadi va vazifalari

Davlatning iqtisodiy siyosati uning strategik vazifalaridan kelib chikib jamiyatda ishlab chiqarish, daromad va ne‘matlarni taksimlash jarayonlarini tartiblash uchun davlat tomonidan joriy davr ichida qo‘llaniladigan chora-tadbirlar tizimini ifodalaydi.

Davlatning iqtisodiy siyosati uz ichiga tashqi iqtisodiy, tarkibiyinvestitsiyaviy, institutsional, agrar, sanoat, ijtimoiy, narh moliyaviy, soliqbudjet, pul-kredit, hududiy (mintakaviy) siyosatlarni oladi.

Agrar siyosat iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u qishloq xo‘jaligi va unga bog‘liq xo‘jalik soxdlarini kamrab oladi, mamlakat oziq-ovqat xavfsizliginiva aholini oziq ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlashni yaxshilash, agrar sektor ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish, qishloqlarni obod etish asosida qishloq aholisining daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish vazifalarining amalga oshirilishini kuzda tutadi. Uni davlatning agrar iqtisodiyot doirasida xarakatga keltiriladigan jarayonlar shakli va metodlari ko‘rinishidagi faoliyati deb ham tushunish mumkin. Agrar siyosatni agrar iqtisodiyot soxdsida eng ta‘sirchan shakl va usullar orqali yuz beradigan iqtisodiy jarayonlarning o‘zaro ta‘siri orqali amalga oshuvchi agrar sektorda xo‘jalikmoliyaviy va ijtimoiy-iqtisodiy shartsharoitlarni yaratishga karatilgan davlatning faoliyati sifatida belgilash mumkin.

Davlatning agrar siyosati qishloq xo‘jaligi va hududlarini barqaror rivojlantirishga karatilgan davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi bo‘lib xisoblanadi.

Qishloq hududlarining barqaror rivojlanishi deganda ularning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab

chiqarishning o'sishi, qishloq xo'jaligi samaradorligining oshishi, qishloq aholisi to'liq bandligiga erishish va turmush darajasining oshishi, yerlardan okilona foydalanish tushuniladi.

Agrar siyosat uzida qishloq aholisining moddiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy shart sharoitlarini shakllantiradigan davlat faoliyatini kamrab oladi. Agrar bozor, investitsiya, kredit, moliya, ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat, soliqlar va soliqqa tortish, ijtimoiy muhit, maqsadli va tarkibiy kayta shakllanish agrar siyosatning asosiy sohalaridir.

Agrar siyosatning umumiy maqsadi muayyan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, hududiy, tarmok, ekologik maqsadlar bilan tavsiflanadi. Davlat rivojlanishi boskichlari va tabiiytarixiy sharoitlarga bog'liq ravishda anik maqsadlar o'zaro nisbati o'zgaradi.

Davlat agrar siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tovar ishlab chiqaruvchilar rakobatbardoshligini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari sifatini ta'minlash;

- qishloq hududlari barqaror rivojlanishini, qishloq aholisi bandligini ta'minlash, ularning turmush darajasini, shuningdek qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning ish xakini oshirish;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi extiyojlari uchun qo'llaniluvchi tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish va asrabavaylash;

- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari daromadliligi oshishini va shu bozorlar infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlovchi xomashyo, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari samarali faoliyat yurituvchi bozorlarini shakllantirish;

- qishloq xo'jaligi sohasida investitsiyalar xajmini oshirish va kulay investitsion muhitni yaratish;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xomashyo va qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari kullovchi sanoat mahsulotlariga narx indeksini kuzatish va bu narxlar indeksi o'zaro nisbati paritetini ushlab turish.

Davlatning agrar siyosati quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarini davlat tomonidan qo'llabkuvvatlaning manzilliligi va hammabopligi;

- davlat agrar siyosati xolati tog'risida axborotning mavjudligi;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlari bozorining yagonaligi va bu bozorda rakobat teng shartlarining ta'minlanishi;

- davlat agrar siyosati chora-tadbirlarini amalga oshirishning ketmaketligi va uning barqaror rivojlanishi;

- davlat agrar siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining ishtiroki.

Davlat agrar siyosatining asosiy yo‘nalishlari:

- oziq-ovqat tovarlari bilan aholini barqaror ta‘minlash;
- qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari, xomashyo bozorlarini shakllantirish va tartibga solish, uning infratuzilmasini rivojlantirish;

- qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarini davlat qo‘llabkuvvatlashi;

- ichki va tashqi bozorda qishloq xo‘jaligi tovar mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy manfaatlarini ximoya qilish;

- agrosanoat majmuasi sohasida fanni va innovatsion faoliyatni rivojlantirish;

- qishloq hududlarini barqaror rivojlantirish;

- qishloq xo‘jaligi uchun mutaxassislarni o‘qitish, tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish.

Agrar siyosat negizida agrar qonunchilik va agrar tarkib shakllanadi. Agrar qonunchilik qishloq xo‘jaligida va qishloq aholisi xayoti bilan bog‘liq xolda amalga oshayotgan jarayonlarga ta‘sir utkazuvchi huquqiy me‘yorlardir. Yerga egalik munosabatlari, kredit va soliqqa tortish, mexnat munosabatlari, mulkiy munosabatlar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, taksimlash, ayirboshlash va iste‘moli yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy ta‘minot va boshqalar agrar qonunchilikning muxim sohalariga kiradi:

Agrar tarkib agrar qonunchilikka asoslangan, qishloq xo‘jaligi rivojlanishi, aholining yashash va ishlash sharoiti xususiyatlari xisobga olingan, ishlab chiqarish omillariga bog‘liq agrar sohaning iqtisodiy, texnik va ijtimoiy unsurlari yigindisidir. U mutlak va nisbiy ko‘rsatkichlarda ifodalanadi.

Agrar siyosatning negizida agrar bozor yotadi. Agrar bozor agrar siyosatni ham ishlab chiqaruvchi, ham iste‘molchi manfaatlariga mos amalga oshirilishiga yordam qiladi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi agrar sohadagi jarayon va karashlarni aks ettiribgina kolmasdan, balki kishilarning shu sohadagi karashlari, jarayonlari va qonunlari tizimidagi faoliyatini ochib berishdir. Uning

vazifalariga quyidagilar kiradi:

- mamlakat aholisini iqtisodiy asoslangan baxolardagi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash;
- qishloq xo'jaligining umumiy daromad yaratish sohasidagi ishtirokini ta'minlash, agrar sektorni rivojlantirish;
- agrar tashqi savdo siyosatini olib borish, qishloq xo'jaligi infratuzilmasini yaratish;
- atrof-muhitni muxofaza qilish muammolarini xal qilish.

Agrar siyosatning tamoyillarini kurib chikib uning muxim oziq-ovqat, qishloq xo'jaligi, agrosanoat va tashqi savdo jihatlariga, shuningdek uni tavsiflovchi ko'rsatkichlariga e'tiborni karatish lozim:

Agrar siyosat maqsadioziq ovqat xavfsizligining mikdoriy ifodasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda ichki bozorda oziq-ovqat mahsulotlariga talabning fiziologik va to'lovga qodir chegaralarini aniklaydi, shuning uchun iste'molning fiziologik me'yorlari, iste'molning mavjud tarkibi, mamlakatni shu jumladan ichki ishlab chiqarish xisobiga oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi.

Qishloq xo'jaligi jihatida oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning haqiqiy xolatini tavsiflaydi, oziq-ovqat mahsulotlarini olishda agrar salohiyatni aniklaydi. U qishloq xo'jaligi samaradorligi ko'rsatkichlarini uz ichiga oladi: (yer xosildorligi, mexnat unumdorligi, chorva mollari maxsuldorligi, ozuka koplanganligi, ishlab chiqarish samaradorligi, mexnatga xak, qishloq xo'jaligia dotatsiyalar, fond kaytimi va boshqa omillar).

Agrosanoat jihatida, bir tomondan, qishloq xo'jaligi moddiytexnika bazasi taxlilini amalga oshirish, ikkinchi tomondan marketing sohasi samaradorligini baxolashga imkon beradi. Baxolash uchun muxim ko'rsatkichlar sarfxarajtalarning yiriklashtirilgan tarkibi, turli maqsadlarda mahsulotni ishlatish.

Tashqi savdo jiuati jaxon va ichki kishok xo'jaligi bozorlari o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. U turli mahsulotlar buyicha importga karamlik, qishloq xo'jaligi va tayyor mahsulotni chetga chiqarish va olib kirish balansi, qishloq xo'jaligini erkinlashtirishdan kutilayotgan zararni baxolash va boshqalar.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyingi dastlabki masala iqtisodiyotni tezrok barqarorlashtirish va shu jihatdan qishloq xo'jaligini

rivojlantirish va samaradorligini oshirish, mamlakat aholisini qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan talabini tularok kondirish, mamlakatni oziq-ovqat bilan tula ta‘minlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini kayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalarini yetarli xomashyoga bo‘lgan extiyojini tulakonli kondirish, agrar resurslar saloxiyatidan maqsadli foydalanishga erishish orqali davlatimizning iqtisodiy kudratini yanada ustirish, mamlakat aholisini yashash farovonligini yaxshilash eng muxim masalalardan xisoblangan edi.

14.2. Agrar siyosatning tarixiy, huquqiy va institutsional asoslari

Zamonaviy agrar iqtisodiyot mamlakatimiz iqtisodiy xayotida muxim urin tutadi. Uning rivojlanish xolati doimiy e‘tiborga molikdir. Mustakillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining iqtisodiy inqirozga yuz tutganligining bir qator sabablari mavjud edi:

- birinchidan, kup yillar davomida yerga nisbatan davlat mulki munosabatlari xukmronlik kilgani va kishilarda sotsializmga xos fikrlashning xukmronlik qilishi iqtisodiy islohatlarni amalga oshishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi;

- ikkinchidan, qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishiga fan-texnika yutuklarini qo‘llash va uni amalga oshirishning kiyinlashib kolganligi;

- uchinchidan, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida keragidan ortikcha mexnat resurslarining yigilib kolganligi, ularni bushatish va boshqa ish bilan ta‘minlash xukumat oldiga yana bir ulkan muammoni kuyganligi;

- to‘rtinchidan, qishloq xo‘jaligi texnikalarining eskiligi va tarmokda mexanizatsiyalashtirish darajasining pasayib ketganligi, yangi texnika sotib olish va ishlab chiqarishga jalb qilish kimmatligi va ishlab chiqaruvchilarda buning uchun kerakli mablagning yukligi;

- beshinchidan, qishloq xo‘jaligi korxonalarini rivojlantirish uchun kerakli mikdordagi ssuda va kreditlarning yetishmasligi yoki ularni olishning xaddan tashkari kiyinligi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi bu kabi muammolarga imkon kadar tezrok barham berish va iqtisodiy islohatlarning samarali amalga oshirilishiga erishishdir. Shu maqsadda keyingi yillarda mamlakat agrar tarmogini rivojlantirish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Ular ichida eng muximlaridan biri mamlakat agrar siyosatining huquqiy asoslari yaratildi.

O'zbekiston agrar siyosatining huquqiy asoslarini quyidagilar tashkil etadi:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- Yer Kodeksi;
- Mexnat Kodeksi;
- Fermer xo'jaligi tog'risidagi qonun;
- Dexqon xo'jaligi tog'risidagi qonun;
- Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaligi) tog'risidagi qonun;
- Qishloq xo'jaligini rivojlantirish, undagi ishlab chiqarish, moliya, soliq, kredit va boshqa munosabatlarni takomillashtirish borasidagi qonunlar, farmonlar, qarorlar, me'yoriy xujjatlar va boshqa qonunosti xujjatlari.

Respublikamiz agrar sohasida olib borilayotgan institutsional o'zgarishlar natijasida bozor institutlarini shakllantirishga erishildi. Birok, rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha agrar sohada muxim institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish murakkab va davomli jarayondir. Bu borada O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Bozor iqtisodiyotiga utish, iqtisodiy munosabatlarni yangilash institutsional (muassasalar sohasidagi) o'zgarishlarni amalga oshirishni, boshqarishning tegishli strukturasini yaratishni talab kilmokda".

Bozor iqtisodiyoti sharoitida institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishda, avvalambor, amaliy tajribaning yetishmasligi natijasida qator muammolar, kamchiliklar hamda nomutanosibliklar mavjud bo'lib, ular bevosita chukur ilmiy tadbirkotlar olib borishni va nazariy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chikishni taqozo qiladi. Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish mexanizmlarini tanlash va xavfxatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Rasmiy koidalar bir kechadayok siyosiy qarorlar yordamida uzgartirilishi mumkin bo'lgani xolda, norasmiy me'yorlar juda sekin o'zgaradi. Norasmiy koidalar asrlar davomida qaror topgan urfodatlar, xattixarakatlar me'yorlari, milliy mentalitetdan tashkil topgan. Ular vaqti kelib ushbu jamiyat uchun majburiy bo'lgan rasmiy koidalar darajasiga kutarilishi yoki ularni qaror topishiga ta'sir ko'rsatgan shartsharoitlarning o'zgarishi natijasida yuk bo'lib ketishi mumkin. Masalan, O'zbekiston qishloq xo'jaligida tarixan mayda oilaviy

ishlab chiqarish keng tarkalgan va bu kunikma xosil etgan shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarining dexqon xo‘jaliklariga aylantirilishi. Qonun rasmiy koidalar sifatida astasekin urf-odat va an‘analardan vujudga keladi. Bunga teskari jarayon qonunlar urfodat va an‘analarga ta‘sir ko‘rsatgan chog‘da yuz berishi mumkinki, buni kuprok iqtisodiyot sohasida kuzatish mumkin. Ammo yangi qonunlarning bunday ta‘siri jamiyatda ularga extiyoj yetilgan bulishini yoki ularni ijtimoiy ongga singdirish buyicha maqsadga yunaltirilgan mafkuraviy ishlarning olib borilishini taqozo etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirishda, avvalambor, amaliy tajribaning yetishmasligi natijasida qator muammolar, kamchiliklar hamda nomutanosibliklar mavjud bo‘lib, ular bevosita chukur ilmiy tadkikotlar olib borishni va nazariy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chikishni taqozo qiladi. Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko‘rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish mexanizmlarini tanlash va xavfxatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Rasmiy koidalar bir kechadayok siyosiy qarorlar yordamida uzgartirilishi mumkin bo‘lgani xolda, norasmiy me‘yorlar juda sekin o‘zgaradi. Norasmiy koidalar asrlar davomida qaror topgan urfodatlar, xattixarakatlar me‘yorlari, milliy mentalitetdan tashkil topgan. Ular vaqti kelib ushbu jamiyat uchun majburiy bo‘lgan rasmiy koidalar darajasiga kutarilishi yoki ularni qaror topishiga ta‘sir ko‘rsatgan shartsharoitlarning o‘zgarishi natijasida yuk bo‘lib ketishi mumkin. Masalan, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida tarixan mayda oilaviy ishlab chiqarish keng tarkalgan va bu kunikma xosil etgan shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarining dexqon xo‘jaliklariga aylantirilishi. Qonun rasmiy koidalar sifatida astasekin urfodat va an‘analardan vujudga keladi. Bunga teskari jarayon qonunlar urfodat va an‘analarga ta‘sir ko‘rsatgan chogda yuz berishi mumkinki, buni kuprok iqtisodiyot sohasida kuzatish mumkin. Ammo yangi qonunlarning bunday ta‘siri jamiyatda ularga extiyoj yetilgan bulishini yoki ularni ijtimoiy ongga singdirish buyicha maqsadga yunaltirilgan mafkuraviy ishlarning olib borilishini taqozo etadi.

Rasmiy (qonunlar) va norasmiy (urfodatlar) institutlarning iqtisodiy tizim rivojiga xal kiluvchi ta‘sir ko‘rsatishini tan olish institutsional iqtisodiyotning asosiy qoidasi xisoblanadi.

Bozor islohatlarini utkazish va samarali bozorning yuzaga kelishiga tusik buluvchi omillar juda kup, lekin eng asosiysi institutsional

o'zgarishlarning yetarli darajada emasligidir. Institutsional sohadagi o'zgarishlar jamiyatning tarakkiyot yulini belgilab beradi, iqtisodiyotning samaradorligiga ta'sir etadi.

Bozor iqtisodiyotida davlatning asosiy vazifasi kuchli rakobatni tashkil etish, daromad va resurslarni taksimlashda davlatning aralashuvi darajasini pasaytirish, bozorga kirish va resurslarga egalikdagi tengsizlikni bartaraf etish, hamda transaksion xarajatlarni pasaytirishga erishish lozim. Faqat shu yul bilan xususiy tadbirkorlik va bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga erishish mumkin.

Mustakillikning dastlabki kunlaridanok qishloq xo'jaligini rivojlantirishga respublika xukumati tomonidan katta e'tibor karatildi. Ya'ni, agrar siyosatda qishloq xo'jaligini tubdan yangilash, paxta yakka xokimligiga barham berish, uzuzini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash sohasidagi ishlarni yaxshilash, kayta ishlash tarmoklarini rivojlantirish masalasi kuyildi. Vaxolanki, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "...xayotimizni yaxshilash, aholi turmush darajasini kutarish, iqtisodiyotimizni samaradorligini oshirish, xalkimizni bokish, istikbolimizni rejalash xullas, kanday muammo, kanday masalani kurmaylik, ularning aksariyati birinchi navbatda qishloq xo'jaligiga borib takaladi».

Institutsional o'zgarishlar texnika tarakkiyoti, mulkchilik munosabatlarining o'zgarishi, milliy iqtisodiyotni boshqarishning tashkiliy tuzilishini ya'ni, bozorga xos yangi muassasalarni yaratish va rasmiy normalarning kabul kilinishidir. Shu nuktai nazardan, agrar islohatlarning institutsional asosi yangi iqtisodiy institutlarning mulk, ishlab chiqarish va boshqarishning iqtisodiy huquqiy shakllarining, moliyaviy institutlar va bozor infratuzilmasining qaror topishi xisoblanadi.

Tanlangan yul asosida O'zbekistonda agrar sohani rivojlantirishning asosiy vazifalari belgilab olindi va qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohatlarni yanada chukurlashtirish, sohani barqaror rivojlantirishga karatilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon va qarorlari, Davlat dasturlarida belgilangan tadbirlarning ijrosini tashkil etish, ularning uz muddatlarida va tulakonli bajarilishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining Hay'at qarori bilan quyidagi maxsus ishchi guruxlari tashkil etildi:

1. Tizimdagi korxonalarni modernizatsiyalash va maxalliy lashtirish, sifat va narxlar borasida rakobatbardosh sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish

xajmlarini kengaytirish, eksport saloxiyatini oshirish yuli bilan ularning barqaror ishlashini ta'minlash masalalari buyicha;

2. Eksport mahsulotlari ishlab chiqarish va ularni xorijga sotish kulamini oshirish, import xajmini optimallashtirish masalalari buyicha;

3. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish, ulardan maqsadli foydalanish va loyixalar monitoringini tashkil etish masalalari buyicha;

4. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgarishlar jarayonida Korakalpogiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, viloyatlar Qishloq va suv xo'jaligi boshqarmalari hamda tumanlar Qishloq va suv xo'jaligi bulimlari faoliyatini takomillashtirish masalalari buyicha;

5. Qishloq infratuzilma ob'ektlari faoliyatini rivojlantirish hamda fermer xo'jaliklari Bilan ta'minotchi, xizmat ko'rsatuvchi, tayyorlov idoralari urtasida shartnoma majburiyatlarining bajarilishi ustidan monitoring yuritish masalalari buyicha;

6. Suv tankisligining salbiy ta'sirini yumshatish, suv resurslarini okilona boshqarish va suvdan samarali foydalanish hamda tomchilatib sugorish tizimini tashkil qilish masalalari buyicha;

7. Paxtachilik, g'allachilik va moyli ekinlar masalalari buyicha;

8. Sabzavot, poliz, kartoshka, meva va uzum mahsulotlarini yetishtirish, kayta ishlash, ichki iste'mol bozorini tuldirish hamda eksport qilish xajmlarini kuchaytirish masalalari buyicha;

9. Usimliklarni ximoya qilish, biolaboratoriyalar va agrokimyo stansiyalar faoliyatini takomillashtirish masalalari buyicha;

10. Chorvachilik va korakulchilikni rivojlantirish masalalari buyicha;

11. Parrandachilikni rivojlantirish masalalari buyicha;

12. Balikchilikni rivojlantirish masalalari buyicha;

13. Asalarichilikni rivojlantirish masalalari buyicha;

14. Pillachilik masalalari buyicha.

Mazkur ishchi guruxlariga hududlarda yuqorida kayd etilgan yo'nalishlar buyicha belgilangan chora-tadbirlarning bajarilishi borasida amalga oshirilayotgan ishlarni taxlil qilish, joylarda aniklangan xatokamchiliklarni maxalliy davlat xokimiyati va boshqaruv idoralari raxbarlari bilan birgalikda bartaraf etish va muammolarni xal qilish vazifalari yuklatildi.

Shaxsiy yordamchi, dexqon va fermer xo'jaliklari hamda tegishli korxona va tashkilotlar raxbarlari uzlaridagi mavjud muammolar hamda

ushbu yo‘nalishlar buyicha vazirlik va uning tizim tashkilotlari faoliyatini takomillashtirish buyicha takliflarini Ishchi guruxlariga takdim qilishdi.

Shunga ko‘ra, biz mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining joriy va istikboldagi chora-tadbirlarini belgilashda jaxon moliyaviy inqirozi okibatlarining ta‘sirini xar tomonlama xisobga olishimiz, iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ushbu jarayonlar ta‘siri nuqtainazaridan shakllantirishimiz va ularni izchil amalga oshirishimiz taqozo etiladi. O‘zbekiston uchun inqirozni bartaraf etish va jaxon bozorida yangi marralarga chikishning ishonchli yuli sifatida quyidagi eng muxim ustuvor yo‘nalishlar belgilangan:

1) mamlakatimizda kabul kilingan jaxon iqtisodiy inqirozi okibatlarining oldini olish va bartaraf qilish buyicha inqirozga karshi dasturni amalga oshirish, shu asosda iqtisodiy o‘shishning uzok muddatli barqaror sur‘atlarini va iqtisodiyotning muvozanatli rivojlanishini ta‘minlash;

2) tarkibiy uzgartirishlarni davom ettirish va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, buni birinchi navbatda, xalkaro sifat standartlariga javob beradigan, ichki va tashqi bozorlarda talab yuqori bo‘lgan rakobatbardoshli mahsulotlar ishlab chiqarishga yunaltirilgan iqtisodiyotning eng muxim tarmoklarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan kayta jixozlash yuli bilan amalga oshirish;

3) qishloq turmushi sifatini va kiyofasini tubdan yaxshilashga, qishloq joylarda ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini jadal rivojlantirishga, mulkdorning, tadbirkorlik va kichik biznesning makomi,urni va ahamiyatini tubdan kayta kurib chikishga, fermer xo‘jaligini rivojlantirishni xar tomonlama qo‘llabkuvvatlashga yunaltirilgan uzok muddatli, o‘zaro chukur boglangan chora-tadbirlar keng kompleksini amalga oshirish;

4) aholi bandligini ta‘minlash, uning turmush sifatini oshirishning eng muxim omili sifatida xizmatlar ko‘rsatish sohasi va kichik biznesnijadal rivojlantirish;

5) mamlakatni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning eng muxim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish;

6) banklar ishini yanada takomillashtirish, aholi va xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning bush mablaglarini tijorat banklaridagi depozitlarga jalb qilishni ragbatlantirish.

O‘zbekiston agrar siyosatining huquqiy asoslari yaratilgan, faqat uni

tog'ri amalga oshirish muxim, shundagina olib borilayotgan iqtisodiy islohatlar kerakli darajadagi samarani berishi mumkin.

14.3. Agrar siyosatni amalga oshirishning vosita va mexanizmlari

Mamlakat agrar siyosatini samarali amalga oshirish uchun bir qator kiyinchiliklar ham mavjudki, ularni e'tiborga olmasdan rivojlanish strategiyasini tanlash mumkin emas. Shuning uchun ham agrar siyosatni tog'ri tanlash iqtisodiy islohatlarning samarali borish garovidir. Davlat tomonidan agrar siyosat orqali tartibga solishning asosiy vazifalari quyidagilar xisoblanadi:

- agrosanoat majmui mahsulotlari ishlab chiqarishni barqarorlashtirish va rivojlantirish;
- O'zbekiston oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash;
- aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni yaxshilash;
- qishloq xo'jaligi va boshqa tarmoklar urtasidagi iqtisodiy munosabatlarni qo'llabkuvvatlash va takomillashtirish;
- agrar soha va sanoat sohalari ishlab chiqaruvchilari daromadlari darajasini bir-biriga yaqinlashtirish;
- maxalliy tovar ishlab chiqaruvchilarni ximoya qilish.

Davlat tomonidan agrar siyosati orqali tartibga solish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- oziq-ovqat, xomashyo va qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorlarini shakllantirish va rivojlantirish;
- moliya, kredit, sugurta, imtiyozli soliqqa tortish;
- tashqi iqtisodiy faoliyatda maxalliy ishlab chiqaruvchilar manfaatlarini ximoyalash;
- agrosanoat ishlab chiqarish sohalarida ilmiy faoliyatni qo'llash va fanni rivojlantirish;
- qishloq joylarda ijtimoiy sohalarni rivojlantirish.

Davlat agrar siyosati orqali tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruxlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bulsa,

bozor iqtisodiyoti esa asosan iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan boglangan.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat xokimiyati kuchiga tayanadi va ta'kiklash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni uz ichiga oladi.

Tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanilganda yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning aloxida tomonlarini tog'ridantog'ri tartibga solish kuzda tutiladi. Ayniksa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va budjet siyosatida uz ifodasini topadi.

Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;
- ilmiy tadkikot va tajribakonstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan ragbatlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;
- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;
- ishchi kuchi bozoriga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligini uziga xos bo'lgan bir qator xususiyatlari ta'sirida agrar tarmokdagi xo'jalik yuritish sub'ektlari faoliyatini tartibga solishda davlatning roli muximligicha kolmokda. Bu, eng avvalo, qishloq xo'jaligida asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan yer hamda boshqa bir qator resurslar umummilliy, davlat mulki ekanligi, ulardan samarali va okilona foydalanishni davlat mulki ekanligi, ulardan samarali va okilona foydalanishni davlat tomonidan tartibga solish jamiyatimiz uchun nixoyatda zarurligi bilan bog'liq. Shu bilan birga agrar tarmokda xo'jalik yuritishning shartnomaviyhuquqiy bazasini yaratish, soliq, moliyakredit va narx mexanizmlari orqali tartibga solish xar kanday xo'jalik yuritish sharoitlarida ham uz ahamiyatini yukotmaydi.

Agrar soha rivojlanishining xozirgi xolati, tarmok investitsion

jozibadorligining nisbatan pastligi, kapitalning sekin aylanishi, qishloq xo‘jaligida tadbirkorlik bilan shugullanishning uta tavakkalchilikka moyilligi xukumat tomonidan agrar siyosatni olib borishda xar tomonlama puxta uylangan va tizimli yondoshuvni talab etadi. Bunday siyosat yuritish agrar sohasida bozorning salbiy ta’sirlarini yumshatish, tarmokning rakobatbardoshligini oshirish, uzok muddatli iqtisodiy sur’atlarini va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash imkonini beradi.

Amerikalik iqtisodchi olimlar K.R.Makkonnel va S.L.Bryular davlatning agrar sohaga faol aralashuvi zaruriyatini quyidagi muammolarga boglaydilar:

- qishloq xo‘jalik mahsulotlariga bo‘lgan talabning noelastikligi;
- texnik rivojlanish natijasida fermerlar mahsulotlarining talabdan oshikcha ishlab chiqarilishi;
- qishloq xo‘jalik resurslarining nisbatan immobillik xususiyati;
- qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozorida sof rakobat kurashi xukm surgan xolda, unga resurslar yetkazib beruvchi bozorlarda monopoliya elementlarining mavjudligi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining tabiiyiklimiy sharoitlarga bog‘liqligi bu tarmokda narxlar va fermer xo‘jaligi daromadining barqarorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, qulay obxavo sharoitida bozorga talabdan ortikcha mahsulotning kirishi narxlarning keskin pasayishiga olib kelishi mumkin. Bunday xolatni kuprok g‘alla, sabzavot, poliz, meva va uzum mahsulotlari bozorida kuzatish mumkin. Ba’zan narxlarning bunday pasayishi mahsulot tannarxini koplashga ham imkon bermasligi okibatida fermerlar katta zarar kuradi. Tabiiyki, bunday sharoitlarda agrar sohada erkin bozor munosabatlari amal kilayotgan bulsa, fermerlar xonavayron bulishi turgan gap. Ikkinchi bir yili obxavoning nokulay kelishi (kurgokchilik, sel, jala va xokazo) xosilning keskin kamayib ketishiga va natijada narxlarning xaddan tashkari kimmatlashib ketishiga sabab bulishi mumkin. Bunday xollarda fermerlar xosilning kamayib ketishidan zarar kursalar, iste’molchilar narxlarining balandligidan aziyat chekadilar. Kurinib turibdiki, xar ikkala xolda ham fermer kuprok zarar kuradi va bu xolat qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini davlat tomonidan tartibga solish va qo‘llabkuvvatlash zaruriyatini yuzaga keltiruvchi omillardan biri sifatida yuzaga chikadi.

Davlatning agrar iqtisodiyotni tartibga solishdagi asosiy vazifalari

sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

1. Ma'muriyhuquqiy tartibga solish vazifasi fermer xo'jaliklari faoliyatining tashkiliy, huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa asoslarini tartibga solib turuvchi qonuniy me'yorlar xujjatlarni ishlab chikish, kabul qilish va ularga rioya etilishini nazorat etishni nazarda tutadi.

2. Huquqiy ximoyalash va kafolatlash vazifasi fermer xo'jaliklarining barqaror rivojlanishini, boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bilan teng sharoitlarda faoliyat yuritishini ta'minlashga va ular faoliyatiga turli nazorat etuvchi hamda tekshiruvchi organlarning noqonuniy aralashuvlarini cheklashga imkon beruvchi qonuniy me'yoriy asoslarini yaratish va ularga rioya etilishini nazorat etishni nazarda tutadi.

3. Barqarorlashtirish vazifasi agrar iqtisodiyotda inqirozli xolatlarni bartaraf etish, ishlab chiqarishning pasayishiga yul kuymaslik, inflyatsiya va ishsizlik darajasini kamaytirish, qishloq xo'jaligi tarmoklari tarkibining mutanosibligini ta'minlash bilan bog'liq.

4. Ragbatlantirish vazifasi fermer xo'jaliklarini, shuningdek, ularga xizmat ko'rsatuvchi tarmoklar faoliyatini turli iqtisodiy dastaklar yordamida ragbatlantirish va qo'llab kuvvatlash choralariini ifodalaydi.

5. Taksimlash vazifasi ijtimoiy adolat va ximoyalash sifatida daromadlarni kayta taksimlash, shuningdek, fermer xo'jaliklarining moddiytexnikaviy resurslardan imtiyozli asoslarda foydalanishiga sharoit yaratish maqsadida resurslar taksimotiga tuzatishlar kiritish bilan bog'liq.

6. Ijtimoiy kafolatlash vazifasi ijtimoiy ta'minot va ximoyalashning samarali tizimini yaratish, shuningdek fermer xo'jaliklarining ta'lim, soglikni saklash va madaniy tadbirlarga bo'lgan extiyojini kondirish bilan bog'liq chora-tadbirlarni uz ichiga oladi.

7. Muxofaza qilish vazifasi qishloq xo'jaligini salbiy xarakterdagi tashqi ta'sirlardan (masalan, atrofmuhitning ifloslanishi, qishloq xo'jaligiga yarakli yerlarning shurlanishi, kurgokchilik yoki tabiiyofatlar va b.) saklash, tovar ishlab chiqaruvchilarini tashqi eksportyorlardan yoki jaxon bozoridagi kuchli rakobatdan ximoyalash kabi vazifalardan iborat.

8. Nazorat etish vazifasi qonuniy me'yoriy xujjatlar, xukumat qarorlari va boshqa xujjatlarning bajarilishi ustidan nazorat urnatish bilan bog'liq.

9. Axborotmaslaxat ta'minot vazifasi fermer xo'jaliklarining axborot ta'minoti tizimidan teng sharoitlarda, tusiklarsiz foydalanish imkoniyatini yaratish, ular uchun iqtisodiy muammolarning samarali yechimini topish,

xomashyo va resurslar ta'minoti, ilg'or texnika va texnologiyalarni qo'llash yuzasidan maslaxat berishni nazarda tutadi.

10. Analitiktaxlil vazifasi davlatning fermer xo'jaliklari rivojlanishini kuzatib borish, chukur taxlil qilish va shu asosda tegishli chora-tadbirlar ishlab chikish vazifasini nazarda tutadi.

11. Ekspertlik vazifasi fermer xo'jaliklari va agrar tarmokni barqaror rivojlantirishga oid loyixalarni, dasturlarni, shuningdek mahsulot va tovarlarni davlat standartlariga mos kelishini davlat ekspertizasidan utkazish hamda tegishli xulosalar chiqarishdan iborat.

12. Tashqi iqtisodiy faoliyatni mukobillashtirish vazifasi xalkaro bozorlarda fermer xo'jaliklari manfaatlarini ximoyalash, imtiyozli bojxona ta'riflari va soliqlar orqali eksport uchun kulay iqtisodiy muhit xosil qilish tadbirlaridan iborat.

13. Istikbolni belgilash vazifasi agrar tarmok va fermer xo'jaliklarini istikbolda rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash choralari izchil amalga oshirishni uz oldiga maqsad qilib kuyadi.

Fermer xo'jaliklarini davlat tomonidan tartibga solish va qo'llabkuvvatlashning turli shakllari, usullari, mexanizmlari va dastaklarini uz ichiga muayyan tizim shakllangan bo'lib, bu tajribalarni urganish agrar sohani qo'llabkuvvatlashning milliy tizimini shakllantirishga yordam berishi mumkin.

Shunday qilib, davlat tomonidan agrar siyosatni tartibga solishning karab chikilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyot agrar sektorida takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy alokalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Agrar siyosatning turli mamlakatlarda rivojlanishi mamlakat iqtisodiy tarakkiyotining darajasiga karab xar xil bulishini xisobga olish lozim. Qishloq xo'jaligining roli umumiy davlat iqtisodiyoti barqarorligiga kam ta'sir ko'rsatadi, lekin qishloq xo'jaligi mamlakat xayoti uchun, iqtisodiyoti uchun va aholisi uchun muxim ahamiyat kasb etadi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti uchun qishloq xo'jaligi juda kam ulushdagi qismni tashkil etsada, davlat bu tarmokka katta ahamiyat beradi, uni rivojlantirishga katta e'tibor karatadi, samarali agrar siyosat olib borishga xarakat qiladi. Shu jihatlarni e'tiborga olib, agrar siyosatning rivojlanish tarixini urganish va uning asosiy tamoyillarini mukammallashtirish dolzarb xisoblanadi.

14.3.1-Jadval

Agrar sektorni davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlashning shakllari, usullari, mexanizmlari va dastaklari (regulyatorlari)

Asosiy tushunchalar	Asosiy tushunchalar mazmuni	Turlari
Shakllari	Boshqaruv ob'ekti tomonidan boshqariluvchi ob'ektga ta'sir ko'rsatishning asosiy xususiyatlari	1. Bevosita davlat boshqaruvi organlari tomonidan boshqariluvchi ob'ektga tog'ri ta'sir ko'rsatish usullari. 2. Bilvosita xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini tartibga solish va qo'llab quvvatlash usullari yigindisi.
Usullari	Ma'lum koidalar va tamoyillar asosida boshqaruv sub'ekti tomonidan ob'ektga ta'sir utkazish yullari tizimi	1. Ma'muriyhuquqiy xo'jalik yuritish sub'ektlari faoliyatini me'yoriyhuquqiy aktlar orqali tartibga solish va nazorat qilish. 2. Iqtisodiy boshqariluvchi ob'ektning iqtisodiy manfaatlari tizimiga ta'sir utkazish orqali tartibga solish va qo'llabquvvatlash choralari. 3. TarkibiyinstitutSIONal tarmok va ishlab chiqarish tarkibini optimallashtirish, institutsional tuzilmalar orqali tartibga solish.
Mexanizmlari	Davlat tomonidan tartibga solish va qo'llabquvvatlash siyosatini amalga oshirishning turli dastaklari (regulyatorlari) yigindisi	1. Ma'muriyhuquqiy usul mexanizmlari: qonuniyhuquqiy tartibga solish, tashkiliy ta'sir utkazish, reglamentlash, standartlash, nazorat, kvotalash, me'yorlash, litsenziyalash. 2. Iqtisodiy usul mexanizmlari: budjetsoliq, moliyakredit, valyuta, narh sugurta, bojxona, tashqi iqtisodiy, maqsadli dasturlash va investitsiya. 3. Ijtimoiy usul mexanizmlari: mexnatni tartibga solish, ijtimoiy ximoya, ijtimoiy ta'minot, ijtimoiy sugurta, ijtimoiy infratuzilmalar. 4. TarkibiyinstitutSIONal usul mexanizmlari: optimallashtirish, ilmiytexnik, kadrlar va axborot maslaxat, institutsional

		qo'llabkuvvatlash.
Dastaklari (regulyatorlari)	Boshqaruv ob'ektiga yoki ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'sir qilish, u yoki bu davlat siyosati mexanizmlarini xarakatga keltirish va amalga oshirish vositalari	Qonunlar, farmonlar, qarorlar, nizomlar, yuriknomalar, standartlar, kvotalar, tariflar, litsenziyalar, xisobot shakllari, me'yorlar, sanksiyalar, shartnomalar, kayta moliyalash stavkasi, lizing, kredit, foiz stavkalari, davlat buyurtmasi, ijara, xarid narxlari, bojxona tariflari, soliq stavkalari, amortizatsiya me'yorlari, maqsadli dasturlar, subsidiya, dotatsiya, investitsiyalar, indikativ rejalar, infratuzilmalar, ilmiy markazlar, institutsional tuzilmalar.

O'zbekiston iqtisodiyotida agrar siyosatning rivojlanish tarixini shartli ravishda bir necha davrlarga bulish mumkin.

1. 1920 yillargacha bo'lgan davr. Bu davrda qishloq xo'jaligi tarkok xolda rivojlangan. Qishloq xo'jaligi asosan oziq-ovqat muammosini xal qilish va qisman xorijiy bozorlarga muxim tovarlarni ayirboshlash vositasi bo'lib xizmat kilgan. Yerga asosan ma'lum gurux egalik kilgan va ularning shaxsiy manfaatlari agrar siyosatning moxiyatini tashkil kilgan. Agrar siyosat soliqlar va to'lov vositalari orqali amalga oshirilgan.

2. 19201991 yillar. Mamlakat agrar siyosati asosan paxta yakkaxokimligi siyosatiga karatilgan, yerga egalik davlatning kulida, ishlab chiqarish va mulk munosabatlari umumiylikka asoslangan. Agrar siyosat davlat tomonidan, asosan sanoatning manfaatlarga asoslangan xolda amalga oshirilgan.

3. 19911997 yillar. Barcha sohalarda olib borilayotgan iqtisodiy islohatlar mulkni davlat tasarrufidan chiqarishga qishloq xo'jaligida ham amalga oshirilishga xarakat kilindi.

4. 1998 yildan keyingi davr. Bu davr mamlakat xukumatining qishloq xo'jaligiga keskin e'tibor karatishi bilan boshlandi. Mamlakat qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohatlarni keskin chukurlashtirish borasida qator qonun va me'yoriy xujjatlarning kabul kilinishi bu tarmokka e'tiborning kuchayishidan dalolat berdi. Mamlakat qishloq xo'jaligidagi mavjud iqtisodiy tushkunlikni yukotish va uni samarali rivojlantirishning qator dasturlari ishlab chikildi va ular davriy ravishda takomillashtirilib amalga oshirmokda. Bu davrdagi agrar siyosatning asosiy xususiyatlariga yerga

munosabatning keskin uzgartirilishi, rivojlangan mamlakatlar tajribalari va mamlakat ichki xususiyatlari e'tiborga olinib amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohatlar, ishlab chiqarishni fan yutuklari asosiga kurish, yangi texnologiyalardan foydalanish kabi bir qator xususiyatlar xosdir.

Nazorat uchun testlar

1. Agrar sektorni tartibga solish va qo'llab-quvvatlashdan maqsad nima?

- a) oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash
- b) Fermerlarning farovonligini oshirish
- c) Barqaror qishloq xo'jaligi amaliyotini targ'ib qilish
- d) Iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash

2. Qishloq xo'jaligi siyosati va qoidalari nimani o'z ichiga olishi kerak?

- a) moliyaviy yordam
- b) Qishloq xo'jaligi yerlarini boshqarish
- c) Marketing va savdo imkoniyatlari
- d) yuqoridagilarning barchasi

3. Fermerlarga qanday moliyaviy yordam ko'rsatilmoqda?

- a) qishloq xo'jaligi kreditlari
- b) qo'llab-quvvatlash to'lovlari
- c) soliq imtiyozlari
- d) yuqoridagilarning barchasi

4. Nima uchun qishloq xo'jaligi yerlarini barqaror boshqarish muhim?

- a) Tuproq eroziyasini oldini olish
- b) suv resurslarini muhofaza qilish
- c) biologik xilma-xillikni saqlash
- d) yuqoridagilarning barchasi

5. Qishloq xo'jaligida qanday texnologiyalar qo'llaniladi?

- a) ilg'or qishloq xo'jaligi texnikasi
- b) irrigatsiya tizimlari
- c) o'simliklarni himoya qilish vositalari
- d) yuqoridagilarning barchasi

6. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish va sotish imkoniyatlarini qanday yaxshilash mumkin?

- a) bozor tadqiqotlarini o'tkazish orqali
- b) Marketing tarmoqlarini kengaytirish orqali
- c) Savdo to'siqlarini kamaytirish orqali
- d) yuqoridagilarning barchasi

7. Suv resurslaridan samarali foydalanish nima uchun muhim?

- a) Suv tanqisligini oldini olish
- b) Sug'orish samaradorligini oshirish
- c) suv resurslarini muhofaza qilish
- d) yuqoridagilarning barchasi

8. Nima uchun tuproqni saqlash va biologik xilma-xillikni saqlash muhim?

- a) Tuproq unumdorligini saqlash
- b) ekotizim salomatligini muhofaza qilish
- c) qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini saqlab qolish uchun
- d) yuqoridagilarning barchasi

9. Nima uchun fermerlarning bilim olishi va axborot olishi muhim?

- a) Yangi qishloq xo'jaligi texnikasini o'rganish
- b) samaradorlikni oshirish
- c) kasallik va zararkunandalarga qarshi kurash
- d) yuqoridagilarning barchasi

10. Qishloq xo'jaligidagi tadqiqotlar va innovatsiyalar nima uchun muhim?

- a) samaradorlikni oshirish
- b) barqaror qishloq xo'jaligi amaliyotini rivojlantirish
- c) qishloq xo'jaligi xavflarini kamaytirish uchun
- d) yuqoridagilarning barchasi

11. Rakobatbardoshligini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari sifatini ta'minlash uchun davlatning agrar siyosati qaygusini ko'rsatish maqsadi qilgan?

- a) Oziq-ovqat tovarlari bilan axolini barqaror ta'minlash
- b) Jismoniy rivojlanishni yaratish
- c) Qishloq xo'jaligi bozorini shakllantirish
- d) Investitsiyalarni yanada ko'paytirish

12. Agrar siyosatning negizida agrar bozorning asosiy vazifasi qaysi?

- a) Jismoniy rivojlanishni yaratish
- b) Agrar tashqi savdo siyosatini olib borish

c) Mamlakat axolisini iqtisodiy asoslangan baxolardagi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash

d) Qishloq xo'jaligi bozorini shakllantirish

13. Agrar siyosatning asosiy yunalishlari qaysi?

a) Ijtimoiy ta'minot va boshkalar agrar konunchilikning muxim soxalariga kiradi

b) Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarini davlat qo'llabkuvvatlashi

c) Ichki va tashqi bozorda qishloq xo'jaligi tovar mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy manfaatlarini ximoya qilish

d) Qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlari bozorining yagonaligi va bu bozorda rakobat teng shartlarining ta'minlanishi

14. Agrar siyosatning asosiy vazifasi qaysi?

a) Oziq-ovqat tovarlari bilan axolini barqaror ta'minlash

b) Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarini davlat qo'llabkuvvatlashi

c) Ichki va tashqi bozorda qishloq xo'jaligi tovar mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy manfaatlarini ximoya qilish

d) Qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlari bozorining yagonaligi va bu bozorda rakobat teng shartlarining ta'minlanishi

15. Agrar siyosatning asosiy yunalishlari qayci ?

a) Jismoniy rivojlanishni yaratish

b) Agrar tashqi savdo siyosatini olib borish

c) Mamlakat axolisini iqtisodiy asoslangan baxolardagi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash

d) Qishloq xo'jaligi bozorini shakllantirish

Nazorat uchun savollar

1. Agrar siyosatning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?

2. Agrar siyosatni amalga oshirishning vosita va mexanizmlari nimalardan iborat?

3. Davlatning agrar iqtisodiyotni tartibga solishdagi asosiy vazifalariga izox bering.

4. O'zbekiston iqtisodiyotida agrar siyosatning rivojlanish tarixi

boskichlarini tavsiflang.

5. *Qishloq hududlarining barqaror rivojlanishining qanaqa usullari mavjud?*

6. *Agrar siyosatning umumiy maqsadi nima?*

7. *Davlatning agrar siyosati qanaqa tamoyillarga asoslanadi?*

8. *Davlat agrar siyosatining asosiy yo'nalishlarining mohiyatini tushintiring*

9. *Agrar siyosatning qanaqa vazifalari mavjud?*

10. *O'zbekiston agrar siyosatining huquqiy asoslarini nimalardan tashkil topgan?*

11. *Davlat tomonidan agrar siyosat orqali tartibga solishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?*

12. *Agrar sektorni davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlashning qanaqa shakllari mavjud?*

XV BOB. O‘ZBEKISTONDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK FOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

15.1 Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning milliy iqtisodiyotda tutgan o‘rni hamdaijtimoiy–iqtisodiy ahamiyati.

15.2 Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashda davlatning iqtisodiy siyosati.

15.3 O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag‘batlantirish va qo‘llab – quvvatlash tizimi.

Tayanch iboralar: biznes, korxona tadbirkorlik, kichik biznes, strategiya, raqobatbardosh korxona, dastur, “Taraqqiyot strategiyasi”, maqsadli dasturlar, ijtimoiy, iqtisodiy, rag‘batlantirish.

15.1. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning milliy iqtisodiyotda tutgan o‘rni hamdaijtimoiy–iqtisodiy ahamiyati

Mamlakat iqtisodiyoti o‘rish sur‘atlarini jadallashtirishda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar orqali aholi ehtiyojlarini qondirish, ularning daromadlarini oshirish masalalarini hal etish, farovon yashashini ta‘minlash, bandlik, sog‘lom raqobat muhitini yaratish, bozordagi talab va taklifga samarali ta‘sir ko‘rsatish, ayollar va yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish maqsadida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalarini rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biridir.

2018 yil dekabr holati ma‘lumotlariga ko‘ra, mamlakatimizda kichik tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi 59,4 foizni tashkil etdi, 48,9 mingta yangi kichik korxona va mikrofirmalar tashkil qilindi. (O‘tgan yilning Shu davriga nisbatan 28,2 foiz ko‘p demakdir. Kichik tadbirkorlik sub’ektlarining soni (har 1000 aholiga, birlikda) 13,2 birlikni tashkil qildi).

Iqtisodiyotning rivojlanishi va bozor islohotlarini amalga oshirilishini ta‘minlash mamlakatimizda kichik biznesni va tadbirkorlikni rivojlantirish darajasiga bog‘liqligi ko‘rinib turibdi. Respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasiga ilg‘or texnologiyalarni keng joriy etish, ishbilarmonlarga yanada erkinlik berish maqsadida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada Prezidentimiz Sh.Mirziyoev, “...tadbirkorlar safini kengaytirish, jumladan, yuqori texnologiyalar, ilm-fanning eng so‘nggi yutuqlariga asoslangan texnika va asbob-uskunalarni mamlakatimizga olib kelish va joriy etish uchun ularga munosib sharoitlar yaratish bizning birinchi

galdagi vazifamiz bo'lishi shart. Kerak bo'lsa, xorijdagi etakchi kompaniya va tashkilotlarda tajriba orttirishi, o'zaro manfaatli hamkorlik qilishi uchun ularga har tomonlama imkoniyat tug'dirib berishimiz lozim"⁷⁷, deb ta'kidlaydilar.

Kichik biznes – bu xususiy sektorga (odatda yuqori boshqaruvga ega) ega bo'lgan, o'z bozorida dominant bo'lmagan va mahalliy operatsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi va kam kishi ishlaydigan tashkilot. Tadbirkorlar biznesni yaratish, shakllantirish, yuritish, boshqarish va rivojlantirishda o'zlarining yirik ishbilarmon hamkorlaridan o'ziga xos muammolarga duch kelishmoqda. Ko'p hollarda, agar biznes muvaffaqiyatsiz bo'lsa, shaxsiy moliya resurslari yo'qoladi. Kichik biznesda katta korporatsiyalardan farqli o'laroq, xatolar, risklar yoki kutilmagan voqealar oqibatlarini yumshatish uchun hech qanday etarli mablag' mavjud emas. Ko'pgina kichik biznes sub'ektlari birinchi navbatda tadbirkorlik qarorlarini qabul qilishning ahamiyati va stressini kuchaytiradi. Tadbirkorlar, shuningdek, o'z bizneslarining muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi uchun mas'ul hisoblanadilar. Ular odatda boshqarish vazifalari (rejalashtirish, tashkillashtirish va nazorat qilish)ni amalga oshirishda mas'uliyat yukini baham ko'rish uchun direktorlar kengashi yo'q.

Kichik biznesni boshlash uchun tadbirkor odatda jiddiy biznes riskiga duch keladi. Tadqiqotlarga ko'ra, barcha mustaqil kichik biznesning 25 foizdan 33 foizgacha qismi dastlabki ikki yil davomida muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Har 10 biznesning sakkiztasi 10 yil ichida tugaydi. Ishbilarmonlik sezilarli bo'lishidan tashqari, tadbirkorlar katta moliyaviy risklarga duch kelishadi, chunki ular odatda biznesdagi barcha moliyaviy resurslarini emas, aksariyatini investitsiyalashadi. Ular oilaviy va ijtimoiy xavflarni keltirib chiqaradi, chunki yosh biznesni boshlash va ishga tushirish talablari oila va do'stlarga e'tibor berish uchun kam vaqt qoldiradigan 60-80 soatlik ish haftasini talab qiladi. Ular, shuningdek, psixologik riskni boshdan kechirishadi. Yuqori muvaffaqiyatli tadbirkorlardan biri biznesni tadbirkorlik sub'ekti sifatida “tadbirkor xavfi” sifatida ishga tushirish hissiyotlarini tavsiflash orqali tadbirkorlikning jiddiy shaxsiy tavakkallarini qisqacha sarhisob qiladi.

Korxona tuzilmalari ko'plab menejerlar va professional xodimlarning

⁷⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: “O'zbekiston”. <https://president.uz/> 20.12.2022 y.

ishdan bo'shatilishiga olib keldi. Boshqa yirik firmalarda ish topishdan ko'ra, bu shaxslar o'z bizneslarini boshlash uchun o'zlarining ta'lim, tajriba va ko'nikmalaridan foydalanadilar. "O'z-o'zimga xo'jayin bo'lish" – ko'pchilik uchun kuchli motivatsiya hisoblanadi. Ishbilarmonlik darajasidan qat'i nazar, ular o'z qarorlarini qabul qilish, o'z vaqtlarini belgilash va ular nima qilishlarini va qachon amalga oshirilishini belgilashga muhtojdirlar. Aynan Shuning uchun ham, bu shaxslarning ishi boshqalarning qarorlariga bog'liq emas.

Shaxsiy va professional o'sish. Tadbirkorlikni tashkil etishning qiyinchiliklari shaxsiy rivojlanishni o'z ichiga oladi. Muvaffaqiyatli bo'lish uchun tadbirkor xavflilik, noaniqlik va stress bilan kurashish, turli xil shaxslararo munosabatlarga ega bo'lishi va cheklangan resurslarga ega bo'lgan biznesni boshqarishi kerak. Ko'pchilik bu o'sishni boshdan kechirayotgan tadbirkor bo'lib, biznesni maqsadli, samarali ishlab chiqarishga aylantirish ularning ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi.

Daromad. Ko'plab tadbirkorlar muvaffaqiyatli biznesning katta daromadlari bilan aldanib qolishadi, garchi bu kabi katta muvaffaqiyatga erishish ehtimoli nozik bo'lsa ham. Boshqalar esa biznesga o'z sarmoyalarini berish bilan Shug'ullanishadi. Ajablanarlisi Shundaki, ko'pgina tadbirkorlar biznesni boshlash uchun asosiy motivator sifatida pulni baholamaydilar. Tadqiqotga olingan 500 ta tadbirkor, masalan, pul muhimligi bo'yicha to'rtinchi pog'onaga loyiq deb topildi (umidsizlik, mustaqillik va hayotni nazorat qilishdan keyin).

Tadbirkorlikning jiddiy risklari va noaniqligini hisobga olgan holda, shaxsiy xavfsizlik, ehtimol tahdid ostida ko'rinishi mumkin.

Yangi tashabbuskor uchun muvaffaqiyatli korxona yaratish va rivojlantirish, avvalambor, ishni, tashkilotni, odamlarni va ishlab chiqarishni (operatsiyalarni) samarali boshqarish boshqaruv tamoyillarini bilish va ularni qo'llashni, tog'ri qaror qabul qilishni talab qiladi. Eng muhimi, biznes aloqalarini boshlash uchun qaror shaxsiy malakani, qobiliyatni talab etadi va kamchiliklarni aniq baholashga asoslangan bo'lishi kerak. Tadbirkorning qarorlari korxonaga bevosita va chuqur ta'sir ko'rsatadi⁷⁸. Tadbirkor foyda olish uchun maqsadi bo'lishi kerak, chunki rentabellik (o'zini- o'zi bajarish, mustaqillik yoki boshqa motivlar emas) omon qolish uchun juda muhimdir.

⁷⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston". <https://president.uz/> 20.12.2022 y.

Tadbirkor – samarali rejalashtiruvchi, tashkilotchi, muammoni hal qiluvchi va qaror qabul qiladigan shaxs bo‘lishi va odamlarni yaxshi boshqarishi kerak. Tadbirkor ikki turdagi rejalashtirishni amalga oshiradi. Start-ap rejalashtirish – korxona biznes uchun ochilishidan oldin sodir bo‘ladi. Keyinchalik tadbirkor belgilangan biznes uchun strategik va operatsion yo‘nalishni ta‘minlaydigan doimiy rejalashtirishni amalga oshiradi.

Korxonaning o‘sishi. O‘shish va daromad olish uchun biznes tuzadigan muvaffaqiyatli tadbirkorlar muqarrar ravishda ular ishlayotgan biznes ular yaratganidan juda farq qiladi.

Kompaniyani kichik do‘kondan murakkab korporatsiyaga ko‘chirish ham tadbirkorning vazifasi va boshqaruv uslubida katta o‘zgarishni talab etadi. Korxonani samarali boshqarishga erishish uchun tadbirkor endi barcha qarorlarni qabul qila olmaydi va biznesning barcha yo‘nalishlarida ishtirok etishni davom ettira olmaydi. Buning o‘rniga, u kompaniyaning umumiy taraqqiyotini o‘rganib chiqqach, hokimiyatni vakillikka topshirish orqali xodimlarni boshqarishga jalb qilish, bu kishilarga batafsil ma‘lumot berish, shaxsiylashtirilgan treninglar o‘tkazish va ularning harakatini muvofiqlashtirishga e‘tibor qaratish kerak. Bunday holatda, ko‘plab tadbirkorlar kompaniyani dastlabki muvaffaqiyatini keltirib chiqaradigan qobiliyatlarni topa olmaydilar. Kompaniya bosh direktoridan yangiliklarni talab qiladi. Kichik biznesni boshqarayotgan tadbirkorlar mas‘uliyat yuki sababli, yuqori darajada stressni boshdan kechirishadi. Stress qisman tadbirkorning biznesni boshlashi va uning muvaffaqiyat yoki qobiliyatsizligi uchun umumiy hisobdorlik hissi tug‘diradigan xatarlari bilan bog‘liq. Tadbirkorlarning umumiy muammosi, ishchilar muammosiga bo‘lgan umidsizlik va muvaffaqiyatga erishishning yuqori ehtiyoji ham tadbirkorlarning stressiga olib kelishi mumkin. Ba‘zi tadbirkorlar o‘zlari uchun asossiz maqsadlar qo‘yib, o‘zlarini juda qiynaydilar va umidsizlikka duch kelishadi.

Tadbirkorlar o‘zlarining bizneslarini bir necha sabablarga ko‘ra sotishga qaror qilishadi⁷⁹. Ular kompaniyani tugatish va sotishdan olingan daromadlarni sotish yoki foyda olish uchun boshqa kompaniyani ishga tushirish uchun foydalanishlari mumkin. Tadbirkorlar o‘z kompaniyasini sotishlari mumkin, chunki pensiya vaqtida etakchilikni amalga oshirish

⁷⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: “O‘zbekiston”. <https://president.uz/> 20.12.2022 y.

uchun malakali huquqbuzarlarning mavjud emasligini tushunadilar. Aksariyat tadbirkorlar o'z bizneslarini savdodan so'ng davom ettirishni xohlashadi va ko'pchilik sotib olishning past ko'rsatkichi haqida juda yaxshi bilishadi: Barcha sotib olishlarning yarmidan uchdan ikki qismigacha bo'lgan ko'rsatkichda korxonalar muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

15.2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashda davlatning iqtisodiy siyosati

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi bandligi va daromadlarini oshirishda muhim omildir. Ushbu soha vakillarini har taraflama qo'llab-quvvatlash maqsadida oxirgi ikki yarim yilda Prezidentning ellikdan ortiq farmon va qarorlari qabul qilindi.

Jumladan, tadbirkorlik faoliyatini davlat ro'yxatidan o'tkazish, turli ruxsatnomalar olish va boshqa ko'plab xizmatlar tartib-qoidalari soddalashtirildi. Bu borada qulaylik yaratish uchun Davlat xizmatlari agentligi va uning joylardagi markazlari tashkil etildi. Tadbirkorlik sub'ektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil (Biznes- ombudsman) lavozimi joriy qilindi.

Barcha hududlarda tadbirkorlar murojaatlarini qabul qilib, hal etishga ko'maklashadigan Bosh vazir qabulxonalari tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasi huzurida Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi faoliyati yo'lga qo'yilib, unga 200 milliard so'm va 50 million dollar mablag' ajratildi.

Tijorat banklari tomonidan tadbirkorlarga ajratilayotgan kreditlar hajmi oshdi. Bunday amaliy choralar o'z natijasini bermoqda. Kichik biznes mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining qariyb 60 foizini, sanoat mahsulotlari hajmining uchdan birini, qishloq xo'jaligi mahsulotining 98 foizini, investitsiyalarning yarmini ta'minlamoqda. Ko'pgina viloyatlarda eksportning 70-90 foizi aynan kichik biznesga tog'ri keladi. Joriy yilning 6 oyida tadbirkorlik sub'ektlari soni 60 mingtaga ortgan.

Yig'ilishda ushbu ko'rsatkichlar islohotlarning dastlabki natijalari ekani ta'kidlanib, asosiy e'tibor hanuzgacha uchrayotgan muammolarni hal etishga qaratildi. Davlatimiz rahbari viloyat, tuman, shahar hokimlari va ularning birinchi o'rinbosarlari mutlaqo yangicha ishlab, 70 foiz vaqtini hududda tadbirkorlikni rivojlantirishga sarflashi kerakligini ta'kidladi.

Har bir viloyat, tuman va shahar hokimlari va ularning birinchi o'rinbosarlari faoliyatiga yangi tashkil etilgan yoki faoliyati qayta tiklangan

kichik korxonalar va ularda yaratilgan ish o‘rinlari sonidan kelib chiqqan holda baho berib, rag‘batlantirish bo‘yicha yangi tizim joriy etish vazifasi qo‘yildi⁸⁰.

Baho berishda korxonalarning yashovchanlik ko‘rsatkichi asosiy mezonlardan biri bo‘lishi kerakligi belgilandi. Ya‘ni, tashkil etilayotgan korxonalarning kamida 50 foizi keyingi 3 yil davomida ishlasa, hokim va uning tadbirkorlik bo‘yicha birinchi o‘rinbosari, Savdo-sanoat palatasining hududiy bo‘limlari rahbarlarini qo‘shimcha moddiy rag‘batlantirish nazarda tutilmoqda.

Vazirlar Mahkamasi, Adliya vazirligi, Iqtisodiyot va sanoat vazirligiga ushbu yangi tizimni joriy qilish bo‘yicha ko‘rsatmalar berildi.

Yig‘ilishda Prezident Shavkat Mirziyoevning Sirdaryo viloyatiga o‘tgan haftadagi tashrifi doirasida Xovos tumanini “Tadbirkorlik hududi”ga aylantirish bo‘yicha taklif etilgan tashabbusni amalga oshirish masalasi ham ko‘rib chiqildi.

Iqtisodiyot va sanoat vaziri boshchiligidagi Respublika ishchi guruhi har bir tumanning salohiyatidan kelib chiqib, kichik biznesni rivojlantirish yo‘nalishlari bo‘yicha takliflar ishlab chiqishi zarurligi qayd etildi. Ushbu takliflar asosida tadbirkorlarga ularni amalga oshirish, kredit, er va bino ajratish, infratuzilmaga ulash kabi barcha masalalarda ko‘maklashiladi⁸¹.

Videoselektorda sanoat sohasidagi kichik biznes sub’ektlari va yirik korxonalar o‘rtasida sanoat kooperatsiyasini keng yo‘lga qo‘yish zarurligi ta’kidlandi.

Masalan, avtomobilsozlik va qishloq xo‘jaligi mashinasozligi tarmoqlari o‘rganilganda tadbirkorlik sub’ektlari va yirik sanoat korxonalari o‘rtasida kooperatsiya deyarli yo‘qligi, oqibatda yurtimizda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va butlovchi qismlar import qilinayotgani ma’lum bo‘lgan. Achinarlisi, ayrim sanoat korxonalari kichik ishlab chiqaruvchilar u yoqda tursin, xaridorlar talabi bilan ishlashni ham bilmaydi.

Shu bois Iqtisodiyot va sanoat vazirligiga o‘nta yirik sanoat tarmog‘i, jumladan, qishloq xo‘jaligi mashinasozligi, elektrotexnika, qurilish materiallari, kimyo, avtosanoat korxonalari bilan kichik biznes o‘rtasida sanoat kooperatsiyasini yo‘lga qo‘yish vazifasi yuklatildi.

⁸⁰ Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-J. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –B. 592.

⁸¹ Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-J. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –B. 592.

Shuningdek, axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi bilan birgalikda kooperatsiya yarmarkalari o'tkazish, mahsulot va xizmatlar o'z egasini topishi uchun "Yagona elektron kooperatsiya birja portali"ni tashkil etish bo'yicha topshiriqlar berildi.

Yig'ilishda tadbirkorlik rivojiga to'siq bo'layotgan yana bir muammo – loyihalarni joylashtirish uchun er ajratish masalasiga alohida e'tibor qaratildi.

Bu tizim hanuzgacha ochiq-oshkora ishlamayotgani ko'rsatib o'tildi. Misol uchun, 3 ming 500 gektar maydon "Er-elektron" axborot tizimiga taqdim etilgan bo'lsa-da, shundan 1 ming 300 gektari yoki 37 foizi savdoga qo'yilgan, xolos.

Shu bois, mutasaddilarga er ajratish masalasini idoralar bilan kelishish, binoni ro'yxatdan o'tkazish jarayonlarini tubdan soddalashtirish bo'yicha ko'rsatmalar berildi.

Banklarning tadbirkorlik sub'ektlariga xizmat ko'rsatishini yaxshilash va ajratilayotgan kreditlar samaradorligini oshirish masalasiga ham e'tibor qaratildi.

Hozirda kredit olish istagidagi tadbirkorning murojaati 3 bosqichda, ya'ni tuman-viloyat- respublika darajasida ko'rib chiqiladi. Bankning markaziy idorasi rozilik bermasa, tadbirkor kredit ololmaydi. Oqibatda, bu jarayon ayrim hollarda oylab cho'zilib ketyapti.

Shu bois, banklarda kredit ajratish masalalarini bir va ikki pog'onaga o'tkazish, 70-100 nafar xodim ishlaydigan filiallar o'rniga 10-15 nafar shtatdan iborat ixcham bank xizmatlari markazlarini ko'paytirish lozimligi ta'kidlandi.

Tadbirkorlarning kredit foiz stavkalariga oid fikrlari muhokama qilinar ekan, kreditlar bo'yicha kafolat berish va foizlarni qisman qoplash maqsadida tashkil qilingan Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi faoliyatini kuchaytirish muhimligi aytiladi.

Tadbirkorlarning bino-inshootlarini buzish va buning uchun kompensatsiya to'lash borasida tizimli yondashuv yo'qligi tanqid qilindi⁸².

Albatta, joylarda amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari davomida ayrim binolarning buzilishi tabiiy hol. Biroq, aholi punktlarini istiqbolda rivojlantirish rejalarini hisobga olmasdan, katta hududlarda joylashgan inshootlar buzib yuborilayotgani oqibatida juda ko'p miqdorda

⁸² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston". <https://gazeta.uz/> 208.01.2020 y.

kompensatsiya to'lovlari kelib chiqmoqda.

Hokimliklar buziladigan binolarning o'rnida yangi korxonalarni qurish bo'yicha investorlarni topib, kompensatsiya to'lovini ularning hisobidan to'lanishini ta'minlamayotgani sababli ushbu xarajatlar davlat byudjeti zimmasiga tushmoqda.

– Barcha hokimlarni qat'iy ogohlantiraman – asosli zarurat bo'lmagan holda tadbirkorlarga tegishli mol-mulkni buzishga umuman yo'l qo'yilmasligi zarur va shart, – dedi davlatimiz rahbari. Adliya va moliya vazirliklari, Savdo-sanoat palatasiga Biznes-ombudsman ishtirokida mol- mulkni buzish va kompensatsiya to'lash tartiblarini yanada takomillashtirish yuzasidan taklif kiritish vazifasi qo'yildi⁸³.

Shu nuqtai nazardan, tadbirkorlar bilan bevosita ishlaydigan davlat idoralarida nizolarni sudgacha hal etish tuzilmalarini tashkil etish zarurligi ta'kidlandi. Adliya vazirligi, Oliy sud va Savdo-sanoat palatasiga muqobil hakamlilik sudlari faoliyatini va mediatsiya institutini kengaytirish masalalarini nazarda tutuvchi qaror loyihasini ishlab chiqish topshirildi.

Iqtisodiyot va sanoat vazirligi tizimida Tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish agentligi tashkil etish taklifi bildirildi. Mazkur agentlik ko'rsatilgan sohani yuksaltirish bo'yicha davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mas'ul bo'ladi. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi faoliyatini ham muvofiqlashtirib boradi.

15.3. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag'batlantirish va qo'llab – quvvatlash tizimi

So'nggi yillarda O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni engillashtirish va rag'batlantirish maqsadida sohaga oid qator tartibotlar tanqidiy qayta ko'rib chiqilib, eskirgan, zamon talabiga javob bermaydigan byurokratik to'siq va g'ovlar bekor qilindi. Ko'rilgan choralar natijasida respublikada ishbilarmonlik muhiti yaxshilandi, tadbirkorlik sub'ektlari va xususiy investorlar uchun keng imkoniyatlar yaratildi.

Bunday ijobiy o'zgarishlar nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan ham keng e'tirof etilmoqda. Jumladan, Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasi tomonidan e'lon qilingan

«Biznes yuritish — 2020» hisobotida O'zbekiston 69-o'rinni egallab,

⁸³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston". <https://gazeta.uz/> 208.01.2020 y.

islohotlar miqyosi va samaradorligi bo'yicha dunyoning eng yaxshi 20 ta islohotchi davlati qatoridan joy oldi⁸⁴.

Shu bilan birga, tadbirkorlar va investorlar bilan uchraShuvlar joylardagi ijrochilar sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmun-mohiyatidan to'liq xabardor emasligini, qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarning amaliyotga joriy etilishi sezilarli darajada ortda qolayotganligini, ayrim litsenziya va ruxsatnomalarni rasmiylashtirishda ortiqcha byurokratik to'siqlar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda biznes yuritish muhitini yanada yaxshilash, tadbirkorlikka keng erkinlik berish borasida boshlangan islohotlarni davom ettirish hamda qabul qilingan qonun hujjatlarining joylarda tog'ri tatbiq etilishini ta'minlash maqsadida:

1. Barcha darajadagi davlat hokimiyati va boshqaruv organlari rahbarlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va shahar hokimliklari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasi hamda «Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari tog'risida»gi Qonun talablariga so'zsiz rioya qilishlari shartligi haqida qat'iy ogohlantirilgan.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijalarini, shu jumladan ob'ektlarning qiymatini baholash natijalarini qayta ko'rib chiqish va bekor qilish masalalari yuzasidan davlat organlari, shu jumladan nazorat, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va sudlar tomonidan tashabbus bilan chiqish xususiy mulkning daxlsizligini buzish sifatida baholanadi hamda bunday ishlar ko'rib chiqish uchun qabul qilinmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari tog'risidagi qonunchilikka qat'iy rioya etilishi ustidan nazoratni kuchaytirsin, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijalarini qayta ko'rib chiqish va bekor qilish tashabbusi bilan chiqqanlik uchun vakolatli davlat organlari mansabdor shaxslarining muqarrar javobgarligini jinoiy javobgarlikka tortishga qadar oshirishni ta'minlagan.

2. O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi (Zokirov), Energetika vazirligi (Sultanov), Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi (Abdullaev), Markaziy banki (Nurmuratov), Davlat

⁸⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston". <https://gazeta.uz/> 208.01.2020 y.

aktivlarini boshqarish agentligi (Bekenov) rahbarlariga qurilish uchun ruxsatnomalar berish, elektr ta'minoti tizimiga ulanish, ko'chmas mulkni ro'yxatdan o'tkazish, kredit berish hamda to'lovga qobiliyatsizlikni hal etish yo'nalishlaridagi islohotlarning amaliyotga tatbiq etilishi etarli emasligi natijasida «Biznes yuritish» yillik hisoboti tegishli indikatorlari bo'yicha mamlakatning reytingdagi o'zni pastligicha qolayotganligi ko'rsatib o'tilgan⁸⁵.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazirlik va idoralarning har birida sohada amalga oshirilayotgan islohotlarni joylardagi ijrochilarga etkazish bo'yicha ishchi guruhlar tuzildi.

Mazkur ishchi guruhlar zimmasiga islohotlarning mazmun-mohiyatini joylardagi ijrochilarga etkazish va tushuntirish, qonun hujjatlarini notog'ri qo'llash amaliyotini bartaraf etish, joylarda tadbirkorlarning fikrini muntazam ravishda o'rganib borish, tegishli organ tomonidan qabul qilingan idoraviy normativ-huquqiy hujjatlarni xatlovdan o'tkazish va ularga sohada amalga oshirilayotgan islohotlardan kelib chiqib o'zgartirishlar kiritish bo'yicha takliflar tayyorlash vazifalari yuklandi.

Ishchi guruhlari amalga oshirilgan ishlar tog'risida har oy yakunlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasiga ma'lumot kiritib borilishi nazarda to'tilgan.

3. Shunday tartib o'rnatildiki, unga muvofiq:

a) 2020 yil 1 fevraldan boshlab:

eksport-import operatsiyalarini amalga oshirishda talab etiladigan ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatlar va sertifikatlar «Yagona darcha» bojxona axborot tizimi orqali rasmiylashtiriladi. Bunda vakolatli organlarning avtomatlashtirilgan axborot tizimlari «Yagona darcha» bojxona axborot tizimiga integratsiya qilinadi;

fitosanitariya, sanitariya-epidemiologiya, veterinariya va ekologik nazorat o'tkazish uchun undiriladigan to'lovlar miqdori vakolatli organning mazkur hujjatni berish uchun qilgan xarajatlari doirasida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan kelishilgan holda belgilanadi;

yuridik shaxslar tomonidan da'vo arizasi va uning ilovalarini javobgar hamda iqtisodiy sudga soliq to'lovchining shaxsiy kabineti orqali elektron tarzda yuborish imkoniyati yaratiladi;

⁸⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston". <https://gazeta.uz/> 208.01.2020 y.

b) 2020 yil 1 oktyabrdan boshlab quvvati 140 kilovattgacha bo'lgan elektr uskunalari elektr tarmoqlariga ulash jarayonida sarflanadigan xarajatlar tadbirkorlik sub'ektining xohishiga ko'ra, davlat xizmatlari markazlariga texnik shartlarni olish uchun murojaat qilish bilan bir vaqtda berilgan so'rovnomasiga asosan «Hududiy elektr tarmoqlari» aksiyadorlik jamiyati mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Mazkur mablag'lar tadbirkorlik sub'ektlari foydalangan elektr energiyasi qiymatiga qo'shiladigan ustamalar hisobidan bir yil davomida undirib olinadi⁸⁶.

4. 2020 yil 1 yanvardan quyidagi talablar bekor qilindi:

- tadbirkorlik sub'ektlari — yuridik shaxslar o'rtasidagi ko'chmas mulk oldi-sotdi shartnomalarini taraflardan birining talabi bo'yicha notarial tasdiqlanganda kommunal xizmatlar bo'yicha qarzdorliklarni tekshirib olish;
- davlat soliq xizmati organlariga soliq to'lovchilar tomonidan ko'chmas mulkka bo'lgan huquq davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan so'ng arizani hamda ko'chmas mulkka bo'lgan huquqni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organlar tomonidan tegishli hududda joylashgan er uchastkasi va boshqa ko'chmas mulk, uning mulkdorlari tog'risidagi ma'lumotni bevosita qog'oz ko'rinishda taqdim etish;
- meva-sabzavot va to'qimachilik mahsulotlari va buyumlarini eksport qilish (paxtadan tashqari) uchun zarur ruxsatnoma va sertifikatlarni rasmiylashtirishda tadbirkorlik sub'ektlaridan to'lov undirish.

5. Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasining «Biznes yuritish» yillik hisobotida O'zbekiston Respublikasining o'rnini yaxshilashga doir «Yo'l xaritasi» ilovaga muvofiq tasdiqlansin.

6. O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi Adliya vazirligi, Iqtisodiyot va sanoat vazirligi, manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2020 yil 1 yanvarga qadar quyidagilarni nazarda tutuvchi Hukumat qarori loyihasini kiritсин:

- qurilish-montaj ishlarini boshlash uchun tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan xabarnoma yuborish tartibini bekor qilish, markazlashtirilgan manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan qurilish ob'ektlari bundan mustasno;
- ob'ektning zilzilaga bardoshliligi va yong'in xavfsizligi bo'yicha loyiha hujjatlari yuzasidan ijobiy ekspertiza xulosasi va qurilish

⁸⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston". <https://gazeta.uz/> 208.01.2020 y.

ishtirokchilari tog'risidagi ma'lumotni davlat xizmatlari markazlari tomonidan bir vaqtda tadbirkorlik sub'ektlari va hududiy qurilish sohasidagi nazorat inspeksiyalariga ob'ektni ro'yxatdan o'tkazish uchun yuborish;

- ob'ektlar bo'yicha ijobiy ekspertiza xulosasi mavjud bo'lmaganda qurilish-montaj ishlarini boshlashni taqiqlash, qonun hujjatlarida belgilangan holatlar bundan mustasno.

7. O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi Qurilish vazirligi, Moliya vazirligi va Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi bilan birgalikda ikki oy muddatda:

- «Hududiy elektr tarmoqlari» aksiyadorlik jamiyati tarkibiga kiruvchi tashkilotlar tomonidan kuchlanishi 110 kV gacha bo'lgan elektr qurilmalarini elektr tarmoqlariga ulash bilan bog'liq qurilish-montaj ishlarini amalga oshirishning muddatlarini va eng baland qiymatlarini belgilashni nazarda tutuvchi yagona kalkulyasiyasini tasdiqlandi;

- elektr ta'minoti tizimiga ulanish jarayonida hujjatlarni ko'rib chiqish, kelishish va ishlarni amalga oshirish bilan bog'liq tartibotlarni soddalashtirish va muddatlarini qisqartirish bo'yicha Vazirlar Mahkamasiga taklif kiritildi.

8. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi Moliya vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi, manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda bir oy muddatda meva- sabzavot va to'qimachilik mahsulotlari va buyumlarini eksport qilish (paxtadan tashqari) uchun zarur ruxsatnoma va sertifikatlarni rasmiylashtirish bilan bog'liq vakolatli organlarning xarajatlarini Eksportni rag'batlantirish agentligi tomonidan qoplab berish tartibini nazarda tutuvchi Hukumat qarori loyihasini Vazirlar Mahkamasiga kiritildi.

9. «O'zstandart» agentligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo'mitasi, Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi,

«O'zdavkarantin» inspeksiyasi manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2020 yil 1 fevralgachadar:

- vakolatli organlarning avtomatlashtirilgan axborot tizimlari va «YAgona darcha» bojxona axborot tizimi platformasida tanlab olish asosida fitosanitariya, sanitariya-epidemiologiya, veterinariya, ekologik nazorat o'tkazish va muvofiqlikni baholash imkonini beradigan alohida xavf-xatarlarni tahlil qilish tizimlarini joriy etishni yakunlanishi belgilandi;

– vakolatli organlar tomonidan fitosanitariya, sanitariya-epidemiologiya, veterinariya va ekologik nazorat o‘tkazish uchun shartnomalarni oferta shakliga o‘tkazgan holda xizmatlar uchun to‘lovlarni elektron tarzda amalga oshirish imkonini yaratildi.

Nazorat uchun testlar

1. 2018 yil dekabr oyida O‘zbekistondagi kichik biznes sub’ektlarining necha foizi YaIMni tashkil etdi?

- e) 28,2 %
- f) b. 48,9 %
- g) c. 59, 4%
- h) d. 13, 2%

2. Taqdim etilgan ma’lumotlarga ko‘ra, tadbirkorlarning o‘z biznesini boshqarishda asosiy vazifasi nimadan iborat?

- e) Sog‘lom turmush muhitini yaratish
- f) Bozor talablarini ta’minlash va samarali ta’sir ko‘rsatish
- g) Innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish
- h) Xotin-qizlar va yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish

3. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, dastlabki ikki yil ichida mustaqil kichik korxonalarning necha foizi muvaffaqiyatsizlikka uchradi?

- e) 25-33 %
- f) 40-50 %
- g) 10-15 %
- h) 60-70 %

4. Ko‘pchilik tadbirkorlarni biznes boshlash uchun asosiy turtki sifatida nima tilga olinadi?

- e) Tan olish
- f) Mustaqillik
- g) Moliyaviy daromadlar
- h) Yirik korporatsiyalar bilan hamkorlik

5. O‘tgan olti oyda O‘zbekistonda tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va ko‘maklashish bo‘yicha qanday chora-tadbirlar amalga oshirildi?

- a) Qattiqroq qoidalarini amalga oshirish
- b) Biznesni ro‘yxatga olish jarayonlarini qisqartirish
- c) Litsenziyalashning murakkab tartiblarini joriy etish
- d) Biznes-ombudsman lavozimini bekor qilish

6. Mamlakat ichki qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining necha foizi kichik biznes sub'ektlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadi?

- a) 30 %
- b) 60 %
- c) 90 %
- d) 98 %

7. So'nggi olti oyda tadbirkorlik sub'ektlari soni qanday o'zgardi?

- a) 20% ga kamaydi
- b) Doimiy qoldi
- c) 60 000 ga ko'tarildi
- d) 60 millionga ko'tarildi

8. Rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash uchun biznesni baholashda qanday mezonlar muhim deb ta'kidlangan?

- a) Operatsion samaradorligi
- b) Operatsiya davomiyligi
- c) Biznes hajmi
- d) Mahalliy hokimiyat organlarining qoniqishi

9. Tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash doirasida taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra banklar zimmasiga qanday qo'shimcha mas'uliyat yuklanadi?

- a) Kredit olish imkoniyatini kamaytirish
- b) Kredit ajratish jarayonini soddalashtirish
- c) Foiz stavkalarini oshirish
- d) Muayyan sohalarda moliyaviy xizmatlarni cheklash

10. O'zbekistonda keyingi yillarda tadbirkorlik faoliyatini yaxshilash bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlardan maqsad nima?

- a) Byurokratik to'siqlarni kuchaytirish
- b) Tadbirkorlik tashabbuslarini to'xtatish uchun
- c) Tadbirkorlik subyektlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish
- d) Tadbirkorlar uchun imkoniyatlarni cheklash

11. "Biznes xulq-atvori – 2020" hisobotiga ko'ra, O'zbekiston dunyoning yetakchi islohotchi davlatlari orasida qanday reytingga erishdi?

- a) 20 o'rin
- b) 50 o'rin
- c) 69 o'rin
- d) 100 o'rin

12.Qaysi xalqaro tashkilotlar O‘zbekistonda ishbilarmonlik muhitidagi ijobiy o‘zgarishlarni yuqori baholaydi?

- a) Jahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti
- b) Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi
- c) Xalqaro valyuta jamg‘armasi
- d) Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasi

13.O‘zbekistonda ishbilarmonlik muhitini yanada yaxshilash bo‘yicha qanday aniq harakatlar taklif etiladi?

- e) Byurokratik to‘siqlarni ko‘paytirish
- f) Huquqiy hujjatlarni amalga oshirishni kechiktirish
- g) Litsenziyalash va ruxsatnomalarning shaffofligini oshirish
- h) Qo‘shimcha byurokratik tartiblarni joriy etish

14. Taqdim etilgan matnga ko‘ra, O‘zbekistonning biznes reytingini oshirish uchun qaysi asosiy yo‘nalishga e'tibor qaratilgan?

- e) Qishloq xo‘jaligi amaliyotini kuchaytirish
- f) Atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalarini takomillashtirish
- g) Davlat xizmatlari samaradorligini oshirish
- h) Xalqaro savdo imkoniyatlarini cheklash

15.Ijtimoiy iqtisodiy tashabbuslarning maqsadi nimadan iborat?

- a) Siyosiy tasir
- b) Davlat nazoratini maksimal darajada oshirish
- c) Axolining ehtiyojlarini qondirish
- d) Atrof muhitni muhofaza qilish

Nazorat uchun savollar

1. «Yagona darcha» bojxona axborot tizimiga integratsiya nima?
2. «Biznes yuritish» yillik hisoboti indikatori nima?
3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag‘batlantirish maqsadi
4. kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish tizimi xususiyatlari
5. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik qo‘llab-quvvatlashda davlatning roli
6. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag‘batlantirish
7. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag‘batlantirishda davlat dasturlarining ahamiyati

8. *Korxonaning o'sishi nima?*
9. *Tadbirkorlikning jiddiy risklari haqida gapiring*
10. *Shaxsiy va professional o'sish iqtisodiy xususiyatlari*
11. *Tadbirkorlik tog'risidagi qonun qachon qabul qilingan? va uning mazmuni tushintirib bering*
12. *Tadbirkorlik faoliyatini qanaqa turlari mavjud?*
13. *Tadbirkorlik faoliyatini qanaqa shakllari bor?*

XVI BOB. DAVLATNING MINTAQAVIY SIYOSATI VA HUDUDLAR RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI

16.1. Davlatning mintaqaviy iqtisodiyoti.

16.2. Davlatning mintaqaviy siyosatining mohiyati, prinsiplari va maqsadlari.

16.3. Hududlararo mehnat taqsimotini oqilonalashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.

16.4. O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatini o‘ziga xos xususiyatlari.

Tayanch iboralar: Mintaqa iqtisodiyoti, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo‘yicha nazariyalar: I.Tyunenning «Qishloq xujalik standarti» nazariyasi; A.Veberning sanoat «shtandortlar» nazariyasi, A.Lyoshning «Joylashtirish» nazariyasi, U.Ayzardning «Joylashtirish» nazariyasi, F.Perruning «O‘shish qutblari va rivojlanish markazi» nazariyasi. V.Kristallerning «Markaziy joy» nazariyasi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari: ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, mintaqa xo‘jaligining kompleks rivojlantirish, xududiy mehnat taqsimoti.

16.1. Davlatning mintaqaviy iqtisodiyoti

Mintaqaviy iqtisodiyot muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o‘rganadi. Bozor munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishi mamlakat xo‘jaligining hududiy tashkil etilishi bilan chambarchas bog‘liq. Mintaqaviy iqtisod va siyosatning nazariy va amaliy muammolarini o‘rganish (renta munosabatlari, hududiy ijtimoiy jarayonlar va h.k.) iqtisod nazariyasini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Shuning uchun mintaqaviy iqtisodiyotda ko‘pgina iqtisodiy omillarni (mehnat unumdorligi o‘shishi, milliy daromadni hududiy taqsimlash, renta munosabatlari, asosiy fondlarning tarkibi va samaradorligi, baho va tariflarning hududiy tafovutlari va h.k.) chuqur tahlil etiladi va shular asosida ushbu fan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilaydi. Mintaqaviy iqtisodiyot bo‘yicha tadqiqot ishlarini olib borishda bir qancha ilmiy uslublardan foydalaniladi. Ulardan eng muhimlari quyidagilar:

Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o‘tishi munosabati bilan mintaqaviy iqtisodiyot fanining ahamiyati ortib bormoqda. Mintaqalarni o‘rganishda hozirgi paytda ularda ro‘y berayotgan holatni chuqur (qaysi jihatlari

ortayotganini) tushunish lozim. Bozor munosabatlariga o'tish davrida O'zbekistondagi har bir mintaqaning iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha. Masalan, Toshkent shahri, Toshkent va Farg'ona viloyatlari asosiy xalq xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishiga ko'ra respublikaning boshqa mintaqalaridan oldinda turadi. Aksincha, Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi bu ko'rsatkichlar bo'yicha quyi o'rinlarni egallaydi.

Qishloq xo'jaligida ortiqcha ishchi kuchlari mavjudligi – Farg'ona vodiysi viloyatlari oldidagi dolzarb muammolardan hisoblanadi. Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida esa, aksincha, qishloq xo'jaligini xodimlar bilan ta'minlash jiddiy muammo bo'lib turibdi. Navoiy viloyatida ishsizlik darajasi yuqori.

Hozirgi vaqtdagi mintaqaviy siyosatning muhim vazifalaridan yana biri – iqtisodiy kooperatsiya va mintaqalararo hududiy mehnat taqsimotini takomillashtirishdan iborat. Mintaqalar rivojlanishidagi eng muhim vazifalardan biri - turli hududlar aholisining turmush darajasi bo'yicha tafovutlarni bartaraf etishdan iborat. Ushbu vazifani bajarishda rivojlanish darajasi past bo'lgan hududlarni rivojlantirish uchun maxsus davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiiy resurslarga boy mintaqalarda hududiy ishlab chiqarish mintaqalarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega⁸⁷.

U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o'rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyot iqtisod nazariyasi, sotsiologiya, tarmoqlar iqtisodi, iqtisodiy geografiya, demografiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan uzviy aloqador. Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi mamlakat xo'jaligining hududiy tashkil etilishi bilan chambarchas bog'liq. Mintaqaviy iqtisod va siyosatning nazariy va amaliy muammolarini o'rganish (renta munosabatlari, hududiy ijtimoiy jarayonlar va h.k.) iqtisod nazariyasini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Mamlakatimizda ijtimoiy va demografikyo'nalishdagi tadqiqot ishlari izchil amalga oshirilmoqda.

⁸⁷ Пардаев М.Қ., Мирзаев Қ.Ж., Очилов И.С. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2014. – Б. 384.

16.2. Davlatning mintaqaviy siyosatining prinsiplari va mohiyati

Mintaqaviy siyosat hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilishi lozim. Mintaqaviy siyosatning maqsadi mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga halaqit beradigan, ijtimoiy kelishmovchiliklarning paydo bo'lishiga xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishdan avval, birinchi navbatda, mamlakatdagi hududiy notengliklarning sabablari o'rganiladi. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tabiiy-iqlim sharoitidagi keskin tafovutlarning mamlakatning ayrim hududlari aholisining turmush sharoiti va tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri;
- mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifati va ulardan foydalanish darajasi⁸⁸;
- mintaqalarning chekka hududlarda joylashganligi natijasida transport xarajatlarining ko'payishi, mahsulot narxlarining ortishi. Bu esa o'z navbatida bozorning torayishiga olib keladi. Transport va kommunikatsiya aloqalarining yomonligi chetda joylashgan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini qiyinlashtiradi;
- u yoki bu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnologik rivojlanish bosqichi (xomashyo resurslari, oraliq mahsulotlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar);
- mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari, rivojlanish tarixi va h.k.;
- ishlab chiqarish infratuzilmasi: aeroportlar, transport tarmoqlari, sanoat maydonlari, telekommunikatsiya tizimlari va h.k. bilan ta'minlanishi;
- ijtimoiy-madaniy omillar: shaharlar Shuv darajasi, aholining ma'lumoti, ilmiy markazlarning mavjudligi va h.k.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirish dastaklari.

^{88 88} Пардаев М.К., Мирзаев Қ.Ж., Очилов И.С. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2014. – Б. 384.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mintaqaviy siyosat kapital qo'yilmalar qayta taqsimlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan quyidagi 3 yo'nalishda olib borilmoqda:

Birinchi yo'nalish - kam rivojlangan va sanoat taraqqiyoti past mintaqalarda infratuzilma obektlarini barpo etish va ularning boshqa rayonlar bilan aloqalarini yaxshilashdan iborat. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat bevosita ishlab chiqarishga aralashmaydi, lekin tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishlari uchun iqtisodiy va huquqiy sharoitlarni yaratish davlatning birinchi darajali vazifasi hisoblanadi. Avtomobil va temir yo'llar, elektr tarmoqlari, gaz va suv quvurlari, aloqa tarmoq mavjudligi bunday hududlarda tadbirkorlikning rivojlanishiga katta yordam beradi. Hozirda mamlakatimizda qishloq aholi punktlarini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta'minlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Ikkinchi yo'nalish – yuqori darajada rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan, yirik shaharlarga nisbatan cheklash usullarini qo'llash (ma'muriy yoki moliyaviy cheklashlar orqali amalga oshiriladi). Bunday mintaqalarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishga chek qo'yish orqali hududiy tafovutlar kuchayishining oldi olinadi. Mazkur usul dunyoning deyarli barcha taraqqiy etgan mamlakatlarida aglomerasiya markazlariga nisbatan keng qo'llaniladi. O'zbekistonda yirik va katta shaharlarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishning oldini olish, kichik shaharlar, shahar posyolkalari va qishloq aholi punktlarini rivojlantirish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Uchinchi yo'nalish - muammoli mintaqalarga sanoat korxonalarini joylashtirish maqsadida xorijiy va xususiy sarmoyalarni jalb etishni rag'batlantirishahri. Mazkur yo'nalish iqtisodiyotning turli tarmoqlariga mansub korxonalarni joylashtirishda davlat tomonidan muhim e'tibor beriladigan asosiy yo'nalish hisoblanadi.

16.3. Hududlararo mehnat taqsimotini oqilonalashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo'yicha nazariyalar: I.Tyunenning «qishloq xo'jalik standarti» nazariyasi; A.Veberning sanoat «shtandortlar» nazariyasi, A.Lyoshning «Joylashtirish» nazariyasi, U.Ayzardning «Joylashtirish» nazariyasi, F.Perruning «O'sish qutblari va rivojlanish markazi» nazariyasi.

Joylashtirish nazariyalarini statik va dinamik nazariyalarga ajratish mumkin. Statik nazariyalar XIX asrning birinchi yarmidayoq paydo bo'lgan. Dinamik nazariyalar esa bir asrdan so'ng – XX asr boshlarida yuzaga kelgan. Dastlabki joylashtirish nazariyalari hozirda klassik standart nazariyalar deb atalib, ular Y.G. Fon Tyunen, V. Launxard, A.Veber nomlari bilan bog'liq. Ushbu nazariyalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

alohida olingan biror qishloq xo'jaligi yoki sanoat korxonasining ko'rib chiqilishi; joylashtirishning barcha omillari tog'risida ma'lumotlarni to'plab, ularni umumlashtirib, korxonani qurish (ishlab chiqarishni joylashtirish)ning qulay joyi tog'risida aniq javob olish mumkinligi tog'risida takliflar mavjudligi⁸⁹.

Y.G. Fon Tyunen tovar ishlab chiqarishning obektiv qonuniyatlari mavjudligini aniqlagan birinchi olim hisoblanadi (uning birinchi ishi 1826-yilda paydo bo'lgan). Tyunen qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish bozorida sanoat mahsulotlari bilan ta'minlovchi shahargacha bo'lgan masofaga qarab joylashtirish, ixtisoslashish va qishloq xo'jaligini yuritish usullarini tanlash modellarini taklif etdi. Tyunen modelida transport xarajatlari joylashtirishning asosiy omili sifatida namoyon bo'ladi.

V.Launxard ham sanoat korxonalarini ko'rib chiqib, transport omili hal qiluvchi omil, deb hisoblagan. Uning fikri sanoat korxonalari joylashadigan joy tog'ri tanlanganligini xomashyo, yordamchi materiallar va tayyor mahsulotlarni keltirish uchun transport xarajatlarini minimallashtirish bilan asoslangan edi.

V.Kristallarning «Markaziy joy» nazariyasi

V.Kristallyer «Markaziy o'rin nazariyasi»ning asoschisidir. U matematik hisob-kitoblar orqali hududiy iyerarxiya bir darajadan boshqa darajaga tog'ri geometrik progressiya orqali o'tishini isbotladi. Masalan, viloyat bir necha tumanlardan, o'z navbatida tumanlar ko'plab qishloq fuqarolari yig'inlaridan iborat. Har bir qishloqqa o'ziga tegishli bo'lgan tovar va xizmatlar yo'naltirilgan. shunday qilib, olim aholi punktlari guruhiy tizimini tashkil etishning qulay variantini aniqlash orqali markaziy o'rinlar nazariyasini yaratdi. Mazkur nazariya asosida bozor mintaqasining eng samarali tuzilmalarini, tovar va xizmatlar harakatining oqilona yo'nalishlarini, shahar va aholi punktlari boshqaruvi ma'muriyatining qulay

tuzilmasini shakllantirishni aniqlash mumkin.

Hududiy nazariyalarni (Shu jumladan, hududiy siyosat nazariyalarini) o'rganishga oxirgi o'n yilliklarda nisbatan kamroq e'tibor berildi. Tog'ri, hududiy iqtisodiyot bo'yicha anchagina tadqiqotlar qilindi. Ularning natijalari kitob holida nashr etildi. Ammo, hududiy iqtisodiyotning nazariy asoslari ularning ayrimlaridagina ko'rib chiqildi. Hududiy o'sish nazariyalarini ko'rib chiqishda ikki xil asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi – hududlarda iqtisodiy o'sish modellarini qo'llash. Bunday modellarni mamlakat iqtisodiyotining o'sishini izohlash uchun ishlab chiqilgan modellarga o'xshatish mumkin (development economics). Ikkinchisi esa, alohida korxona va firmalarning xatti-harakatlarini tahlil etishga asoslangan. Chunki mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini, avvalambor, ularning faoliyatigina belgilab beradi. Kompaniyalar o'z faoliyatini u yoki bu hududda olib borishining sabablari joylashtirish nazariyalari orqali ko'rib chiqiladi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari: ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, mintaqa xo'jaligining kompleks rivojlantirish, xududiy mehnat taqsimoti.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari ishlab chiqarish kuchlari va hududlar o'rtasidagi umumiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirishda ishlab chiqarishning yuqori samaradorligi, maksimal daromad olish imkoniyatlariga katta e'tibor berish lozim. Ayni paytda, tabiiy-resurs salohiyatlaridan tejamkorlik bilan foydalanish, ekologik sharoitni yaxshilash masalalari ham hisobga olinadi.

Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish;
- mintaqalarni kompleks rivojlantirish;
- mintaqalar o'rtasidagi hududiy mehnat taqsimoti;
- mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish.

Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish deganda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini minimal holatga keltirish va ishlab chiqarishning barcha (tayyor mahsulotgacha bo'lgan) bosqichlarini muayyan hududga joylashtirish tushuniladi. Mamlakatimizning turli hududlari tabiiy resurslar zaxiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik

salohiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Bunda ishlab chiqarishning xomashyo, yoqilg'i, energiya va iste'mol manbalariga yaqinligini ta'minlaydigan transport omili katta ahamiyatga ega. Mintaqalar o'rtasida hududiy mehnat taqsimoti bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini samarali joylashtirishning muhim shartlaridan hisoblanadi. Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, tabiiy-resurs salohiyati, tarixiy va demografik xususiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Shuning uchun har bir mintaqa faqat o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlar asosida muayyan sohaga ixtisoslashadi va iqtisodiy aloqalar asosida boshqa mintaqalar bilan mahsulot ayirboshlaydi.

16.4. O'zbekistonda mintaqaviy siyosatini o'ziga xos xususiyatlari

Mintaqaviy siyosat hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilishi lozim. Mintaqaviy siyosatning maqsadi mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga halaqit beradigan, ijtimoiy kelishmovchiliklarning paydo bo'lishiga xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishdan avval, birinchi navbatda, mamlakatdagi hududiy notengliklarning sabablari o'rganiladi. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tabiiy-iqlim sharoitidagi keskin tafovutlarning mamlakatning ayrim hududlari aholisining turmush sharoiti va tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri;
- mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifati va ulardan foydalanish darajasi;
- mintaqalarning chekka hududlarda joylashganligi natijasida transport xarajatlarining ko'payishi, mahsulot narxlarining ortishi. Bu esa o'z navbatida bozorning torayishiga olib keladi. Transport va kommunikatsiya aloqalarining yomonligi chetda joylashgan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini qiyinlashtiradi;
- u yoki bu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi

texnologik rivojlanish bosqichi (xomashyo resurslari, oraliq mahsulotlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar);

- mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari, rivojlanish tarixi va h.k.;

- ishlab chiqarish infratuzilmasi: aeroportlar, transport tarmoqlari, sanoat maydonlari, telekommunikatsiya tizimlari va h.k. bilan ta'minlanishi;

- ijtimoiy-madaniy omillar: shaharlar Shuv darajasi, aholining ma'lumoti, ilmiy markazlarning mavjudligi va h.k.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirish dastaklari.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mintaqaviy siyosat kapital qo'yilmalar qayta taqsimlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan quyidagi 3 yo'nalishda olib borilmoqda:

Birinchi yo'nalish - kam rivojlangan va sanoat taraqqiyoti past mintaqalarda infratuzilma obektlarini barpo etish va ularning boshqa rayonlar bilan aloqalarini yaxshilashdan iborat. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat bevosita ishlab chiqarishga aralashmaydi, lekin tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishlari uchun iqtisodiy va huquqiy sharoitlarni yaratish davlatning birinchi darajali vazifasi hisoblanadi. Avtomobil va temir yo'llar, elektr tarmoqlari, gaz va suv quvurlari, aloqa tarmoq mavjudligi bunday hududlarda tadbirkorlikning rivojlanishiga katta yordam beradi. Hozirda mamlakatimizda qishloq aholi punktlarini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta'minlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Ikkinchi yo'nalish – yuqori darajada rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan, yirik shaharlarga nisbatan cheklash usullarini qo'llash (ma'muriy yoki moliyaviy cheklashlar orqali amalga oshiriladi). Bunday mintaqalarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishga chek qo'yish orqali hududiy tafovutlar kuchayishining oldi olinadi. Mazkur usul dunyoning deyarli barcha taraqqiy etgan mamlakatlarida aglomerasiya markazlariga nisbatan keng qo'llaniladi. O'zbekistonda yirik va katta shaharlarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishning oldini olish, kichik shaharlar, shahar posyolkalari va qishloq aholi punktlarini rivojlantirish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Uchinchi yo'nalish - muammoli mintaqalarga sanoat korxonalarini joylashtirish maqsadida xorijiy va xususiy sarmoyalarni jalb etishni rag'batlantirishahri. Mazkur yo'nalish iqtisodiyotning turli tarmoqlariga

mansub korxonalarni joylashtirishda davlat tomonidan muhim e'tibor beriladigan asosiy yo'nalish hisoblanadi.

Respublikamiz iqtisodiyotida ham bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan boshqa mamlakatlardagi singari "samarali" usulni qo'llash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Ko'plab foydalanilmayotgan zaxiralar ishga tushirilmoqda; yangi korxonalar asosan kommunikatsiyalar bilan yaxshi ta'minlangan kichik va o'rta shaharlarga joylashtirilmoqda; qishloq xo'jaligida tabiiy-iqlim sharoitiga mos ekinlar ekish joriy etilmoqda⁹⁰.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin, birinchi navbatda boy tabiiy-iqtisodiy salohiyatga ega hudud va shaharlarni rivojlantirish, mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotidagi tafovutlarni kamaytirishga alohida e'tibor berilmoqda. Qishloqda sanoatni, birinchi navbatda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan korxonalarni ishga tushirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma tizimini shakllantirish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Ma'lumki, respublikamizning turli hududlari maydoni, aholi soni, tabiiy-iqlim sharoiti, infratuzilma obektlari bilan ta'minlanishi, shaharlar Shuv darajasi, aholining turmush sharoiti va boshqalarga ko'ra bir-biridan keskin farq qiladi. Jumladan, mamlakat ma'muriy-hududiy birliklari o'rtasidagi aholi zichligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Toshkent viloyatining Toshkent tumaniga tog'ri kelsa (1 km² maydonda 767 kishi), aksincha eng siyrak mintaqa Navoiy viloyatining Tomdi tumani (1 km² maydonda 0,58 kishi) hisoblanadi.

Aholi tabiiy ko'payishida shahar va qishloq o'rtasidagi tafovutlar yaqqol sezilib turadi. Xususan yirik, sanoatlashgan va mahalliy millat vakillari nisbatan kam istiqomat qiladigan shaharlarda aholi tabiiy ko'payishi qishloq joylarga nisbatan bir necha bor past ekanini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Toshkent viloyatidagi Olmaliq, Ohangaron, Chirchiq shaharlarida tabiiy o'sish respublika o'rtacha ko'rsatkichiga nisbatan 3-5 marta kamdir.

Samarqand viloyati Urgut tumani aholi soni bo'yicha mamlakat ma'muriy-hududiy birliklari orasida eng yuqori o'rinni egallaydi. U erda 335 ming kishi istiqomat qiladi. Buxoro viloyati qorovulbozor tumani esa, aksincha, aholisi eng kam hudud hisoblanadi. U erda 13,6 ming kishi yashaydi.

90 Abulkasimov H.P. Makroiqtisodiy tartibga solish va O'zbekistonning barqaror rivojlanishi. T.: Akademiya, 2011.186 bet.

Umuman, har bir tuman yoki shaharning o'ziga xos xususiyatlari haqida bu kabi misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Mamlakatning mintaqaviy-iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda ularning mAn shunday alohida jihatlari albatta hisobga olinishi lozim.

Nazorat uchun testlar

1. Mintaqaviy iqtisodiy siyosatning asosiy maqsadi nimadan iborat?

- a) Tabiiy resurslardan maksimal darajada foydalanish
- b) Ijtimoiy tengsizlikni minimallashtirish
- c) Davlat nazoratini kuchaytirish
- d) Jahon savdosini rivojlantirish

2. Mintaqaviy nomutanosiblik sabablarini o'rganishda qanday omillarni hisobga olish kerak?

- a) Iqlim sharoitlari
- b) Sanoatning rivojlanishi
- c) Siyosiy barqarorlik
- d) Yuqoridagilarning barchasi

3. Matnda qayd etilganidek, kam rivojlangan hududlarning iqtisodiy rivojlanishi uchun qaysi jihat hal qiluvchi ahamiyatga ega?

- a) Texnologik taraqqiyot
- b) Geografik joylashuvi
- c) Bozor talabi
- d) Siyosiy avtonomiya

4. Matnda tilga olingan hududiy rivojlanishga birinchi yondashuvning asosiy tamoyili nimadan iborat?

- a) yirik shaharlarda sanoatlashtirishni kuchaytirish
- b) aloqa tarmoqlarini rivojlantirish
- c) rivojlanmagan hududlarni rivojlantirishga e'tibor qaratish
- d) global investitsiyalarni rag'batlantirish

5. Transport infratuzilmasi hududiy rivojlanish uchun qanday ahamiyatga ega?

- a) Sanoatning ifloslanishini kamaytirish
- b) Transport xarajatlarini minimallashtirish
- c) Madaniy almashinuvni kuchaytirish
- d) Ta'lim muassasalarini yaxshilash

6. Joylashuvning statik nazariyalari nimaga qaratilgan?

- a) Dinamik iqtisodiy o'zgarishlar
- b) Barqaror rivojlanish
- c) Ishlab chiqarish maydonchasini dastlabki tanlash
- d) Ijtimoiy va madaniy omillar

7. "Markaziy joy nazariyasi"ning asoschisi kim hisoblanadi?

- a) V. Launksard
- b) Y.G. Fon Tyunen
- c) A. Veber
- d) V. Kristaller

8. V.Kristallerning "Markaziy shodlik" nazariyasi nimani ta'kidlaydi?

- a) Mintaqaviy hamkorlik
- b) Shahar ierarxiyasidagi geometrik progressiya
- c) Ekologik barqarorlik
- d) Siyosiy barqarorlik

9. "Markaziy shodlik" nazariyasi tamoyillari nimaga erishishni maqsad qilgan?

- a) Boylikning bir xil taqsimlanishi
- b) Sanoatning markaziy joylarda to'planishi
- c) Tabiiy resurslarni saqlash
- d) Transport xarajatlarini kamaytirish

10. Matnda aytilgan ishlab chiqarish konsentratsiyasining asosiy tamoyillari qanday?

- a) mehnat xarajatlarini kamaytirish
- b) transport xarajatlarini minimallashtirish
- c) tabiiy resurslarni tahlil qilish
- d) yuqoridagilarning barchasi

11. Mintaqaviy siyosatning asosiy vazifasi nima?

- a) Transport va kommunikatsiya aloqalarini rivojlantirish
- b) Aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni keltirish
- c) Mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirish
- d) Suv resurslaridan samarali foydalanish

12. Qanday sabablar o'rganilishi kerak, mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishdan avval?

- a) Ilmiy markazlarning mavjudligi
- b) Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti
- c) Hududiy notengliklarni bartaraf etish
- d) Transport xarajatlarining ko'payishi

13. Qaysi yo'nalish mintaqaviy iqtisodiy siyosatning bir qismini ifodalaydi?

- a) Kam rivojlangan mintaqalarda infratuzilma obektlarini barpo etish
- b) Kam rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan, yirik shaharlarga cheklash usullarini qo'llash

- c) Suv resurslaridan samarali foydalanish
- d) Aholi tabiiy ko'payishida shahar va qishloq o'rtasidagi tafovutlar

14. Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda chekka hududlarda joylashgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'sir etadigan texnologik rivojlanish bosqichi nimani ifodalaydi?

- a) Xomashyo resurslari
- b) O'sish maydonchalari
- c) Ilmiy markazlarning mavjudligi
- d) Tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishlari

15. Qishloq xo'jaligida qanday texnologiyalar qo'llaniladi?

- a) Irrigatsiya tizimlari
- b) Avtomobil va temir yo'llar
- c) Elektr tarmoqlari
- d) Barchasi tog'ri

Nazorat uchun savollar

1. Mintaqa iqtisodiyoti nimani o'rganadi?
2. Mintaqa iqtisodiy siyosatining prinsiplari va vazifalari nimalardan iborat?
3. Mintaqaviy iqtisodiyotning maqsadi va funksiyalari nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Mintaqa iqtisodiyot siyosatini davlat tomonidan tartibga solinishi
5. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida mintaqa iqtisodiyotining o'rni
6. Hududlarda mehnat taqsimotini tog'ri joylashtirish.
7. Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirish dastaklari
8. V.Kristallerning «Markaziy joy» nazariyasi
9. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari

10. Mintaqaviy iqtisodiyotni ijtimoiy ahamiyati

11. Mintaqaviy iqtisodiyotni xususiyatlari va ahamiyati

XVII BOB. DAVLATNING TABIIY RESURLARDAN FOYDALANISH JARAYONLARINITARTIBGA SOLISHI VA EKOLOGIYA SOHASIDAGI SIYOSATI

17.1. Tabiiy resurslardan foydalanishni boshqarish tizimi va atrof muhitni saqlash.

17.2. Davlatning tabiatdan foydalanish funksiyalari va vazifalari.

17.3. Ekologiyani davlat tomonidan himoya qilishning iqtisodiy mexanizmi.

17.4. O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik nazorat tog‘risida”gi Qonuni va uning ahamiyati.

Tayanch iboralar: Tabiiy resurslar, tugaydigan resurslar, tugamaydigan resurslar, ekologik nazorat, qazilma boyliklar, davlatning ekologik nazorati.

17.1. Tabiiy resurslardan foydalanishni boshqarish tizimi va atrof muhitni saqlash

Ekologiya muammosi davrimizning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qoldi. Insoniyat XXI asrga qadam qo‘yar ekan, uning oldida, olamni asrash, kelajak avlodning barqarorligini ta‘minlash, turli ekologik muammolarning oldini olishdek dolzarb masala ko‘ndalang turibdiki, bu hech kimni tashvishga solmay qolmaydi.

Natijada iqlimning o‘zgarishi tabiiy resurlarning kamayib ketishi, turli kasalliklarning paydo bo‘lishi, fasllarning o‘zgatib borishi kabi salbiy oqibatlar kelib chiqmoqda. Hozirgi paytda dunyoning qaysi bir mintaqasini olib qaramaylik, inson hayoti uchun katta havf tug‘dirayotgan ekologik vaziyatni bartaraf qilishdek og‘ir muammolar o‘z yechimimni kutib turganligining guvohi bo‘lamiz.

Tabiiy jismlar va energiya turlariga resurs (manba) lar deyiladi. Resurs so‘zi fransuzcha bo‘lib “Yashash vositasi” degan ma‘noni anglatadi. Tabiiy resurslar insonlarning yashashi uchun zarur bo‘lgan asosiy manbadir.

Tabiiy resurslarga: havo, suv, tuproq, turli xil rudalar, yoqilg‘i va energiya manbalari ko‘mir, neft, gaz, turli xil yog‘ochlar hamda yovvoyi o‘simliklar va hayvonlar kiradi. Bularning hammasi yer planetasida mavjud bo‘lgan tabiiy resurslardir. Bundan tashqari kosmik resurslar ham mavjud. Kosmik resurslarga quyoshdan kelayotgan nur, meteoritlar va boshqalar kiradi.

Tabiiy resurslardan ratsional foydalanish va uni muhofaza qilishni tog'ri tushuntirish uchun ularni turlarga bo'lib o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy resurslar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. qazilma boyliklar;
2. iqlim resurslari;
3. suv va havo resurslari;
4. tuproq resurslari;
5. o'simlik resurslari;
6. fauna (biror joy mamlakat yoki geologik davrga oid bo'lgan hamma hayvonlar) resurslari;
7. atom resurslari;
8. biosfera resurslari;
9. kosmik resurslar;

Foydalanish darajasiga qarab tabiiy resurslar:

- a) tugaydigan;
- b) tugamaydiganlarga bo'linadi.

Tugaydigan resurslar. Bular o'z navbatida qayta tiklanmaydigan va qayta tiklanadigan resurslarga bo'linadi⁹¹.

Qazilma boyliklar qayta tiklanmaydigan resurslar hisoblanadi. Ulardan foydalanish natijasida miqdori va sifati kamaya boradi. Qayta tiklanmaydigan tabiiy boyliklardan unumli foydalanish va uni qo'riqlash quyidagicha bo'lmog'i lozim: miqdori va sifatini hisobga olish, kompleks ravishda tog'ri, tejab, o'rni foydalanish, ularni qazib olish, tashish, qayta ishlash, ishlatishda nobudgarchilikka yo'l ko'ymaslik, chiqindi kam chiqarish choralarini ko'rish, yangi konlar topish, ayniqsa yerning chuqurroq qatlamlarini o'rganish zarur va nihoyat ularning o'rnini bosuvchi yangi sun'iy manbalar topish va boshqalar. Qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslardan oqilona foydalanilsa, ular kishilik jamiyati ehtiyojlarini uzoq muddatlargacha to'la ta'minlay oladi. Fan va texnika taraqqiyoti natijasida ba'zi foydali qazilmalar tugaguncha ularning o'rnini bosa oladigan yangi resurslar yaratish mumkin⁹².

Qayta tiklanadigan resurslarga asosan, suv, tuproq, o'simliklar va hayvonot dunyosi kiradi. Masalan: tuproq, unda o'simlik o'stirib

⁹¹ Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari.T.: Akademiya, 2012. 235 bet

⁹² Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari.T.: Akademiya, 2012. 56 bet

foydalanilishi natijasida tugab yo‘q bo‘lib ketmaydi. Tuproq Shuning uchun ham tugamaydigan – qayta tiklanadigan resurslar jumlasiga kiritiladiki, madaniy o‘simliklar undagi mineral ozuqa moddalar (azot, fosfor, kaliybirikmalarini va boshqalar) ni shimib oladi, Ana shu ozuqa moddalar tiklab borilmasa, tuproqning unumdorligi yildan-yilga kamayib, dehqonchilik uchun butunlay yaroqsiz bo‘lib qoladi.

Inson foydalanadigan tabiiy resurslar tayyor holda bo‘lmay balki uni inson tabiatdan oladi. Buning uchun inson ularning holatini, xossalarini, olish usullarini va ishlab chiqarishda foydalanish yo‘llarini bilishi kerak. Buning uchun ma’lum malaka va o‘quvga ega bo‘lishi zarur. Faqat fan kishilarga, tabiat kuchlari ustidan hukmronlik o‘rnatish vositalari va usullarini berish mumkin. Bu haqda ingliz olimi J.Bernal o‘zining “Jamiyat tarixida fan” nomli asarida fanning tabiat kuchlarini yengishdagi muhim rolini xarakterlab “tabiatni tubdan o‘zgartirmoq uchun fandan maksimal foydalanish kerak” degan edi.

Fan asosida kishilar tabiat boyliklarining o‘rnini bosadigan sun’iy material yaratib, tabiat boyligini tejaydi, ularni kelajak avlodlar uchun saqlaydi.

Inson o‘zi uchun zarur bo‘lgan barcha narsalarni fan asosida bevosita yoki bilvosita tabiatda mavjud bo‘lgan predmet va narsalarni qayta ishlagan holda undan oladi. Fan va texnika yutuqlariga tayangan holda inson yangidan-yangi materiallarni yaratmoqda. Inson ob’ektiv xarakterga ega bo‘lgan tabiat qonunlarni tog‘ri bilib olgandagina u yordamida tabiat kuchlariga aktiv ta’sir ko‘rsata oladi.

Inson tabiat qonunlari haqida bilimni tabiiy fanlar – matematika, geofizika, geologiyani va x.k. ni o‘rganib, uni amalga tadbiiq etish natijasida oladi. Fan asoslariga tayangan holda olimlarimiz tomonidan tabiiy resurslarni chuqur o‘rganib, jamiyat manfaati yo‘lida keng foydalanilayotganligi bunga yaqqol misol bo‘ladi. Olimlar yer, suv, havo, o‘simlik hamda iqlim resurslarini tadqiq qilishda va ulardan sistemali, ratsional foydalanishda muhim yutuqlarni qo‘lga kiritmoqdalar. Masalan: tuproqni ishlashni yaxshilash, tuproq eroziyalariga qarshi kurash, sug‘orish sistemasini takomillashtirish, madaniy o‘simliklarni oziqlantirish va uni o‘sishi hamda rivojlanishini jadallashtirish va boshqalar.

Hozirgi vaqtda planetamizdagi tabiiy resurslar har tomonlama o‘rganilib, undan ratsional foydalanish va uni qo‘riqlash metodlari ishlab

chiqilib amaliyotga tadbiriq etilmoqda. Demak, rivojlangan jamiyatda tabiatga ongli munosabatda bo‘lib, uni qo‘riqlab va undan jamiyat manfaati yo‘lida fan va texnika taraqqiyotiga tayangan holda ratsional foydalanilib, uni kelajak avlodlar uchun tabiiy holda saqlab qolinadi. Buning uchun tabiat haqida tabiat bilan inson o‘rtasidagi munosabatlar haqida chuqur bilimga ega bo‘lishi kerak bo‘ladi⁹³.

Inson tabiiy resurslardan foydalanishda ko‘plab iqtisodiy foyda olishni ko‘zda tutadi. Lekin, u ko‘pincha, tabiiy sharoitning o‘zgarishi kishilarning jismoniy, psixik holatiga ta‘sir etishini hisobga olmaydi. Inson tabiatning har bir bo‘lagi, har bir komponenti (suv, havo, tuproq, o‘simlik, hayvon va minerallar) bir-biri bilan Shu kadar chambarchas bog‘langanki, uning biron qismiga notog‘ri ta‘sir etish oqibatida ma‘lum vaqt o‘tishi bilan tabiatning boshqa komponentlarining holatini o‘zgartirib yuborishini bilmaydi.

Masalan: inson faoliyati natijasida atmosferada karbonat angidrid miqdorining ortishi planeta haroratining ortishiga sabab bo‘ladi. Bu hol esa muzliklarning erishiga, iqlimning o‘zgarishiga, suv sathi va miqdorining ortishiga, quruqliklarnin kamayishiga olib kelishi mumkin.

Jamiyat taraqqiyoti darajasini belgilovchi asosiy omil moddiy boyliklardir. Moddiy boyliklar ishlab chiqarish esa o‘z navbatida tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog‘liq. Bunda ishlab chiqarish kuchlari va fanning rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, inson qo‘lida tabiat kuchlaridan moddiy ne‘mat ishlab chiqarishda foydalanish imkoniyati Shunchalik katta bo‘ladi.

Turli davlatlarda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishida quyidagilar asosiy rol o‘ynagan:

- 1) kishilarning onglilik darajasi;
- 2) fan;
- 3) texnika;
- 4) tabiiy resurslardan foydalanish va boshqalar.

Insonning iqtisodiy va madaniy talablarini qondirish borasida hozirgi zamon texnikasining taraqqiyoti endilikda jamiyatning tabiatga ta‘sirini nihoyatda kuchaytirib yubordi. Fan va texnika taraqqiyoti natijasida inson faqat yer sirtinigina o‘zgartirib qolmasdan, uning chuqur qatlamlaridagi va okean tublari, baland tog‘ bag‘irlarini o‘rganib, ulardagi resurslardan o‘z

⁹³ Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari. T.: Akademiya, 2012. 322 bet

manfaatlari yo'lida foydalanmoqda. Inson yerning chuqurroq qatlamlaridan foydali qazilma boyliklarni olish uchun bir qancha muhim muammolarni hal qilishi zarur.

17.2. Davlatning tabiatdan foydalanish funksiyalari va vazifalari

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha muhim huquqiy, tashkiliy va ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi munosabatlarni bevosita tartibga soluvchi 15 dan ziyod qonun, tabiiy resurslarning ayrim turlaridan foydalanish mexanizmlari va shartlari, shuningdek, davlat ekologik ekspertizasini amalga oshirish, turli toifadagi qo'riqlanadigan hududlarni tashkil qilish va ularda alohida foydalanish rejimini o'rnatish tartib-taomillari va boshqa masalalarni belgilab bergan 30 dan ortiq normativ-huquqiy hujjat qabul qilindi va amal qilmoqda.

Qabul qilingan hujjatlar atrof-muhit obyektlarining ifloslanish darajasini ma'lum darajada kamaytirish, qo'riqlanadigan tabiiy hududlar tizimini rivojlantirish, xalqaro tashkilotlarni milliy ekologik muammolarni hal etishga jalb qilish imkonini berdi.

O'zbekiston Respublikasining atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish sohasida birinchi navbatdagi vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

1. Jamiyatning ta'lim olish va intellektual potentsialini o'sishini ta'minlovchi sharoit yaratish;
2. Atrof-muhit holatini yaxshilash uchun hamda global ekologik muammolarni hal etishga yetarli mablag' ajratish kerak;
3. Genetik fond, turlar va landshaftlar xilma-xilligini saqlash;
4. Tabiiy resurslardan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish;
5. Maxsus muhofazaga olingan hududlarni boshqarish bo'yicha dasturlar ishlab chiqish;
6. Atrof-muhitni ifloslanish manbalarini aniqlash bo'yicha nazorat tizimini takomillashtirish va rivojlantirish⁹⁴;
7. Xususiylashtirish jarayonlarida ekologik talablarga rioya qilish va atrof-muhitga zarar keltirmaslik uchun javobgarlik kabilarni nazorat qilish mexanizmini yaratish;

⁹⁴ Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari. T.: Akademiya, 2012. 413 bet

8. Ekologik xavfsiz mahsulotlar va texnologik jarayonlar sohasida ekologik sertifikatlash tizimini takomillashtirish;

9. Ekologik axborotlar va atrof-muhit monitoringi bo'yicha bank tizimini yaratish;

10. Tabiatni muhofaza qilish ishlari bo'yicha faoliyatini yorituvchi markazlashgan axborot tizimini yaratish;

11. Ekologik va tarbiyaviy tizimini yanada rivojlantirish;

12. Xalqaro ekologik normalar va standartlar bo'yicha bosqichma-bosqich dasturlar ishlab chiqish;

13. Xalq xo'jaligining turli sohalarida ekologik toza texnologiyalar, chiqindilarni zararsizlantirish va o'zlashtirish bo'yicha ilmiy-texnik ishlanmalarni hayotga tatbiq etish, hamda ilmiy tadqiqot ishlari olib borishni davom ettirish;

14. Atrof-muhitni muhofazasi, tabiiy resurslardan foydalanish masalalari bo'yicha xalqaro ekologik tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlikni kuchaytirish va birgalikda ekologik qarorlar qabul qilish.

Shu bilan birga, atrof-muhit muhofazasi sohasida amaldagi davlat boshqaruvi tizimi va nazorati bo'yicha o'tkazilgan tahlil bir qator kamchilik va muammolar borligini ko'rsatdi, xususan:

1. Chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasida jismoniy va yuridik shaxslar, maxsus vakolatli davlat organlari, tashkilot va korxonalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi hamda nazorat qiluvchi yagona davlat organining mavjud emasligi;

2. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Vazirlar Mahkamasiga bo'ysunish tartibining huquqiy asoslari yo'qligi tufayli atrof-muhit muhofazasi sohasida idoralararo to'laqonli hamkorlik qilish va bu boradagi vazifalarni amaliy jihatdan hal etish imkoni yo'qligi;

3. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish sohasidagi ekologik, sanitariya me'yori va talablarini buzganlik uchun qonunchilikda nazarda tutilgan ma'muriy jazo choralarining yetarli emasligi va samarasi pastligi;

4. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining chiqindilar bilan ishlash sohasidagi vakolatlari faqat ishlab chiqarish chiqindilarini nazorat qilish bilan cheklangan edi. Qo'mitaning amaldagi tashkiliy tuzilishi va shtatlar birligi unga yuklatilgan vazifalarni sifatli va to'liq hajmda amalga

oshirish imkonini bermayapti⁹⁵.

Shu munosabat bilan, ekologiya, atrof-muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash, chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta'minlash, bu yo'nalishdagi davlat boshqaruvi va nazorat tizimini takomillashtirish maqsadida, shuningdek, "2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturida ko'zda tutilgan boshqa vazifalarni hal etish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish tog'risida"gi Farmoni qabul qilindi. Farmonda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga bo'ysunuvchi va hisobot beruvchi O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga aylantirish (keyingi o'rinlarda - Davlat ekologiya qo'mitasi) nazarda tutilmoqda⁹⁶.

Farmon bilan Davlat ekologiya qo'mitasiga quyidagi vazifalar yuklandi:

- ekologiya, atrof-muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat boshqaruvini amalga oshirish;
- maishiy chiqindilarni to'plash, tashish, qayta ishlash, utilizatsiya qilish va ko'mish ishlarining samarali tizimini tashkil etish;
- atrof-muhitning ekologik holati maqbul tarzda saqlanishini, ekologiya tizimlari, tabiiy komplekslar va alohida obyektlarni qo'riqlashni, ekologik vaziyat sog'lomlashtirilishini ta'minlash;
- yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmonlar, qo'riqlanadigan tabiiy hududlar, hayvonot va o'simlik dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish, atmosfera havosini muhofaza qilish, chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi qonunchilikka rioya qilish borasida davlat ekologik nazoratini amalga oshirish;
- ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat

⁹⁵ Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari. T.: Akademiya, 2012. 115 bet

⁹⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 feraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. www.lex.uz

kadastrini yuritish, shuningdek, yovvoyi hayvonlar, yovvoyi o'simliklar ko'paytiriladigan va saqlanadigan pitomniklar, zoologiya va botanika kolleksiyalarining davlat hisobini yuritish;

– ekologik tarbiya, targ'ibot va ma'rifiy ishlarni, shuningdek, ekologiya va atrof-muhit muhofazasi sohasi mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish.

Farmonga muvofiq quyidagi tuzilmalar tashkil etiladi:

➤ O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalarining markaziy apparatlarida Chiqindilarning hosil bo'lishi, ularni to'plash, saqlash, tashib ketish, utilizatsiya qilish, qayta ishlash, ko'mish va realizatsiya qilish bo'yicha nazorat inspeksiyalari;

➤ Qoraqalpog'iston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi, viloyatlar ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalari huzurida "Toza hudud" davlat unitar korxonalari va mamlakatimiz shaharlarida, shuningdek, tuman hokimliklari huzuridagi obodonlashtirish boshqarmalarining chiqindilarni olib ketish bo'yicha xizmat ko'rsatadigan uchastkalari negizida ularning filiallari;

➤ Tabiatni muhofaza qilish respublika va mahalliy jamg'armalari negizida ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish bo'yicha jamg'arma tashkil etiladi, jamg'arma mablag'lari birinchi navbatda atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlariga, jumladan, chiqindilar bilan bog'liq ishlarga va bioresurslarni saqlash va qayta tiklashga, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza va monitoring qilish sohasida ilmiy-tadqiqot ishlarini o'tkazishga, targ'ibot va ma'rifiy ishlarni tashkil etishga, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashga yo'naltiriladi;

➤ O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Hayvonot va o'simliklar dunyosini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish respublika inspeksiyasi O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Bioxilma-xillik va muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishni nazorat qilish inspeksiyasi etib qayta tuziladi va uning hududiy inspeksiyalari tashkil qilinadi.

Xorijiy mamlakatlarning ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish organlari faoliyatini tashkil qilishga oid tajribasidan kelib chiqqan holda mamlakatimiz qonunchiligiga Davlat ekologiya qo‘mitasi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi oldida hisobot berib borishi yuzasidan o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish nazarda tutilgan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksiga jismoniy va yuridik shaxslarning javobgarligini kuchaytirish, bu borada chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi qonunchilikni buzganlik uchun jarima sanksiyalari miqdorini oshirish, O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi, “Yer osti boyliklari to‘g‘risida”gi qonunlariga ko‘p joyda uchraydigan foydali qazilmalarni qazib olishning belgilangan tartibini buzganlik uchun jismoniy va yuridik shaxslarning javobgarligini kuchaytirish yuzasidan o‘zgartish kiritiladi.

Mazkur farmonning amalga oshirilishi juda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

birinchidan — atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan davlat nazorati va boshqaruvi organlarining tizimli ish olib borish samaradorligini oshiradi;

ikkinchidan — ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi idoralararo samarali hamkorlikni ta‘minlaydi;

uchinchidan — atrof-muhitning ekologik holati, ekologik tizim, tabiiy komplekslar va alohida obyektlarni qo‘riqlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratadi.

17.3. Ekologiyani davlat tomonidan himoya qilishning iqtisodiy mexanizmi

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan boshlab Rio de Janeyro shahrida bo‘lib o‘tgan xalqaro konferentsiyada qabul qilingan ekologik siyosatni, ya‘ni atrof-muhit holatini yaxshilash, aholi salomatligini mustahkamlashga qaratilgan ishlarni muvofaqqiyatli amalga oshirib kelmoqda. Ekologik muammolarni hal etishning asosiy yo‘nalishlari va tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, Vazirlar mahkamasi, turli nodavlat tashkilotlari hamda davlat tomonidan qabul qilingan atrof muhitni muhofazasi, gigienik, biologik xilma-xillikni saqlash bo‘yicha milliy harakat rejalari va strategiyalarida o‘z aksini topgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning eng muhim vazifasi aholi sonining o‘sishi, shaharlarning transport

orqali yuk tashishi, sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish bilan bog'liq ravishda atrof-muhit muhofazasi muammolarini hal etish, ya'ni tabiiy resurslarni qayta ishlash va ulardan oqilona foydalanish masalalari turibdi. O'tish davrida, shubhasiz tabiiy resurslardan foydalanish darajasi o'zgaradi va atrof-muhitning ifloslanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday sharoitda Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tabiiy resurslardan tejab-tergab foydalanish va kam chiqindili texnologiyalardan foydalanish kabi ekologik siyosatni qo'llashni taqozo etadi. Shunga qaramasdan respublikada quyidagi ekologik muammolar hal etilmay qolmoqda:

1. Orol bo'yidagi ekologik tang ahvol;
2. Yer, suv, biologik resurslarning qisqarishi;
3. Yer, suv, biologik xilma-xillikga va atmosfera havosini sifatiga qo'shni davlatlarning ta'siri;
4. Tabiiy holatni va uning ifloslanish manbalari, shuningdek tabiiy resurslardan foydalanishni nazorat qilish uchun yetarli texnik va metodik imkoniyatlarning cheklanganligi;
5. Atrof-muhit holatini analitik nazorat qilish uchun maxsus asbob uskunalarning ishlab chiqarish korxonalarining mavjud emasligi;
6. Tog'-kon chiqindilari, avvalgi uran konlari, ularning chegara hududlardagi holati;
7. Sanoat va maishiy turmushdagi chiqindilarning qayta ishllovchi va o'zlashtiruvchitizimning takomillashmaganligi⁹⁷;
8. Tabiiy atrof-muhit va ularning ifloslanish manbalari hamda tabiiy resurslardan foydalanish holati bo'yicha ekologik bank tizimi ma'lumotlarining yetarli bo'lmashligi.

Tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilish va va tabiiy resurslardan samarali foydalanish masalalari makroiqtisodiyotni isloh qilish jarayonida uning diqqat markazida turmog'i lozim.

O'zbekiston avvalgi tuzumdan Orol dengizining qurib borishi bilan bog'liq ekologik inqirozni, aholi salomatligi va atrof-muhit holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, suv va yer resurslarini yo'qotgan yerlarni meros qilib

⁹⁷ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 11 martdagi "O'zbekiston Respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi o'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligi to'g'risidagi va o'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligining texnik jihatdan tartibga solish, standartlashtirish, sertifikatlashtirish va metrologiya sohasida davlat nazorati departamenti to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida" Qarori

oldi.

1980 yillar oxirida O'zbekistondag ekologik muammolar shunchalik kuchayganki, Respublika hukumatining 1988 yil aprel oyida qabul qilingan qarorida davlatning atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha davlat organi - O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi Qoraqalpog'iston Respublikasidagi Qo'mitaning hududiy bo'linmalari viloyatlar (tumanlar), shuningdek Toshkent shahri tashkil qilingan davlat organlari maxsus yechim bo'lgan.

Ekologik xavfsizlik sohasida davlat boshqaruvini tubdan yaxshilash maqsadida va respublika atrof muhitni muhofaza qilish, ekologik sharoitni yaxshilash, chiqindilarni atrof-muhitga zararli ta'sirini oldini olish va aholi salomatligi, aholi turmush tarzi sifati va darajasini oshirish uchun qulay sharoit yaratish, chiqindilar bilan ishlash tizimini uzoq vaqt mobaynida yaxshilash, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ning 2017 yil 21 apreldagi № PF-5024 "Ekologiya va atrof - muhit sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish tog'risida" farmoniga muvofiq va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 21 apreldagi № PF-915 "O'zbekiston Respublikasi ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi faoliyatini tashki etishni ta'minlash chora-tadbirlari tog'risida"gi qarori O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasining Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga aylantirildi.

O'zbekiston Respublikasining Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi (bundan buyon matnda Davlat ekologiya qo'mitasi) ekologiya atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va takror ishlab chiqarish sohasida davlat organi bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisobot beradi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Davlat ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi tizimida ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi qo'mitalari, shuningdek viloyatlar va Toshkent shahrining ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha hududiy boshqarmalaridan tashkil topgan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi ekologiya qo'mitasi qoshida va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalari, tumanlar atrof-muhitini muhofaza qilish bo'linmalarida, »Toza Xudud« davlat unitar korxonasining shaharlar va

shuningdek, respublika tumanlarida maishiy chiqindilarni yo‘q qilish bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatish uchastkalari asosida tuman hokimlik larining obodonlashtirish bo‘limlari tuzildi.

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, qulay ekologik vaziyatni barqaror ta‘minlash, hududiy birliklarning samaradorligini oshirish, shuningdek, 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasining rivojlanishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasining maqsadlariga muvofiqlashtirish hamda davlat boshqaruvida ma‘muriy islohotlar konsepsiyasi doirasida davlat boshqaruvining samaradorligini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasida quyidagilar tuzilgan⁹⁸:

- Biologik xilma-xillik va qo‘riqlanadigan tabiiy hududlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishni nazorat qilish inspeksiyasi va yuridik shaxsni tashkil qilmasdan chiqindilarni yig‘ish, saqlash, tashish, yo‘qotish, qayta ishlash, ko‘mib tashlash va yo‘q qilish nazorati inspeksiyasi bazasida ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish nazorati inspeksiyasi;

- Respublika ixtisoslashtirilgan sanitariya tozalash korxonalari assotsiatsiyasi;

- Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish markazi va billing tizimi asosida davlat unitar korxonasi shaklida ekologik axborot markazi, axborot- kommunikatsiya texnologiyalari va multimediyani joriy etish.

Davlat ekologiya qo‘mitasi qoshida O‘zbekiston Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish ilmiy-tekshirish instituti, O‘zbekiston ekologik qo‘mitasi, «Eko-Energiya» Ilmiy-innovatsion markazi, Ilmiy-Axborotlar markazi kabi bo‘limlar faoliyat ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish siyosati mamlakat ekologik xavfsizligini va atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik vaziyatni yaxshilash, chiqindilarning atrof muhitga zararli ta‘sirini oldini olish, aholi turmush darajasi va sifatini yaxshilash uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, chiqindilarni yig‘ish, saqlash, tashish, qayta ishlash va utilizatsiya qilishga yo‘naltirilgan⁹⁹.

O‘zbekiston Respublikasining ekologiya va atrof muhitni muhofaza

⁹⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 feraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. www.lex.uz

⁹⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 feraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. www.lex.uz

qilish davlat qo‘mitasi ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va uni takomillashtirish sohasidagi davlat organi hisoblanadi va o‘z faoliyatida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisobot beradi, O‘zbekiston Respublikasi atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida bir qator xalqaro konventsiyalar va tegishli rivojlanish protokollari ratifikatsiyalariga qo‘shildi:

- Ozon qatlamini himoya qilish bo‘yicha Vena konventsiyasi (05/18/1993);

- Ozon qatlamini buzadigan moddalar bo‘yicha Monreal protokoli (05/18/1993);

- London Ozon qatlamini buzadigan moddalar bo‘yicha Monreal protokoliga o‘zgartirishlar kiritish (05/01/1998);

- Ozon qatlamini buzadigan moddalar bo‘yicha Monreal protokoliga Kopengagen o‘zgartirish (05/01/1998);

- transchegaraviy suv oqimlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish bo‘yicha BMTning YTK konventsiyasi;

- Tabiiy muhitga ta’sir etuvchi harbiy yoki boshqa dushmanona maqsadlardagi vositalaridan foydalanilishini taqiqlanishiga oid Konventsiya (05/26/1993);

- Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha Asosiy konventsiya (06.20.1993) (Kyoto protokoli, 1999);

- Jiddiy qurg‘oqchilik va / yoki cho‘llanishga uchragan mamlakatlarda, ayniqsa Afrikada, cho‘llanishga qarshi kurash konventsiyasi (31.08.1995);

- Xavfli chiqindilarning transchegaraviy harakatlarini nazorat qilish va ularni yo‘q qilish bo‘yicha Bazel konventsiyasi (12/22/1995);

- Biologik xilma-xillik tog‘risidagi konventsiya (06.05.1995 y);

- Butunjahon madaniy va tabiiy merosini himoya qilish konventsiyasi (22.12.1995);

- Yo‘qolib borish xavfidagi yovvoyi fauna va floraning xalqaro savdosi bo‘yicha konventsiyalar (01.07.1997);

- Ko‘chmanchi yovvoyi hayvonot turlarini saqlash konventsiyasi (05/01/1998);

- Suv-botqoq hududlari bo‘yicha asosan, qushlarning yashash joylari sifatida xalqaro ahamiyatga molik Ramsar Konventsiyasi, (08/30/2001).

- Parijda iqlim o‘zgarishi tog‘risidagi shartnoma (04/19/2018).

17.4. O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik nazorat tog’risida”gi qonuni va uning ahamiyati.

Ushbu Qonunning maqsadi ekologik nazorat sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Ekologik nazorat tog’risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O‘zbekiston Respublikasining ekologik nazorat tog’risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo‘llaniladi.

Ekologik nazoratning asosiy vazifalari

Ekologik nazoratning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablari buzilishining oldini olish, uni aniqlash va unga chek qo‘yish;
- atrof muhit holatini kuzatib borish, atrof muhitning ifloslanishiga, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanilishiga olib kelishi, fuqarolarning hayoti va sog‘lig‘iga tahdid solishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarni aniqlash;
- mo‘ljallanayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik faoliyati va boshqa faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;
- yuridik va jismoniy shaxslarning atrof muhitni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini, ular tomonidan majburiyatlar bajarilishini ta‘minlash;
- atrof muhitdagi o‘zgarishlar, uning prognoz qilinayotgan holati, tabiiy resurslardan foydalanilishi va ko‘rilayotgan tegishli chora-tadbirlar tog’risida davlat tashkilotlari va boshqa tashkilotlarni hamda fuqarolarni xabardor qilish;
- tabiatni muhofaza qilish faoliyatining samaradorligini oshirish hamda davlat ekologik dasturlari va boshqa ekologik dasturlarning amalga oshirilishida fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolarning ishtirokini ta‘minlash¹⁰⁰.

Ekologik nazoratning asosiy prinsiplari qonuniylik, xolislik, mustaqillik, oshkoralik, shaxs, jamiyat hamda davlatning huquqlari va

¹⁰⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 feraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. www.lex.uz

qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

Ekologik nazorat sohasidagi davlat siyosatining asosiy yoʻnalishlari quyidagilardan iborat:

- ekologik nazorat tizimini shakllantirish va rivojlantirish;

- fuqarolarning hayoti va sogʻligʻi uchun qulay atrof muhitni yaratish;

- ekologik nazorat sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari (bundan buyon matnda maxsus vakolatli davlat organlari deb yuritiladi), mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat va xoʻjalik boshqaruvi organlari, xoʻjalik yurituvchi subyektlar fuqarolarning oʻzini oʻzi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar bilan atrof muhitning muhofaza qilinishi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanilishini taʼminlash borasida hamkorlik qilishining tashkiliy- huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish;

- ekologik nazorat sohasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Ekologik nazorat subyektlari quyidagilardan iborat:

Nazorat uchun testlar

1. Matnda qaysi tabiiy resurslar qayta tiklanmaydigan deb tasniflanadi?

- a) Suv va tuproq

- b) Quyosh nuri va shamol

- c) Koʻmir va neft kabi qazib olinadigan yoqilgʻi

- d) Fauna va flora

2. Tabiiy resurslardan barqaror foydalanish uchun nima zarur?

- a) Ilgʻor texnologiya

- b) Ratsional foydalanish

- c) Ekstraktsiyaning kuchayishi

- d) Ekologik muammolarga eʼtibor bermaslik

3. Tabiiy qonuniyatlarni matnga koʻra oʻrganishning ahamiyati nimada?

- a) Madaniy tushunishni kuchaytirish

- b) Ruhiy farovonlikni yaxshilash

- c) Iqtisodiy oʻsishga taʼsir qilish

- d) Inson xatti-harakatlarini tartibga solish

4. Inson faoliyati atmosferaga qanday taʼsir qiladi?

- a) Uglerod chiqindilarini kamaytirish

- b) Global haroratni pasaytirish

c) Karbonat angidrid miqdorini oshirish

d) Havo sifatini oshirish

5. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasida O'zbekiston Respublikasi oldiga qo'yilgan birlamchi vazifalardan biri nimalardan iborat?

a) Yangi texnologiyalarni ishlab chiqish

b) Ta'lim tizimini takomillashtirish

c) Chiqindilarni utilizatsiya qilishning markazlashtirilgan tizimini tashkil etish

d) Genetik xilma-xillikni oshirish

6. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi zimmasiga qanday vazifalar yuklangan?

a) Ta'lim muassasalari faoliyatini nazorat qilish

b) Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarni nazorat qilish va amalga oshirish

c) Xalqaro hamkorlikni rivojlantirish

d) Madaniy meros ob'ektlarini boshqarish

7. O'zbekiston Respublikasi oldiga atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida qanday asosiy vazifalar belgilangan?

a) Uglerod emissiyasini oshirish

b) Ifloslanishni ko'p talab qiladigan sanoatni rivojlantirish

c) Genetik xilma-xillikni saqlash

d) Tabiiy resurslardan tartibsiz foydalanishga ko'maklashish

8. O'zbekistonda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha matnda so'nggi paytlarda qanday huquqiy o'zgarishlar qayd etilgan?

a) Ekologik huquqbuzarliklar uchun qattiqroq jazo choralarini joriy etish

b) Ekologik tashkilotlarning mas'uliyatini kamaytirish

c) Chiqindilarni utilizatsiya qilish ob'ektlarini tekshirishni bartaraf etish

d) Tartibga solinmagan sanoat o'sishini rag'batlantirish

9. O'zbekistonda "Ekologik nazorat tog'risida"gi qonunning asosiy maqsadi nimadan iborat?

a) sanoat rivojlanishiga ko'maklashish

b) qishloq xo'jaligi amaliyotini tartibga solish

c) Ekologik monitoring tamoyillarini belgilash

d) o'rmonlarni kesishni rag'batlantirish

10. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilishni nazorat qilish O'zbekistonda qaysi tashkilotga yuklatilgan?

a) Qishloq xo'jaligi vazirligi

b) Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi

c) Sog'liqni saqlash vazirligi

d) Moliya vazirligi

11. Berilgan ma'lumotlarga ko'ra O'zbekistonning ekologik siyosatining asosiy yo'nalishlari qaysilar?

a) Urbanizatsiya va infratuzilmani rivojlantirish

b) Iqtisodiy o'sish va savdo siyosati

c) Atrof-muhitni muhofaza qilish va resurslardan barqaror foydalanish

d) Madaniy merosni saqlash

12. O'zbekiston ekologiyani muhofaza qilishga oid qaysi xalqaro konventsiyani ratifikatsiya qilgan?

a) Dengiz huquqi bo'yicha xalqaro konventsiya

b) Iqlim o'zgarishi bo'yicha Kioto protokoli

c) Yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarning xalqaro savdosi to'g'risidagi konventsiya

d) Inson huquqlari to'g'risidagi konventsiya

13. O'zbekistonda ekologik monitoringning asosiy sub'ektlari kimlar?

a) korporatsiyalar

b) mahalliy jamoalar

c) faqat davlat organlari

d) Ham davlat organlari, ham xususiy shaxslar

14. Tadqiqotlarga ko'ra, kichik biznes odatda o'zining dastlabki ikki yilida qanday xavfga duch keladi?

a) Texnologik risklar

b) Ekologik xavflar

c) Noto'g'ri hisob-kitoblar va muvaffaqiyatsizlik xavfi

d) Davlat aralashuvi

15. Nima uchun ko'plab tadbirkorlar dastlab o'z biznes maqsadlariga erisha olmaydilar?

a) Texnologik taraqqiyotning yo'qligi

b) Ekologik omillarga bog'liqlik

- c) *Shaxsiy o‘shish maqsadlariga aniqlik yo‘qligi*
- d) *Qiyinchilik va xatarlarni yetarlicha baholamaslik*

Nazorat uchun savollar

1. *Tabiiy resurslardan foydanishni tartibga solishda davlatning ekologik siyosati?*
2. *Hozirgi kunda O‘zbekistonda qanday ekologik muammolar mavjud?*
3. *O‘zbekiston atrof-muhitni muhofaza qilishda qanday xalqari konventsiyalarga a‘zo bo‘lgan?*
4. *Tabiiy resurslardan unumli foydalanishda nimalar ahamiyatga ega?*
5. *Ekologik nazoratning asosiy vazifalari.*
6. *Ekologik nazorat sub’ektlarini sanab bering?*
7. *Iqtisodiy o‘shish jarayonida tabiiy resurslarni ahamiyati*
8. *Tabiiy boyliklardan innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish yo‘llari*
9. *Tabiiy boyliklarning qanaqa turlari va shakllari mavjud?*
10. *Qayta tiklanmas tabiiy resurslardan qanday usullarda foydalanish mumkin?*

XVIII BOB. DAVLATNING TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

18.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati.

18.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari va tarkibiy qismlari.

18.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita va bevosita usullari.

18.4. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini erkinlashtirish bosqichlari.

Tayanch iboralar: tashqi iqtisodiy aloqalar, tashqi iqtisodiy siyosat, tashqi iqtisodiy faoliyatini tartibga solish, tashqi savdo siyosati, kapital migratsiyasi siyosati, ishchi kuchi migratsiyasi siyosati, valyuta siyosati, eksport, import, tartibga solishning ma‘muriy va iqtisodiy usullari, bojxona tariflari eksport va import kvotasi, litsenziyalash va standartlashtirish.

18.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati

Dunyo mamlakatlarining jadallik bilan rivojlanib borayotganligi, ular o‘rtasida ishlab chiqarish aloqalarining baynalminalararo shuvi va global shuvi hamda iqtisodiy aloqalarning kuchayishi, har bir davlatdan tashqi aloqalardan oqilona qaratilgan tashqi iqtisodiy siyosat yuritishni talb etadi. Shu bilan birga, mamlakat iqtisodiyotining, jahon iqtisodiyoti bilan ichki bozorning tashqi bozorlar bilan o‘zaro hamkorligi uchun sifat jihatidan yangi negizlarini shakllantiradigan tub bozor o‘zgarishlarini amalga oshirish obyektiv ravishda tashqi iqtisodiy omillarni kuchaytirishni taqazo etadi.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati – xalqaro munosabatlarda milliy manfaatlarni ta‘minlash borasidagi davlat faoliyatining yo‘nalishi va sohasi, shuningdek, tegishli maqsad va vazifalarni amalga oshirishdagi aniq chora-tadbirlar yig‘indisidir. Tashqi iqtisodiy siyosatning mohiyatining davlat va xalqning suverenitetini ta‘minlashdan iborat bo‘lgan, milliy manfaatlarni himoya qilish bo‘yicha mexanizmining butun say-harakati ijtimoiy–iqtisodiy integratsion jarayonlarda milliy mintaqaviy va global xavfsizlikni ta‘minlashda o‘z ifodasini topadi¹⁰¹.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati negizida tashqi iqtisodiy aloqalarni

101 Abulkasimov H., Xamraev O. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish. T.: “Iqtisod moliya”, 2014. 304 bet

tartibga solish va ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimlanishida mamlakat ishtirokini maqbullashtirish tartibini belgilashga doir bir maqsadga yo'naltirilgan faoliyatlar yotadi.

Tashqi iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlari bo'lib tashqi savdo siyosati, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va xorijdagi milliy capital qo'yilmalarni tartibga solish borasidagi siyosat valyuta siyosatlari xisoblanadi. Bundan tashqari mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan alohida davlatlar va mintaqalar bilan tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish ko'rinishlari ham mavjud.

Tashqi iqtisodiy siyosat tashqi iqtisodiy faoliyatni ham tartibga soladi. Ko'plab davlatlard mavjud bo'lgan tashqi iqtisodiy siyosat vositalarining keng doirasi ularga o'z tashqi iqtisodiy aloqalari tarkibini va ularni rivojlantirish yo'nalishlarini shakllantirishga ham, boshqa mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalari tarkibini va ularni rivojlantirish yo'nalishlarini shakllantirishga ham, boshqa mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalari va tashqi iqtisodiy siyosatiga ham faol ta'sir etish imkonini beradi. Tashqi iqtisodiy siyosat vositalarini siyosiy mexanizm sifatida ta'riflash mumkin.

Tashqi iqtisodiy siyosatni shakllantirish uchun uning asosiy tamoyillarini aniq va ravshan belgilash lozim. Unda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining hatti-harakatlarini iqtisodiy- huquqiy tartibga solishga asosiy o'rin ajratilgan bo'lib, umummilliy manfaatlarga mos kelishi lozim.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatni normative tartibga solish negizida milliy hamda xalqaro huquq meyorlari yotadi¹⁰².

Boroq, davlatning tashqi iqtisodiy siyosat sohasidagi munosabatlarini tartibga solishda milliy xuquqiy mexanizmlarning ham ahamiyati katta. Bunday mexanizmlar hozirgi kunda davlatning xalqaro maydondagi strategic faoliyatini belgilashda muhim rol o'ynab kelmoqda.

O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlari va uni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar sifatida mamlakat taraqqiyotining har bir bosqichida uning o'z oldiga qo'ygan vazifalari mavjud bo'lib, davlatning iqtisodiy siyosati bu vazifalarni bajarilishiga qaratilmog'i kerak.

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishining har bir bosqichida davlat tashqi

¹⁰² Abulkasimov H., Xamraev O. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish. T.: "Iqtisod moliya", 2014. 94 bet

iqtisodiy siyosatining maqsadlari Shu davrning o'ziga xos xususiyatlariga bo'lishi kerak. Ular orasida eng muhimlari quyidagilar:

- eksportni rivojlantirish va uning tarkibiy tuzilishini yaxshilash
- importning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ya'ni uni milliy ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va kengaytirishga qaratish
- ishlab chiqaruvchi kuchlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish uchun chet el investitsiyalarini jalb etish
- mamlakatning iqtisodiy xaffsizligini ta'minlash, ya'ni ma'lum darajada tashqi iqtisodiy faoliyatda beksport-import operatsiyalari, valyutani olib chiqish, boshqa xalqaro bitimlar ustidan davlat nazoratini o'rnatish.

– Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati aniq belgilangan maqsadlar va uarni amalga oshirishga qaratilgan asosiy tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, respublika milliy iqtisodiyotining kuchli eksport bog'ini tashkil etuvchi va uni jahon bozorida munosib o'ringa ega bo'lishini ta'minlovchi sohalarini aniqlash.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning eksport bog'ida davlat tomonidan qo'llab –quvvatlash usullaridan keng foydalanish. Bu usullar quyidagilardan iborat:

- -ekspotrga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kuchaytirish uchun imtiyozli foizlar bo'yichauzoq muddatli kreditlar ajratish;
- -milliy investitsiyalarni sug'urtalash;
- -eksport qiluvchilarga milliy ishlab chiqarish va uning xorijiy raqobatchilari ishlabchiqarish xarajatlari o'rtasidagi farqni qoplash;
- -davlat tomonidan respublikagailg'or texnologiyalar, tajribalar, bilimlarni kirib kelishiga subsidiyalar ajratish;
- -eksport va importni litsenziyalash yoki chetga mol chiqarishga va chetdan uni olib kelishga fuxsatnomalar berish¹⁰³;
- -shu bilan birga, tashqi iqtisodiy siyosat milliy valyutani mustahkamlash va uni boshqa valyutalarga erkin almashinuvini ta'minlashni, ichki narxlarni jahon bozori narxlariga yaqinlashtirish maqsadida baholar islohotini tugallashni, tashqi iqtirivojlantirish va iqtisodiy faoliyatning me'yoriy va huquqiy asoslarini xalqaro talablar darajasiga yetkazishni nazarda tutadi.

¹⁰³ Abulkasimov H., Xamraev O. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish. T.: "Iqtisod moliya", 2014. 207 bet

18.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari va tarkibiy qismlari

Bozor qonunlari asosida rivojlanayotgan va davlar aralashuvi yuqori bo‘lgan mamlakatlarning barchasida davlat erkin xalqaro ayirboshlash yo‘liga ma’lum to‘siqlar qo‘yadi va bunday holat milliy mnafaatlarni himoya qilish zarurligi bilan tushuntiriladi. Bularga mamlakat istemol bozorlarini himoyalash ichki bandlikni oshirish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish va hokozolar kiradi.

Iqtisodiy raqobatga bardoshli bo‘lgan davlatlar ham bunday raqobatga chidamsiz davlatlar ham litsenziyalash va kvotalarni o‘rnatish, bojhona bojlari va ta’riflarini kiritish, mahsulot sifati va uning havfsizligini ta’minlovchi standartlarni o‘rnatish hamda tashqi iqtisodiy faoliyatga ta’sir etuvchi boshqa bir qator vositalardan keng foydalanadilar, shu orqali o‘z tashqi iqtisodiy siyosatalrini yurgizadilar.

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati kundalik va strategik maqsadlarga uning tashqi iqtisodiy siyosatiga asosiangan. Mamlakatning muvofik tashqi iqtisodiy siyosati deganda, hoshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibgasolishga qaratilgan faoliyat tushuniladi¹⁰⁴.

Hozirda tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish siyosatida ikki yo‘nalish o‘zaro bog‘langan:

- 1) erkinlashtirish:
- 2) proteksionizm.

Ichki bozoni xorijiy raqobatdan himoyalashga qaratilgan iqtisodiy siyosat **proteksionizm** deyiladi.

Eekinlashtirish – davlatning tashqi savdoda iqtisodiy va ma’muriy t‘siqlarni kamaytirishga qaratilgan iqtisodiy siyosatidir.

Erkinlashtirish va proteksionizm siyosati dunyodagi har qanday davlat uchun xos. Hozirgi paytda tashqi savdoni erkinlashtirishga moyillik kuzatilayapti. Bu jarayon uch xil ko‘rinishda amalga oshirilayapti:

- alohida mamlakatlar o‘rtasidagi o‘zaro savdoda;
- yagona bojxona ittifoqiga kiruvchi alohida davlatlar o‘rtasida;
- tariflar va savdolar Bosh bitimi (GATT), Savdo va rivojlanish bo‘yicha BMTning konferensiyalarni (YUNKTAD), BMTning Yevropa

¹⁰⁴ Abulkasimov H., Xamraev O. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish. T.: “Iqtisod moliya”, 2014. 18 bet

iqtisodiy komissiyasi (EIK) doirasida ko'p tomonlama kelishuvlar asosida amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy siyosat – bu milliy joriy va strategik maqsadlarga muvofiq tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasida davlat idoralari tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisidir.

Tashqi iqtisodiy siyosatining makon jihatida jahon va mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha davlatning harakatlarini belgilaydi. Ushbu belgiga binoan davlatning tashqi iqtisodiy siyosati tarkibiga tashqi savdo siyosati, tashqi investitsiya siyosati, valyuta siyosati, bojxona siyosati kiradi.

Davlatning tashqi savdo siyosati xalqaro darajada tovarlar, ishlar, xizmatlar, axborotlar, intellektual faoliyat natijalari bilan amalga oshiriladi butun ayirboshlashni qamrab oladi va eksport va import siyosatlari birgalikda tashqi savdo siyosatini tashkil etadi.

Tashqi savdo bo'yicha davlatning eksport siyosati, deganda mamlakatning raqobatbardosh tovarlar, xizmatlar va intellektual mulklari jahon bozorida sotishga va ushbu lovarlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi¹⁰⁵.

Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishda davlat buyurtmalari, byudjetdan moliyalash, imtiyozli kreditlar berish, ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini moliyalash vazokazolardan foydalaniladi.

Tashqi savdo bo'yicha davlatning import siyosati, deganda mamlakatga xorijdan tovarlar, ishlar, xizmatlar va intellektual mulklarni kelishini tartibga solishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Bunday tartibga solishning vositasi sifatida respublika iqtisodiyotini himoya qilish maqsadida importni Tog'ridan tog'ri cheklash hisoblanadi. Bunda litsenziyalash va kontingentlash, importga oid antidemping va kompensatsiya bojlari, eng kam import narxlari tizimi va hokazolar qo'llaniladi.

Tashqi investitsiya siyosati xorijiy investitsiyalarini mamlakat hududiga jalb etish va ulardan foydalanish hamda milliy investitsiyalarni xorijga olib chiqishni tartibga solishga doir chora-tadbirlar majmuidan iborat¹⁰⁶.

Valyuta siyosati davlat va xalqaro valyuta-moliya tashkilotlari

¹⁰⁵ Кушлина В.И. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. Авторский коллектив под. М. Экономика, 2005. С-23.

¹⁰⁶ Кушлина В.И. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. Авторский коллектив под. М. Экономика, 2005. С-23.

tamonidan amalga oshiriladigan valyuta munosabatlari sohasidagi iqtisodiy choralar hamda tashkiliy shakl va usullar yig'indisini tashkil etadi.

Valyuta siyosati davlatning valyuta mablag'laridan maqsadli foydalanish bo'lib, valyuta mablag'larini shakllantirish va ishlatishning asosiy yo'nalishlarini hamda bunday mahlag'lardan samarali foydalanishga yo'natirilgan chora-tadbirlarni ishlabchiqishni o'z ichiga oladi.

Valyuta siyosatining amal qilish sohasi bo'lib valyuta bazoni, qimmatbaho metallar va toshlar bozori hisoblanadi.

Davlatning valyuta siyosati diskont va deviz siyosatlariga bo'linib, moliya tizimining bir maromli faoliyatini va mamlakat lo'lov balansi muvozanatini ta'minlash kabi vazifalarni qamrab oladi¹⁰⁷.

Diskont siyosati investitsiyalar harakatlarini tartibga solish va to'lov majburiyatlarini muvozanatlashtirish, valuta kursini taxminiy tuzatishchi n foizning hisob stavkasidan foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi. Ushbu siyosat pul talabi holatiga, narx dinamikasi va darajasiga, pul massasi hajmiga, qisqa muddatli investitsiyalar migratsiyasiga ta'sir ko'rsatishda namoyon bo'ladi.

Deviz siyosati – valyuta intervensiyasi va valyuta cheklashlar yordamida valyutani xarid qilish va sotish bilan valyuta kursini tartibga solish tizimi.

Valyuta intervensiyasi - Markaziy bankning xorijiy valyutaning oldi-sotdisi bo'yicha maqsadli operatsiyalari bo'lib, u milliy valuta kursi dinamikasi uni osish voki pasaytirishning muayyan chegaralari bilan cheklash maqsadini ko'zlaydi. Valyuta cheklashlari milliy va xorijiy valyuta, oltin va hokazolarga doir operatsiyalarni tartibga soladigan iqtisodiy, xuquqiy, tashkiliy chora-tadbirlar majmuidan iborat.

Ishchi kuchining tashqi migratsiya siyosati ishchi kuchi eksporti siyosati va ishchi kuchi Import siyosatlariga bo'linadi ishchi kuchi eksporti siyosati deganda bir mamlakat hududidan ikkinchi bir mamlakatga ishchi kuchimng ko'chishi uchun qulay sharoit yaratish yoki laqiqlash borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi. Ishchi kuchini eksport qilish natijasida mamlakatda ishsizlik darajasini kamaytirish va mamlakatga qo'shimcha valyuta daromadlarini paydo qilish imkoniyati vujudga keladi.

¹⁰⁷ Po'latov M.E., Mirzaev Q.J., Sharipov T.S., Boboqulov S.B., Sharifov Sh.S. Iqtisodiy o'sish [Matn]: Darslik / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: "FAN BULOG'I" Nashriyoti, 2023 – 40 bet.

Ishchi kuchi import siyosati, deganda mamlakatga xorijdan ishchi kuchining kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratish yoki to‘siqlar qo‘yish borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig‘indisi tushuniladi.

Valuta iutervensiyasi. Markaziy bankning xorijiy valyutaning oldi-sotdisi bo‘yicha maqsadli operatsiyalari bo‘lib, u milliy valyuta kursi dinamikasi uni oshirish yoki pasaytirishning muayyan chegaralari bilan cheklash maqsadini ko‘zlaydi. Valyuta cheklashlari milliy va xorijiy valyuta, oltin va hokazolarga doir operatsiyalarni tartibga soladigan iqtisodiy, xuquqiy, tashkiliy chora-tadbirlar majmuidan iborat.

Ishchi kuchining tashqi migratsiya siyosati ishchi kuchi eksporti siyosati va ishchi kuchi import siyosatlariga bo‘linadi ishchi kuchi eksporti siyosati deganda bir mamlakat hududidan ikkinchi bir mamlakatga ishchi kuchining ko‘chishi uchun qulay sharoit yaratish yoki taqiqlash borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig‘indisi tushuniladi. Ishchi kuchini eksport qilish natijasida mamlakatda ishsizlik darajasini kamaytirish va mamlakatga qo‘shimcha valyuta daromadlarini qayd qilish imkoniyati vujudga keladi¹⁰⁸.

Ishchi kuchi import siyosati, deganda mamlakatga xorijdan ishchi kuchining kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratish yoki to‘siqlar qo‘yish borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig‘indisi tushuniladi.

Davlatning bojxona siyosati – mamlakat ichki va tashqi siyosatining tarkibiy qismi bo‘lib bojxona siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar:

- bojxona nazorati ostidan eng samarali foydalanishini va bojxona hududida tovar ayirboshlashni tartibga solishni ta‘minlaydi;
- mamlakat bozorini himoya qilish va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishni rag‘batlantirishga doir savdo va sivosiy vazifalarni ro‘yobga chiqarishda ishtirok etish;
- bojxona siyosati bojxona ishining bir qismi bo‘lib, uning asoslari O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi bilan belgilanadi.

Davlatning yuqorida keltirilgan tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy shakllari mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarida qatnashuvchi tashqi iqtisodiy faoliyat yurituvchilar xatti-harakatlarini muvofiqlashtirilishga va

¹⁰⁸ Po‘latov M.E., Mirzaev Q.J., Sharipov T.S., Boboqulov S.B., Sharifov Sh.S. Iqtisodiy o‘qish [Matn]: Darslik / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “FAN BULOG‘I” Nashriyoti, 2023 – 40 bet.

tartibga solishga qaratilgan.

18.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishni bilvosita va bevosita usullari

Hozirgi paytda dunyo mamlakatlarida tashqi iqtisodiy siyosatni yuritishda yuqoridagi holatlarni hisobga olgan holda tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish tizimidan samarali foydalanilmoqda va uning tarkibiga kirgan tashkilot va muassasalar faoliyati takomillashtirilmoqda. Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish tizimning asosiy vazifilari bo'lib quyidugilar hisoblanadi:

1. Respublika milliy manfaatlanga javob beruvchi va uning jahon hamjamiyatidagi o'rnini ta'minlovchi tashqi iqtisodiy siyosatni takomillashtirish va amalga joriy etish;

2. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning qonuniy asoslarini takomillashtirish va yanada erkinlashtirish;

3. Mulkchilik ko'rmishining turli shakllaridan qat'iy nazar tashqi iqtisodiy faoliyatning barcha ishtirokchilari uchun eng yuqori samaradorlikni taminlash, ularning faoliyati va manfaatlarini himoya qilish;

4. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy bog'lanishlarini modernizatsiya-siyalashda tashqi iqtisodiy omillardan oqilona foydalanish.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining xatti-harakatlarini tartibga solishda va erkinlashtirishda umumetirof etilgan quyidagi usullardan foydalaniladi: tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita va tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bevosita (iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy-huquqiy) usullardir.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita usullari bo'lib tashqi iqtisodiy aloqalarda qatnashuvchilarning iqtisodiy manfaatlarini, ularning daromadini taqsimlashga bitim shartlarini bajarishga ta'sir etuvchi, bojxona tariflari va bojlari, turli soliqlar, valyutadan tushgan puldan ayratmalar me'yori, xalqaro operatsiyalarni kreditlash va sug'urtalashning foiz stavkalari kabilar hisoblanib u subyektlarning u yoki bu harakati tanlash imkonini beradi.

Bojxona bojlari iqtisodiy mazmuni va ko'rinishlari

Iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bevosita usullari ichida bojxona bojlari va tariflari juda muhim hisoblanadi. Ular yordamida tashqi iqtisodiy aloqalarning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan tashqi savdo tartibga solinadi

Tariflarni o'zgartirish orqali davlat eksport va importni rag'batlantirishi yoki qisqartirishi orqali umumiy ishlab chiqarish va istemol munosabatlariga ta'sir etishi mumkin¹⁰⁹.

Bojxona boji – bu mamlakatga olib kelinayotgan yoki mamlakatdan olib chiqilayotgan tovar (ishlar xizmatlar) larga solinadigan majburiy soliqlardir. Xalqaro amaliyotda bojxona bojlarining turli xillari qo'llanadi va ularni hisoblash yo'llari. Undirish usuliga ko'ra guruhlanishini ko'radigan bo'lsak, mahsulotni bojxona qiymatiga nisbatan foizda belgilanadigan advalor hollar jahonda ko'proq tarqalgan. Shu sababdan ham bojning bu turi qo'llaniladigan mamlakatlarda mahsulotning boj qiymatlari, ya'ni advalor bojlarini hisoblashiga asos bo'lgan mahsulotning bojxona qiymatini (narxini) aniqlash usullarga katta e'tihor beriladi. Boj qiymati import va eksport qiluvchi, tashuvchi yoki ularning ishonchli vakillari tomonidan mahsulotlar bayonnomasida ko'rsatiladi va shunga muvofiq hujjatlar bilan tasdiqlanadi. Ammo, ba'zi hollarda bojxona mahsulotining e'lon qilingan narxini tan olmasligi va uni o'zi mustaqil aniqlashi mumkin. Amaldagi qollanilayotgan usulga qarab mahsulot narxi 20-25 foiz hatto 2 martagacha ko'paytirilishi mumkin. shuning uchun mahsulot narxini belgilashning muhimligi hisobga olinib, uni belgilash qoidalari tariflar va savdo haqidagi bosh bilimga (GATT) kiritilgan.

Tashqi savdoni tartibga solishda o'ziga xos (spetsifik) usuliga ko'ra mahsulotning har bir o'lchov birligidan (dona, kilogramm, metr, metr kub va b.) undiriladi. Bundan tashqari yuqoridagi ikki usulni uyg'unlashgan aralash bojlar ham qo'llaniladi.

Bojxona bojlarining ikkinchi guruhi avvalo **import bojlarini va eksport bojlarini hamda tranzit bojlariga** ajratiladi.

Import bojlar ichki bozorlarga chel el tovarlar oqimini tartibga solish va davlat budjetini to'ldirish maqsadida belgilanadi. Import bojlarini eng kam va eng ko'p miqdordagi hojlarga bo'linadi. Eng kam miqdordagi import bojlar o'zaro qulay sharoitlar tartibini yaratib berishni ko'zda tutuvchi savdo shartnomalari va bitimlari bo'lgan mamlakatlar mahsulotlariga o'rnatiladi.

Eng ko'p miqdordagi import bojlarini esa bunday shartnoma va bitimlar tuzilmagan mamlakatlar mahsulotiga nisbatan o'rnatiladi. Undan tashqari ko'plab mamlakatlarda imtiyozli bojlar ham qo'llaniladi va bu bojlar

¹⁰⁹ Мирзаев Қ.Ж., Бобокулов С.Б., Ракобат стратегияси/ Ўқув қўлланма / Самарқанд.: СамИСИ, “СТАР-SEL” МЧЖ. Нашриёт матбаа бўлими, -2022 й. 28 бет.

asosan rivojlanayotgan mamlakatlardan import qilinayotgan mahsulotlarga nisbatan o'rnatiladi¹¹⁰.

Eksport bojlar mamlakatda ushbu mahsulotga talab ko'p bo'lgan holda uning taqchilligini oldini olish maqsadida belgilanadi.

Tranzit bojlari mamlakat hududida tovarlarni olib o'tila-yotganida bojxona hududida (tovarlardan undiriladigan bojlar hisoblanadi).

Bojxona tarifi — aniqlangan belgilariga ko'ra guruhlashtirilgan mahsulotlar (klassifikator) ro'yxati asosida mahsulotni bojxona chegarasidan olib o'tilayotganda to'lanishi lozim bo'lgan bojxona bojlari haqidagi umumiy ma'lumotdir. Mahsulotni guruhlashtirishda asosiy belgilar sifatida ishlab chiqarish, tabiiy farqlar (hayvonot va o'simlik dunyosi) qayta ishlash darajasi (hom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor buyumlar)ni misol qilib keltirish mumkin.

Zamonaviy sharoitda jahon savdosida tovarlar klassifikatorlari sifatida BMTning xalqaro savdo klassifikatordan, Bryussel Bojxona Nomenklaturasi nomlagan klassifikatoridan keng foydalaniladi. Bu klassifikatolar mahsulotlarni tarflash va shartli belgilashning uyg'unlashtirilgan tizimi bo'lib, unda olti xonali shartli raqamli belgiga ega bo'lgan mahsulot haqidagi asosiy ma'lumotlar hamda uning mahsulotlar nomenklaturasidagi oqimi ko'rsatilgan¹¹¹.

Bojxona tariflari asosan milliy darajada qo'llaniladi va bunda qator vazifalarni bajaradi.

1) Fiskal – davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbayi bo'lib xizmat qiladi;

2) Proteksionistik – milliy ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatidan himoya qiladi;

3) tartiblovchi, ya'ni ichki mahsulotlar bozorlari (tarkibini muvofiqlashtirish maqsadida mahsulotni chetga chiqishini cheklaydi va mamlakat iqtisodiyotidagi yetakchi tarmoq mahsulotlari eksportini rag'batlantiriladi.

Ko'pgina davlatlar proteksionizm siyosatini iqtisodiyotni tiklanishi sharoitida o'z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida qo'llaydilar. Aks holda, mahalliy korxonalar "sinishi" jamiyatda

¹¹⁰ Мирзаев Қ.Ж., Бобоқулов С.Б., Рақобат стратегияси/ Ўқув қўлланма / Самарқанд.: СамИСИ, "СТАР-SEL" МЧЖ. Нашриёт матбаа бўлими, -2022 й. 28 бет.

¹¹¹ Мирзаев Қ.Ж., Бобоқулов С.Б., Жанзаков Б.Қ. Рақамли иқтисодиёт / Ўқув қўлланма / Самарқанд.: СамИСИ, "СТАР-SEL" МЧЖ. Нашриёт матбаа бўлими, -2022 й. 386 бет.

ishsizlik xavfitug'iladi.

Bojxona tariflari va bojlaridan tashqari tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning iqtisodiy, egiluvchan usullari sifatida turli soliqlar keng qo'llaniladi. Bunda faqat tashqi soliq tizimidagi emas, balki ichki soliq tizimidagi soliq turlaridan ham foydalaniladi.

Ko'pgina mamlakatlarda import tushumlariga soliqlar keng qo'llaniladi eksport otishdan tushumlarga soliqlar esa imtiyozlarga ega. Bu eksportni rag'batlantirishga, ichki va tashqi bozorlardagi narxlar farqi ko'p bo'lganda o'z mahsulotlari kabi import mahsulotlarga ham mamlakat ichida sotish uchun bir xil sharoitlar yaratish imkonini beradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar o'zining mazmuniga ko'ra iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy-huquqiy ko'nnishga egabo'lishi mumkin.

Bevosita usullariga litsiziyalash va kreditlash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisohlanadi.

Litseniziyalash – bu tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma'lum tadbidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mahsulotlar, ishlar va xizmatlar eksporti hamda importi, moliya operatsiyalari o'tkazish, xorijda ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. O'zbekistonda litsenziyalar faqat davlat ro'yxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi, boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan. Litseniziyalash ma'lum vaqt davomida umumdavlat maqsadlariga mo'ljallangan mahsulotlar, xizmatlar bilan bitimlar bo'yicha eksportni (importni) chegaralash va nosog'lom raqobatni ogohlantirish chorasi sifatida qo'llaniladi

Litsenziyalar - bosh litsenziyalar va bir martalik litsenziyalarga bo'linadi Bosh litsenziyalar markaziy hukumat tomonidan beriladi va o'zida ma'lum mamlakatlarga strategik bo'lmagan, litsenziya hujjatlarini haqiqatda rasmiylashtirishni talab qilinadigan mahsulotlar eksportiga rasman ruxsat berishni aks ettiradi. Bir martalik litsenziyalar litsenziya berish huquqiga ega bo'lgan davlat idoralari tomonidan eksport yoki import bo'yicha baribir alohida bitimiga ruxsat ko'rinishida beriladi.

Moliya operatsiyalarini litseniziyalash davlatga mamlakat ichida valyuta oqimi harakatini tartibga solish imkonini beradi.

Milliy davlat va shunga o'xshash tug'ilmalarga beriladigan ishga

joylashtirish litsenziyalari, ularga horijiy sheriklar bilan bilan kelishgan holda xorijga o‘z ishchi kuchini yetkazib berish huquqini beradi.

18.4. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini erkinlashtirish bosqichlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilari haqida fikr bildirilganda, asosan muayyan mamlakatning tovar eksport-import operatsiyalari, kapitallari, kreditlar, investitsiyalar harakati, ishchi kuchi migratsiyasi va ular bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar nazarda tutiladi.

Mustaqillikning dastlabki bosqichida eksportning asosiy qismini xomashyo tashkil etgan bo‘lsa, iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida tayyor mahsulotlarni eksport qilish jadallik bilan ko‘payib bormoqda.

O‘zbekistonda davlatning tashqi iqtisodiy sohadagi siyosatini shakllantirishda rejali iqtisodiyotdan meros bo‘lib qolgan iqtisodiy aloqalarning xususiyatlari ham hisobga olingan. Unga ko‘ra, an‘anaviy tovarlar savdosi bilan cheklanib qolish, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning xizmatlar va axborotlar, moliya kapitali va ishchi kuchi bilan ayirboshlash kabi turlarini deyarli rivojlanmaganligini, importning eksportdan ustunligi, eksport va import strukturasining samarasizligi: chet elga asosan xomashyo chiqarilib, chetdan iste‘mo tovarlari keltirilganligi kabi salbiy jihatlarini sanash mumkin.

Bunday holat respublika iqtisodiyotidagi nomutanosiblikni yanada chuqurlashtiradi.

Shuning uchun ham O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo‘shilishi respublikaning mavjud imkoniyatlarini ob‘yektiv baholash va ulardan milliy manfaatlar yo‘lida imkoniboricha to‘liq foydalanishni talab qiladi¹¹².

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini erkinlashtirish borasida izchil islohotlar olib borildi, unga ko‘ra, islohotlarning tadrijiy rivojlanish bosqichida dastlab tashqi savdoni tartibga solishning institutsional va huquqiy bazasi yaratilib, tashqi savdoni tartibga solishda bilvosita ma‘muriy usullardan keng foydalanilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda tashqi savdoni tartibga solishning xalqaro amaliyotga mos keladigan 4-vosita iqtisodiy usullari joriy etilib, eksportga yo‘naltirilgan tashqi savdo siyosati olib borildi. Tashqi savdoni bosqichma–bosqich erkinlashtirilishi natijasida milliy valyutani joriy

¹¹² Мирзаев Қ.Ж., Бобоқулов С.Б., Рақобат стратегияси/ Ўқув қўлланма / Самарқанд.: СамИСИ, “STAP-SEL” МЧЖ. Нашриёт матбаа бўлими, -2022 й. 28 бет.

operatsiyalar bo'yicha konvertatsiyalashuviga erishildi (18.4.1.- Jadval).

18.4.1.- Jadval

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosini erkinlashtirish bosqichlari

Birinchi bosqich 1991-1994-yy	Import o'rini qoplash siyosatining yuritilishi Tashqi savdoni tartibga solishning institutsional va huquqiy bazasi yaratildi. Tashqi savdo siyosatida notarif usullar yetakchilik qildi.
Ikkinchi bosqich 1995-1997-yy	Tashqi savdoni tartibga solishning xalqaro amaliyotiga mos keladigan dastklari joriy qilindi Bu davr miqdoriy cheklovlarining qisqarishi hamda keng miqyosda eksport va import bojlarini faolqo'llash davri hisoblanadi.
Uchinchi bosqich 1997-1999-yy	Bu davr tashqi savdoni erkinlashtirishini chuqur-lashtirish, tarif va notarif usullarini soddalashtirish, mamlakat eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan savdo siyosatining yuritilishi, eksport bojlarining bekor qilinishi, eksportga yo'naltirilgan siyosatning olib borilishi bilan izohlanadi
To'rtinchi bosqich 2000-2003-yy	Tashqi savdoni va valyuta bozorini erkinlashtirishga qaratilgan yangi davr hisoblanadi. 2002-yilning 1-iyulidan boshlab import tarifining uch pog'anali stavkalari (0; 10; 30) joriy etildi.
Beshinchi bosqich 2003-yildan hozirga qadar	O'zbekiston tashqi savdosini erkinlashtirish bosqichi tashqi savdoni bosqichma-bosqich erkinlashtirish natijasida milliy valyutaning joriy operatsiyalar bo'yicha konvertatsiyalashuviga erishildi. Bu, o'z navbatida, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirish uchun kuchli rag'baylantirish bo'ldi

Respublikamizda ham eksport salohiyatini o'stirish maqsadida milliy ishlab chiqaruvchilarga o'zi ishlab chiqargan tovar (ish,xizmat)larni eksport qilganida bir qator soliqimtiyozlari ko'zda tutilgan jumladan:

- qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha:tovarlarni erkin konvertatsiya qilinadigan valyutadagi eksportiga nol darajali stavka bo'yicha soliq solinadi. ya'ni eksport taoliyali lo'liqligicha qo'shilgan qiymat solig'idan ozodctilgan.
- aksiz solig'i bo'yicha:tovarlarni erkin konvertatsiya qilinadigan valyutadagi eksportiga aksiz solig'i solinmaydi (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan ayrimtovarlardan tashqari).
- Daromad (fovda) solig'i bo'yicha:eksportchi korxonalar uchun realizatsiyaning umumiy hajmida o'zi ishlab chiqargan tovarlar eksportining erkin konvertatsiyalanadigan valyutaga eksport qilish ulushiga bog'liq holda

daromadga soliq solishning regressiv shkalasi amalqiladi.

Nazorat uchun testlar

1. Mamlakat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishi nimadan iborat?

- a) mahalliy sanoatni rivojlantirish
- b) Jahon savdo aloqalarini kengaytirish
- c) Ichki iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash
- d) Madaniy almashinuvlarni rivojlantirish

2. “Tashqi iqtisodiy faoliyat” atamasi nimani anglatadi?

- a) Ichki iqtisodiy faoliyat
- b) Ichki iqtisodiy siyosat
- c) Tashqi iqtisodiy operatsiyalar
- d) Madaniy almashinuvlar

3. Tashqi iqtisodiy siyosat maqsadlariga erishishning muhim elementlaridan biri nima?

- a) Xalqaro bozorlardan izolyatsiya
- b) Mahalliy ishlab chiqarishning qisqarishi
- c) Importga yo‘naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqish
- d) Mamlakatning eksport salohiyatini mustahkamlash

4. “Valyutani olib kelishga” bo‘lak mazmunida nimani anglatadi?

- a) tovarlarni eksport qilish
- b) Tovarlarni import qilish
- c) Milliy valyuta kursini barqarorlashtirish
- d) Valyuta kurslari

5. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining muhim jihati nimadan iborat?

- a) xalqaro ishlardan izolyatsiya qilish
- b) faqat ichki bozorlarni rivojlantirish
- c) Milliy iqtisodiy mustaqillikni ta‘minlash
- d) faqat ichki investitsiyalarga tayanish

6. Mamlakat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadi nimadan iborat?

- a) Madaniy almashinuvlarni rivojlantirish
- b) Jahon savdo aloqalarini kengaytirish
- c) Ichki iqtisodiy barqarorlikka e‘tibor qaratish
- d) Xalqaro bozorlardan izolyatsiya qilish

7. Xorijiy tovarlarga qaramlikni kamaytirish va mahalliy ishlab chiqarishni himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosat qanday atama bilan aytiladi?

- a) import o'rnini bosish
- b) Eksportga yo'naltirilgan siyosat
- c) proteksionizm
- d) Liberallashtirish

8. Quyidagilardan qaysi biri parchada davlat tashqi iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi sifatida qayd etilmagan?

- a) Tavarlar va savdo to'siqlari
- b) valyuta siyosati
- c) Atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalarari
- d) Ichki bozorlarni himoya qilish

9. Tashqi migratsiya sharoitida davlatning ishchi kuchiga oid siyosatida nimalarga e'tibor qaratilgan?

- a) ichki migratsiyani rag'batlantirish
- b) Chet ellik ishchilarning kirib kelishini osonlashtirish
- c) malakali ishchi kuchining chetga chiqishini cheklash
- d) transchegaraviy madaniy almashinuvlarni rivojlantirish

10 "Valyuta iutervensiyasi" atamasi nimani anglatadi?

- a) import qoidalarari
- b) Valyuta intervensiyalarari
- c) ichki bozorlarni himoya qilish
- d) Madaniy almashinuv dasturlari

11. Hozirgi jahon sharoitida iqtisodiy faoliyatni boshqarishda tashqi iqtisodiy siyosatning asosiy maqsadi nimadan iborat?

- a) Milliy o'zini o'zi ta'minlashni ta'minlash
- b) Xalqaro hamkorlikni rivojlantirish
- c) Mahalliy sanoatga ustuvorlik berish
- d) Global savdoni cheklash

12. Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish sharoitida fiskal funktsiyalarning ahamiyati nimada?

- a) Milliy xavfsizlikni ta'minlash
- b) Davlat daromadlarini shakllantirish
- c) Inflyatsiyani nazorat qilish
- d) Xalqaro savdoni rivojlantirish

13. Litsenziyalash va kreditlash tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bevosita usullarida qanday rol o‘ynaydi?

- a) Valyuta kurslarini nazorat qilish
- b) Import va eksportni cheklash
- c) Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish
- d) Xalqaro tariflarni tartibga solish

14. Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishda import bojlari va eksport bojlari qanday qo‘llaniladi?

- a) Xalqaro hamkorlikni rivojlantirish
- b) Ichki bozor narxlarini nazorat qilish
- c) Mahalliy ishlab chiqarishni rag‘batlantirish
- d) Davlat daromadlarini shakllantirish

15. Tashqi iqtisodiy faoliyat turlarini tasniflashda “tranzit bojlari” atamasi nimani anglatadi?

- a) Import qilinadigan tovarlarga tariflar
- b) Mahalliy ishlab chiqarishga soliqlar
- c) Mamlakat bo‘ylab tovarlarni tashish uchun to‘lovlar
- d) Xalqaro savdo uchun litsenziya to‘lovlari

Nazorat uchun savollar

1. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati vazaruriyatini yoriting.
2. Davlat tashqi iqtisodiy sivosati shakllanishini tavsiflabbering.
3. Tashqi migratsiya siyosati mohiyatini izohlab bering.
4. Tashqi valyuta siyosati va uning yo‘nalishlari mohiyatiniyoriting.
5. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish usullariniayting.
6. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning iqtisodiy usullarining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
7. Bojxona tarifining vazifalarini tushuntirib bering?
8. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning ma‘muriy usullarining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
9. Eksport qiluvchi korxonalarni subsidiyalashi va ulargabelgilangan imtiyozlarning milliy iqiisodiyotga ta‘siri qanday?
10. O‘zbekistonda tashqi savdoni erkinlashtirishning bosqichlari va ustuvor yo‘nalishlari nimalardan iborat?

**IQTISODIYOTNI DAVLATGA TARTIBGA SOLISH FANIDAN
NAZORAT TESTLARINING JAVOBLARI**

1-BOB		2- BOB		3- BOB		4- BOB		5- BOB		6- BOB	
1	a	1	a	1	a	1	a	1	c	1	a
2	c	2	b	2	c	2	b	2	b	2	c
3	d	3	d	3	b	3	c	3	a	3	c
4	d	4	a	4	d	4	a	4	b	4	a
5	a	5	c	5	b	5	d	5	a	5	c
6	a	6	d	6	d	6	c	6	c	6	b
7	a	7	c	7	a	7	a	7	c	7	d
8	b	8	a	8	a	8	a	8	a	8	a
9	c	9	a	9	a	9	b	9	d	9	d
10	a	10	b	10	b	10	a	10	d	10	a
11	b	11	a	11	a	11	c	11	a	11	c
12	c	12	b	12	a	12	d	12	c	12	a
13	b	13	c	13	a	13	d	13	c	13	a
14	d	14	d	14	c	14	a	14	a	14	c
15	b	15	d	15	d	15	a	15	b	15	a
7- BOB		8- BOB		9- BOB		10- BOB		11- BOB		12- BOB	
1	b	1	c	1	c	1	a	1	c	1	a
2	b	2	c	2	a	2	b	2	a	2	b
3	c	3	a	3	b	3	c	3	b	3	c
4	b	4	b	4	c	4	a	4	c	4	a
5	a	5	c	5	a	5	b	5	a	5	b
6	c	6	a	6	b	6	c	6	c	6	a
7	a	7	b	7	b	7	a	7	b	7	c
8	c	8	a	8	c	8	b	8	b	8	b
9	b	9	b	9	b	9	c	9	a	9	a
10	c	10	c	10	a	10	b	10	c	10	b
11	a	11	b	11	b	11	a	11	b	11	c
12	c	12	a	12	c	12	b	12	a	12	a
13	c	13	c	13	b	13	c	13	b	13	a
14	a	14	a	14	a	14	a	14	a	14	b
15	b	15	b	15	c	15	b	15	c	15	c
13- BOB		14- BOB		15- BOB		16- BOB		17- BOB		18- BOB	
1	c	1	c	1	b	1	c	1	c	1	b
2	b	2	a	2	b	2	b	2	a	2	b

3	b	3	a	3	d	3	b	3	a	3	d
4	b	4	b	4	b	4	b	4	b	4	b
5	a	5	b	5	c	5	a	5	b	5	c
6	d	6	b	6	d	6	d	6	b	6	d
7	c	7	a	7	c	7	c	7	a	7	c
8	d	8	b	8	a	8	d	8	b	8	a
9	a	9	a	9	c	9	a	9	a	9	c
10	c	10	b	10	c	10	c	10	b	10	c
11	a	11	a	11	c	11	a	11	a	11	c
12	a	12	c	12	b	12	a	12	c	12	b
13	a	13	a	13	c	13	a	13	a	13	c
14	c	14	a	14	c	14	c	14	a	14	c
15	a	15	c	15	b	15	a	15	c	15	b

GLOSSARIY

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish – davlat tomonidan aholining yetarli darajadagi hayotiy faoliyati uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishga maqsadli yunaltilgan kafolatlar tizimi.

Aholining real daromadlari – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori, ya'ni, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvati.

Bozor kon'yunkturasi – muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo'lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o'zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zaxiralari harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Byudjet defitsiti – byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchillik.

Davlat byudjeti – davlat daromadlari va sarflarining moliyaviy rejasi.

Daromad solig'i – fuqarolarni bir yil davomidagi yalpi daromadidan olinadigan majburiy to'lov (soliq).

Daromad solig'i stavkalari – aholi daromadlaridan tabaqalashtirilgan holda olinadigan soliqlarning foizlardagi darajalari.

Ijtimoiy soha – aholi turmush tarzi, uning farovonligi, iste'mol darajasiga bevosita bog'liq bo'lgan va ularni belgilab beruvchi tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar majmui. Ijtimoiy sohaga eng avvalo xizmat ko'rsatish sohasi (maorif, madaniyat, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya, umumiy ovqatlanish, kommunal xizmat ko'rsatish, yo'lovchi transporti, aloqa va boshqalar) kiradi.

Ijtimoiy soha obektlari – aholining munosib turmush sharoiti va farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlar majmui. Bular qatoriga uy-joy fondlari, sog'liqni saqlash, maorif, sport, madaniyat muassasalari va boshqalarni kiritish mumkin.

Ijtimoiy dasturlar – aholining bevosita turmush sharoiti va farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlarni rivojlantirishga oid chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan rejaviy hujjatlar.

Soliqlar – davlat byudjeti yoki mahalliy byudjetlarga jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanganliklari uchun majburiy to'lovlar.

Unifikatsiya – turli xildagi mahsulotlar, detallar, uzellar va boshqa qo‘llaniladigan materiallar va texnologik jarayonlarni ratsional jihatdan bir xilligini ta’minlash.

Soliqlarni unifikatsiya qilish – soliq mexanizmini soddalashtirish maqsadida iqtisodiy mohiyati, soliqqa tortish ob’yekti o‘xshash bo‘lgan soliq turlarini birxillashtirish.

Soliq imtiyozi – soliq to‘lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to‘lashdan to‘liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Preferentsiya – iqtisodiyotni maqsadga muvofiq rivojlantirish va tartibga solishda ayrim soha va tarmoqlar, korxona va ishlab chiqarish turlariga nisbatan beriluvchi imtiyoz, afzallik va ustuvorliklar.

Soliq krediti – byudjetga to‘lanishi lozim bo‘lgan soliq summasini ma’lum muddatga kamaytirish, kechiktirish, bo‘lib-bo‘lib to‘lash yoki soliqni qaytarish shakli.

Soliq solishning soddalashtirilgan tartibi – soliq solishning ayrim toifadagi soliq to‘lovchilar uchun belgilanadigan hamda ayrim turdagi soliqlarni hisoblab chiqarish va to‘lashning, shuningdek ular yuzasidan soliq hisobotini taqdim etishning maxsus qoidalari qo‘llanilishini nazarda tutuvchi alohida tartibi.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga tog‘ri keladigan soliq me’yorini ifodalaydi.

Soliq yuki – mablag‘larni boshqa foydalanish mumkin bo‘lgan yo‘nalishlardan olib, soliqlarni to‘lash uchun yo‘naltirish orqali vujudga keladigan iqtisodiy cheklovlar darajasi bo‘lib, odatda soliq to‘lovchining muayyan davrda byudjetga to‘langan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Mamlakat miqyosida soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog‘i orqali ifodalanadi.

Soliq yukini yengillashtirish – soliqlarning foiz stavkalari kamaytirish va imtiyozlar yaratish.

Iqtisodiyotning real sektori – iqtisodiyotning bevosita moddiy ne’matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish bilan bog‘liq sohasi bo‘lib, u o‘z ichiga sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish, transport, aloqa va boshqa xizmat ko‘rsatish tarmoqlarini oladi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy

texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalish va vositalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: korxonalardan eskirgan asbob-uskunalarni chiqarish; ishlab chiqarishni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash; mahalliy resurslar asosida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimentini kengaytirish; ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va resurslarni tejash; sifatni boshqarish va sertifikatlash tizimini joriy etish; chiqitsiz va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.

Inqirozga qarshi mo'ljallangan choralar dasturi – O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan 2009-2012 yillarga mo'ljallanib inqirozga qarshi ishlab chiqilgan choralar dasturi bo'lib, mazkur dasturda talab va taklifni rag'batlantirishga yo'naltirilgan bir qator moliyaviy imtiyozlar va barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlovchi chora-tadbirlar majmui o'z aksini topgan.

Bank-moliya tizimining barqarorligi – banklarning va boshqa moliya muassasalarining o'z majburiyatlari yuzasidan talablarga to'la javob bera olishi. Bu likvidlilik, kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, rentabellik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Bank aktivlari – banklarning asosiy faoliyatini amalga oshirishda foydalanuvchi turli moddiy va moliyaviy resurslar majmui. Ular asosan bank kreditlari, asosiy vositalari, sotib olgan qimmatli qog'ozlari, investitsiyalari, valyuta boyliklari ko'rinishida bo'ladi.

Bank tizimining likvidligi – bankning o'z majburiyatlarini vaqtida va so'zsiz bajara olish imkoniyati.

Banklar likvidligi – banklar aktivlarining qisqa muddat ichida pulga aylanish qobiliyati. Likvidlik bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o'sishini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag'lari darajasining pasayishini samarali boshqarishni ham bildiradi.

Banklarning kredit portfeli – tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning umumiy jamlanmasi bo'lib, ular quyidagicha tasniflanadi: a) yaxshi; b) standart; v) substandart; g) Shubhali; d) umidsiz. Tijorat banklarining ma'lum sanaga ssuda hisobvaraqlarida qolgan pul mablag'lari majmuasi (qoldig'i).

Investitsion kreditlar – ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik va

texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyalash va rekonstruktsiya qilish, yangi bino va inshootlarni qurish uchun zarur bo'lgan vositalarni sotib olish maqsadida olingan kreditlar.

Kooperatsiya aloqalari – turli soha ishlab chiqarish tarmoqlarida ma'lum mahsulotni tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish.

Kreditor qarzdorlik – korxona, tashkilot yoki muassasaning tegishli yuridik yoki jismoniy shaxslarga to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'lari bo'lib, ular me'yordagi (muddati o'tmagan) hamda muddati o'tgan qarzdorliklarga bo'linishi mumkin.

Mahsulot tannarxi – mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish bilan bog'liq barcha xarajatlar.

Rentabellik – korxona faoliyatining foydalik darajasi. Uning uch xil ko'rsatkichi mavjud: korxona aktivlari rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi va sotilgan mahsulot rentabelligi. Bu ko'rsatkichlarni balansdagi (sof) foyda ko'rsatkichini korxona aktivlarining o'rtacha yillik qiymati, muomalaga chiqarilgan aksiyalar miqdori, xususiy kapital miqdori va sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati bilan aniqlanadi.

Iqtisodiy nochor korxona – kreditorlarning tovar (ish, xizmat)lar haqini to'lash bo'yicha talablarini qondirish, shuningdek, byudjet va nobyudjet fondlariga majburiy to'lovlarni ta'minlashga layoqatsiz bo'lgan korxona.

Korxonaning bankrotligi – korxona moliyaviy-xo'jalik faoliyatining nochorlikka yuz tutishi natijasida o'z qarz majburiyatlari bajara olmasligi. Korxona xo'jalik sudining qaroriga ko'ra rasmiy holda bankrot deb e'lon qilinadi.

Moliyaviy sog'lomlashtirish – korxonaning bankrotligini bartaraf etish yoki raqobatbardoshligini oshirish maqsadida chora-tadbirlar tizimini qo'llash orqali uning moliyaviy holatini sog'lomlashtirish.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish – sanoat ishlab chiqarishining turli bosqichlarida import shaklida xarid qilish orqali qo'llaniluvchi detallar, butlovchi qismlar, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlarni mahalliy xom ashyo va materiallar asosida ishlab chiqarishga o'tkazish jarayoni.

Import o'rnini bosish samarasi – mahalliyashtirish jarayonini amalga oshirish orqali ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar natijasida tejalgan import mahsulotlari qiymati.

Mamlakatning eksport salohiyati – muayyan mamlakatning o'zida

mavjud bo'lgan yoki ishlab chiqarilayotgan resurslari, mahsulotlarini eksportga chiqarish imkoniyati, qobiliyati.

Tashqi savdo aylanmasi – mamlakat, mamlakatlar guruhi tashqi savdo faoliyati hajmining pul ko'rinishidagi ifodasi bo'lib, muayyan vaqt oralig'idagi (masalan, yil davomidagi) eksport va import hajmining yig'indisiga teng bo'ladi.

Tashqi savdo aylanmasi sal dosi – mamlakat eksporti va importi hajmlari o'rtasidagi farq, tafovut.

Mamlakat to'lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt (odatda bir yil) oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar bo'yicha to'lovlar summasining nisbati bo'lib, u o'z ichiga savdo balansi, xizmatlar balansi, o'tkazmalar balansi va kapital operatsiyalarini oladi.

Kichik biznes sub'yektlari – korxona ko'lami, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag'lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi sub'yektlar. Respublikamizda kichik biznes sub'yektlari toifasiga yakka tartibdagi tadbirkorlar, mikrofirmalar va kichik korxonalar kiradi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik – alohida fuqarolar tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyati.

Mikrofirma – kichik biznes sub'yektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'ra sanoat ishlab chiqarishning tarmoqlarida 20 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 10 kishigacha, savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishigacha ishlovchi korxonalar mikrofirma hisoblanadi.

Kichik korxona – kichik biznes sub'yektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'ra sanoat ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik korxona hisoblanadi.

Yagona soliq to'lovi – kichik biznes sub'yektlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida turli solik va yig'imlar o'rniga soddalashtirilgan tartibda

to'lanuvchi yagona soliq turi.

Ijtimoiy-amaliy markaz – ish bilan band bo'lmagan aholi va ishsizlar o'rtasida kichik tadbirkorlikni rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini yaratish bilan Shug'ullanuvchi, odatda bandlik markazlari qoshida tashkil etiluvchi tuzilma.

Texnopark – o'z hududida kichik innovatsion korxonalarni yaratish va rivojlantirish orqali ilmiy salohiyatdan foydalanish va ishlab chiqilgan texnologiyalarni tijoratlash tirish maqsadida tashkil etiluvchi tuzilma.

Konsalting – ishlab chiqarishga ish yuzasidan xizmat ko'rsatish sohasida ixtisoslashgan firmalarning o'z mijozlariga maslahat xizmati ko'rsatish va texnikaviy loyihalarni ekspertiza qilish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyat.

Sug'urta kompaniyasi – sug'urtalovchi rolida maydonga tuShuvchi, ya'ni sug'urta hodisasi ro'y bergan chog'da sug'urtalangan shaxsning zararlarini qoplash majburiyatini o'ziga oluvchi tashkilot.

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishi. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya **nominal investitsiya**, Ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiya dasturi - respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral-xom ashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo'li bilan respublika ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksi.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Infratuzilma – har qanday yaxlit iqtisodiy tizim va tuzilmalarning mavjud bo'lishi shart hisoblangan tarkibiy qismi. So'zma-so'z ifodalaganda, infratuzilma – bu iqtisodiy tizimning asosi, poydevori, ichki tuzilmasi demakdir. «Infratuzilma» atamasi lotincha «infra» - quyi, osti;

«structura» - tuzilma, joylaShuv so'zlaridan paydo bo'lgan.

Iqtisodiyotda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma muhim o‘rin tutadi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi – ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun tashqi shart- sharoitlarni ta’minlovchi tarmoqlar majmui bo‘lib, o‘z ichiga temir va avtomobil yo‘llari, elektr, gaz va suv ta’minoti, aloqa kommunikatsiyalari, ombor xo‘jaligi va boshqalarni oladi.

Erkin industrial-iqtisodiy zona – mamlakat hududining xorijiy mamlakatlar tomonidan turli shakllardagi hamkorlikdagi tadbirkorlik bilan Shug‘ullanishlari uchun ruxsat etilgan qismi. Mazkur zonalarda maxsus imtiyozli shart-sharoitlar, jumladan, imtiyozli soliqlar, bojxona to‘lovlari, ijara, viza olish, valyuta ayirboshlash, mehnatga yollashning qulay tartiblari belgilangan bo‘ladi.

Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zonasi – jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta’minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda tog‘-ridan-tog‘-ri investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 3 dekabrda qaratilgan «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to‘g‘risida»gi qarori asosida tashkil etilgan. Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zona hududida xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar faoliyatining asosiy yo‘nalishi – zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko‘lamda ishlab chiqarishdan iborat.

Intermodal markaz – yuk tashishlar bo‘yicha xalqaro kommunikatsiya va logistika markazi.

Logistika – inson-mashina tizimida moddiy, mehnat, energiya va axborot resurslari oqimlari harakati jarayonlarini rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilish tizimi.

Transport logistikasi – muayyan moddiy buyumlar, yuklar va boshqalarni bir joydan boshqa bir joyga optimal yo‘nalish bo‘yicha yetkazib berish, tashishni tashkil etish tizimi.

Axborot infratuzilmasi – mamlakat axborot fazosining rivojlanishi va o‘zaro faoliyatini ta’minlovchi tizimchalar, tashkiliy tarkiblar majmui.

Ijtimoiy infratuzilma – aholining turmush faoliyatini, uning farovonligi ta'minlashga xizmat qiluvchi turli muassasa va ob'yektlar majmui. Masalan, ta'lim muassasalari, dam olish va davolanish maskanlari, uy-joy, kommunal va maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari, tabiiy gaz, ichimlik suvi, elektr energiyasi ta'minoti, yo'lovchi transporti va boshqalar.

«Agrobank» aksiyadorlik tijorat banki – iqtisodiyotning agrar sektorini yanada barqaror rivojlantirish, qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni izchillik bilan chuqurlashtirib borish, fermerlik xarakatini qo'llab-quvvatlash, uning moddiy va moliyaviy bazasini mustaxkamlash, qishloq xo'jalik ishlab chiqaruvchilariga qishloq xo'jalik mahsulotlarini chuqur qayta ishlovchi zamonaviy korxonalarni jadal barpo etish, yuqori sifatli, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha zamonaviy texnologiyalar va uskunalarni tatbiq qilish hamda ichki bozorni mahalliy oziq-ovqat tovarlari bilan to'ldirishga yo'naltirilgan keng turdagi bank xizmatlarini ko'rsatish maqsadida 2009 yil 30 martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Agrobank» aksiyadorlik tijorat bankini tashkil etish tog'risida»gi qarori asosida «Paxtabank» aksiyadorlik tijorat banki negizida tashkil etilgan.

«Qishloq qurilish bank» aksiyadorlik tijorat banki – qishloq qiyofasini va qishloq aholisining uy joy sharoitlarini sifatli yaxshilash, qishloq joylarda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish, uy-joy qurilishini uzoq muddatli imtiyozli kreditlash tizimini keng joriy etish maqsadida hamda «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturiga muvofiq 2009 yil 30 martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq qurilish bank» Aksiyadorlik tijorat bankini tashkil etish tog'risida»gi qaroriga muvofiq «G'alla-bank» aksiyadorlik tijorat banki negizida «Qishloq qurilish bank» Aksiyadorlik tijorat banki tashkil etildi. «Qishloq qurilish bank» Aksiyadorlik tijorat bankining ustav kapitali 150 milliardso'm miqdorida shakillantirilgan.

Fermer xo'jaligi – ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan Shug'ullanuvchi, mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'yekt.

Melioratsiya – yerning unumdorligini tubdan yaxshilashga qaratilgan tashkiliy-xo'jalik, muhandislik va agrotexnik tadbirlar turkumi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi – O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi tog'risida»gi Qonuni 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi O'zbekiston

Respublikasining «Ta'lim tog'risida»gi Qonuni qoidalariga muvofiq holda, milliy tajribaning tahlili va ta'lim tizimidagi jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan bo'lib, yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljalni tog'ri ola bilish mahoratiga ega bo'lgan, istiqbol vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilgan.

Dastur kadrlar tayyorlash milliy modelini ro'yobga chiqarishni, har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va kasb-hunar dasturlarini ongli ravishda tanlash va keyinchalik puxta o'zlashtirish uchun ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, psixologik-pedagogik va boshqa tarzdagi sharoitlarni yaratishni jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni nazarda tutadi.

Kasanachilik – yirik sanoat korxonalari bilan tuzilgan shartnoma asosida uy sharoitida mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish.

Kooperatsiya aloqalari – turli soxa ishlab chiqarish tarmoqlarida ma'lum maxsulotni tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish.

Bandlik – mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan va qonunga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – mamlakat yaxlit iqtisodiyoti darajasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarni o'lchash va baholash imkoniyatini beruvchi ko'rsatkichlar. Masalan, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, iqtisodiy o'sish, ishsizlik, inflyatsiya darajasi va boshqalar.

Yalpi ichki mahsulot – mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovardmahsulot va xizmatlarning bozor qiymati.

Profitsit – davlat byudjeti daromadlarning xarajatlardan ko'proq bo'lishi.

Pul - kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta'minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora- tadbirlar majmui.

Samarali iqtisodiy siyosat – davlatning iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishga qaratilgan, har tomonlama asoslangan, izchil va o'zaro uyg'unlashtirilgan chora-tadbirlari majmui.

Xalqaro moliya tashkilotlari – davlatlar o'rtasidagi valyuta va moliya-

kredit munosabatlarini tartibga solish, mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish, kredit ko'rinishida yordam berish maqsadida davlatlararo keliShuvlar asosida tashkil etilgan tashkilotlar. Bunday tashkilotlar qatoriga Xalqaro hisoblaShuvlar banki, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi, Xalqaro moliyaviy korporatsiya, Osiyo taraqqiyot banki, yevropa investitsiya banki, mintaqaviy xalqaro rivojlanish banklari va boshqalarni kiritish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar – ikki turdagi – ishtirokchilari bevosita davlatlardan iborat hukumatlararo (davlatlararo) hamda tarkibiga ishlab chiqaruvchilar birlashmalari, kompaniya va firmalar, ilmiy jamiyatlar va boshqalar kiruvchi nohukumat tashkilotlari.

Jahon banki – 1944 yilda Xalqaro valyuta jamg'armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya institutidir. Bank o'zining faoliyatini 1946 yil 25 iyundan boshlagan.

Xalqaro valyuta jamg'armasi – xalqaro savdo va valyuta hamkorligini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatish maqsadida 1944 yilda tashkil etilgan xalqaro valyuta-moliya tashkiloti. Xalqaro valyuta jamg'aramasi – a'zo davlatlar o'rtasida valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solib turish va ularga to'lov balansining kamomadi bilan bog'liq valyutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valyutasida qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish yo'li bilan moliyaviy yordam ko'rsatish uchun mo'ljallangan hukumatlararo tashkilot. XVJ o'z amaliy faoliyatini 1947 yil 1 martdan boshlagan.

Osiyo taraqqiyot banki – Osiyo va Uzoq Sharq mintaqasiga bevosita qarzlar berish hamda texnik jihatdan ko'maklashish orqali mazkur mamlakatlar iqtisodiyoti o'sishini rag'batlantirish maqsadida 1966 yilda tashkil etilgan bank.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor – jahon mamlakatlari o'rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo'jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

Jahon bozori kon'yunkturasi - jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o'zgarish tendentsiyalari.

Tashqi qarz – mamlakat hukumati, moliya-kredit tashkilotlari, yirik korxonalarining boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

«**Katta yigirmalik**» – jahondagi 20 ta eng boy va rivojlanayotgan yirik davlatlarni o‘z ichiga oluvchi mamlakatlar guruhi bo‘lib, ushbu mamlakatlarda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot hajmi jahon yalpi ichki mahsulotning 90 foizini tashkil etadi.

Proteksionizm – davlatning xorij raqobatidan ichki bozorni himoya qilish siyosati, mamlakatga olib kelinayotgan tovarlarga yuqori bojlar belgilaydi, ayrim tovarlarni olib kelish cheklanadi yoki umuman taqiqlanadi.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini sifat jihatidan takomillashtirish, uning barqaror va mutanosib rivojlanishini ta‘minlash imkonini beruvchi, maqsadga muvofiq holda va izchil ravishda amalga oshiriluvchi tub o‘zgarishlar, chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiy rivojlanish sur‘atlari – mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkich va natijalarining miqdor jihatidan ko‘payishi va sifat jihatidan takomillaShuvi darajasi.

Iqtisodiy rivojlanish samaradorligi – iqtisodiyotni rivojlantirish natijalarining bu borada qilingan sarf-xarajatlarga nisbati.

Makroiqtisodiy muvozanat – iqtisodiyot turli tomonlarining o‘zaro tengligi bo‘lib, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning tengligi orqali namoyon bo‘ladi.

Industriyalashtirish – mamlakat iqtisodiyotini sanoatlashgan asosga o‘tkazish, iqtisodiyotda sanoat ishlab chiqarishi ulushini ahamiyatli darajada ko‘paytirish, butun iqtisodiyot yoki uning alohida tarmoqlarida yirik mashinalashgan ishlab chiqarishni barpo etish jarayoni.

Sekulyarlashtirish – davlat va jamiyat boshqaruvini din ta‘siridan holi qilish jarayoni.

Urbanizatsiya – jamiyat taraqqiyotida shaharlar rolini oshirish jarayoni. Urbanizatsiya jarayoni shahar aholisining tabiiy o‘sishi, qishloq aholi punktlarini shaharlarga aylantirish, keng shahar oldi hududlarini shakllantirish hamda aholining qishloq joylaridan shahar joylariga migratsiyasi hisobiga ro‘y beradi.

Erkinlashtirish – xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning erkinligi va iqtisodiy mustaqilligini, iqtisodiy faoliyatning bozorga xos mexanizmlarining samarali amal qilishini ta‘minlashga qaratilgan jarayon; davlat tomonidan belgilangan chora-tadbirlar tizimi; iqtisodiy siyosat yo‘nalishlaridan biri.

Eksport – tovarlar, texnologiyalar va xizmatlarni tashqi bozorda sotish uchun mamlakat tashqarisiga olib chiqilishi.

Qo'shilgan qiymat – korxona yalpi mahsulotining bozor narxidan joriy moddiy xarajatlarni (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) chiqarib tashlangandan qolgan qismi bo'lib, u o'z ichiga mehnat haqi, foyda, ayrim soliq va to'lovlarni oladi.

Tejamkorlik – jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muayyan darajasida barcha resurslardan tejamli foydalanish bo'yicha iqtisodiy munosabat bo'lib, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashning asosiy omili hisoblanadi.

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o'sishi.

Inflyatsiya darajasi – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) narxlar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Emissiya – muomalaga pul yoki qimmatli qog'ozlarni chiqarish.

Pul emissiyasi – amaldagi pul massasining ortishiga olib keluvchi pullarni muomalaga chiqarish.

Bank likvidliligi – banklar majburiyatlarini o'z vaqtida qaytara olish qobiliyati yoki passivlardagi majburiyatlarni qaytarish uchun aktivlarni pulga aylanish qobiliyatidir.

Pul massasi – har qanday mamlakat iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlar aylanishini ta'minlaydigan, xususiylar, institutsional mulkdorlar (korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va b.) va davlat egalik qiladigan naqd va naqd pulsiz xarid hamda to'lov vositalari majmuidir.

Korporativ obligatsiyalar – korporativ tashkiliy tuzilmalar (yuridik shaxslar) tomonidan o'zining faoliyatini moliyalashtirish uchun muomalaga chiqarilgan qarz instrumentlari.

Valyuta bozori – xorijiy valyutalar yoki xorijiy valyutadagi to'lov hujjatlari bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarning alohida sohasi.

Mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshliligi – mamlakatning o'rta va uzoq muddatga iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlab turish qobiliyati.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshliligi – iqtisodiyotning to'lovga qodir talabga mos keluvchi, iqtisodiy o'sish va turmush sifatini oshirishni ta'minlaydigan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish va ichki hamda tashqi bozorlarda sotish qobiliyati.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi – iqtisodiyotning turli qism va

bo'laklari o'rtasidagi proporsiyalar va o'zaro nisbatlar.

Tarkibiy o'zgarishlar siyosati – davlat tomonidan amalga oshiriladigan, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, uning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.

Kooperatsiya aloqalari – mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha bir yoki bir necha korxonaning hamkorligi.

Mahallilashtirish – import qilinadigan tayyor mahsulot, butlovchi buyumlar va materiallarni mamlakatda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish orqali unga bo'lgan ichki talabni qondirish va eksportini yo'lga qo'yish.

Iste'mol bozoridagi mutanosiblik – iste'mol bozoriga taklif etilayotgan tovarlar va xizmatlar hajmi bilan aholining to'lovga qodir talabining o'zaro mosligi.

Tashqi savdo aylanmasi diversifikatsiyasi – eksport va importning tovar nomenklaturasini va hamkor davlatlar sonining kengaytirilishi.

Eksportning geografik tarkibi – alohida qit'a mamlakatlari, mamlakatlar guruhlar, yoki alohida mamlakatning mamlakat eksportidagi ulushlari nisbati.

Investitsiyalar – daromad olish maqsadida iqtisodiy va boshqa faoliyat ob'ektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar.

Chet ellik investorlar asosan daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va boshqa turdagi faoliyat ob'ektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka doir huquqlar, shuningdek chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad O'zbekiston Respublikasi hududida **chet el investitsiyalari** deb e'tirof etiladi.

Infratuzilma – iqtisodiy tizim umumiy tuzilishining yordamchi tavsifga ega bo'lgan hamda ushbu tizim umumiy faoliyatining bir maromda borishini ta'minlovchi tarkibiy qismi.

Tog'ridan-tog'ri xorijiy investitsiyalar - o'zga mamlakat rezidentlari tomonidan boshqa mamlakat real aktivlariga mablag' kiritish, uni tasarruf etish va ular ishlatilishi ustidan nazorat o'rnatish. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlantirish tashkiloti tavsifiga ko'ra aksiyalarni kamida 10 foiziga egalik qilish.

Korxonalarni texnik qayta qurollantirish - alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni

kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunalarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo‘li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuasi. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilashga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Aholi pul daromadlari – ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog‘ozlar, ko‘chmas mulk, qishloq xo‘jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko‘rsatishidan kelib tushadigan daromadlar.

Natural daromad – mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo‘jaliklarining o‘z iste‘mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlari.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma‘lum vaqt oralig‘ida olingan daromadlarining pul ko‘rinishidagi miqdori.

Real daromad – narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdori bo‘lib, real daromad aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Turmush sifati – jamiyat farovonligi darajasini namoyon etuvchi va mohiyatiga ko‘ra uning o‘lchovi hisoblanuvchi tushuncha.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor – jahon mamlakatlari o‘rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo‘jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

Diversifikatsiya – (lotinchadan diversus- har xil va facere-qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish.

Diversifikatsiya strategiyasi – korxona faoliyatini mavjud mahsulotlar va bozorlar turini kengaytirish orqali rivojlanish strategiyasidir. Diversifikatsiya strategiyasi korxonalarning ishlab chiqarish va tijorat faoliyatini rivojlantirishning eng yetakchi zamonaviy tendentsiyalardan biri hisoblanib, u orqali korxonalarni bozor sharoitida vujudga keladigan turli qaltisliklarga bo‘lgan raqobatbardoshligini oshiradi. Diversifikatsiya

strategiyasi – korxonalarda yangi mahsulotlar liniyalarini ishga tushirish, qo‘shma korxonalar tuzish, boshqa korxonalarni sotib olish va boshqa turli uslublarda amalga oshirishi mumkin.

Dividend – aktsionerlik jamiyati sof foydasidan aksiya egalariga to‘lanadigan qismi bo‘lib, u aktsionerlarga naqd pul yoki aksiyalar bilan to‘lanadi.

Jahon banki – 1944 yilda Xalqaro valyuta jamg‘armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya institutidir. Bank o‘zining faoliyatini 1946 yil 25 iyundan boshlagan.

Jahon bozori kon’yunkturasi - jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o‘zgarish tendentsiyalari.

Joriy kon’yunktura – muayyan davrda tovarlarga bo‘lgan talab va taklifning tarkibi, dinamikasini shakllantiruvchi iqtisodiy sharoit va omillar majmui. Joriy kon’yunktura ayni davrdagi milliy va jahon iqtisodiyotining u yoki bu omillaridan tarkib topgan vaqtinchalik vaziyatni ifodalaydi.

Ijtimoiy soha obektlari – aholining munosib turmush sharoiti va farovonligini ta‘minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlar majmui. Bular qatoriga uy-joy fondlari, sog‘liqni saqlash, maorif, sport, madaniyat muassasalari va boshqalarni kiritish mumkin.

Ijtimoiy hamkorlik – xilma-xil fikr va qarashlarga ega bo‘lgan, turli millat, irq va dinga mansub shaxs va guruhlarining umumiy maqsad yo‘lidagi hamjihatligi.

Iqtisodiy o‘sish – real yalpi ichki mahsulot umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga tog‘ri keladigan real yalpi ichki mahsulotning oldingi yilga nisbatan o‘sishi.

Import – mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini, texnologiyasini va xizmatlarni olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U vaqtni tejashga, iqtisodiyot, aholi ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko‘maklashadi.

Investitsion soliq krediti – soliq majburiyati bo‘yicha to‘lash muddatini o‘zgartirish imkoniyati beriladi, agarda soliq to‘lovchida belgilangan tartibdagi asos bo‘lsa, u holda soliq to‘lovlarini kamaytirilgan holda ma‘lum bir vaqt ichida bosqichma – bosqich to‘lash mumkin bo‘ladi.

Inson omili – amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning bosh yo‘nalishi va samaradorligining pirovard natijasini belgilab beruvchi asosiy

tamoyil. Inson omili tarkiban ikki muhim jihatni o'z ichiga oladi. Birinchi jihat O'zbekistonda jami ijtimoiy tuzilma, ta'lim va sog'liqni saqlash, nafaqa bilan ta'minlash tizimini, aholini ekologik va boshqa xavf-xatardan himoya qilishdan iborat. Davlatning doimiy e'tiborini o'zida ifodalaydi. Ikkinchi jihat esa yalpi ijtimoiy taraqqiyot jarayonlarida shaxsning o'z ishtiroki, bunyodkorligi, yaratish zavqi, sa'y- harakatlari va shijoatini ifodalanishini nazarda tutadi.

Institutsional siyosat - davlat tomonidan mulkchilik, mehnat, moliyaviy, ijtimoiy va boshqa sohalarda yangi iqtisodiy institutlarni shakllantirish, eskilarini yo'qotish, mavjudlarini transformatsiyalash bo'yicha amalga oshiradigan chora-tadbirlar, hatti-harakatlar.

Intermodal markaz – yuk tashishlar bo'yicha xalqaro kommunikatsiya va logistika markazi.

Inflyatsiya darajasi – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) kamida 300 ta tovar va xizmatlardan tashkil topgan iste'mol savati bo'yicha narxlar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Iste'mol – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi fazasi, ijtimoiy mahsulotdan aholini iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste'mol krediti – markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo'llaniladigan pul siyosati dastagi. U banklar va boshqa maxsus kredit institutlari tomonidan aholining uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun beriladigan kredit.

Ish bilan band bo'lgan jami aholi – ishchi kuchi (iqtisodiy faol aholi)ning ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan qismi.

Ishsizlik – iqtisodiy jihatdan aktiv (faol) aholining bir qismi o'z kuchini qo'llay olmay

«ortiqcha» bo'lib, mehnat zaxirasi armiyasi bo'lib qolish hodisasi.

Kapital xarajatlar - asosiy kapitalga kiritiladigan mablag'lar va zaxiralarning o'sishi.

Kichik biznes sub'yektlari – korxona ko'lami, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag'lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi sub'yektlar. Respublikamizda kichik biznes sub'yektlari toifasiga yakka tartibdagi tadbirkorlar, mikrofirmalar va kichik korxonalar kiradi.

Kichik korxona – kichik biznes sub'yektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'ra sanoat ishlab chiqarishning

ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq- ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik korxona hisoblanadi.

Konstitutsion burch – O'zbekiston fuqarolari Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan, fuqarolar bajarishlari shart bo'lgan majburiyatlardir.

Konstitutsion hukumat – demokratik hukumat qonunga va ayniqsa yozma hujjat– konstitutsiyasiga asoslanadi. Konstitutsiyalar hukumatning vakolati va majburiyatlarini ta'minlaydi. Shuningdek, ular qonunlar qanday tayyorlanishi va hayotga tatbiq etilishini ham o'zida aks ettiradi. Aksariyat konstitutsiyalar hukumatning vakolati va majburiyatlarini ta'minlaydi.

Qonun – oliy yuridik kuchga ega bo'lgan, davlatning qonun chiqaruvchi muassasasi tomonidan yoki aholi tomonidan tog'–ridan-tog'–ri, referendum o'tkazish talablariga muvofiq qabul qilingan va o'zida qonunning amal qilish hududi, muddati va shaxslar doirasida huquqiy munosabatlar sub'yektlari faoliyatining umumiy namunasini mujassamlashtirgan me'yoriy– huquqiy hujjat.

Qonun ustuvorligi – ushbu tamoyilning mazmuni Shuni anglatadiki, qonun ijtimoiy hayotning barcha sohalarida qat'iy hukmron bo'ladi. Ya'ni hech kim, hech bir davlat organi, mansabdor shaxs, tadbirkor yoki boshqa bir fuqaro qonunga bo'ysunmasligi mumkin emas, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlar faqat qonun bilan tartibga solinadi; uning barcha ishtirokchilari esa, hech bir istisnosiz, huquq normalarini buzganligi uchun javobgarlikka tortilishi kerak. Huquqiy normalarni tatbiq etishda konstitutsiya va qonunlarning normalari boshqa huquqiy normalardan ustun turadi.

Qonunchilik – 1) davlat tomonidan o'z funksiyalarini amalga oshirishning asosiy usullaridan biri bo'lib, davlat hukumati organlari tomonidan qonunlar chiqarishda ifodalanadi; 2) ijtimoiy munosabatlarni to'la tartibga soluvchi huquqiy normalar yig'indisi yoki ijtimoiy munosabatlarning bir ko'rinishi.

Qonunchilik palatasi – O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining quyi palatasi. Qonunchilik palatasi saylov okruglari bo'yicha ko'ppartiyaviylik asosida saylanadigan bir yuz ellikta deputatdan iborat. Qonunchilik palatasining ishi palata barcha deputatlarining professional, doimiy faoliyat ko'rsatishiga asoslanadi.

Kredit – jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo'sh mablag'larlarini muayyan tamoyillar asosida qaytarish sharti bilan foydalanishga berish jarayonida vujudga kelgan iqtisodiy munosabatlar majmui.

Kutilayotgan inflyatsiya darajasi – mavjud ijtimoiy-iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflyatsiya darajasi.

Kuchli davlat – omma faoliyatiga asoslangan kuchli boshqaruv tizimiga, rivojlangan iqtisodiyot, yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan davlat. Bunday davlat mustahkam iqtisodiy, huquqiy va ma'naviy asosga ega bo'ladi. Uning qudrati fuqarolar hamjihatligi, jamiyatlardagi do'stlik va bag'rikenglik, har bir fuqaroning onglik darajasi, davlat boshqaruvidagi faol ishtirokiga asoslanadi.

Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari – mustahkam iqtisodiy asosga ega bo'lgan, demokratik qadriyatlar qaror topgan, ma'naviy–ma'rifiy yuksaklikka erishgan va boshqaruvning demokratik uslublari shakllangan davlatdan jamoat va nodavlat tashkilotlari hal qiluvchi o'rin tutadigan jamoatchilik fikri, tashabbusi va davlat idoralari ustidan nazorati ustuvor ahamiyat kasb etadigan, fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish idoralarining roli muttasil ortib boradigan jamiyatga o'tish konsepsiyasi.

Kuchli jamiyat – mustahkam negizning barqarorligi ta'minlangan, davlatning boshqaruvchilik faoliyati qisqarib, jamoat tashkilotlarining roli kuchaygan, fuqarolarning qonun asosida, ularning huquq va erkinliklari oliy qadriyatlarga aylangan jamiyat.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – mamlakat yaxlit iqtisodiyoti darajasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarni o'lchash va baholash imkoniyatini beruvchi ko'rsatkichlar. Masalan, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, iqtisodiy o'sish, ishsizlik, inflyatsiya darajasi va boshqalar.

Mamlakat to'lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt (odatda bir yil) oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar bo'yicha to'lovlar summasining nisbati bo'lib, u o'z ichiga savdo balansi, xizmatlar balansi, o'tkazmalar balansi va kapital operatsiyalarini oladi.

Mehnat bozori – mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band bo'lgan va band bo'lmagan qismlari va ish beruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi shartnomalar asosida

ishchi kuchi xarid qilish - sotishni amalga oshiruvchi, shuningdek, unga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi, bozor iqtisodiyotining murakkab, ko'p aspektli, o'suvchi va ochiq ijtimoiy-iqtisodiy tizimchasidir.

Mehnat haqi – joriy davrda ish beruvchi tomonidan yollangan xodimga bajargan ishlari uchun berilgan pul yoki natura usulidagi to'lovlar bo'lib, ular hisoblangan summalar yig'indisidan tashkil topadi va ikki qismga bo'linadi: ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Mikrokredit – xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va boshlang'ich sarmoyani shakllantirishga beriladigan kreditlar. Mikrokreditlar: a) yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan tadbirkorlik faoliyati uchun – eng kam ish haqining 50 barobarigacha; b) mikrofirma va dehqon xo'jaliklariga eng kam ish haqining 100 barobarigacha; v) fermer xo'jaligiga eng kam ish haqining 200 barobarigacha beriladi.

Modernizatsiya – ob'yektni takomillashtirish, yaxshilash, yangilash, uni yangi talab va me'yorlarga, texnik shart-sharoitlarga, sifat ko'rsatkichlariga moslashtirish.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Narx – tovar qiymatining puldagi ifodasi.

Nodavlat va jamoat tashkilotlari – davlatga qarashli bo'lmagan, ammo ma'lum qonunlar yoki me'yoriy hujjatlarga bo'ysungan holda faoliyat ko'rsatadigan tuzilmalar nodavlat va jamoat tashkilotlari hisoblanadi.

Parlament – frantsuzcha «parle» gapirmoq so'zidan kelib chiqqan bo'lib, rasmiy so'zlashish joyi ma'nosini anglatadi. Parlament davlatning oliy vakillik organi hisoblanadi va qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

Pudrat – shartnoma yoki xo'jalik yuritishning bir turi. Bir tomonning ikkinchi tomon talabiga ko'ra belgilangan ishni bajarishi tog'risidagi shartnoma.

Pul - kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta'minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora- tadbirlar majmui.

Pul – hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Sal do - muayyan vaqt davomida moliyaviy tushumlar va sarflar, eksport va import qiymati (savdo balansi sal dosi), xorijiy to'lovlar va tushumlar (to'lov balansi sal dosi) o'rtasidagi farq.

Sektor – institutsion birliklar yig'indisi bo'lib, ularning maqsadi, moliyalashtirish manbalari va funksiyalari bir xil bo'ladi, natijada ularning iqtisodiy huquqi ham o'xshashib ketadi.

Servis – jismoniy va yuridik shaxslarga, umuman keng aholi qatlamiga xizmat ko'rsatish; ishlab chiqarish-texnika maqsadlarida mahsulotlarni, moddiy-maishiy, xo'jalik va boshqa sanoat mahsulotlarini sotish hamda ularni ishlatish bilan bog'liq bo'lgan xizmat ko'rsatish sohalari.

Soliq imtiyozi – soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to'lashdan to'liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Soliq solishning soddalashtirilgan tartibi – soliq solishning ayrim toifadagi soliq to'lovchilar uchun belgilanadigan hamda ayrim turdagi soliqlarni hisoblab chiqarish va to'lashning, shuningdek ular yuzasidan soliq hisobotini taqdim etishning maxsus qoidalari qo'llanilishini nazarda tutuvchi alohida tartibi.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga tog'ri keladigan soliq me'yori.

Soliq yuki – mablag'larni boshqa foydalanish mumkin bo'lgan yo'nalishlardan olib, soliqlarni to'lash uchun yo'naltirish orqali vujudga keladigan iqtisodiy cheklolar darajasi bo'lib, odatda soliq to'lovchining muayyan davrda byudjetga to'langan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Mamlakat miqyosida soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i orqali ifodalanadi.

Soliqlar – belgilangan va muayyan miqdorlarda undiriladigan, muntazam, qaytarib berilmaydigan va beg'araz xususiyatga ega bo'lgan, byudjetga yo'naltiriladigan majburiy pul to'lovlari tushuniladi.

Soliqlarni unifikatsiya qilish – soliq mexanizmini soddalashtirish maqsadida iqtisodiy mohiyati, soliqqa tortish ob'yekti o'xshash bo'lgan soliq turlarini birxillashtirish.

Tashqi qarz – mamlakat hukumati, moliya-kredit tashkilotlari, yirik korxonalarining boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

Tashqi nodavlat qarzlar – mamlakatdagi xususiy shaxslar (moliya muassasalari, korxonalar va aholi) tomonidan boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

Tashqi savdo – bir mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan savdosi.

Tashqi savdo siyosati – bir mamlakatni boshqa mamlakatlar bilan olib borayotgan savdosi (eksporti va importi) borasidagi siyosati. Bunga teng huquqlilik va ikki tomonlama manfaat olish ko'zda tutiladi. Eksport va importning tovar tarkibi va geografik hajmiga asosan olib boriladi.

Turmush darajasi – aholining zaruriy, moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlar bilan ta'minlanganlik hamda ularni iste'mol qilish darajasi.

Xalqaro valyuta jamg'armasi – xalqaro savdo va valyuta hamkorligini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatish maqsadida 1944 yilda tashkil etilgan xalqaro valyuta-moliya tashkiloti. Xalqaro valyuta jamg'aramasi – a'zo davlatlar o'rtasida valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solib turish va ularga to'lov balansining kamomadi bilan bog'liq valyutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valyutasida qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish yo'li bilan moliyaviy yordam ko'rsatish uchun mo'ljallangan hukumatlararo tashkilot. XVJ o'z amaliy faoliyatini 1947 yil 1 martdan boshlagan.

Xalqaro tashkilotlar – ularning har biri xalqaro siyosatda o'zlarining faoliyat maqsadlari yo'nalishlariga qarab, yer yuzi taraqqiyotida egallab turgan mavqelariga qarab, umuman xalqaro siyosiy-amaliy munosabatlar jarayonida harakatlarga kirishadigan boshqa xalqaro tashkilotlar tizimidagi maqomlariga qarab ahamiyat kasb etadilar.

Xalqaro tranzit - xorijiy yuklarni jo'natish va qabul qilib olish punktlari berilgan mamlakat hududidan tashqarida bo'lishi shartida tashilishidir. Agar tovarlar bojxona omboriga joylashtirilmasdan tashilsa bevosita xalqaro tranzit, bojxona omboridan foydalanilsa – bilvosita xalqaro tranzit hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish sohasi – ijtimoiy ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan ko'rinishga ega bo'lmagan iste'mol qiymatlarini yaratishga yo'naltirilgan sohalari. U o'z ichiga moddiy xizmatlar ko'rsatish (transport, aloqa, savdo, maishiy xizmat va boshqalar) hamda nomoddiy xizmatlar ko'rsatish (huquqiy maslahatlar berish, o'qitish, malaka oshirish va boshqalar)ni oladi.

Xususiy tadbirkorlik – bu fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy

daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo‘jalik faoliyatidir.

Shaxsiy daromad – jismoniy shaxslarning soliq to‘lagunga qadar daromadi.

MAMLAKATIMIZDA YILLARNING NOMLANISHI

- 2023 yil** – “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim” yili.
- 2022 yil** – “Inson qadrini ulug’lash va faol mahalla” yili.
- 2021 yil** – “Yoshlarni qo‘llab quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash” yili.
- 2020 yil** – “Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish” yili.
- 2019 yil** – “Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish” yili.
- 2018 yil** – “Faol tadbirkorlik, innovatsion g’oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash” yili.
- 2017 yil** – “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari” yili.
- 2016 yil** - “Sog’lom ona va bola” yili.
- 2015 yil** – “Keksalarni e’zozlash” yili.
- 2014 yil** – “Sog’lom bola” yili.
- 2013 yil** – “Obod turmush” yili.
- 2012 yil** – “Mustahkam oila” yili.
- 2011 yil** – “Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik” yili.
- 2010 yil** – “Barkamol avlod” yili.
- 2009 yil** – “Qishloq taraqqiyoti va farovonligi” yili.
- 2008 yil** – “Yoshlar” yili.
- 2007 yil** – “Ijtimoiy himoya” yili.
- 2006 yil** – “Homiylar va shifokorlar” yili.
- 2005 yil** – “Sihat-salomatlik” yili.
- 2004 yil** – “Mehr-muruvvat” yili.
- 2003 yil** – “Obod mahalla” yili.
- 2002 yil** – “Qariyalarni qadrlash” yili.
- 2001 yil** – “Onalar va bolalar” yili.
- 2000 yil** – “Sog’lom avlod” yili.
- 1999 yil** – “Ayollar” yili.
- 1998 yil** – “Oila” yili.
- 1997 yil** – “Inson manfaatlari” yili.
- 1996 yil** – “Amir Temur” yili.
- 1995 yil** – “Ibn Sino” yili.
- 1994 yil** – “Mirzo Ulug’bek “ yili.
- 1993 yil** – “Ahmad Yassaviy” yili.
- 1992 yil** – “Hamshiralar” yili.
- 1991 yil** – “Alisher Navoiy” yili.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari

1.1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023 yil 1 may.

1.2. O'zbekiston Respublikasining “Mulkchilik to'g'risida”gi Qonuni, 1990 yil 31 oktabr.

1.3. O'zbekiston Respublikasining “Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida”gi Qonuni, 1998 yil 24 dekabr.

1.4. O'zbekiston Respublikasining “Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida”gi Qonuni, 1998 yil 24 dekabr.

1.5. O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi. 2023 yil 1 may.

1.6. O'zbekiston Respublikasining “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida”gi Qonuni, 2019 yil 29 oktabr.

1.7. O'zbekiston Respublikasining “Elektron hukumat to'g'risida”gi O'RQ-395-sonli Qonuni, 2019 yil 28 sentyabr.

1.8. O'zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to'g'risida”gi Qonuni, 2019 yil 19 iyun.

1.9. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni, 2020 yil 23 sentyabr.

1.10. O'zbekiston Respublikasining “Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida”gi Qonun, 1992 yilning 12 avgust.

1.11. O'zbekiston Respublikasining “Raqobat to'g'risida”gi Qonuni, 2023 yil 2 mart.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar maxkamasining Farmonlari va Qarorlari

2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 feraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni.

2.2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 15 maydagi “Tadbirkorlik faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-1112-sonli Qarori.

2.3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 21 sentyabrdagi "2019 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.

2.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 3 fevraldagi "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi Farmoni.

2.5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

2.6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 maydagi "Bandlik sohasida davlat siyosatini yanada takomillashtirish va mehnat organlari faoliyati samaradorligini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

2.7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 26 apreldagi "Yoshlarning bandligiga ko'maklashish hamda ularni doimiy ish bilan ta'minlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni

2.8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 maydagi "Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va himoya qilish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

2.9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 22 fevraldagi "Aholining himoya qilinmagan qatlamlarini metodik-ijtimoiy ko'maklashish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

2.10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni.

2.11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining. "Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dastur tuzish to'g'risida" Farmoyishi. "Xalq so'zi", 1997, 13 mart.

2.12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 4 maydagi "Qishloq joylardagi aholiga servis xizmati ko'rsatishni yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 139-sonli Qarori.

2.13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 11 martdagi "O'zbekiston Respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi o'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligi to'g'risidagi va o'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligining texnik jihatdan

tartibga solish, standartlashtirish, sertifikatlashtirish va metrologiya sohasida davlat nazorati departamenti to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida" Qarori.

III. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning va Prezident Sh.M.Mirziyoevning asarlari va ma'ruzalari

3.1. Karimov I.A. "Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir"./Islom Abdug'anievich Karimov –T. 19. –T.: "O'zbekiston" 2011.-360-bet.

3.2. Karimov I.A. "Bizning yo'limiz – demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo'lidir" ./Islom Abdug'anievich Karimov –T. 20. –T.: "O'zbekiston" 2012. –B. 320.

3.3. Karimov I.A. "Mamlakatimizni yanada ozod etish va modernizatsiya qilishni qat'iyat bilan davom ettirish yo'lida" ./Islom Abdug'anievich Karimov –T. 21. –T.: "O'zbekiston" 2013.–B. 384.

3.4. Karimov I.A. "Demokratik islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk, kichik biznes va tadbirkorlikning ustuvorligini ta'minlashga keng yo'l ochib berish – Vatanimiz taraqqiyotining bugungi bosqichida hal qiluvchi omildir". ./Islom Abdug'anievich Karimov –T. 24. –T.: "O'zbekiston" 2016. –B. 376.

3.5. Karimov I.A. "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida". /Islom Abdug'anievich Karimov. –T.: "O'zbekiston" 1995. –B. 269.

3.6. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" – T.: "O'zbekiston", 1997. –B. 326.

3.7. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – T.: "O'zbekiston", 2015. –B. 440.

3.8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod Shavkat Miromonovich Mirziyoevning tarjimai holi va dasturi. –T.: "O'zbekiston" NMIU, 2016. —B. 88.

3.9. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.

//O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari, 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasi.// “Xalq so‘zi” gazetasi. 2017 yil 18 yanvar.

3.10. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.//Shavkat Mirziyoevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi.//Xalq so‘zi” gazetasi. 2016 yil 15 dekabr.

3.11. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –B. 488.

3.12. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-J. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –B. 592.

3.13. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-J. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2018. – 508 b.

3.14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2017-yil 14 yanvardagi Vazirlar maxkamasining kengaytirilgan majlisidagi maruzasi. Zarafshon gazetasi, 18 yanvar 2017 yil

3.15. Mirziyoev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2018. –B. 80.

3.16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: “O‘zbekiston”. <https://gazeta.uz/> 208.01.2020 y.

3.17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: “O‘zbekiston”. <https://president.uz/> 20.12.2022 y.

IV. Ilmiy monografiya, o‘quv qo‘llanma va darsliklar

4.1. Abulkasimov H.P. Makroiqtisodiy tartibga solish va O‘zbekistonning barqaror rivojlanishi. T.: Akademiya, 2011.186 bet.

4.2. Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari.T.: Akademiya, 2012. 455 bet

4.2. Abulkasimov H., Xamraev O. Iqtisodiyotni davlat tomonidan

tartibga solish. T.:“Iqtisod moliya”, 2014. 304 bet

4.3. Абдукаримов Б.А ва бошқ. Савдо иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. I–қисм.–Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2013.

4.4. Абдуллаев Ё.А.ва бошқалар. Статистика: – Т., 2011. –Б. 256.

4.5. Абдуллаев Ё.А. Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари -Т.: Меҳнат, 2000.-352 б.;

4.6. Адукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик, II қисм Т.: «Фан ва технология». 2008.

4.7. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти (назария ва амалиёт). Дарслик – Т.: Меҳнат. 2009. –Б. 667.

4.8. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: «Fan va texnologiya», 2012. –Б. 388.

4.9. Абдурахмонов Қ.Х., Бекмуродов А.Ш. ва бошқалар. Инсон тараққиёти. Дарслик. – Т.: “Фан ва технология”, 2013. –Б. 207.

4.10. Абдурахмонов Х.Х., Арабов Холмухамедов М.М. Аҳоли даромадлари ва турмуш сифати. Ўқув қўлланма. Т.: “Тафаккур бўстони”. 2014. 242 б.

4.11. Адамчук В.В., Ромашов О.В., Сорокина М.Е. Экономика и социология труда. – М.: ЮНИТИ, 1999. –С. 407.

4.12. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. макроэкономика: Учебник/ Под общей ред, д.э.н., проф, А.В. Сидоровича; МГУ им. М.В.Ломоносова.-4-е изд., перераб и доп.-М.: Дело и Сервис, 2007.–С. 214.

4.13. Абулқосимов Ҳ.П., Абулқосимов М.Ҳ. Иқтисодиётга оид атама ва тушунчаларнинг изоҳли луғати.-Т.: “Abu matbuot-konsalt” 2017.-344-бет.

4.14. Абалкин Л.И. Экономическая энциклопедия. /Гл. ред.– М., 1999. С. 271.

4.15. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. / Отв. ред. Абалкин А.И.- М.: Наука, 1980.- 527с

4.16. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ./ Сост., науч. ред., послес. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин - М.: ГУ ВШЭ, 2003.- 672с.

4.17. Becker G.S. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis// Journal of Political Economy. Supplement. Oct.1962.

- 4.18. Дятлов С.А. Рабочая сила в системе рыночных отношений. – СПб.: СПбУЭФ, 2005.
- 4.19. Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. -М., ЗАО «Финстатинформ», 2018.- с.12.
- 4.20. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: Учебник. – М.: Норма, 2007.
- 4.21. Эдвинссон Л., Мэлоун М. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании. –М.: Академия, 1999. - С. 442.
- 4.22. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономическая теория. — М., Юнити, 2002. - С. 21.
- 4.23. Ильинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инвестиционном воспроизводстве. –СПб.: СПбУЭФ, 1996. - С.127.
- 4.24. Жандаров А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения гипотезы, расчеты. //Безопасность. 2014. - С.714
- 4.25. Кушлина В.И. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. Авторский коллектив под.. М. Экономика, 2005.
- 4.26. Капелюшников Р.И. Экономический подход Гэри Беккера к человеческо - му поведению // США: экономика, политика, идеология. - 1993. - №11.
- 4.27. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. -М.: «Иностранная литература», 1948. 90-бет.
- 4.28. Костюк В.Н. Теория эволюции и социальноэкономические процессы. – М.: УРСС, 2004.- С.126.
- 4.29. Корчагин Ю. А. Инвестиционная стратегия. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. С. 17.
- 4.30. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В. 2-т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. 1- М.: Республика, 1992, -С. 321-322
- 4.31. Мерко А.И. Социально–ответственный бизнес–взаимосвязь государственной и корпоративной политики в глобализирующемся мире. Монография. – М., 2009. - С.180.
- 4.32. Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти” Ўқув қўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. – Б. 384.

4.33. Мухаммедов М. ва бошқалар “Хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари”- С.: Зарафшон 2017. – Б. 299.

4.34. Мирзаев Қ.Ж., Бобоқулов С.Б., Жанзаков Б.Қ. Рақамли иқтисодиёт / Ўқув қўлланма / Самарқанд: СамИСИ, “СТАР-SEL” МЧЖ. Нашриёт матбаа бўлими, -2022 й. 386 бет.

4.35. Мирзаев Қ.Ж., Бобоқулов С.Б., Рақобат стратегияси/ Ўқув қўлланма / Самарқанд: СамИСИ, “СТАР-SEL” МЧЖ. Нашриёт матбаа бўлими, -2022 й. 228 бет.

4.36. Nordhoug O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. – Oslo.: Scandinavian University Press, 1993. - P.52.

4.37. Прохожев А, Корнилов М. О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003. -с. 233.

4.38. Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 2019. – С.356.

4.39. Шодмонов Ш.Ш., Ғафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. / Маъруза матни / -Т., 2007.

4.28. Shultz T. Human Capital, family planning and their effects on population growth // American Economic Review. -1994. –May. P.45.

4.29. Schultz T. The Emerging Economic Science and Its Relation to High School Education // The High School in a New Era.1958.

4.30. Schultz T. Investments in the schooling and health of women and men: quantities and return // Journal of Human Resources, 1993., 28(4): 694-734.

4.31. Po‘latov M.E., Mirzaev Q.J., Sharipov T.S., Boboqulov S.B., Sharifov Sh.S. Iqtisodiy o‘shish [Matn]: Darslik / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “FAN BULOG’I” Nashriyoti, 2023 – 380 bet.

4.32. Пардаев М.Қ., Мирзаев Қ.Ж., Очилов И.С. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2014. – Б. 384.

4.33. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиётининг айрим муаммолари. – Т.: “Наврўз” нашриёти, 2014. –Б. 264.

4.34. Пардаев М.Қ. Хизматларнинг ижтимоий-иқтисодий табиати ва уни такомиллаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.// Хизмат

кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008. – Б. 285.

4.35. Шестакова И. Г. Человеческий капитал в цифровую эпоху // Научный журнал НИУ ИТМО. Сер. Экономика и экологический менеджмент. 2018. № 1. С. 56-63.

4.36. Ходиев Б.Ю., Шодмонов Ш.Ш., Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, Тошкент “Barkamol fayz media” 2017. – 783 б.

V. Dissertatsiya, aftoreferat, ilmiy maqola va ilmiy to‘plamlar

5.1. Autor, D. (2015), “Why are there still so many jobs? the history and future of workplace automation”, Journal of Economic Perspectives, Vol. 29/3, pp. 3-30, <http://dx.doi.org/10.1257/jep.29.3.3>.

5.2. Давлятшаев, А. А., & Жамолиддинова, М. (2022). Развития интернационализационных процессов образования в условиях расширения глобализационных взаимоотношений. Gospodarka i Innowacje., 22, 133-139.

5.3. Frey C, Osborne M A. The future of employment: The level of accountability for jobs? [J]. Technological forecasting and social change, 2017, 114: 254-280.

5.1. Frey C, Osborne M A. The future of employment: The level of accountability for jobs? [J]. Technological forecasting and social change, 2017, 114: 254-280.

5.2. Карамова А.С. Управление человеческими ресурсами в индустрии туризма. Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2014. №3.Ч.1

5.3. Sandra Herman. Management of human resources in tourism. Interdisciplinary Management Research XII. 2015.

5.4. Саидов А.М. Маиший хизмат кўрсатиш корхоналарида меҳнатни ташкил қилишни такомиллаштириш йўллари. Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. - Самарқанд., 2011. – Б. 25.

5.5. Samar Kamel Saad. Contemporary Challenges of Human Resource Planning in Tourism and Hospitality Organizations: A Conceptual

Model. Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism, 12:4, 333-354.

5.6. Темиркулов, А. А. (2023). Важность Мотивации В Эффективном Управлении Персоналом Организации. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 4(1), 117-127.

5.7. Peter Q. Blair et al., Searching for STARS: Work experience as a job market signal for workers without bachelor's degrees, NBER working paper number 26844, March 2020

5.8. Уразов К.Б., Худайбердиев Н.У. Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг долзарб муаммолари. “Сервис” журнали. – 2009. № 1 – Б. 107-114.

5.9. Хан М.Г. Совершенствования сервиса для повышения инвестиционной привлекательности национальных предприятий. Иқтисод фанлари номзоди. Дис. автореферати. - Самарқанд: СамИСИ, 2009.- 22 с

VI. Internet saytlar

6.1. <http://press-service.uz>.

6.2. www.worldbank.org/eca/russian/data/

6.3. www.unctad.org/iia.

6.4. www.stat.uz сайти.

6.5. <http://cbu.uz>.

6.6. www.soliq.uz.

6.7. www.lex.uz.

6.8. www.finans.uz.

6.9. www.bank.uz.

6.10. www.chamber.uz.

6.11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Услуга>.

6.12. <http://web.worldbank.org>

6.13. www.webofscience.com

6.14. www.tradingeconomics.com

6.15. <https://www.statista.com/statistics/240267/number-of-housing-units>

6.16. <http://www.edu.uz> - Образование в Республике Узбекистан.

6.17. <http://www.pravo.uz> - Экономическое законодательство РУз.

6.18. www.unctad.org - веб-сайт Конференции ООН по торговле и

развитию

6.19. <http://www.lex.uz> - Национальная база законодательства РУз.

6.20. <http://www.myshared.ru>

6.19. <https://mirec.mgimo.ru>

6.20. <https://www.gazeta.uz>

6.21. <https://daryo.uz>

6.22. <https://www.uzanalytics.com>

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING FUNKSIYALARI VA IQTISODIY SIYOSATNING MAQSADLARI ...	6
1.1. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari	6
1.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy usullari, shakllari va ularning rivojlanish bosqichlari	8
1.3. Iqtisodiyotning davlat sektori va uning butun iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli	11
1.4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi	12
Nazorat uchun testlar	13
Nazorat uchun savollar	15
II BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING NAZARIYASOSLARI.....	17
2.1. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqida Merkantilizm va Fiziokratmaktablari namoyondalarining nazariy qarashlari	17
2.2. Klassik siyosiy-iqtisod namoyondalarining konsepsiyalari. Iqtisodiy liberalizm va uning mohiyati.....	21
2.3. 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi saboqlari va iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning roli haqidagi iqtisodiy liberalizm nazariyasi	30
2.4. Iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda davlatning roli haqida zamonaviy nazariyalar. Iqtisodiyotga davlat aralashuvining Keynscha nazariyasi	31
2.5. Iqtisodiyotni tartibga solishda monetar nazariya va monetar siyosatning ahamiyati	36
2.6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning neoklassik modeli .	41
Nazorat uchun testlar	43
Nazorat uchun savollar	45
III BOB. IQTISODIY ISLOHOTLAR VA IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH MEXANIZMINING SHAKLLANISHI	47
3.1. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilish strategiyasining yaratilishi.....	47
3.2. Institutsional islohotlar va iqtisodiyotni tartibga solish tizimini	

shakllantirishning zarurligi va ahamiyati.....	56
3.3. O‘zbekistondagi ma’muriy islohotlarning asosiy yo‘nalishlari	61
Nazorat uchun testlar	62
Nazorat uchun savollar	65
IV BOB. O‘ZBEKISTONDA DAVLAT MULKINI XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH – IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH VOSITASI.....	67
4.1. O‘zbekistonda davlat mulki va tadbirkorlik faoliyatining ahamiyati.....	67
4.2. O‘zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari	69
4.3. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning hozirgi bosqichining xususiyatlari	73
Nazorat uchun testlar	80
Mustahkamlash uchun savollar.....	83
V BOB. IQTISODIYOTNI DASTURLASH, PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH.....	84
5.1. Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirish.....	84
5.2. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning metodologik asoslari	86
5.3. Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni baholash	89
5.4. Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo‘nalishlarini belgilash	90
5.5. Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish yo‘nalishlari va tartibga solishni takomillashtirish.....	93
Nazorat uchun testlar	99
Nazorat uchun savollar	102
VI BOB. IQTISODIY MONOPOLIZMGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH.....	103
6.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari.....	103
6.2. Iqtisodiy monopolizmga qarshi chora-tadbirlar.....	106
6.3. O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibga solish maqsadlari va yo‘nalishlari.....	107

6.4. Raqobatni rivojlantirish va himoya qilishni kuchaytirish	112
Nazorat uchun testlar.....	114
Nazorat uchun savollar	117
VII BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA NARXNING REGULYATORLIK VAZIFASI VA DAVLATNING NARX HAMDA INFLATSIYAGA QARSHI SIYOSATI.....	119
7.1. Qiymat va narxning zamonaviy nazariyasi. Ularning mehnat qiymati va nafillik nazariyalaridan farqi	119
7.2. Narxlarni davlat tomonidan tartibga solinishining maqsadi va asosiy usullari.....	121
7.3. Xorij davlatlarida narxni tartibga solish tajribalari	124
7.4. Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati va iqtisodiyotni tartibga solish shakllari	125
Nazorat uchun testlar.....	126
Nazorat uchun savollar	129
VIII BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING BYUDJET-SOLIQ USULLARI.....	130
8.1. Davlat byudjeti – davlat pul resurslarining asosiy fondi va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usuli.....	130
8.2. Soliqlar davlat byudjeti daromadining asosiy manbai va ijtimoiy- iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi sifatida	132
8.3. Iqtisodiyotni tartibga solishda soliq tizimini takomillashtirish	135
Nazorat uchun testlar.....	140
Nazorat uchun savollar	142
IX BOB. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISHNING PUL-KREDIT SIYOSATI.....	144
9.1. Pul va pul muomalasi, pulga bo‘lgan talab va pul taklifi.....	144
9.2. Kredit va bank tizimining vazifalari	152
9.3. Pul-kredit siyosati vositalarining iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli	156
Nazorat uchun testlar.....	161
Nazorat uchun savollar	163
X BOB. JAMIYATNING IJTIMOIIY SOHASI VA UNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI	164

10.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli	164
10.2. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati	166
10.3. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari.....	167
10.4. Davlatning bandlik siyosati va aholini ish bilan ta'minlash.....	169
10.5. Daromadlar siyosati va aholi turmushdarajasining o'sishi	174
10.6. Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalash.....	179
Nazorat uchun testlar	181
Nazorat uchun savollar	183
XI BOB. DAVLATNING MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH VAZIFALARI	185
11.1. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati, tarkibiy elementlari	185
11.2. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari va ko'rsatkichlari	189
11.3. Davlat tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari.....	196
11.4. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari.....	200
Nazorat uchun testlar	203
Nazorat uchun savollar	205
XII BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING MAKROIQTISODIY MUVOZANAT TA'MINLASH VA INQIROZGA QARSHI SIYOSATI	206
12.1. Makroiqtisodiy muvozanat va uning namoyon bo'lish shakllari	206
12.2. Klassik va Keynschilik nazariyalarida ja'mi talab va ja'mi taklif tengligini ta'minlashda davlatning roli	208
12.3. Iqtisodiy sikl va inqirozlarning kelib chiqish sabablari.....	211
12.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'siri va uni bartaraf etish yo'llari	215
12.5. Funksional iqtisodiy tizimlar va davlat boshqaruvi	221
Nazorat uchun testlar	228

Nazorat uchun savollar	230
XIII BOB. DAVLATNING TARKIBIY INVESTITSIYAVIY SIYOSATI VA USLUBIYATI	232
13.1. Investitsiya siyosatining dasturiymaqсадli uslubi. Davlat investitsiya dasturlarini ishlab chiqish uslublari, investitsion loyihalarning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligini baholash.....	232
13.2. Aralash iqtisodiyot sharoitida investitsiyalarni davlat tomonidan tartibga solishning o‘ziga xos xususiyatlari, xususiy investitsion qarorlarga davlatning ta’sir qilish uslublari	237
13.3. Davlat va xususiy sektorda investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi me’yorlari, ularning xususiyatlari.....	238
13.4. Davlat innovatsion siyosati uslubi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi va dasturlari doirasida fan-texnika siyosati yo‘nalishlarini asoslash	241
Nazorat uchun testlar.....	243
Nazorat uchun savollar	246
XIV BOB. AGRAR SOHANI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA QO‘LLABQUVVATLASH	247
14.1. Agrar siyosatning maqsadi va vazifalari.....	247
14.2. Agrar siyosatning tarixiy, huquqiy va institutsional asoslari	251
14.3. Agrar siyosatni amalga oshirishning vosita va mexanizmlari.....	257
Nazorat uchun testlar.....	264
Nazorat uchun savollar	266
XV BOB. O‘ZBEKISTONDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK FOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI.....	268
15.1. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning milliy iqtisodiyotda tutgan o‘rni hamdaijtimoiy–iqtisodiy ahamiyati	268
15.2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashda davlatning iqtisodiy siyosati.....	272
15.3. O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag‘batlantirish va qo‘llab – quvvatlash tizimi	275
Nazorat uchun testlar.....	280
Nazorat uchun savollar	282

XVI BOB. DAVLATNING MINTAQAVIY SIYOSATI VA HUDUDLAR RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI	284
16.1. Davlatning mintaqaviy iqtisodiyoti	284
16.2. Davlatning mintaqaviy siyosatining prinsiplari va mohiyati.....	286
16.3. Hududlararo mehnat taqsimotini oqilonalashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish	287
16.4. O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatini o‘ziga xos xususiyatlari	290
Nazorat uchun testlar	293
Nazorat uchun savollar	295
XVII BOB. DAVLATNING TABIIY RESURLARDAN FOYDALANISH JARAYONLARINI TARTIBGA SOLISHI VA EKOLOGIYA SOHASIDAGI SIYOSATI.....	297
17.1. Tabiiy resurslardan foydalanishni boshqarish tizimi va atrof muhitni saqlash	297
17.2. Davlatning tabiatdan foydalanish funksiyalari va vazifalari	301
17.3. Ekologiyani davlat tomonidan himoya qilishning iqtisodiy mexanizmi	305
17.4. O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik nazorat tog’risida”gi qonuni va uning ahamiyati.	310
Nazorat uchun testlar	311
Nazorat uchun savollar	314
XVIII BOB. DAVLATNING TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI.....	315
18.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati	315
18.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari va tarkibiy qismlari.....	318
18.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishni bilvosita va bevosita usullari	322
18.4. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini erkinlashtirish bosqichlari.....	326
Nazorat uchun testlar	328
Nazorat uchun savollar	330
IQTISODIYOTNI DAVLATGA TARTIBGA SOLISH FANIDAN	

NAZORAT TESTLARINING JAVOBLARI	331
GLOSSARIY	333
MAMLAKATIMIZDA YILLARNING NOMLANISHI	355
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	356

Q.J.Mirzaev, B.M.Boboqulov, Sh.S.Sharifov, S.B.Boboqulov,
Sh.X.Xalimov.

IQTISODIYOTNI DAVLAT TAMONIDAN TARTIBGA SOLISH

O‘QUV QO‘LLANMA

Muharrir: Z. Meliyev

Musahhih: J. Shodmonov

Texnik muharrir: Z.N. Bobodustov

*O‘quv qo‘llanma SamISI Kengashining 2023 yil 10 noyabrdagi
(4-sonli bayonnoma) yig‘ilishi qarori bilan chop etishga tavsiya etilgan.*

© «FAN BULOG’I» nashriyoti, Samarqand - 2023

ISBN: 978-9910-753-64-0

Nashriyot lisenziyasi:

№ 4341-5160-642c-944b-ab74-5062-3969

Nashrga ruxsat etildi: 10.11.2023 y.

© «FAN BULOG’I» nashriyoti, Samarqand sh.

S.Buhoriy ko‘chasi, 1-11 uy.

Qog‘oz bichimi A5, 60x84¹/₁₆, Ofset qog‘ozi.

“Times New Roman” garniturası.

Nashr bosma tabog‘i 23,43

Buyurtma № 0187A/23 Adadi 100 nusxa

**Samarqand iqtisodiyot va servis institutining
matbaa bo‘limida chop etildi.**

LICENSE № 025316.

REESTR № X-119112.

Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko‘chasi 60-uy.